TARİH

Gerçek ile Kurmaca Arasında

TOROSYAN'IN ACAYİP HİKÂYESİ

Y. Hakan Erdem

DK

Gerçek ile Kurmaca Arasında

Torosyan'ın Acayip Hikâyesi

Gerçek **ile Kurmaca Arasında**
TOROSYAN'IN ACAYİP HİKÂYESİ

Yazan: Y. Hakan Erdem

Yayın hakları: © Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş.
Bu eserin bütün hakları saklıdır. Yayınevinden yazılı izin alınmadan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

1. baskı / Aralık 2012 / ISBN 978-605-09-1195-4
Sertifika no: 11940

Kapak tasarımı: Geray Gençer
Baskı: Mega Basım, Baha İş Merkezi. A Blok
Haramidere / Avcılar - İSTANBUL
Tel. (212) 422 44 45
Sertifika no: 12026

Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş.
19 Mayıs Cad. Golden Plaza No. 1 Kat 10, 34360 Şişli - İSTANBUL
Tel. (212) 373 77 00 / Faks (212) 355 83 16
www.dogankitap.com.tr / editor@dogankitap.com.tr / satis@dogankitap.com.tr

Gerçek ile Kurmaca Arasında

Torosyan'ın Acayip Hikâyesi

Y. Hakan Erdem

DK DOĞAN KİTAP

İçindekiler

Teşekkür 11
Önsöz 13
Giriş/Türkiye kamuoyu Yüzbaşı Torosyan'la tanışıyor ... 19

1. bölüm / Metin incelemesinin incelemesi: Torosyan'ın adı neden yok? 33

2. bölüm / Özet: Kendisini göstermek istediği gibi Torosyan 55

Birinci bölüm: Birinci Dünya Savaşı günleri 57
İkinci bölüm: Haremin altın günleri 58
Üçüncü bölüm: Çanakkale deniz savaşları 59
Dördüncü bölüm: Çanakkale'den mezbahaya 61
Beşinci bölüm: Kara bulutlar dağılıyor - Aşk ışınları parıldıyor 62
Altıncı bölüm: Gelibolu Yarımadası savaş cephesi 62
Yedinci bölüm: Harem'in sırrı 63
Sekizinci bölüm: Ebeveynimin acıklı kaderi 63
Dokuzuncu bölüm: Makedonya ve Romanya cepheleri 64
Onuncu bölüm: Beklenmedik bir buluşma ve gizli bir görüşme 65
On birinci bölüm: Mezopotamya Cephesi 65
On ikinci bölüm: Çölde kız kardeşimle karşılaşıyorum 66
On üçüncü bölüm: Filistin Cephesi 66
On dördüncü bölüm: Arap Gizli Servisi'nde 67
On beşinci bölüm: Kanlı intikam yolunda 69
On altıncı bölüm: Kardeşlerimle karşılaşıyorum ve Fransız Doğu Lejyonu'na katılıyorum 72
On yedinci bölüm: Türk gerilla hatlarının gerisinde 74

3. bölüm / Metin incelemesi: Benim gördüğüm Torosyan 77

Torosyan hangi okula gitti? 83
Mülâzım-ı Sâni Torosyan cephe yolunda 86
Altı yıldır görülemeyen aile 88
Ertuğrul Tabyası'ndaki görevi neydi? 89
Hayalî Paşa'nın hayalî kızı 90
Torosyan Çanakkale'de 92

Aşçı Baba'ya selam 93
Size Albayım diyebilir miyim Halil Bey? 95
Battı gitti koca *Mesudiye* 97
19 Şubat 1915: Batırdığım gemiyi gören oldu mu? 100
Müttefik filonun kurmay başkanı gözünden
19 Şubat 1915 105
25 Şubat 1915: Ne tuhaf. Bugün hiç gemi batıramadım ... 109
18 Mart 1915: Bir zırhlı hiç yoktan iyidir 110
E15'i de Torosyan vurmuş 117
Bizim Enver'e dedim ki... 120
Çanakkale Kara Savaşları: 3. Kirte Savaşı'nda
kim taarruzdaydı? 129
Muharrem ölür, Çanakkale'de çarpışmalar şiddetlenir.... 134
Kahvehane ziyaretinden öğrenilen korkunç plan 139
Göz göre göre gelen suikast 145
Avrupa cephelerinde Torosyan 149
Arap isyan lideriyle tanışma 157
Irak Cephesi 159
Sarkis ile Baydzar 168
Filistin Cephesi'ne hareket 174
Baydzar İstanbul'a gönderilmiyor 175
Ne Şam'ın şekeri ne İttihad'ın suikastı 177
Mermi şoku süvarisi 180
Askerler, ilk hedefiniz Erihe! 183
Filistin'de sonun başlangıcı 192
Filistin'de bir cevelan 196
Filistin'de son perde 199
Lawrence da kim oluyor? 204
Lawrence, Torosyan ile karşılaştı mı? 211
Başka şahitlikler 215
Ermeni tarihinin unuttuğu Torosyan 225
Baydzar'ın ölümü 227
Torosyan Kilikya'da 229
Torosyan çeteci 239
Vaaz ve pusu 246
Everek'e veda ve Adana'dan ayrılış 252

4. bölüm / Torosyan diye bir yazar 259

Yazarız o kitapların daha iyisini 262
Severiz yaralı kahramanları 265
Metinden giderek yazarı bulmak 269

5. bölüm / Torosyan diye bir insan 277

Torosyan'ın imzası 283
Torosyan'ın mezar taşı 283
Sarkis Torosyan ne zaman doğdu? 285
Ellis Adası'nda Torosyan diye bir göçmen 286
Torosyan'ın yeni askerlik macerası 294
Torosyan sonunda bir şeyin reisi: Torosyan hanesi, 1940 .. 298
Sarkis'in kardeşleri 307
Mardiros Torosyan? 309
Parseğ Torosyan 311
Mergeros Torosyan 315
Aram Torosyan 317
Ohan ve Vartuhi Torosyan 319
Aram Samuelian 320

Sonuçlar 323

Enver Paşa'nın tasdiknâmesi 326
Bir de Fransız Teğmen'in tasdiknâmesi var... 329
Ne Altıncı Topçu Alayı'nda, ne Üçüncü Topçu Alayı'nda .. 333
Askerî İdadi'ye gitmedim diyor ama kimbilir... 334
Ertuğrul'da neyin komutanı olduğuna karar veremiyor .. 334
İstanbul'un adsız komutanı 335
Ertuğrul Tabya nere, Alçıtepe nere? 335
Alay komutanını bilmeyen subay 335
Mesudiye'nin içine gömüldüğü kitap sayfaları 336
Sabah altıda pek güçlü dürbünümle baktım... 336
Bir zırhlı batırdım, fena hâlde çaresizdi, Fransızdı. 336
Torosyan, meğer Hasan-Mevsuf'taymış 337
Müttefiklerin kara harekâtından habersiz Harbiye Nazırı .. 337
3. Kirte Muharebesi'nde Osmanlıların savunmada olduğunu bilmiyor. 338
Çanakkale Savaşları'nın en sıkışık zamanı 338
Ermeni Lejyonu'nun fikir babasına bir suikast 339
Kolordusunu da bilmiyor, alay komutanını da, icat ettiği birlikler de cabası. 339
Bir güz günü geçtik Tuna'dan üç ponton köprüyle. 339
Başkası savunur, Torosyan kendi defterine yazar 340
Endamen Köprüsü su başı durak 340
İki kez öldürmek daha sağlam olur 341
Ordusunu bilmez, ordu komutanını tanımaz. 341
Küçük gerçek zerrecikleri? 341

Gülek Boğazı'nda kurulan pusu 342
Hayalî bir memleket ziyareti 342
Kitabe-i Seng-i Mezar'da neler yazar? 342
Bir göçmenin Ellis Adası ifşaatı 343
Yazar olacak kadar bol vakit var..... 345
Kunduracı kardeşler Amerika'da, 1912 346
Çocuklarda yaşayan isimler..... 346
Kız kardeşi de kurgusal mıydı?..... 347
Ya üniformalı fotoğraflar? 347
Ne tam anı ne tam roman..... 348
Belki de bir kaçış romanı..... 349
Bence de film olur..... 349
Sonuçlardan sonraki sonuç 352

Kaynakça 357
Dizin 369

Teşekkür

Her kitabın olduğu gibi, bu kitabın da bir yazılma öyküsü var. Çok kısa bir öykü bu. Torosyan'ın kitabının çevirisi Ağustos 2012 ortalarında piyasaya verildiğinde, o tarihten bir ay sonra elinizdeki bu incelemeyi yazmaya oturacağımı hatır ve hayalimden bile geçirmiyordum. Dolayısıyla bu sefer yazım süreci boyunca dostlarımın başını ağrıtmaya pek vakit bulamadım. Tabii ki Ayhan Aktar ile 2010 yılından beri pek çok kez Torosyan tartışması yapmıştık. O zaman anlaşabilmiş olsaydık herhalde elinizdeki bu kitap ortaya çıkmazdı. Dolayısıyla ilk teşekkürüm Ayhan Aktar'a.

Funda Tosun'a da benimle yaptığı ve 14 Eylül tarihinde *Agos*'ta yayımlanan mülâkatı için teşekkür ederim. Bu iyi bir başlama vuruşu oldu. Sabancı Üniversitesi Tarih Programı'nın Çanakkale Cephesi saha uzmanları üçlüsü olan Akşin Somel, Cemil Koçak ve özellikle Halil Berktay'a tabii ki medyun-u şükranım. Cemil Koçak ve Mehmet Ö. Alkan, *Eski Defterler*'de bana ve Ayhan Aktar'a 6 Ekim'de Torosyan'ı kamu önünde konuşma fırsatı verdiler, teşekkür ederim. Tülay Artan ve Metin Kunt ise iki arada bir derede de olsa Torosyan öykülerime çeşitli seviyelerde maruz kaldılar. Tesellim, kafalarını şişirecek sürenin pek uzun olmaması oldu.

Uzaklarda tarih eğitimine ilk adımlarını atmakta olan oğlum Emre her telefonda o an hangi sayfayı yazmakta olduğumu şaşılacak bir kesinlikte bilerek babasını teşvik etti ve ona gayret aşıladı. Eşim Araks Şahiner-Erdem her zamankinden çok daha yoğun bir yazım sürecinin sıkıntılarını benimle paylaştı. Doğan Kitap'ın yöneticisi Gülgün Çarkoğlu'na kasım-aralık aylarının sabıkalı belalısı olarak minnetim gerçekten büyük. Editörüm Hülya Balcı ışık hızında fakat dikkatle çalıştı. Teşekkür ediyorum.

Son olarak, tuvaldeki şekilleriyle yok olmuş bir dünyayı benden önce resmetmeye çalışanlara yani işlenmiş tarih anlatımlarının sahiplerine olduğu kadar, palete rengârenk boyaları koyan kayıt tutuculara, nüfus sayım memurlarına, gemi manifestosu yazan görevlilere ve tabii ki günlük veya hatırat bırakanların hepsine birden entelektüel olarak borçluyum. Onların geçmiş gayretleridir ki bugün o tuvale bakınca anlamsız bir boşluk yerine bir resim görmemi sağlıyor. Bu borcu, işin bir ucundan tutarak ve o devasa tuvalin bir kıyıcığını boyayarak fakat tuvalin boş değil dolu olduğunu bir an bile unutmayarak eda etmeye çalıştım.

Önsöz

1947 yılında Amerika'da, Boston'da "Yüzbaşı Sarkis Torosyan" imzasıyla "Çanakkale'den Filistin'e" *(From Dardanelles to Palestine)* adlı bir kitap yayımlandı. Aslında kitap, "Türkiye ve Müttefiklerinin Beş Cephesinin Gerçek bir Hikâyesi ve Bir Harem Romansı" *(A True Story of Five Battle Fronts of Turkey and her Allies and a Harem Romance)* şeklinde olan altbaşlığıyla biraz olağandışı olduğunun işaretlerini vermekteydi ama sonuçta okuyucunun karşısına bir hatırat kitabı kimliğiyle çıkmıştı.

Hatıratın sahibi Sarkis Torosyan, Filistin Cephesi'nde Müttefik genel saldırısının başladığı 19 Eylül 1918'de saf değiştirerek Arap İsyanı'na katıldığı ana kadar Osmanlı ordusunda görev yapmıştı. Savaşın son 41 günü hariç, I. Dünya Savaşı'nı neredeyse sonuna kadar Osmanlı ordularında kalarak tamamlamış bir Ermeni subayın hatıratıydı bu. 1911-1922 arasında küçük fasılalarla hep savaş yaşayan bir toplumun ordusunda cepheden cepheye savrulan bir askerin, 1947 yılında Anglo-Sakson okuyucular başta olmak üzere dünyaya, içeriden sunduğu bir resimdi. Otoritesini de temel olarak bu olgudan alıyor, Osmanlı tarafından bakarak kendi kişisel öyküsünü anlatıyordu.

Yazarının Osmanlı Ermenisi bir subay oluşu tabii ki bu öyküyü yegâne ve cazip kılıyor ama Torosyan'ın hatıratının bir külliyatın içine yerleştiği de hemen dikkati çekiyor. "Uzun Savaş" veya "On Yıllık Savaş" diyebileceğimiz, biraz öncesiyle ve biraz sonrasıyla Osmanlı'nın geniş I. Dünya Savaşı yılları, "Bizde hatırat yoktur" klişesini külliyen rafa kaldırmamıza yetecek kadar çok günlük ve hatırat türü "ben-metni" yazılmasına yol açmıştır. Burada değil bir değerlendirmesini yapmak, salt hatırat sahiplerinin isimlerini nispeten tamam bir şekilde zikretmenin bi-

le imkânsız olduğu genişlikte bir külliyattır bu. Cemal Paşa'nın hatıratı[1] gibi dönemin sınırları içinde yayımlananları da var, 20. yüzyılın ilk yarısında da. Hoş olanı ise bugün bu hatırat külliyatının hâlâ yayımlanmaya ve daha da önemlisi çeşitlenmeye devam etmesi.

Fahrettin Altay,[2] Cemil Conk,[3] İzzettin Çalışlar,[4] Ali Çetinkaya,[5] Ahmet Nuri Diriker,[6] Ahmet İzzet Furgaç,[7] Kâzım Karabekir,[8] Ali İhsan Sâbis,[9] Esat Bülkat (kısmen),[10] Fevzi Çakmak,[11] Ali Fuat Erden,[12] Rauf Orbay,[13] İsmet İnönü,[14] Selâhattin Adil,[15] Halil Kut[16] gibi hemen akla gelen hatırat ve günlük sahiplerinin

1. Cemal Paşa, *Hatırat 1913-1922*, İstanbul, Ahmet İhsan Matbaası, 1922.

2. Fahrettin Altay, *Görüp Geçirdiklerim, On Yıl Savaş 1912-1919 ve Sonrası*, İstanbul, İnsel Yayınları, 1970.

3. Cemil Conk, "Hatıralar", *Canlı Tarihler*, içinde, cilt 6, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1947.

4. İzzeddin Çalışlar (haz. İsmet Görgülü-İzzeddin Çalışlar), *On Yıllık Savaşın Günlüğü, Balkan, Birinci Dünya ve İstiklâl Savaşları*, İstanbul, YKY, 1997.

5. Ali Çetinkaya (haz. Oktay Şimşek-Zeki Dilek), *Askerlik Hayatım, Irak Cephesi, İşgal İzmir'i ve Ayvalık, 1914-1922*, İstanbul, İş Bankası, 2012.

6. Ahmet Nuri Diriker (haz. Ahmet Diriker), *Ahmet Nuri Diriker Paşa'nın Hatıratı. Cephelerde Bir Ömür, İstanbul*, Scala Yayıncılık, 2009.

7. Ahmet İzzet Furgaç, *Feryadım*, 2 cilt, İstanbul, Nehir Yayınları, 1992.

8. Kâzım Karabekir (haz. Ziver Öktem), *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, İstanbul, YKY, 2011. Ayrıca bkz. Kâzım Karabekir (haz. Yücel Demirel), Günlükler (1906-1948), 2 cilt, İstanbul, YKY, 2009.

9. Ali İhsan Sâbis (haz. Turgan Sâbis), *Harp Hatıralarım. Birinci Dünya Harbi*, 5 cilt, İstanbul, Nehir Yayınları, 1990-1993.

10. Esat Paşa, *Esat Paşa'nın Çanakkale Anıları*, İstanbul, Baha Matbaası, 1975. Ayrıca bkz. Mustafa Bıyıklı, *Esad Paşa'nın Çanakkale Cephesi Yazışmaları*, İstanbul, Çamlıca, 2011.

11. Nilüfer Hatemi, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, 2 cilt, İstanbul, YKY, 2002.

12. Ali Fuat Erden (haz. Alpay Kabacalı), *Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2003.

13. Rauf Orbay (haz. Osman Selim Kocahanoğlu), *Rauf Orbay'ın Hatıraları, 1914-1945*, İstanbul, Temel Yayınları, 2005.

14. İsmet İnönü (haz. Sabahattin Selek), *Hatıralar*, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 2006.

15. Selahattin Adil Paşa (haz. Enver Koray), *Hayat Mücadeleleri. Selâhattin Adil Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul, Zafer Matbaası, 1982. Ayrıca bkz. Selahaddin Adil Paşa, *Çanakkale Cephesinden Mektuplar-Hatıralar*, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2007.

16. Halil Kut, (haz.Taylan Sorgun), *Halil Paşa. İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e. Bitmeyen Savaş*, İstanbul, Kamer Yayınları, 1997.

yanı sıra ve üst düzey asker olmamak bağlamında onlardan farklı olarak, bugün, din adamlarının ve medrese öğrencilerinin,[17] kadınların,[18] yedeksubayların,[19] küçük rütbeli subayların,[20] er ve erbaşların[21] da hatırat metinleri yayımlanıyor. Sadece teğmen ve yedeksubay anılarının bile rafları dolduracak denli çok olduğunu belirteyim. Böylece biz de savaş dönemi hatırat metinlerinin sadece üst düzey askerler (ve erkekler) tarafından üretilmediğini memnuniyetle müşahade ediyoruz ve mesela anlıyoruz ki Osmanlı'da rütbesiz askerler hatırat veya günlük yaz(a)madığı için değil akademiyanın, yayınevlerinin ve kamunun geçmişteki genel ilgisizliğinden dolayı bu metinler ancak şimdilerde yayımla-

17. Mesela, Abdullah Fevzi Efendi (haz. Ali Osman Koçkuzu), *Çanakkale Cephesi'nde Bir Müderris-Hatıralar*, İstanbul, İz Yayınları, 2010. Medrese öğrencisi iken askere ihtiyat zabit namzedi olarak alınan Ragıp Bey'in hatıratı için de bkz. Başkâtipzade Ragıp Bey (haz. Ahmet Emin Güven ve Bülent Varlık), *Tarih-i Hayatım. Tahsil-Harp-Esaret-Kurtuluş Anıları*, Ankara, Kebikeç Yayınları, 1996. Yine medrese öğrencisiyken alınan ve yedek subay olan Hüseyin Avni Bey'in anıları için bkz. Hüseyin Avni Gençoğlu (haz. Mehmet Çanlı), *Çanakkale'den Doğu Cephesine Hüseyin Avni Gençoğlu'nun Hatıraları*, Ankara, Murat Kitapevi, 2007.

18. Mesela, Naciye Neyyal Biren (haz. Fatma Rezan Hürmen), *Ressam Naciye Neyyal'in Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları*, İstanbul, Pınar Yayınları, 2000 ve Cahit Uçuk, *Bir İmparatorluk Çökerken... Anılar*, İstanbul, YKY, 1995.

19. Mesela, Münim Mustafa, *Cepheden Cepheye. 1914-1918. Çanakkale ve Kanal Seferi Hatıraları. İhtiyat Zabiti Bulunduğum Sırada Cihan Harbinde Kanal ve Çanakkale Cephelerine Ait Hatıratım*, İstanbul, Arma Yayınları, 2002; Halil Ataman, (haz. Ferhat Ecer), *Harp ve Esaret. Doğu Cephesi'nden Sibirya'ya*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011; İbrahim Sorguç (haz. Figen Taşkın), *Bu Defa Niçin Harp Edeceğimi Biliyorum, Filistin Cephesi ve İstiklâl Savaşı Anıları*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2010; Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2001. Asıl mesleği biyoloji öğretmenliği olan Ragıp Nurettin Bey de ayrıntılı bir günlük bırakmıştır. Güneş N. Eğe-Akter (haz.), *Babamın Emanetleri. Ragıp Nurettin Eğe'nin Birinci Cihan Harbi Günlükleri ve Harbin Sonrası Hatıratı*, İstanbul, Dergâh Yayınevi, 2006.

20. Mesela, Harp Okulu son sınıfındayken Çanakkale Cephesi'ne zabitvekili olarak gönderilen ve sonra mülâzım-ı sâni olan Mehmet Fasih Bey muhteşem bir günlük tutmuştur. Mehmet Fasih Kayabalı (haz. Murat Çulcu), *Çanakkale 1915 Kanlısırt Günlüğü*, İstanbul, Denizler Kitapevi, 2002. Bolvadinli Mehmet Sinan Bey de öğretmenlikten mülâzımlığa gelmiş ve hatırat bırakmış bir kişidir. Mülâzım Mehmet Sinan (haz. Hasan Babacan, Servet Avşar ve Muharrem Bayar), *Harp Hatıralarım. Çanakkale-Irak-Kafkas Cephesi*, Ankara, Vadi Yayınları, 2006. Yedeksubaylıktan teğmen olan ve Mehmet Fasih'in aksine meslekten asker olmayan, sonra sivil yaşama dönen Cemil Zeki Bey'in hatıratı için bkz. Engin Berber (haz.), *Kendi kaleminden Teğmen Cemil Zeki (Yoldaş). Anılar-Mektuplar*, İstanbul, Arba Yayınları, 1994. Mülâzım-ı Evvel Mehmet Ragıb Bey'in günlüğü ise Irak Cephesi hakkındadır, Serezli Mehmet Ragıb (haz. Raif İvecan ve Ahmet Efiloğlu), *Rus ve İngilizlere Karşı Bir Osmanlı Zabiti, 1917-1918*, İstanbul, Timaş, 2011.

21. Mesela, er olarak askere alınan ve çavuş ve başçavuş rütbesiyle askerlik yapan Hamit Ercan'ın anıları için bkz. Levent Alpat, Ahmet Mehmetefendioğlu, Ozan Arslan (haz.), *Bir Osmanlı Askerinin Anıları. Balkan Savaşı'ndan Kurtuluş'a*, İzmir, Şenocak Yayınları, 2010. Er olarak askere alınan ve sonra çavuş olan Dramalı Rıza Bey ise günü gününe bir günlük tutmuştur, Sami Yengin (haz. Ahmet Tetik, Sema Demirtaş ve Ayşe Seven), *Drama'dan Filistin'e Savaş Günlüğü, 1917-1918*, Ankara, ATASE Yayınları, 2007. Savaşa gönüllü ve er olarak katılan, sonra başçavuşluğa yükselen İbrahim Arıkan da tuttuğu günlüğe dayanarak hatıratını dikte ettirmek suretiyle yazmıştır, İbrahim Arıkan (haz. Selman Soydemir ve Abdullah Satun), *Harp Hatıralarım. Bir Mehmetçiğin Çanakkale-Gallıçya-Filistin Cephesi Anıları*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2007.

nabiliyor. Her hâlükârda zengin bir külliyatla karşı karşıya olduğumuz açıktır. Kabaca da olsa bir fikir verebilmek için bazılarını zikrettiğim bu literatürü daha da ayrıntılandırmak, sadece hatırat sahiplerinin kimliğine göre değil, metinlerinin özelliklerine göre de bir sınıflandırma yapmak, mesela "esaret anıları" gibi bir altbaşlık açmak tabii ki mümkündür.

Yapılması zor bir tasnif ise savaş anılarını cephelere göre ayırmak olurdu herhalde. Özellikle I. Dünya Savaşı anılarında, savaşın yapısı ve süresinden dolayı "Cepheden Cepheye" formülüyle ifade edebileceğimiz bir özellik hemen göze çarpıyor. Hatta biraz abartmak pahasına bu savaşın anlatımları içinde müstakilen tek bir cepheyle sınırlı hatırat metinlerinin neredeyse yok gibi olduklarını bile ileri sürebiliriz. Sarkis Torosyan'ın hatıratının üst başlığı olan "Çanakkale'den Filistin'e" bu bağlamda genel resimle büyük bir uyum içinde görünüyor. Osmanlı İmparatorluğu için I. Dünya Savaşı'nın tarihi biraz da bir cepheden diğerine askerî birlik kaydırmanın tarihiydi. Hatırat metinlerinde yol anıları, seyahat şekilleri, iklim koşulları, yollarda çekilen meşakkatler ciddi olarak yer almıştır.

Bazen, bir cephedeki kadroyu hemen bütünüyle başka bir cephede yeniden görmek mümkün oluyor. Çanakkale ve Filistin Cepheleri de birbirleriyle çok birlik alışverişi yapmış iki cephedir. Filistin Cephesi'nden Çanakkale'ye birlikler kaydırıldığı gibi, Müttefiklerin Çanakkale'den çekilmesinden sonra bu kez de Çanakkale'den Filistin'e (ve diğer cephelere) birlikler kaydırılmıştı. Çok uzağa gitmeye gerek yok, mesela Liman von Sanders'i ve Mustafa Kemal'i hem Çanakkale'de hem de Filistin'de ast-üst ilişkisi içinde buluyoruz.

İşte ucundan kıyısından bu külliyatla ilgilenmiş, "aynı" hikâyeleri hiç de "aynı" olmayarak fakat yine de gerçeklik duygusunu kaybetmeksizin pek çok hatırattan izlemiş bir kişi olarak Torosyan'ın kitabını 2010 yılında ilk kez okuduğumda hemen "Düz bir hatırat değil bu" demiştim. Adıyla gayet tanıdık bir külliyatın parçası gibi duran Torosyan'ın hatıratını okuduğumda kolay kolay anlatamayacağım bir gerçeklik duygusu kaybı yaşadığımı hatırlıyorum. Torosyan'ın hatıratında bir aykırılık, genelde hatırat türüyle özelde I. Dünya Savaşı anılarıyla tuhaf bir uyumsuzluk vardı. Ayrıca şunu da belirteyim ki bu uyumsuzluk sadece Torosyan'ın içeriden bir görüntü vermek iddiasıyla yazdığı Osmanlı dünyasından kalan anılarla sınırlı değildi, mesela Çanakkale için İtilaf tarafından bakarak yazılmış anılarla da uyumsuz du-

ruyordu. Torosyan'ın metnini ilk kez okuduğumda sadece bir yerde, Arap İsyanı'nın anlatımında daha önce okuduğum bir şeyleri çağrıştıran pasajlar vardı. Neyi andırdığını, daha doğrusu hangi metnin bir karikatürü olduğunu anladığımda ki bu ikinci okuma olmalıydı artık nasıl bir metinle karşı karşıya olduğumu çok daha iyi biliyordum. Torosyan'ın hatıratı konusunda hâlâ aynı fikirdeyim. Fakat onun metninin neden düz ve dürüst bir hatırat olmadığını düşündüğümü ben de ancak yeni bir kitap yazarak gösterebildim.

Elinizdeki inceleme Çanakkale, Makedonya, Romanya, Galiçya, Irak, Filistin ve sonra Millî Mücadele'deki Kilikya/Çukurova Cepheleri hakkında değil. Arap İsyanı veya Ermeni Meselesi hakkında da değil. Torosyan'ın metnini izlediği için kaçınılmaz olarak bu cephelerde dolaştı, kâğıttan yapılma topların barut kokusu yaymadığını tuhaf bir şekilde fark etti ama bu inceleme öncelikli olarak "Yüzbaşı Sarkis Torosyan" imzasıyla hatırat yazan Sarkis Torosyan'ın ürettiği metin ve biraz da kendisi hakkında. Kesinlikle askerî tarih yazma iddiasında olmaksızın Torosyan'ın ürettiği metnin sayısız sorunlarının peşine düştüm. Metinden yola çıkarak, Yazar Torosyan'ın ne yaptığını anlamaya çalıştım. İnsan Torosyan, Gerçek Torosyan diye isimler takarak hatırat metninin dışında da Sarkis Torosyan'ı ve dünyasını keşfetmeye uğraştım.

Kendisini anlatmayı reddeden, bunun yerine kendi aynasından yansıyan öz görüntüsünü elleriyle bozarak dünyaya bir hayal anlatmayı seçen bu metin ve yazarı hakkında yapılacak her araştırmanın tanım gereği temel bir sorunu olacaktır: Torosyan'ın yazmadığı hatıratını biz yazamayız. Mesele, bir kaynaklara ulaşma meselesi değildir. Hangi zenginlikte ve ayrıntıda olursa olsun kaynaklar, ben dâhil hiçbir araştırmacıya başka bir birey adına veya onun için yeni bir "ben-metni" yazma imkânı tanıyamaz. Bu yolda girişilecek herhangi bir çaba, Marguerite Yourcenar'ın *Hadrianus'un Anıları*'nda[22] olduğu gibi çok sarıcı olabilir, Baskın Oran'ın *Kenan Evren'in Anıları*[23] serisinde olduğu gibi açıklanamaz bir şekilde ikna edici ve Muazzez İlmiye Çığ'ın *Atatürk Düşünüyor*'unda[24] olduğu gibi acıklı da olabilir. Fakat bunların hepsi kadar ve hepsi gibi kurmaca olmak zorundadır. Torosyan'ın

22. Marguerite Yourcenar (çev. Nili Bilkur), *Hadrianus'un Anıları*, İstanbul, Helikopter Kitap, 2008.

23. Baskın Oran, *Kenan Evren'in Yazılmamış Anıları*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1990.

24. Muazzez İlmiye Çığ, *Atatürk Düşünüyor*, İstanbul, Epsilon, 2005.

hatıratını ancak Torosyan yazabilirdi. Yazmadı. Tamamen bunun bilincinde olarak çalıştım. Torosyan'ın "yanlış" hatıratının "doğru"sunu yazmayı aklımdan bile geçirmedim. Kurmaca bir metin üretiyor olsam haddimi de hududumu da hiç bilmezdim. Bir tarih araştırması yapma iddiasıyla yola çıktığım için haddimi bildim. Her incelemede olduğu gibi bu incelemenin de her şeyden önce benim ilgim ve bilgimle sınırlanan hudutları oldu tabii.

Fakat bir tarihçi olarak metne sorular sordum. Aldığım cevapları başka metinlerden bildiklerimle karşılaştırdım. Torosyan'ın metninin sürekli sorun ürettiğini gördüm. I. Dünya Savaşı genelinde ve Çanakkale veya Filistin Cepheleri özelinde tek kaynağımız Torosyan olsaydı neler olurdu diye ürperdim. Ortaya çıkan bu sorunların belli başlılarını saptamaya ve yazarak kamuyla paylaşmaya karar verdim. Gördüğüm her hurda ayrıntıyı yazmadım ama bu haliyle bile sadece sorunların saptanması, bu elinizdeki metnin başlıca kısmını oluşturdu. Bu incelemeyi yaparken kendime koyduğum ilke, Torosyan isterse dediklerini yapmış ve yaşamış olsun isterse yaşamamış olsun, tarih bilgisiyle sınanabilecek olayların anlatıldığı yerleri vurgulamak ve tartışmaktı. Torosyan'ın metninin tarih bilgisiyle sınanamaz nitelikteki bariz kurmaca kısımlarında doğal olarak bu işlemi yapmaktan uzak kaldım. Fakat bazen dayanamayarak edebî eleştiriye ve/veya izlenimsel eleştiriye kaydığım da oldu. Affola. Kısaca, bu araştırmanın bir sonuç değil bir başlangıç olduğunun farkındayım.

Türkiye kamuoyu Yüzbaşı Torosyan'la tanışıyor

Türkiye kamuoyu, Çanakkale'de savaşan bir Yüzbaşı Torosyan'ın varlığından ilk kez Robert Fisk'in 28 Ağustos 2007'de *The Independent* gazetesine yazdığı "Unutulan Soykırım" (*The Forgotten Holocaust*) yazısının yansımaları sayesinde haberdar oldu.[25] Fisk, bu uzunca yazısını bir Erivan dönüşü, oradaki Soykırım Müzesi'ni ziyaret ettikten ve oranın müdürü Hayk Demoyan'la konuştuktan sonra kaleme almıştı. Genelde eleştirel bir gazeteci olan, mesela aynı yazısında Karabağ savaşının "kahramanları" nın soykırım anıtında gömülmesini sert bir dille yeren Fisk, Torosyan'ın anılarının ise gerçekliğinden ve tarihsel değerinden hiç şüphe etmemişti. Bunda herhalde Hayk Demoyan'ın akademisyen kimliğinin uyandırdığı güven etmen olmuştur.

Fisk, Torosyan'ın kitabını, soykırımı izleyen on yıllar içinde basılan ve unutularak bir kenara atılan hatırat ve kitapların bir örneği olarak okuyucularına sunuyordu, bunların da arşivlenmesine ihtiyaç vardı. Fisk'in Torosyan'ı hangi sözcüklerle tanıttığını alıntı olarak vereyim:

> Mesela, Gelibolu'dan Filistin'e başlıklı, az miktarda basılan bir kitap Yüzbaşı Sarkis Torosyan tarafından 1929'da Boston'da yayımlanmıştır. Türk ordusunda çok madalyalı bir subay olan yazar, Çanakkale'de savaşırken temayüz etmiş ve yaralanmıştı. Müttefiklere karşı Filistin'de savaşa devam etti fakat kuzey Suriye'nin çöllerinde ölmekte olan binlerce Ermeni muhaciri görünce dehşete düştü. Bü-

25. Robert Fisk, "The Forgotten Holocaust", *The Independent*, 28 Ağustos 2007.

yük acılı pasajlarda paçavralar içinde yaşayan kız kardeşini bulur ve nişanlısı Cemile'nin kollarında nasıl öldüğünü anlatır.[26]

Fisk, yazısında daha sonra Torosyan'ın taraf değiştirdiğinden, Araplarla birlikte çarpıştığından, Lawrence ile kısaca karşılaştığından fakat ondan hiç etkilenmediğinden söz ediyor. Kitaptan Lawrence ile ilgili yerden bir alıntı yapıyor ve Amerika'ya akrabalarının yanına kaçıncaya kadar Torosyan'ın bütün macerasını özetliyor. Benim Yüzbaşı Torosyan'dan haberim de daha sonra hem bazı basılı metinlerde hem de internet ortamında kimi cümleleri aynen kullanılan Fisk'in bu yazısı sayesinde oldu.

Fakat Torosyan'ı Türkiye'nin gündemine asıl taşıyan, Ayhan Aktar'ın 22 Mart 2010'da *Taraf* gazetesindeki köşesinde yazdığı "Yüzbaşı Torosyan'ın Hikâyesi" adlı yazı olmuştur.[27] Başbakan Erdoğan'ın sinema sanatçılarıyla bir araya geldiği bir toplantıdaki sözlerine atıfta bulunan Aktar, bu yazıda Torosyan'ı genişçe tanıttıktan sonra Kültür Bakanlığı'nın desteğiyle Torosyan'ın hayatının sinemaya aktarılması konusunda bir çağrıda bulunmaktaydı.

Torosyan'ın 1947'de Boston'da yayımlanan *From Dardanelles to Palestine* (Çanakkale'den Filistin'e) adlı anı kitabına dayanan Aktar, Torosyan'ın Çanakkale'de oynadığı rolü şöyle vurgulamaktaydı:

> Yüzbaşı Torosyan 1891'de Kayseri, Everek'te (bugünkü Develi) doğmuştur.
>
> Everek'te ilkokulu bitirdikten sonra, ailesi onu *Edirne Rüştiyesi*'ne yollar.
>
> Rüştiye'deki sınıf arkadaşı Arap kökenli Muharrem'in paşa babasının yardımıyla Harbiye Mektebi'ne kabul edilir. 1914'te topçu teğmeni olarak mezun olan Sarkis Efendi, üç aylık kurs için Almanya'ya gönderilir. Döndükten sonra, I. Dünya Savaşı patlar.
>
> Teğmen Torosyan, ilk olarak Çanakkale Boğazı'ndaki Ertuğrul Tabyası'na *komutan* olarak atanır. 19 Şubat 1915'teki deniz savaşında *ilk düşman zırhlısını Ertuğrul'dan atılan mermiler batırır*. Daha

26. Robert Fisk, "The Forgotten Holocaust". "In 1929, for example, a small-circulation book was published in Boston entitled *From Dardanelles to Palestine* by Captain Sarkis Torossian. The author was a highly decorated officer in the Turkish army who fought with distinction and was wounded at Gallipoli. He went on to fight the Allies in Palestine but was appalled to find thousands of dying Armenian refugees in the deserts of northern Syria. In passages of great pain, he discovers his sister living in rags and tells how his fiancée Jemileh died in his arms."

27. Ayhan Aktar, "Yüzbaşı Torosyan'ın Hikâyesi", *İlginç Zamanlar*, *Taraf*, 22 Mart 2010.

sonra Rumeli yakasındaki Hamidiye Tabyası'na *komutan* olarak atanır. *18 Mart günü Sarkis Torosyan'ın komutasındaki tabyadan atılan mermiler düşman zırhlılarını batırmış ve savaşın kaderi değişmiştir.* Teğmen Torosyan savaşta yaralanır. Kara harekâtı sırasında ise *Alçıtepe*'de topçu subayı olarak görev yapar.

Günümüzde Çanakkale Deniz Savaşları'nın tarihini incelerseniz, Ertuğrul ve sonra Hamidiye tabyalarının komutanı olarak Sarkis Torosyan'ın adını kitaplarda bulamazsınız! Yüzbaşı Torosyan'ın adını tarihten silmeye çalışanlar, herhalde onun varlığının "orduyu arkadan vuran Ermeniler" söylemini zayıflatacağını düşünüyorlardı. Devlet memurlarının yazdığı "milli tarih" böyle oluyor!

Enver Paşa, Torosyan'a *kahramanlık madalyası* verir ve yüzbaşılığa yükseltir. Fakat Kayseri'den gelen haberler kötüdür. 1915 yazından itibaren Everek Kaymakamı İttihatçı Zeki, Ermeni nüfusu Suriye çöllerine sürmektedir. Aslında, şehrin biraz dışına çıkan kafileler çeteler tarafından önce soyulmakta sonra öldürülmektedir.

Yollar cesetlerle doludur. Torosyan ailesi, oğulları subay olduğu için hemen tehcir edilmez. Sonra Kaymakam Zeki, oğullarının savaşta öldüğünü söyler ve Torosyan ailesini de çöle sürer. Sarkis'in anne ve babası Kozan üzerinden İslahiye'ye ulaşırlar. Orada toplu katliama uğrarlar. Kızkardeşi Bayzar ise kurtulur ve Suriye'ye ulaşır.

1917 yılında Yüzbaşı Torosyan Suriye cephesine tayin olur. Ailesinin peşine düşmüştür artık. Suriye çöllerinde "bir deri bir kemik" Ermenileri görür.

Musul'daki bir kampta tesadüfen kızkardeşi Bayzar'ı bulur ve ailesine olanları öğrenir. Sonra Bayzar da *veremden* ölür. Artık kimsesi yoktur ve üzerindeki Osmanlı üniformasından nefret etmektedir.

Yüzbaşı Torosyan, *Filistin'de Arap ihtilâlcileri ile tanışır*. 1918'de firar ederek, Emir Faysal'ın birliklerine katılır. Arap süvari birliğinin başında Osmanlı ordusuna karşı savaşır. İntikam duygusu ona kötü şeyler yaptırır. Bu arada, Torosyan'ın önceden Amerika'ya göç etmiş olan iki kardeşi de Fransız ordusuna katılmışlardır.

Bir süre, Çukurova'da birlikte çetecilik yaparlar. *1921'de* Ankara hükümeti Fransızlarla anlaşır, artık savaşı Mustafa Kemal kazanmıştır. Yüzbaşı Torosyan son kez Everek'i görmek ister. Doğduğu topraklarla vedalaşır ve Amerika'ya göç eder.[28]

Ehemiyyetine binaen biraz genişçe alıntıladığım bu yazısında, eleştiri ve uyarıların ışığında görüşlerinde daha sonra bazı deği-

28. Ayhan Aktar, "Yüzbaşı Torosyan'ın Hikâyesi". İtalik vurgular bana ait.

şikliklere gitse de Ayhan Aktar'ın, Yüzbaşı Torosyan'ın Ermeni olmaktan dolayı Çanakkale anlatımlarından ve resmî tarihten silindiği yolundaki en temel varsayımını açıklıkla görebiliyoruz.

Mevcut tarih bilgisine bu denli yeni ve radikal katkılarda bulunan veya mevcut tarih bilgisiyle bu denli çelişen bir yazının genel kamuoyunun ve tarih camiasının dikkatini çekmemesi elbette düşünülemezdi. Nitekim, Halil Berktay, 10 Nisan 2010 tarihli ve "Torosyan ve Çanakkale" adlı *Taraf* yazısında "İşin ucu en yakın dostlarıma da uzanıyor" diyerek ve Torosyan ailesinin öyküsünü bütünüyle ayrı tutarak Çanakkale açısından bu anıların ürettiği bazı sorunlara maddeler halinde oldukça ayrıntılı olarak değindi:

1) Ayhan, Torosyan'ın teğmen rütbesiyle Ertuğrul tabyası komutanlığına atandığını; 19 Şubat 1915 "deniz savaşı"nda "ilk düşman zırhlısı"nı da bu tabyadan atılan mermilerin "batırdığını" yazıyor. Olamaz. Bir kere küçük bir nokta ama, tabya veya batarya komutanları en az yüzbaşı oluyor; muvazzaf üsteğmen veya teğmenlere komutan yardımcılığı veriliyordu. İngiliz haritaları ve savaş tarihlerinde Fort no. 1 (bir numaralı tabya) diye geçen Ertuğrul, o sırada Boğaz savunmasının hem yeni Krupp toplarıyla en güçlü, hem de Seddülbahir'deki uç konumuyla en "açıktaki" bataryasıydı. Ben de biraz belgecilik yapayım: buraya komutan diye bir teğmenin verildiğinin belgesini görmek isterim doğrusu.

2) Fakat çok daha önemlisi, 19 Şubat '15 harekâtında, bırakın "zırhlı"yı (yani *battleship* veya belki *battle cruiser*'ları), ne tür olursa olsun herhangi bir gemi batmış değil. Hatta 19 Şubat'ın doğru dürüst bir "deniz muharebesi" olduğu bile söylenemez. Sadece hayli uzak mesafeden bir keşif ve yoklama harekâtı, bir yumuşatma bombardımanı. O sıradaki İngiliz filo komutanı Amiral Sacville Carden'in Boğaz savunmasını üç aşamada kırma planının ilk safhası. Söz konusu savunma sistemi, esas olarak mayın tarlaları üzerine kurulu. "En dar" yere (*Narrows*), yani Kilitbahir ile Çanakkale arasına böyle 11 ana mayın hattı döşenmiş. Büyük su üstü gemilerine karşı durduruculuk bu mayın tarlalarından bekleniyor. Dışa bakan en ağır topçu tabyalarının da, içe bakan daha hafif, bazıları hareketli bataryaların da işlevi, bu mayın tarlalarının taranıp temizlenmesini önlemek. Buna karşı İtilâf donanması, önce dış tabyaları susturmayı, ardından biraz içeri girip kıyı bataryalarını ezmeyi ve mayın tarama gemilerinin çalışmasını sağlamayı amaçlıyor.

Dolayısıyla 19 Şubat 1915'te yapılan, Müttefiklerin, daha çok elle-

rindeki tek gerçek drednot olan *Queen Elizabeth*'in 15 inçlik (38 cm) toplarının kullanıldığı çok uzun menzilli bir bombardımanla Seddülbahir ve Kumkale'deki dış tabyaları yumuşatma çabasını içeren bir atış taliminden ibaret. Kıyı mevzilerinde biraz hasara yol açmakla birlikte, umdukları başarıyı buldukları söylenemez. Öte yandan, bırakın gemi kayıplarını, isabet almaları söz konusu değil, zira kara toplarının menzili dışından ateş ediyorlar. Zaten bundan çıkardıkları sonuç da, Seddülbahir'den içeri dalıp çok yakın ateş teatisine girmeden bu işin çözülemeyeceği yönünde oluyor.

3) 19 Şubat'tan sonra Torosyan Ertuğrul tabyasından alınıp Rumeli Hamidiye Tabyasına verilmiş. Yazısının devamında Ayhan, asıl 18 Mart çarpışması sırasında da bu Hamidiye tabyası mermilerinin düşman zırhlılarını batırıp savaşın kaderini değiştirdiğini kaydediyor. Bu da herhalde yazarın kendisinden aktarmadır. Fakat bir kere daha "hoop!" demek ihtiyacını duyuyorum, çünkü 18 Mart 1915'te hiçbir İngiliz veya Fransız zırhlısı tamamen veya esas olarak topçu ateşiyle batırılmadı.

Kaybettikleri üç gemi, yani *Bouvet*, *Ocean* ve *Irresistable*, ikindi vakti sağa çark ederken *Nusret* mayın gemisinin muhtemelen 7-8 Mart gecesi Erenköy (Karanlık Liman) açıklarında kıyıya paralel döşemiş olduğu tek mayın hattının üzerine düşüp peşpeşe bu mayınlara çarparak battı. Top ateşinin yol açtığı manevra zorluğu ya da verdiği hasar başka; "düşman zırhlılarını batırıp savaşın kaderini değiştirmesi" gene başka. Sadece şu kadarıyla, Ayhan Aktar'ın Torosyan'dan naklettikleri, yani nasıl desem, Sarkis Torosyan en hafif deyimiyle 1915'teki rolünü "biraz" mübalağa etmiş gibi duruyor.

Olabilir; savaş anılarında böyle abartılara çok rastlanıyor. Bunları, Aktar'ın dikkat çektiği trajediyi hafifletmek için yazmadığım açık olsa gerek.[29]

Belki de bu kadarla sona ermesi gereken bu tartışma Ayhan Aktar'ın, Torosyan'ın kitabında verdiği Osmanlıca bir belgeyi köşesinde yayımlamasıyla ve anılar için yaptığı yayın çağrısıyla bütünüyle başka bir düzleme taşındı. Torosyan'ın kitabındaki Osmanlıca belgenin gerçekliğinden bir şüphe duymayan ve henüz o aşamada bu Osmanlıca belge ile yine Torosyan'ın verdiği İngilizce çevirisi arasındaki farkların üzerinde durmayan Aktar şöyle demekteydi:

29. Halil Berktay, "Torosyan ve Çanakkale", *Okuma Notları*, *Taraf*, 10 Nisan 2010.

1915 üzerine yazan tarihçiler çoğu kez katliamlardan kurtulan Ermenilerin hâtırat türü eserlerini kaynak olarak kullanmazlar. Sırf yazarı Ermeni olduğu için, o kitapta anlatılanlara kimse inanmaz sanırlar. Özellikle, "inkârcı Türkler" nezdinde bu yazılanların itibarı yoktur diye düşünürler. Herhalde, merhum Torosyan da bir gün Halil Berktay gibi birinin çıkıp kendisine "hoop!" diyeceğini tahmin etmiş olmalı ki, kitabının başına Enver Paşa'dan aldığı takdirnamenin hem tercümesini, hem de Osmanlıca aslının fotoğrafını koymuş!

Halil'in yazısını okuduktan sonra, "keşke bu yazıyı yazmadan önce benden kitabın fotokopisini isteseydi" diye düşündüm. İstanbul Şehir Üniversitesi'nden tarihçi dostum Dr. Abdülhamid Kırmızı silik fotoğraftaki Osmanlıca metni okumak nezaketini gösterdi. Metinde okunamayan yerler (...) olarak verilmiştir. Enver Paşa'nın yazısı aşağıdadır:

Osmanlı Ordu-yı Hümâyûnu, Başkumandanlığı Vekâleti, Şube: 2

Kayseriye Sancağı, Everek Kazasından Topçu Yüzbaşısı, Ohan Oğlu Serkis Bey Torosyan. Tevellüd 307.

Ordu-yu Hümâyûn Altıncı Ağır Topçu Alay Beyliği Kumandanlarından Yüzbaşı Serkis Bey Çanakkale muharebesi esnasında Ertuğrul Tabyasında kumandan idi. 6 ve 12 Şubat 330 [19 ve 25 Şubat 1915] tarihinde boğaza doğru hücum eden düşman harp vapurlarına karşı cesaretle ve fedâkârâne harp ederek ve bir düşman harb vapurunu tahrib, diğer bir harb vapurunu dahi delmiş olduğu gibi, Rumeli Hamidiye Tabyasının kumandanlığını deruhte etti (...) 5 Mart 331 [18 Mart 1915] tarihinde düşman harb vapurlarının (...) şedit hücumlarına karşı cesaret ve fedâkârâne harp edüp (...) diğer düşman vapurunun tahribiyle mumaileyhin mecruh olduğu ve orada (...) göstermiş olduğu cesaretle ve fedâkârâne (...) mumaileyhe (...) binaen teşekkürü 3 Kanunievvel 330 [16 Aralık 1914] tarihinden itibaren Yüzbaşılık rütbesine terfii, ayrıca Devlet-i Aliye-i Osmâniyye Harb Madalyasına nail olmuş olmakla işbu tasdiknâme mumaileyhin yeddine ita kılınmıştır.

Fî 5 Mayıs 1331 [18 Mayıs 1915].

Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı

Enver

Bendeniz, Halil Berktay gibi "masa başı tarihçiliği" yapmadım. Örneğin, Enver Paşa'nın imza örneklerini araştırdım. Şevket Süreyya Aydemir'in Enver Paşa biyografisinin üçüncü cildinin 376. sayfasındaki belgede aynı imzaya rastladım.

Bence, Enver Paşa "ıslak imza" kullanıyor!

Geçen gün, Genelkurmay'ın Çanakkale Cephesi Harekâtı kitabını

okurken bir haber dikkatimi çekti: 18 Şubat 1915'te Enver Paşa denetleme için Çanakkale'ye gitmiş.

Ertesi gün bombardıman sırasında Torosyan'ın marifetlerini bizzat dürbünle izlemiş olmalı! Acaba, Enver Paşa'nın gözleri bozuk muydu? Yanlış mı gördü? Bu soruların cevaplarını ben bilmiyorum. Çanakkale Deniz Savaşları tarihini İngilizlerden özetlemek yerine, yerli kaynakları da kullanarak daha mantıklı bir yorum yapacak birinin yazdıklarını okumak isterdim.

Ayrıca, Genelkurmay'ın resmî tarihini okurken biraz şaşırdım. Müthiş bir temizlik yapmışlar! Şanlı tarihimiz "hain" Ermenilerden arındırılmış ve "pirüpak" olmuş!

Bırakın kitapta Yüzbaşı Torosyan'ın adına rastlamayı; görev yaptığı "6. Topçu Alayı"nın adı bile tarihten silinmiş!

Bu yazıyı yazma nedenim şudur: Devlet eliyle ismi tarihten silinmiş olan bir savaş kahramanının, yazdığı hâtıratın inandırıcılığının –hem de okunmadan (!)– sorgulanmasına gönlüm razı olmadı. Yüzbaşı Torosyan'ın anılarını yayımlamak isteyen varsa, bana müracaat edebilir. Elimdeki metni paylaşırım.[30]

Çanakkale odaklı bu yakın tarih tartışması, Torosyan'ın anılarının İletişim Yayınları'nca basılmasıyla birlikte iki senelik bir fasıladan sonra Ağustos 2012'den itibaren tekrar gündeme gelmeye başladı. Evvela, kitap henüz piyasaya verilmeden bir hafta kadar önce, *Agos*'ta, Funda Tosun'un Ayhan Aktar'la yaptığı geniş bir mülâkat yayımlandı.[31] 10. ve 11. sayfalarda biraz daha genişletilmiş, "Çanakkale Savaşları'nın Unutturulan Kahramanı Yüzbaşı Sarkis Torosyan" başlığı ile yer alan bu mülâkatta, Ayhan Aktar'ın sorulara cevapları, Enver Paşa'nın Torosyan'a verdiği söylenen tasdiknâmenin Osmanlıcadan İngilizceye çevirisinin Türkçeye geri çevirisi, Torosyan'ın anılarından bazı alıntılar ve Torosyan'ın kısa bir biyografisi yer almaktadır.

Aktar'ın bu mülâkatta serdettiği bazı görüşlere gelmeden önce dikkatimi çeken iki noktayı kaydetmek isterim. Bunların ilkinde, ilk sayfadaki haberin spotunda, "Aktar Çanakkale Savaşları'nın en önemli başarılarının mimarı olan 2. Ağır Topçu Tugayı'nın tarihi, *(sic)* sırf başında bir Ermeni subay, yani Yüzbaşı Sarkis Torosyan olduğu için bugüne dek hiç yazılmadığını söylüyor" ifade-

30. Ayhan Aktar, "Ben, Enver Paşa'nın Yalancısıyım", *İlginç Zamanlar, Taraf*, 3 Mayıs 2010.

31. Funda Tosun-Ayhan Aktar, "Çanakkale'nin Unutturulan Kahramanı Sarkis Torosyan", *Agos*, 10 Ağustos 2012.

leri vardır. Her ne kadar bu ifadeler, Aktar'ın, sözü geçen birliğin tarihinin neden hiç yazılmadığı yolundaki çıkarımlarıyla uyumlu olsa da teğmen veya yüzbaşı rütbesindeki bir askerin "tugay" (liva) komutanı olamayacağı açıktır. Nitekim Aktar'ın da ne mülâkat içinde ne de kitaba yazdığı giriş yazısmda böyle bir sözü vardır.

İkinci nokta ise şu; "Osmanlı Hükümeti'nin Verdiği Tasdiknâme" başlığı altında ayrı bir çerçevede verilen İngilizce belgenin Türkçe çevirisinden biraz önce bahsettim. Orada, sona doğru, "Adı geçen cephede kimse yaralanmamış, büyük bir cesaret örneği göstermiş ve Ordu-yı Hümayun'a zaferi getirmiştir" şeklinde bir cümle var. Pek anlamlı olmayan bu ifadeden, belirli bir cephede kimsenin yaralanmadığı ama birilerinin yine de büyük cesaret göstererek zaferi sağladığı gibisinden çelişik şeyler anlamak olası. Kaynağı konusunda bir şey söyleyemesem de burada basit bir iki maddi hatanın söz konusu olduğu açıktır. Nitekim kitaba gittiğimizde, bu cümlenin şu şekilde olduğunu görüyoruz: "Adı geçen kimse cephede yaralanmış, büyük bir cesaret örneği göstermiş ve Ordu-yı Hümayun'a zaferi getirmiştir."[32]

Aktar bu mülâkatına tarih ve tarihyazımı açısından önemli bazı gözlemlerle başlamaktadır. "Bazı olayları öne çıkarırken, başka birtakım olayları kaçınılmaz olarak ütülüyoruz" diyen ve geçmişin aktarımlarındaki "ütüleme ve bastırma süreci"nden söz eden Aktar, "Aslında bireylerin yazdıkları otobiyografiler ve anı kitapları da bu tür sınırlamalar ve suskunluklarla maluldür" hatırlatmasında bulunmakta fakat "milli tarih anlatısının kurgulanması" söz konusu olduğunda devlet faktörüne, "iktidar ilişkilerinin yapısal özellikleri"ne özellikle dikkat çekmektedir:

> Çarpıtma, susturma, yok sayma operasyonu bireysel değildir, bu noktada kurumsal olarak yapılır. Böylece, geçmişin susturulması iktidar ilişkileri tarafından belirlenir.
>
> Artık mesele bireylerin geçmişte olan bir olayı anlatırken yarattığı suskunlukların veya attığı palavraların ötesinde bir noktaya gelmiştir. Milli devletin kuruluş ideolojisi doğrultusunda her şey yeniden kurgulanır. Tarih yazımına iktidarın müdahalesi çok acımasız bir şekilde gerçekleşir. Bireyler de bazen içinde yaşamış oldukları tarihe yabancılaşırlar.

32. Sarkis Torosyan, (Yayına haz. Ayhan Aktar; çev. Gizem Şakar), *Çanakkale'den Filistin Cephesi'ne*, İletişim, İstanbul, 2012, 1. baskı, s. 11. Bundan sonra, Torosyan, Türkçe - 1 olarak geçecektir.

Bu teorik noktadan bakıldığında Aktar'ın gayet olabilir ve tanıdık bir olguyu tarif ettiğini söyleyebiliriz. Burada sorulması gereken soru ise şudur: Aktar, tümdengelimle özel bir vakaya, Torosyan'ın kaçınılmaz olarak öznel olan öyküsüne mi ulaşmak istiyor yoksa Torosyan'ın öyküsünden yola çıkıp tümevarımla bir genellemeye mi gidiyor? Bu soruya hemen cevap vermek durumunda değiliz. Önce, Aktar'ın, Torosyan'ın milliyetçi Türk (ve Ermeni) tarihyazımcılığından silinmesi hususunda söylediklerine bir göz atalım:

> Tarihe milliyetçi gözlüklerle bakanlar açısından Yüzbaşı Torosyan istenmeyen bir adam. Çünkü genel anlatıyı bozuyor. Bu nedenle, yok sayılıyor. Her yıl büyük tantana ile kutlanan 18 Mart zaferinin mimarı, Çanakkale'deki 2. Ağır Topçu Tugayı'dır. İlginçtir, 2. Ağır Topçu Tugayı'nın tarihi hiç yazılmamış. Ben bunun bir "tesadüf" olduğunu düşünmüyorum. Çünkü Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı (ATASE) Arşivi'nde bulunan bu birliğin evrakı, yazışmaları ve zabitan kadrosu incelemeye açılsa "milli tarih" yazdıklarını iddia edenlerin yüzünün kızarması lazım. O nedenle de belgeleri depolara gömerek, suskunluğun sürmesini sağlıyorlar.

Aktar, yine aynı şekilde, Ermeni milliyetçi tarihyazımcılığının da Torosyan'ı silmek ve unutturmak açısından kendi nedenleri olduğunu belirtiyor. Buna göre, Anadolu'da Nazi usulü bir holokost görmek isteyen Ermeni milliyetçileri, Nazi ordusunda nasıl ki bir Yahudi subay olamazsa, Osmanlı ordusunda da bir Ermeni subayının bulunmaması gerektiğini düşünüyorlarmış. Aktar, "Gördüğünüz gibi, iki tarafın da milliyetçileri Yüzbaşı Torosyan'ı tarihten silmek konusunda, farkında olmadan(!), bir işbirliği içindeler" diyor ve Torosyan'ın kitabının 1947'den sonra diyasporada bir daha basılmamasını da buna bağlıyor.

Aktar, vaki olan bir soru üzerine Genelkurmay'ın resmî tarihindeki "ütülemeler" için şunları söylüyor:

> Çanakkale savaşları tarihinde birlik komutanlarının listesi son derece seçici olarak veriliyor. 19 Şubat 1915 bombardımanında Ertuğrul Tabyası komutanı Sarkis Torosyan. Ama Genelkurmay tarihçileri o günün listesini vermiyorlar. O gün ve 25 Şubat'taki bombardımanlarda Ertuğrul, Seddülbahir ve Anadolu yakasında da Kumkale ve Orhaniye tabyaları yerle bir oluyor. Fakat 18 Mart'ta Toros-

yan, Rumeli Hamidiye'nin komutanı. Emekli Tank Kurmay Albay İsmet Görgülü'nün ATASE kaynaklarına dayanarak hazırladığı *On Yıllık Harbin Kadrosu: 1912-1922* (...) başlıklı kitabında 18 Mart zaferinin komuta kadrosu verilirken, hem Rumeli Hamidiye Tabyası'nın adı geçmiyor, hem de o sırada üsteğmen olan Torosyan'ın adı geçmiyor. Dolayısıyla, Torosyan'ı tarihten kazımak için Rumeli Hamidiye Tabyası'nı da ütülüyorlar![33]

Görüldüğü gibi bu mülâkatta Aktar, iki yıl önceki, "resmî tarihte temizlik yapmışlar" tezini ve sadece Torosyan'ın değil, Torosyan'ın görev yaptığı 6. Topçu Alayı'nın adının bile tarihten silindiği varsayımını genişletmiştir. Torosyan'dan bahsetmemek uğruna Ertuğrul Tabyası'nın, Rumeli Hamidiye Tabyası'nın ve tüm 2. Ağır Topçu Tugayı'nın da "ütülendiği" ve/veya tarihlerinin yazılmadığını söylemektedir. Bunun bir "imkânsızlık" olduğunu hemen ileri sürecek değilim. İhtimaldir ki böyle olmuş olsun ve Torosyan'ı tarihten silme veya bastırma gibisinden bir arzunun, resmî askerî tarih yazımına böylesi yansımaları olmuş olsun. Bu aşamada sadece şu hatırlatmada bulunmak istiyorum: Torosyan'ın ve onun görev yaptığı birimlerin tarihten silinmiş olması Torosyan'ın anlattıklarının mutlaka doğru ve gerçek olduğu anlamına gelmiyor. Torosyan hem tarihten silinmiş, susturulmuş olabilir hem de söyledikleri, bu olgudan bağımsız olarak gerçek veya kurgu olabilir. Bu ikisini birbirinden ayırmak durumundayız. Başka bir deyişle, bir çalışma varsayımı olarak Torosyan için bir susturma operasyonunun yapılmış olduğunu kabullensek bile bu, bizim, Torosyan'ın metnine eleştirel yaklaşmamızı ve orada söylediklerini tarih literatürü ile çakıştırmamızı engellememeli.

Ayhan Aktar'ın *Agos* mülâkatının ve tabii ki kısa süre içinde piyasaya verilen Torosyan'ın anı kitabının çeşitli tartışmalar üreteceği beklenmeliydi. Öyle de oldu. 3 Eylül 2012 tarihli *Hürriyet* gazetesinde "Torosyan'ın Anlattıkları Hayal Ürünü" başlıklı ve Erdem Sürek imzalı bir haber yayımlandı. Gazete haberinde, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi'nden Mithat Atabay ve Burhan Sayılır'ın bir makale yazarak Torosyan metnini eleştirdikleri belirtilmekte ve Atabay'a atfen şu sözler yer almaktaydı:

> Ermeniler, 2015 iddialarını, Türkiye'ye kabul ettirebilmek için bugün yerli destekçileriyle Türklerin Çanakkale başarısına, kendilerini

33. Ayhan Aktar-Funda Tosun, "Çanakkale'nin Unutturulan Kahramanı Sarkis Torosyan", *Agos*, 10 Ağustos 2012.

ortak etme politikasına yenilmişlerdir. Maalesef Ermeni diyasporasının bu çabalarına, Türkiye'de bazı kimseler de özgürlük, demokrasi, açılım, uygarlık, insan hakları ve benzeri kulağa hoş gelen kavramları kullanarak yağ sürmektedirler. Torosyan'ın kitabının bugün gündeme getirilmesi ve gerçekle hiçbir şekilde alakası olmayan bir kimsenin ağzından tarihin saptırılmasıdır. Şunu unutmamak gerekir ki, tarihini unutanlar için tarih tekerrür eder.[34]

Siyaset odaklı ve benimsemediğim bir tarih felsefesinden bazı izler taşıyan bu analiz üzerine fazla bir yorum yapmayacağım. Burada geçmişin yazılı veya sözlü bir aktarımı değil de ta kendisi anlamında kullanılan tarihin herhangi bir şekilde tekrarlandığı veya tekrarlanacağı kanaatinde değilim. Geçmiş tekrarlanmaz ve geçmiş olaylar aynı şekilde yaşanamaz. Bunun da ötesinde, tabii ki aktaranın kimliği, önyargıları, öznel hafızası ve siyasi öncelikleri geçmişin tahayyül edilmesinde ve yeniden oluşturulmasında, başka bir deyişle bir tarih anlatısının şekillenmesinde çok önemli faktörlerdir; fakat belirli bir grup veya odaktan geliyor diye herhangi bir tarih anlatısının gerekli olarak yanlış veya doğru olduğu da düşünülmemeli. Eğer siyaset dışında kendi otonomisi olan tarih diye bir akademik disiplin veya çalışma alanı diye bir şey varsa; mümkün olduğu kadar tarihsel gerçeğe ulaşmak isteyen tarihçinin görevinin de geçmişin bu farklı anlatımlarını dikkate almak olduğu kanaatindeyim. Olabilir, "x" veya "y" grubu, bu durumda yeknesak bir yapıya sahip olduğu varsayılan "Ermeni diyasporası", kendi politik öncelikleri doğrultusunda belirli bir tarih anlatısının geçerlilik kazanmasını arzulayabilir ve o yönde çaba gösterebilir. Başkalarının da, "z" diyelim, bugün siyasî bir mesele olan Ermeni-Türk sorununun çözümünde faydası olacağı düşüncesiyle tarihten medet ummaları gibi bir olgu da olabilir.

Mesela, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi'nin rektörü Sedat Laçiner Temmuz 2012'de Ermenistan Cumhurbaşkanı'nın Çanakkale'deki Şehitler Abidesi'ni, Türkiye Cumhurbaşkanı veya Başbakanı'nın da Erivan'daki Soykırım Anıtı'nı ziyaret etmesi yolunda ilginç bir öneri yaptı. Avustralyalılar ile 1915'te savaşılmasına karşın bugün ortak anmalar yapılabildiğini hatırlatan Laçiner'in ilgili sözlerinden bir alıntı yapalım:

> Ortak bir acı var ve bunun tekrar yaşanmaması için, bir arada yaşayabilme sonucunun çıkarılması lazım. Çanakkale'nin *(sic)* bu an-

34. Erdem Sürek, "Torosyan'ın Anlattıkları Hayal Ürünü", *Hürriyet*, 3 Eylül 2012.

lamda doğru bir başlangıç olabilir. Ermenistan Cumhurbaşkanı 18 Mart 2015'te Çanakkale'ye gelip şehitliğe çiçek bırakabilir. Biliyorsunuz Çanakkale Savaşı'nda hayatını kaybeden Ermeni şehitlerimiz de var. Ermenistan Cumhurbaşkanı, Türklerin I. Dünya Savaşı'nda yaşadığı acıları anladığını ifade edebilir. 24 Nisan'da da Türkiye'nin cumhurbaşkanı veya başbakanı da Ermenistan'daki Soykırım Anıtı'na gidip çiçek bırakabilir, 'Soykırım demesek de sizin acılarınızı paylaşıyoruz' denilir. Türkler için Çanakkale çok önemli, Türk toplumuna doğrudan ulaşabilmenin en doğru yolu Çanakkale'den geçiyor. Bunu Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu ve o dönemde Başbakan Yardımcısı olan Cemil Çiçek'e ilettim.[35]

Kısaca, kendini daha ziyade siyasî olarak tanımlayan herkesin veya grubun kendi öncelikleri doğrultusunda tarihin faydası ve işlevselliği hususunda farklı bir beklentisi olabilir. Yukarıda belirttiğim kısıtların ve dahası kendi öznelliğinin de farkında olması gereken tarihçinin sırf belirli bir kaynaktan geliyor diye bir tarih anlatısını, herhangi bir olgular sunumunu veya eskilerin deyişiyle bir tarih haberini otomatik olarak reddetmek veya yok saymak gibi bir lüksü yoktur. Yapılacak iş, nereden gelirse gelsin tarihî belgeye, kaynağa, habere, kurgulanmış veya oluşturulmuş, inşa edilmiş (bitmiş) tarih anlatısına eleştirel yaklaşmak, yeni olgu, haber veya anlatımı diğer kaynaklar ve mevcut tarih literatürüyle birlikte değerlendirmek olmalıdır.

Israrlı aramalarıma rağmen, gazete haberinin aksine, Mithat Atabay ve Burhan Sayılır tarafından bu konuda ortak yazılmış bir makale bulamadım. Sadece, "Tuncay Yılmazer'le Gelibolu'yu Anlamak" isimli web sitesinde, 2012 Eylül ayının başlarında siteye konduğunu düşündüğüm ve tek başına Burhan Sayılır imzalı bir makale buldum. "Sarkis Torosyan'ın 'Çanakkale'den Filistin Cephesi'ne' Adlı Hatıratı Üzerine Bir İnceleme (Çelişkiler-Yanlışlıklar)" başlığını taşıyan bu makalede Sayılır, incelemesinin, hatıratın sadece Çanakkale Savaşı kısmı ile ilgili olduğunu söylemektedir.[36] Maalesef, Sayılır, belki de konuyu sanal ortamda ele aldığı için, yoğun olarak belge kullandığı izlenimini veren bu makalede kendi kaynaklarını zikretmemektedir. Dolayısıyla, gerekli referanslara sahip olmadığı için bilimsel sınanabilirlik özelliği bulunmayan ve hâlihazırda bilimsel bir çalışma niteliği arz etme-

35. Emre Ertan, "Rektörden 2015 İçin İlginç Teklif" *Agos*, 27 Temmuz 2012.

36. Burhan Sayılır, "Sarkis Torosyan'ın 'Çanakkale'den Filistin Cephesi'ne' Adlı Hatıratı Üzerine Bir İnceleme (Çelişkiler- Yanlışlıklar)", Tuncay Yılmazer'le Gelibolu'yu Anlamak. http://www.geliboluyuanlamak.com

yen bu makalenin, bu haliyle benim çalışmam açısından kullanım değeri kısıtlı olabilmiştir. Sayılır'ın yazısını ancak, Torosyan'ın tasdiknâmesinin şeklî incelemesi (diplomatika) ile Çanakkale coğrafyası üzerine yaptığı gözlemler açısından kullanabilirdim çünkü bu iki hususta sınanabilirlik ilkesi vardır. Torosyan'ın tasdiknâmesi de ortada, Çanakkale coğrafyası da. Sayılır, her ne kadar makalenin içinde İsmet Görgülü'nün kitabına gönderme yapıyorsa da onun da referansı yoktur ve sayfa numaraları belirtilmemiştir. Dolayısıyla, tabyalarda komutanın kimde olduğu ve genel olarak Çanakkale'de istihdam edilen askerî personel veya birliklerin hangi çatışmalara katılıp katılmadığı yolundaki kesin referans gerektiren bilgileri kullanamadım.

Torosyan'ın anılarının medyadaki yansımaları bağlamında *Agos* gazetesinin benimle yaptığı mülâkata da değinmem gerekir. *Agos*'tan Funda Tosun bu mülâkatı istediğinde düşündüm, Ayhan Aktar ile neredeyse iki buçuk yıla yayılan bir süreçte Torosyan'ın metnini defalarca konuşmuştuk. O metni orijinal halinden en az üç kez okuyan bir tarihçi olarak şüphelerimi, itirazlarımı ve kesin yargılarımı kendisiyle paylaşmıştım. Şimdi, üstelik artık Türkçesini de derinlemesine incelemiş bir kişi olarak düşündüklerimi kendime saklamanın ve kamuoyu önünde susmanın etik olmayacağı kanaatiyle mülâkat önerisini kabul ettim. 14 Eylül 2012 tarihinde yayımlanan bu mülâkatta,[37] olağan vuruş kısıtlamalarının ve gazete ortamının elverdiği kadarıyla bazı temel görüşlerimi kamuyla paylaştım. Bunu yaparken metnin orijinalini göz önünde tuttum ve Türkçe yayın hakkındaki görüş ve düşüncelerimi mümkün olduğunca işin içine karıştırmamaya gayret ettim. Funda Tosun da olabildiğince dikkatli ve hassas çalışarak iyi bir iş çıkardı. Bu mülâkatta, gazetenin tercihi ile ön sayfada atılan "Tarihin Politikaya Feda Edilmemesi Gerekir" başlığından başka benim birinci dereceden sahiplenmeyeceğim hiçbir ifade yoktur. O başlık da nihayetinde benim "Tarihin politik önceliklere feda edilmemesi gerekir" sözüme dayandığı için herhangi bir şekilde yakınacak değilim. Bu mülâkatı burada özetlemek niyetinde değilim. Mutlak olarak gerekmedikçe herhangi bir referans vermeyi de düşünmüyorum. Sonuç olarak başka birinin görüşlerini "aman eksik veya yanlış aktarmayayım" kaygısıyla hareket etmeme gerek yok. Orada değindiğim konuları burada enine boyuna açımlama ve tartışma imkânına sahibim. Başka bir deyişle, yakın tarihi ilgilendiren

37. Funda Tosun-Hakan Erdem, "Tarihin Politikaya Feda Edilmemesi Gerekir" ve arka sayfada "Sarkis Torosyan'ın Anlattıkları Tarihi Gerçeklere Uymuyor", *Agos*, 14 Eylül 2012.

önemli ve çok katmanlı bir konunun gazete vasatında ancak çok kısıtlı bir şekilde ele alınabilmesi olgusudur ki benim, elinizdeki bu metni kaleme almamda temel etken oldu.

Burada ek veya zeyl kabilinden söylemeliyim ki 6 Ekim 2012 tarihinde Cemil Koçak ve Mehmet Alkan ile beraber yaptığımız *Eski Defterler* programında Ayhan Aktar'ı konuk ettik ve Torosyan'ın hatıratını konuştuk. A-Haber'in websitesinde videosu bulunduğu için üzerinde durmuyorum. Daha da önemlisi 20 Ekim 2012'de köşesinde "Bak, Kimlerle Berabersin" başlıklı bir yazı kaleme alan Halil Berktay, 2010'daki tartışmaya döneceğinin işaretini verdi.[38] Halen yayımlamakta olduğu bir seri yazıyla işin özellikle Çanakkale Cephesi yönünü vurgulayarak Torosyan'ın anılarını yeniden tartışmaya başladı. Kitap yazarken günlük gazete yazılarına yetişme güçlüğü dolayısıyla Berktay'ın, metnimin ana gövdesinin yazımı bittikten sonra çıkan ve çıkmakta olan bu yazılarını bu incelemeye gereği gibi katma imkânım pek olmadı. Ancak mutlaka referans vermem gerektiğinde dipnot mekanizmasını tabii ki kullanacağım.

38. Halil Berktay, "Bak, Kimlerle Berabersin", Okuma Notları, *Taraf*, 20 Ekim 2012.

1. bölüm

Metin incelemesinin incelemesi: Torosyan'ın adı neden yok?

Torosyan'ın anılarının Türkçeye çevrilerek yayımlanmasıyla elimizde yeni bir metin daha oldu. Aslına sadık kalmak gibi bir misyonu olan çevirinin bütünüyle yeni veya başka bir metin yaratmak gibi bir amacı olduğu tabii ki ileri sürülemez ama gerek istem dışı hatalar, gerekse bazı çeviri tercihleri ve bilinçli tasarruflar, başka bir deyişle çeviri işleminin hem kaçınılabilir ve hem de kaçınılmaz sonuçlarından dolayı Türkçe okuyucu açısından dikkate almamız gereken metin sayısının böylece ikiye çıktığını söylüyorum.

Ayhan Aktar'ın "Yüzbaşı Torosyan'ın Adı Yok" adlı yazısının, giriş mahiyetinde olarak 13. ve 93. sayfalar arasında bu çeviri metnin başına eklemlenmesiyle metinlerin sayısı üçe ve yine Aktar'ın bütün metni notlandırarak bir alt metin oluşturmasıyla dörde çıktı.[39] Aktar'ın giriş yazısının ve dipnotlarının da, kendi hayatiyeti olan metinler olmak hasebiyle çözdüğü sorunlar kadar yeni sorunlar oluşturması eşyanın tabiatı gereğiydi. Sonuçta Torosyan'ın metni nicelik açısından her anlamda üremiş, artmış ve zenginleşmiş olarak Türkiye kamuoyuyla buluştu. Bu durum, elinizdeki inceleme açısından işleri karmaşıklaştırıyor ve bazı kararların alınmasını gerektiriyor. Yapılabilecek en kolay şeyin, orijinal metinden bağımsızlığı en yüksek derecede olan ve münhasıran Torosyan'ın anıları hakkında da olmayan "Yüzbaşı Torosyan'ın Adı Yok" yazısının ayrıca ele alınması ve fakat İngilizce metin, Türkçe çeviri ve Aktar'ın dipnotlarının beraberce incelenmesi olduğunu düşünüyorum. Kaldı ki bu giriş mahiyetindeki inceleme yazısı, Aktar'ın, çevirinin yayımlanmasından önce ve sonra Torosyan ve anıları hakkında ka-

39. Ekim 2012'de Türkçe çevirinin ikinci baskısının yayımlanmasıyla dikkate alınacak metin sayısı beşe çıkmıştır. Bundan sonra Türkçe ikinci baskı kısaca Torosyan, Türkçe - 2 olarak anılacaktır.

muyla paylaştığı çıkış noktalarını ve değerlendirmelerini de toplu bir şekilde bir arada görmemizi sağlıyor.

Aktar bu yazıda, Torosyan'ın metni ile 1993 yılında hocası Heath Lowry'nin kütüphanesinde ilk kez nasıl tanıştığını ve metnin kendisinde uyandırdığı şaşkınlık duygularını aktarıyor:

> Osmanlı Ordusu'nda Ermeni kökenli bir topçu subayının bulunması, Çanakkale Savaşı sırasında Ertuğrul Tabyası'nın komutanı olarak görev yapması, 19 Şubat 1915'te İtilaf Devletleri donanmasının Çanakkale Boğazı'nı zorladığı zaman bir düşman gemisini batırmış olması benim ilk kez duyduğum şeylerdi. Düşman gemileri, 18 Mart'ta *Nusret* mayın gemisinin döşediği mayınlara çarparak batmamış mıydı? Sonra, 1915 yılı Mayıs ayında Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın kendisini İstanbul'a davet ederek "savaş kahramanı" muamelesi yapması açıkçası beni çok şaşırtmıştı. Ayrıca, Yüzbaşı Sarkis Torosyan kendisine verilen "Devlet-i Aliye-i Osmâniyye Harp Madalyası" ile ilgili resmî belgenin fotoğrafını da kitabının başına koymuştu. Ne yalan söyleyeyim, kafam karışmıştı.[40]

Torosyan'ın öyküsünü kaçınılmaz olarak yine kendisinden özetleyerek yazısına devam eden ve Torosyan'a savaş esnasında saf değiştirten mücbir sebepleri irdeleyen Aktar, Lowry'den, Genelkurmay'ın yayımladığı Çanakkale Savaşları'na dair askerî tarihlerde Torosyan'la ilgili "pek bir şey" bulunamadığını öğrenince, ilk düşüncesinin şu merkezde olduğunu yazıyor:

> Ne yalan söyleyeyim, hiç şaşırmamıştım. Anlaşılan "devletlû takımı" Çanakkale boğaz savaşlarının madalyalı kahramanını yok saymayı seçmiş, tarihin sesini kısmak veya "geçmişi susturmak" istemişlerdi. Yüzbaşı Torosyan gibi "aykırı" adamların, savaş kahramanı olsalar bile milliyetçi Türk tarih yazımında yeri olamazdı. Ama Yüzbaşı Sarkis Torosyan Çanakkale'deydi![41]

Bir sosyal bilimci ve özellikle de Türkiye'de yaşayan ve meslekî faaliyet gösteren bir tarihçi olarak, Ayhan Aktar'ı entelektüel sorgulamasının henüz çok başlarında iken bu kanaate sevk eden nedenleri tahmin edebiliyorum. Nitekim Aktar, yazısında Michel-Rolph Trouillot'a göndermede bulunarak geçmişin susturulma bi-

40. Torosyan, Türkçe - 1, s. 14.

41. Torosyan, Türkçe - 1, s. 15-16.

çimlerini zikrediyor ve Türkiye'deki askerî tarih yazımının bazı özelliklerine dikkat çekerek devam ediyor.

Aktar'ın bu yazı içinde Torosyan'ın anılarını askerî tarih yazımı ile karşılaştırarak ele aldığı üç alt başlık bulunmaktadır. Bunlar, "Askeri tarih ve geçmişin susturulması", "Resmî tarihte Ertuğrul Tabyası 'ütüleniyor'" ve "19 Şubat 1915 günü Ertuğrul Tabyası gemi batırdı mı?" adlarını taşıyor. Aktar'ın resmî tarih kategorisinde kullandığı kitaplar Genelkurmay-ATASE yayınlarından ve *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi* serisinden üç ciltlik *Çanakkale Cephesi Harekâtı* adlı kitap ve İsmet Görgülü'nün *On Yıllık Harbin Kadrosu* adlı eserlerdir.[42]

Torosyan'ın, Ertuğrul Tabyası komutanı olduğunu söylediğini dikkate alan Aktar, *Çanakkale Cephesi*'ne atfen Ertuğrul'da bulunan birliğin 2. Ağır Topçu Tugayı, 5. Ağır Topçu Alayı, 1. Ağır Topçu Taburu'nun 3. Bataryası olduğunu kaydetmektedir.[43] Aktar, Torosyan'ın beyanının doğruluğundan hareketle şunları söylemektedir:

> Genelkurmay'ın resmî tarihinde, birliklerin arazide konuşlanması ve askerî hiyerarşi içindeki yerleri hakkında ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Fakat iş, bu birliklerde görev yapan subayların isimlerinin verilmesine gelince, aynen Michel-Rolph Trouillot'nun dediği gibi, birilerinin 'bilinçli olarak tarihi susturma' faaliyeti içine girdiklerini gözlemliyoruz.[44]

Aktar, bu gözlemden sonra Görgülü'nün kitabında, "18 Mart 1915 Çanakkale Zaferi" başlığı altında verilen subay kadrosunda 5. Ağır Topçu Alayı'nın yer almadığını belirtmekte ve "Acaba burada bir 'susturma' operasyonu var mıdır? Çanakkale Boğazı'nın ucunda Ertuğrul, Seddülbahir, Orhaniye ve Kumkale Tabyaları'nı tutan 5. Topçu Alayı'na ne olmuştur?" sorusunu ortaya atmaktadır. Aktar, değerlendirmesinin sonucunda buradaki birlik konuşlanma durumu ve komutanlar listesinin 19 Şubat değil, 18 Mart tarihine ait olduğuna dikkat çekerek listenin dikkatli yorumlanması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca, 25 Şubat bombardımanında 5. Ağır Topçu Alayı'nın fiilen ortadan kalktığını hatırlatarak "Bu

42. *Çanakkale Cephesi Harekâtı* adlı kitap *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi* adı altında ve yine üç cilt olarak 2012'de tekrar basılmıştır.

43. Torosyan, Türkçe - 1, s. 48.

44. Torosyan, Türkçe - 1, s. 49.

itibarla, iyimser bir yorum yaparak, Üsteğmen *(sic)* Torosyan'ın isminin silinmiş olmasını ilk anda anlayışla karşılayabiliriz" yorumunda bulunmuştur.[45] Aktar'a göre asıl sorun şudur:

> Fakat Torosyan'ın ismi, hastaneden çıktıktan sonra atandığı Rumeli Hamidiye Tabyası kadrosunda neden yoktur? Görüldüğü kadarıyla, Torosyan'ın ismini vermemek için Rumeli Hamidiye Tabyası da yok sayılmaktadır. İsmet Görgülü'nün listesindeki esas sorun budur![46]

Aktar, bu görüşlerini şöyle genişletmektedir:

> Askerî tarih kitaplarında verilen ve 18 Mart Boğaz Savaşı öncesindeki birliklerin konuşlanmasını gösteren şemaya göre, 4. Ağır Topçu Alayı'na bağlı 6. Batarya, Rumeli Hamidiye Tabyası'nda bulunmaktadır. Ne Genelkurmay'ın resmî tarih kitaplarında verilen askerî personel şemalarında, ne de bunlardan faydalanarak kitap yazan İsmet Görgülü'nün verdiği subay listesinde Üsteğmen *(sic)* Torosyan'ın ismi bulunmaktadır! Halbuki o tarihte Torosyan'la aynı rütbede olan, Rumeli Mecidiye Tabyası Komutanı Üsteğmen Ömer Fahri Bey'in ismi listede vardır. Onun yanı başındaki Rumeli Hamidiye Tabyası Komutanı Üsteğmen *(sic)* Sarkis Torosyan'ın isminin bilinçli olarak savaş tarihinden silindiği görülmektedir.
>
> Üsteğmen *(sic)* Torosyan'ın 18 Mart 1915 günü gerçekleşen müthiş savunma savaşı sırasında Rumeli Hamidiye Tabyası'nda bulunduğuna dair elimizdeki en önemli kanıt, kitabın başında fotoğrafı bulunan belgedir.[47]

Gerçekten de bu belgede "Ordu-yu Hümâyûn Altıncı Ağır Topçu Alay Beyliği kumandanlarından Yüzbaşı Serkis Bey" şeklinde bir ifade vardır. Fakat bu ifadeden Torosyan'ın, 18 Mart'ta Rumeli Hamidiye'si komutanı olduğunu kesin olarak anlamak mümkün değildir. Buradan kesin olarak anlaşılacak bir şey varsa o da Torosyan'ın belgenin veriliş tarihi olan 18 Mayıs 1915 tarihindeki birliğinin 6. Ağır Topçu Alayı olduğudur. Ayhan Aktar ise Torosyan'ın görev yerinin 18 Mart ve 18 Mayıs arasında değişmediğini ve 18 Mart'taki birliğinin de 6. Ağır Topçu Alayı olduğunu varsaymaktadır.

Ne var ki o zaman da, Çanakkale Müstahkem Mevkii birlikleri-

45. Torosyan, Türkçe - 1, s. 49-53.

46. Torosyan, Türkçe - 1, s. 53-54.

47. Torosyan, Türkçe - 1, 54-55.

nin 18 Mart tarihindeki konuşlanmalarına göre büyük sorun çıkmaktadır çünkü Aktar'ın da belirttiği gibi Rumeli Hamidiye'sindeki 6. Batarya, 4. Ağır Topçu Alayı'na bağlı olup, bu konuşlanma düzeni içinde 6. Ağır Topçu Alayı hiç yer almamaktadır![48] Aktar'ın bu konudaki açıklaması şöyledir:

> Dikkat edilirse, takdirname "Ordu-yu Hümâyûn Altıncı Ağır Topçu Alay Beyliği Kumandanlarından Yüzbaşı Serkis Bey" diye başlamaktadır. Buradaki "6. Ağır Topçu Alayı' ifadesini "6. Batarya" olarak yorumlamak gerekmektedir. Yukarıda izah ettiğimiz gibi, Rumeli Hamidiye Tabyası, 4. Ağır Topçu Alayı'na bağlı olan 6. Batarya'nın konuşlandığı yerdir. Çünkü Çanakkale Müstahkem Mevkii Komutanlığı'na bağlı "6. Ağır Topçu Alayı" diye bir birlik yoktur! Enver Paşa'nın Özel Kalemi'ndeki memurlar "4. Ağır Topçu Alayı" ile "6. Batarya"yı karıştırarak yanlışlıkla belgenin başına "6. Ağır Topçu Alayı" yazmış olmalılar. Birinci Dünya Savaşı'nda koskoca bir orduyu yönetmeye çalışan Osmanlı Genelkurmayı'nın bu basit yazım hatasını anlayışla karşılamak gerekir.[49]

Her şeyden önce Enver Paşa'nın "özel kalemindeki" memurların Osmanlı Genelkurmayı'nda görevli olmadıklarını, Harbiye Nezareti'nde görevli olduklarını, dolayısıyla "basit yazım hatası"nın da Erkân-ı Harbiye'ye değil, Harbiye Nezareti'ne ait olması gerektiğini belirtelim ama çok daha önemlisi, bu açıklamanın ne denli bir açıklama gücüne sahip olduğundan hiç emin değilim. Haydi diyelim ki, vahim ama Harbiye Nezareti savaşın ortasında hangi birliğin nerede konuşlandığını bilmiyor veya maddi bir yanlışlık yapıldı, Enver Paşa da bu tasdiknâme kılıklı belgenin altına imzasını attı. Yüzbaşı Torosyan da mı kendi birliğini ve nerede görev yaptığını bilmiyor ki bizzat kendi eline teslim edildiği söylenen bu belgedeki bu fahiş hataya memurların dikkatini çekmiyor? Katlayıp bir bonservis belgesiymişçesine yıllarca üstünde gezdiriyor ve muhafaza ediyor?

Bir yüzbaşının, mensup olduğu alayın hangisi olduğunu bilmemesi veya umursamaması gibi bir durum olabilir mi? Haydi diyelim ki Harbiye Nezareti'ndeki, memurlar "koskoca bir orduyu" yönetiyorlardı ve mazeretleri vardı acaba Torosyan'ın yönetmesi gereken kaç tane birliği vardı ki duruma müdahil olmasın ve

48. *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 1. kitap, s. 160.

49. Torosyan, Türkçe - 1, s. 56.

bu yanlışlığın düzeltilmesini istemesin? Peki, bir an için Aktar'ın "Buradaki '6. Ağır Topçu Alayı' ifadesini '6. Batarya' olarak yorumlamak gerekmektedir." önerisini dikkate alarak düşünelim, öyle yorumlayalım. Ne olurdu sahi, 6. Ağır Topçu Alayı yerine "doğrusu" yani 6. Batarya yazılmış olsaydı? Bu belgeyi görenler "Neyin altıncı bataryası?" diye sormaz mıydı?

Kaldı ki Torosyan, hatıratında görev yerinin değiştiğini, Rumeli Hamidiye Tabyası komutanlığından alındıktan ve hastaneden çıktıktan sonra 1915 Nisan'ının ilk yarısında Dardanos Tabyası yakınlarında bir bataryanın komutanlığına getirildiğini yazmaktadır.[50] Dolayısıyla 18 Mayıs'ta hâlâ Rumeli Hamidiyesi'nin komutanıymış gibi varsaymaya gerek yoktur. Maalesef, Torosyan, bu Dardanos Tabyası yakınındaki bataryanın hangisi olduğunu söylemiyor. Ya Dardanos Grubuna bağlı olan 1. Batarya olması veya Akyarlar'ın kuzeyinde Aktepe'deki Anadolu Mesudiye Bataryası (Baykuş Grubu) olması ihtimali vardır. Kaynaklarımız ise bu konuda çelişki arz ediyor. Şöyle ki, Görgülü'ye göre, 18 Mart tarihinde hem Dardanos Grubunda olan 1. Batarya, hem de Baykuş Grubu (Mesudiye Tabya) 4. Ağır Topçu Alayı'na bağlıdır.[51] ATASE yayını *Çanakkale Cephesi* adlı kitap ise her iki bataryanın da, karargâhı Anadolu Hamidiye Tabyası'nda bulunan 3. Ağır Topçu Alayı'nın 1. Ağır Topçu Taburu'na bağlı olduğunu belirtmektedir.[52] Anadolu yakasında olan bu bataryaların Anadolu Hamidiye Tabyası'nda karargâhı bulunan 3. Ağır Topçu Alayı'na bağlı olmaları iktiza eder. Torosyan dediği gibi Dardanos Tabyası'nın yakınındaysa, uzaktan yakından 6. Ağır Topçu Alayı ile bir ilişkisi yoktur ve incelememiz için asıl önem taşıyan nokta da burasıdır. Torosyan nasıl olup da o bölgede hiç görev almayan 6. Ağır Topçu Alayı'na bağlı olabilir?

Aktar'ın bu giriş yazısında kendine koyduğu sınırlama, açıkça belirttiği üzere "sadece tek bir günü, yani 19 Şubat 1915 günü yapılan bombardımanla ilgili farklı tarihsel anlatıları karşılaştırmalı olarak analiz etmeye" çalışmaktır.[53] Oysa, Torosyan'ın diğer cephelere ilişkin anlattıkları şöyle dursun, sadece Çanakkale Cephesi için bile, bu giriş yazısının kısıtları içinde irdelenme imkânı bulunamadığı an-

50. Torosyan, İngilizce, s. 58 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 140.

51. İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu. 1912-1922. Balkan-Birinci Dünya ve İstiklâl Harbi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1993, s. 62. Bundan sonra Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu* olarak geçecektir.

52. *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 1. kitap, s. 159.

53. Torosyan, Türkçe - 1, s. 78.

laşılan çarpıcı anıları vardır. Kısaca söylersek, Torosyan, 19 Şubat günü bir harp gemisi ve 18 Mart günü de başka bir harp gemisi batırdığını söylemekte ve nisan ortalarında bir denizaltıyı vurarak karaya oturmasını sağladığını belirtmektedir. Böylece Müttefik donanması tam üç gemisini Torosyan'ın top ateşiyle yitirmiş olmaktadır.

19 Şubat günü için farklı anlatıları karşılaştıran Aktar'ın burada ulaştığı sonuç, 2010'daki yazılarının aksine, bu konuda daha önce bilinenlerle uyum içindedir:

> Yüzbaşı Torosyan'ın komutanı olduğu Ertuğrul Tabyası'nın veya Osmanlı topçusunun 19 Şubat 1915 günkü bombardıman sırasında bir gemi batırmış olduğuna dair ne Emin Âli Bey'in anlatısında ne de Genelkurmay'ın hazırladığı resmî tarihlerde bir bilgi vardır! Ayrıca, bilebildiğimiz kadarıyla, Çanakkale Boğaz Savaşı üzerine yabancıların yazdığı hiçbir eserde de o gün müttefik donanmasından bir geminin battığına ilişkin bir bilgi verilmemektedir.
>
> 19 Şubat 1915 günkü bombardımanda bir geminin battığına ilişkin tek kaynak, Yüzbaşı Torosyan'ın anıları ve Enver Paşa'nın kendisine verdiği 18 Mayıs 1915 tarihli resmî belgedir. Osmanlıca belgedeki cümle şudur: "[19 ve 25 Şubat 1915] tarihinde boğaza doğru hücum eden düşman harp vapurlarına karşı cesaretle ve fedâkârâne harp ederek ve bir düşman harb vapurunu **tahrib**, diğer bir harb vapurunu dahi **delmiş** olduğu gibi..."
>
> Bu cümleyi iki türlü yorumlayabiliriz: Burada "tahrip" terimini Torosyan'ın belgeyi İngilizceye çevirirken yaptığı gibi "gemi batırma" olarak yorumlarsak, Enver Paşa'nın vermiş olduğu takdirnameden yola çıkarak o gün Torosyan'ın bir gemi batırdığını söyleyebiliriz. Fakat eğer "tahrip" terimini yaralama olarak tercüme edersek, zaten Yüzbaşı Emin Âli Bey de "Ertuğrul'un dördüncü mermisinin *Vengeance*'ın arka taretine isabet" ettiğini söylemektedir. Ama o gün *Vengeance*'ın batmadığını da biliyoruz.[54]

"Harap" etmek anlamına gelen "tahrip" sözcüğünün herhangi bir şekilde "batırmak" olarak yorumlanamayacağı veya çevrilemeyeceği kanaatindeyim. Aynı şekilde "delmek" sözcüğü de "sakat bırakmak"[55] veya "ağır hasar vermek"[56] olarak yorumla-

54. Torosyan, Türkçe - 1, s. 67-68.

55. İngilizcesinde "crippling", Sarkis Torossian, *From Dardanelles to Palestine. A True Story of Five Battle Fronts of Turkey and her Allies and A Harem Romance*, Boston; Meador Press, 1947, s. 4. Bundan sonra Torosyan, İngilizce olarak geçecektir.

56. Torosyan, Türkçe - 1, s. 11.

namaz veya çevrilemez. Dolayısıyla, Torosyan'ın anı kitabındaki Osmanlıca belgenin bile, Torosyan'ın metninin ana gövdesindeki anlatımları doğruladığını söylemek çok güçtür. Torosyan'ın 19 Şubat veya daha sonrasında herhangi bir savaş gemisi batırdığına dair mevcut olan kaynakların sadece metnin başına konan İngilizce belge çevirisi ve metnin kendisi olduğunu belirtmek durumundayız.

Ayrıca, sırf bu Osmanlıca belgeye ve onun İngilizce çevirisine bakarak Torosyan'ın 19 Şubat günü bir gemi batırıp batırmadığını kesinlik arz eder bir şekilde anlayamayız çünkü metinde "19 Şubat" olarak tek bir tarih değil 19 ve 25 Şubat olmak üzere iki ayrı tarih ve "tahrip" etmek ve "delmek" olarak iki ayrı işlem zikredilmektedir. Torosyan, hangi işi hangi tarihte yapmıştır, bu konuda hiçbir açıklık yoktur ve burası bütünüyle bizim anlayışımıza kalmıştır. Bu hususta söz konusu kelimelerin belgede hangi sıra ile göründüğünün de bir önemi yoktur. Ola ki "tahrip" işi daha sonra, 25 Şubat'ta yapılsın ve fakat daha önemli olduğu için ilk o zikredilsin. Nasıl bileceğiz? Bilemiyorsak neden 25 Şubat gününü değil de 19 Şubat gününü mercek altına alıyoruz? Bu soruların cevabı ise gayet açıktır çünkü Torosyan, metnin ana gövdesinde 25 Şubat değil, 19 Şubat günü bir gemi batırdığını anlatmaktadır. Aslında, 25 Şubat günü herhangi bir gemiye herhangi bir hasar verdiğini söylememektedir. Dolayısıyla, onun 19 Şubat günü bir harp gemisi batırdığına dair kesinlik ifade eden tek kaynağın metnin ana gövdesi olduğunu kabullenmek durumundayız.

Öte yandan, buradaki temel sorunun bir yorum ve çeviri tercihi olmaktan çok ötede olduğu açıktır. Bir şekilde yorumlar ve çevirirsek Torosyan gemi batırmış, diğer şekilde yorumlar ve çevirirsek batırmamış gibisinden bir durum olamaz. Herhalde Aktar da bunu demek istemiyordur ve sadece bir anlama çabası içindedir. Bununla birlikte, Aktar, Enver Paşa'nın 19 Şubat günü bir torpidobotla Seddülbahir'e gitmekte olduğunu yani savaş bölgesinde göz tanığı olduğu bilgisini kaydetmekte ve diğer bilgilerimizle uyumlu olan genel sonucunu, sorgulamasını sürdürmek amacıyla askıya almaktadır:

> Yukarıdaki alıntılardan Enver Paşa'nın 19 Şubat 1915 günü Boğaz'ın girişinde bir torpidobotta olup biteni muharebe dürbünüyle yakından izlediğini anlıyoruz. Harbiye Nazırı Enver Paşa, böyle bir belgeyi Yüzbaşı Torosyan'a verdiğine göre, herhalde Torosyan'ın yaptıkları hakkında bir kanaat sahibiydi. Çünkü o gün, Enver Paşa da oradaydı! Bir

an için, Enver Paşa ve beraberindeki subayların savaşın tozu dumanı içinde Ertuğrul Tabyası'ndan atılan mermilerle bir düşman zırhlısının batırıldığını "zannettiklerini" düşünelim. Onların, Vengeance'ın battığına karar verdiklerini "bir an için farz edelim."[57]

Peki, düşünelim ve farz edelim... Enver Paşa, dürbünü ters tutarak bakmış olsun ve Ertuğrul'un bir zırhlı batırdığını sansın. Başkumandan Vekili'nin, bu halusinasyondan tam üç ay sonra ve çok daha vahimi 18 Mart Deniz Savaşı olduktan, Müttefik donanması gerçekten de üç zırhlı yitirdikten sonra, Torosyan'ın bu başarısını hatırlayarak o tuhaf belgeyi vermesini nasıl açıklayacağız? Bu üç aylık müddet içinde 19 Şubat günü gerçekten de bir zırhlının batırılmadığı "haberi" Osmanlı Harbiye Nazırı'na ulaşmamış mıdır acaba?

Peki, aşırı iyi niyetli bir günümüzdeyiz ve farz etmeye devam ediyoruz. Diyelim ki Enver'e laf anlatmak mümkün değil ve Torosyan'a illa da bir tasdiknâme verecek, ne diye zırhlı batırıldığını sanmasına rağmen imzaladığı belgede "tahrip" ve "delmek" gibi müphem kelimeler kullansın? Çanakkale veya herhangi bir deniz savaşı hakkında üstünkörü bir okuma yapmak bile, savaş esnasında gemilerin sürekli hasar aldıklarını, top mermileriyle delik deşik olduklarını anlamaya yeter. Osmanlı Harbiye Nazırı, bir gemiyi tahrip ettiği, diğerini deldiği için mi Torosyan'a, olaydan üç ay sonra ordu adına teşekkür etti ve o belgeyi verdi? Diğer gemi delenlerin günahı ne? Söylemeye lüzum bile yok ama bu türden hasarlar ve deliklerin zırhlı batırması gibi bir durum da söz konusu değildir. Dahası, ATASE arşivinde Ertuğrul Tabyası'nın 19 Şubat günü yaptığı cephane sarfiyatı kaydedilmiş durumdadır. Ertuğrul, o gün "3 tahrip danesi" ve "6 sert dane" olmak üzere sadece 9 adet mermi atmıştır.[58] Torosyan hatıratında 25 Şubat günü herhangi bir "tahrip" veya "delme" işi yaptığından söz etmediğine göre bir gemiyi tahrip, diğerini delme işlerinin her ikisinin de 19 Şubat 1915 günü vaki olduğunu düşünmek durumundayız. Tüm bunları sadece 9 adet mermiyle mi yapmıştır? Torosyan'ın belgesine inanacak olursak evet! Sonuç ortada, sadece 3 tahrip danesi ile bir gemiyi tahrip etmiş, sadece 6 sert dane ile de diğerini delmiştir.

Aktar ise konuya başka bir açıdan, 19 Şubat günü zırhlı batırıl-

57. Torosyan, Türkçe - 1, s. 68-69.

58. *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 1. kitap, s. 98.

masının propaganda değeri üzerinden yaklaşarak sorgulamasını sürdürüyor:

> Eğer Enver Paşa, Ertuğrul Tabyası'ndan açılan ateşle bir zırhlı batırıldığına inandıysa "Çanakkale'de zırhlı batırmış olmak gibi" propaganda değeri son derece yüksek bir haberi acaba neden Osmanlı basınıyla paylaşmak istemedi? Bu spekülatif soruların cevabını bilemiyoruz; fakat dönemin şartlarını düşündüğümüz zaman bazı tahminlerde bulunabiliriz.[59]

Aktar'ın dönemin şartlarını dikkate alarak yaptığı uzunca analiz sonunda geldiği noktalar ilginçtir:

> Her şeye rağmen, Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın savaş kahramanı arayışının sadece Müslüman çoğunluğa mensup askerlerle sınırlı olduğunu tahmin ediyorum. Enver Paşa'nın, Ertuğrul Tabyası'nın 19 Şubat 1915 günü bir düşman zırhlısı batırdığını kendi gözleriyle görerek kesin bir biçimde ikna olmuş olsa bile, bu haberi Osmanlı basınıyla paylaşmaktan kaçınacağını sanıyorum!
>
> (...)
>
> Sarıkamış bozgunu sonrasında, 2 Ocak 1915 tarihinde başlayan Rus Ordusu'nun karşı saldırısı doğu vilayetlerini işgal tehlikesi altına sokarken, İttihat ve Terakki yönetimi, Osmanlı Ermenilerinden bir topçu subayının savaş kahramanı olarak alkışlanmasına izin veremezdi. Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın Anadolu'da Ermeni tehciri hakkında ilk şifreli telgrafları yolladığı ve 17 Mayıs 1915 tarihinde Rus ordusunun Van'a girdiği günlerde Osmanlı başkentindeki siyasi iktidarın yapısı ve siyasal konjonktürün niteliği böyle bir haberi kaldıramazdı. Ertuğrul Tabyası'nın komutanı Üsteğmen *(sic)* Torosyan'ın açtığı ateşle "bir zırhlı batırmış olduğunu farz etsek bile", Michel-Rolph Trouillot'un altını çizdiği "iktidar ilişkileri", bu kahramanlığın "suskunlukla geçiştirilmesini" gerektiriyordu.[60]

Burada bir an soluklanalım, Enver Paşa, 19 Şubat günü Ertuğrul Tabyası'nın bir zırhlı batırdığını sanıyor. 18 Mayıs tarihine kadar duruma aydınlanmıyor. Aradaki kritik üç ayda da siyasi konjonktür iyice değişmiş, Van işgal edilmiştir. Herhalde, yanında "Alman müşavirler" olduğu halde, cepheden özel davet ile celb ettiği

59. Torosyan, Türkçe - 1, s. 69.

60. Torosyan, Türkçe - 1, s. 73-74.

Torosyan'la görüştüğü 18 Mayıs günü masasının üzerinde Van'ın bir gün önce işgal edildiğini bildirir telgraflar da duruyordur! Dolayısıyla bu durumda Torosyan'ın kahramanlığını öne çekmenin ve bu savaş kahramanının bir zırhlıyı batırdığı veya tahrip ettiği, diğerini ise deldiği yolundaki müthiş taze haberleri Osmanlı basınıyla ve kamuyla paylaşmanın bir âlemi yoktur. Muhakkak ki bu gibi zor durumlarda kahramanlara ihtiyaç vardır fakat bunlar "Müslüman çoğunluk" mensubu olsalar daha yerinde olur. Dolayısıyla, "iktidar ilişkileri" matrisinin tam göbeğinde bulunan Enver Paşa da "suskunlar" kervanına katılmaktan ve Torosyan'ın kahramanlığını "geçiştirmekten" başka bir çıkış yolu göremekmektedir. Öte yandan, hâlâ Torosyan'ın bir zırhlı batırdığını sanmaktan muzdarip olduğu için paşa güç durumdadır ve Torosyan'a bir tasdiknâme borcu vardır. Bir yanda İttihat ve Terakki yönetiminin baskısı ve siyasî konjonktür diğerinde kendi sanıları ve sanrıları vardır. Paşa'nın bulduğu hal yolunu Aktar'dan okuyalım:

> Yüzbaşı Torosyan'ın kahramanlığı, kendisine takılan "Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Harp Madalyası", eline tutuşturulan takdirnâme ve kabul sırasında Enver Paşa'nın odasında bulunan Alman paşalara "Çanakkale'deki Ermeni kahraman" olarak takdim edildiği sıcak bir kabul merasimiyle bireysel düzeyde kalmak zorundaydı. Kamusal hale gelmesine, sistemin siyasal ve ideolojik parametreleri uygun değildi![61]

Dolayısıyla, Enver Paşa hem halusinasyonunun gereğini yaparak vicdanını rahatlatmış hem de önlemini alıp seremoniyi bireysel düzeyde tutmak suretiyle kamusal alana bulaştırmamış!

19 Şubat gününün farklı tarihsel anlatımlarını taradıktan ve mevcut tarih literatürüyle uyumlu bir sonuca ulaştıktan sonra, yani Torosyan'ın, o gün bir "zırhlı" veya "harp vapuru" batırdığına dair Torosyan'dan başka hiçbir kaynakta bir işaret bulamadığını vurguladıktan sonra, Aktar'ın sorgulamasına hipotetik ve spekülatif bir düzlemde devam etmesine pek bir anlam veremesem ve külliyen zait bulsam da bu egzersizin neden yapıldığını sorgulamak da bana düşmez. Son açıklaması da dâhil olmak üzere söylediklerini genişçe vererek herhangi bir yanlış aktarmada bulunmamak yolunda azamî gayret sarf ettim. Açıklama da nihayet açıklamalardan bir açıklamadır. Torosyan'ın anlat-

61. Torosyan, Türkçe - 1, s. 74.

tıklarının gerçek ve sunduğu belgenin sahte olmadığının kabullenilmesi durumunda, her şeye rağmen belirli bir açıklama gücü olabilir. Fakat gerçekten anlamadığım bir husus var ki burada paylaşmak durumundayım. Aktar'ın "Torosyan'ın açtığı ateşle 'bir zırhlı batırmış olduğunu farz etsek bile', Michel-Rolph Trouillot'un altını çizdiği 'iktidar ilişkileri', bu kahramanlığın 'suskunlukla geçiştirilmesini' gerektiriyordu" yargısına ulaştığı yukarıda görülebilir.

Oysa Aktar, metnin daha önceki sayfalarında, "Askerî tarih ve geçmişin susturulması" kısmında Torosyan'ın günümüzde tarihten silinmesi üzerine yazarken Osmanlı dönemi ile günümüz arasında bir karşılaştırma yapmakta ve şunları söylemekteydi:

> Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Michel-Rolph Trouillot'nun dediği gibi, "birileri" tarihi susturma işine girişmiş ve "bir silaha susturucu takar gibi" Yüzbaşı Sarkis Torosyan'ı resmî tarihten silmiştir! Çanakkale Savaşları'nda Ermeni kökenli bir topçu subayının müttefik donanmasına karşı dövüşerek sivrilmesi ve savaş kahramanı olması hâkim "Türkçü" ulusal tarih anlatısını zayıflatacağı için tarihin sesi kısılmıştır.
>
> Trouillot'nun vurguladığının aksine, tarih yazımına esas teşkil edecek belgelerin ilk anda yazılması aşamasında, yani 1915 yılının Bahar aylarındaki *resmî yazışmalarda, Osmanlı Ordusu'nun ve şahsen Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın bir Ermeni topçu subayının kahramanlıklarının dile getirilmesine ilişkin özel bir sıkıntısı olmadığı gözükmektedir.* Bu nedenle, Yüzbaşı Torosyan adına bu belgeyi hazırlatmış ve kendisini İstanbul'da makamında kabul ederek madalya takmıştır. Enver Paşa'nın Yüzbaşı Torosyan'a bu denli sıcak davranmasının nedenleri üzerinde birazdan duracağız.[62]

Öncelikle, "bir Ermeni topçu subayının kahramanlıklarının" dile getirildiği Enver Paşa ve Osmanlı ordusuna ait "1915 yılının bahar aylarındaki resmî yazışmalar"ın neler olduğunu ve nerede mahfuz bulunduğunu merak ediyorum. Bu ifadelerden sadece Enver Paşa'nın değil, Osmanlı ordusunun da Torosyan'dan haberdar olduğu, haberdar olmak şöyle dursun onun kahramanlıklarından bir sıkıntı duymadığı ve bunu resmî yazışmalarına yansıttıkları çıkmıyor mu? Torosyan'ın kendi metni dışında ortaya çıkacak bu tür "resmî yazışmaların", hatta Aktar dillendirmiyor

62. Torosyan, Türkçe - 1, s. 57. Vurgu benim.

ama resmî olmayan yazışmaların, anıların, tanıklıkların ne denli önemli olduğu ve pek çok sorunu halledeceği şüphesizdir. Yok, burada "resmî yazışmalardan" kastedilen bizatihi Torosyan'ın "eline tutuşturulan" belge ise, Aktar bu belgenin ne gibi sıkıntılar yüzünden, hangi koşullar altında, ne gibi özel bir düzenlemeyle Torosyan'a verildiğini biraz önceki alıntıda açıklamıştı.

Demek ki teorinin gücüne karşı çıkılmazmış, Trouillot bu konuda da haklıymış. "Trouillot'nun vurguladığının aksine" denecek bir durum yokmuş! Belgenin ilk yazım aşamasında da Enver Paşa'nın büyük sıkıntıları varmış. Gayrimüslim bir kahraman yaratmayı istemeye istemeye Torosyan'a Harp Madalyası vermiş, rütbesini teğmenden yüzbaşıya çıkarmış, bunları kendi imzasını taşıyan bir belge ile tasdik etmiş ve hepsini de kendi makamında yapmış. Tabii ki başka ve belki de Aktar'ınkinden daha az zorlama olacak bir izah tarzı da Torosyan'ın Harp Madalyası almadığı, rütbesinin yükseltilmediği, İstanbul'a Enver'in makamına davet edilmediği, Çanakkale'de gemi filan batırmadığı, hatta Çanakkale'de bulunup bulunmadığının şüpheli olduğu ve kitabında sunduğu Osmanlıca belgenin sahte bir belge olduğu yolunda olabilir. Yine de şimdilik kesin veya kesine yakın bir yargıya varmaksızın, tüm seçenekleri açık tutarak araştırmamızı sürdürmenin daha verimli ve yerinde olacağını düşünüyorum.

Bu arada, Ayhan Aktar'ın gerek gazete mülâkat ve yazılarında gerekse de bu giriş yazısında temel tezi olarak defalarca ortaya çıkan görüşlerini atlıyor, unutuyor veya "ütülüyor" değilim. Yukarıda hepsini kendi özel bağlamları içinde verdim. Dolayısıyla burada topluca çok kısa bir özetle yetineceğim. 19 Şubat, 25 Mart ve 18 Mart muharebelerinde Çanakkale'de çarpışmış Torosyan adında bir topçu subayı vardır. Madalyalı bir kahraman, bir savaş kahramanı olan bu subayı sırf Ermeni olduğu için yok saymak, susturmak, tarihten kazımak veya silmek için resmî tarihte geniş suskunluklar yaratılmış, kapsamlı operasyonlar yapılmıştır. Şöyle ki, Torosyan'dan söz etmemek, onu tarihten silmek için sadece kendisini değil, görev yaptığı tüm birimleri ve birlikleri de yok saymışlar, tarihlerini bastırmışlardır ki bunlar 6. Ağır Topçu Alayı, 2. Ağır Topçu Tugayı, Ertuğrul Tabyası ve Rumeli Hamidiye Tabyası'dır.

Genelkurmay'ın yayınlarında Torosyan'ın ismini ben de göremiyorum. Hoş, muharebe anlatımlarında, en üstteki komutanlar bir nebze istisna edilmek koşuluyla, Osmanlı veya Müttefik, diğer komutanların da ismini göremiyorum ki! Adamakıllı insansızlaş-

tırılmış çatışmalar hep askerî birimler arasında, mesela bir tabya ile bir gemi veya gemiler arasında geçiyor olarak anlatılmış. Bir fikir vermesi için, *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 1. kitap'ın 19 Şubat gününü anlattığı yerden rastgele bir iki cümleye bakalım: "Böylece *Suffren*, Orhaniye Bataryasını tahrip için en iyi durumda bulunurken çekilmeye başlamıştır. Bu sırada, *Vengeance* Çanakkale Boğazı'nın ağzına hızla ilerlerken Ertuğrul Bataryası tarafından ateş altına alınmıştır."[63] Bunun, eskiden beri yerleşmiş ve yurtdışında da tercih edilen bir anlatma veya sunma biçimi olduğunu belirtelim. Bu anlamda, Torosyan'ın veya herhangi başka birinin adının bu anlatımlarda geçmemesi son derece olağandır, hiç şaşırtıcı değildir.

Yine aynı kitabın 1. ekinde "Çanakkale Muharebesi'ne Katılan Alay ve Üst Kademedeki Komutanlar" başlıklı kapsamlı bir liste verilmiştir. Bu listeden, mesela, Aktar'ın göremediği ve tasdiknâmede Torosyan'ın mensup olduğu beyan edilen 6. Ağır Topçu Alayı'nın komutanlığını yapan subayın adının Hasan Şükrü olduğunu ve sicil numarasının "1310. Ağ. Top.10" olduğunu kolaylıkla öğreniyoruz. Bu subayların, söz konusu alay veya daha üst derecedeki birliklere komuta ettikleri zaman sahip oldukları rütbeleri ise aynı kolaylıkla öğrenemiyoruz çünkü bazılarının dönemlerindeki rütbeleri verilmişse de diğerlerinin daha sonra yükseldikleri en son rütbe zikredilmiştir. Mesela, herkesin bildiği bir iki örnek vereyim; 19. Tümen'in komutanının Mustafa Kemal olduğunu ve o sıradaki rütbesinin yarbay olduğu malumdur. Listedeki rütbesi ise daha sonra aldığı soy ismiyle birlikte, parantez içinde, "Mareşal ATATÜRK" şeklinde verilmiştir. Sicil numarası 1317-P. 8'dir, yani Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden rumî 1317'de mezun olmuştur, sınıfı piyadedir. Aynı şekilde, 14. Tümen komutanın adı Musa Kâzım'dır. Sicil numarası "1318-P. 1"dir. Bu komutanın da kim olduğu ve en son rütbesi "(Korg. KARABEKİR)" şeklinde açıklanmıştır. Dolayısıyla, yukarıdaki 6. Ağır Topçu Alayı'nın komutanı olan Hasan Şükrü için verilen "Albay" rütbesinin, gününe mi ait olduğu yoksa bu subayın sonradan ulaştığı en yüksek rütbe mi olduğu bir bakışta anlaşılamamaktadır.[64]

Her halükârda, subayların alay ve daha üst seviyedeki birliklerin komutanları oldukları açıkça söylendiği için daha alt birimlerin komutanlarını bu listede göremiyoruz. Kaynakların bu kısıtın-

63. *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 1. kitap, s. 97.

64. *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 1. kitap, Ek-1.

dan çıkarılacak sonucun alt rütbedeki subayların etnik orijinlerinden dolayı tarihten silindikleri şeklinde olmaması gerektiği kanaatindeyim. Bu arada da Aktar'a da herhangi bir haksızlık yapmak istemem. Görgülü'nün kitabını kullanan Aktar, 18 Mart günü için verilen savaş kadrosu için "Halbuki o tarihte Torosyan'la aynı rütbede olan, Rumeli Mecidiye Tabyası Komutanı Üsteğmen Ömer Fahri Bey'in ismi listede vardır" demekte ve sadece Torosyan'ın değil görev yaptığı Rumeli Hamidiye Tabyası'nın da adının geçmediği gözleminde bulunmaktaydı.

Görgülü'nün ne gibi kaynak kısıtlamalarını ve/veya yazım önceliklerini göz önünde tutarak Rumeli Hamidiye'si ve onun komutanına listesinde yer vermediğini bilmiyorum. Fakat, Görgülü'deki listeye kısa bir bakış bile bu listenin gayet muhtasar olduğunu, tam olmak iddiasını taşıyamayacağını söylüyor bizlere.[65] Çok uzağa gitmeye gerek yok, Aktar, Rumeli Hamidiye Tabyası'nı tanıtırken "Yanında Namazgâh ve Rumeli Mecidiye Tabyaları bulunmaktadır"[66] demekteydi. E, bu listede Namazgâh Tabyası ve onun komutanının da adı yok! Bu kadarla sınırlı da değil, ATASE yayınının verdiği ve 17-18 Mart 1915 tarihi için geçerli olan müstahkem mevkii birliklerinin konuş düzenine baktığımızda, Anadolu Mecidiye Tabyası, Nara Tabyası, Çimenlik Tabyası, Yıldız Tabya, Değirmenburnu Tabyası ve daha nice bataryanın adının geçtiğini görmekteyiz.[67] Bunların hiçbiri Görgülü'de zikredilmemiştir. İşin doğrusu, Görgülü'de hangisi olduğu belirtilmeyen bir Hamidiye Tabyası, Rumeli Mecidiye Tabyası, Dardanos ve Baykuş Gruplarından başkasını görmüyoruz. Bu zikredilmeyen tabyaların hepsinin komutanı da Sarkis Torosyan mıydı? Yoksa her birinde Türk'ten gayrı bir etnik orijine sahip bir komutan olduğu için mi Görgülü tarafından tarihten kazındılar? Yoksa Görgülü sadece Torosyan ve tabyasını ütülemenin aşırı dikkat çekeceğini düşündüğü için bir sis perdesi mi yaratmak istedi? Hazır ütüyü ele almışken yukarıda saydığımız bütün diğer tabyaları da ütüledi? Söylemeye gerek yok ki bu şekilde spekülasyon yapmanın sonu yoktur çünkü Görgülü'nün 18 Mart listesi tam olmaktan çok uzak bir listedir.

ATASE yayınının 186. ve 188. sayfaları arasında, 18 Mart gü-

65. Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 62.

66. Torosyan, Türkçe - 1, s. 54.

67. *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 1. kitap, s. 159-165.

nü muhtelif tabyaların cephane sarfiyatı gösterilmiştir.[68] Bu listede de Rumeli Hamidiye Tabyası görülmemektedir! Bunun yerine "A. Hamidiye Tabyası" iki kez belirtilmiştir. Buradaki "A" harfinin "Anadolu"ya karşılık geldiği ve bir yanlışlık yapılarak Rumeli Hamidiye'sinin belirtilmemesi gibi bir durum olabilir mi diye düşünelim bir an. Öyleyse, bunların hangisi Rumeli Hamidiye Tabyası'dır? Bu tabyaların sahip olduğu topların çapı ve çap uzunluğu bu listede birinde 355/35 diğerinde 240/35 olarak veriliyor. Acaba topların çapından yola çıkarak tabyaları belirleyebilir miyiz? Fakat işin hiç de bu kadar basit olmadığı anlaşılıyor. Aynı kitapta Anadolu Hamidiye'sinde iki adet 355/35'lik kıyı topu, üç adet 240/35'lik kıyı topu ve dört adet 240/45'lik kıyı topu bulunduğu ve Rumeli Hamidiye'sinde de iki adet 355/35'lik kıyı topunun mevcut olduğu belirtiliyor.[69] Anadolu Hamidiyesi'nde hem 355/35'lik hem de 240/35'lik toplar olduğuna göre, maalesef, top çaplarından yola çıkarak cephane sarfiyat listesindeki tabyaları birbirinden ayırmak mümkün değildir.

Başka bir ihtimal de, cephane sarfiyat listesindeki her iki "A. Hamidiye Tabyası"nın da, bu biraz tuhaf gösterim tarzına karşın, gerçekten de Anadolu Hamidiye Tabyası'nı belirttiğidir çünkü bu tabyada her iki çapta da toplar bulunmaktaydı. Bu durumda Rumeli Hamidiye Tabyası listede yok demektir. Bunu acaba Rumeli Hamidiye'sinin 18 Mart günü savaşta iyi bir performans gösteremesi ile açıklayabilir miyiz? Aktar'ın da dikkat çektiği üzere ATASE'nin yayını bu tabyanın iki topunun saat 12.00'de muharebe dışı kaldığını söylüyor. Muharebenin hemen başlangıcında birinin nişan düzeni, diğerinin döşeme rayları kırıldığı için saf dışı kalmışlar. Bu iki topun 355/35'lik büyük toplar olduğu da belirtiliyor. Aktar, "Torosyan ise, akşam 18.00'e kadar savaşa devam ettiğini ve bir gemi batırdığını yazmaktadır. Bu anlatılanların acaba hangisi doğru? Rumeli Hamidiye Tabyası tam olarak saat kaçta susturuldu?" diye sormaktadır.[70]

Burada dikkat edilecek hususun, tabyanın iki ağır topunun muharebe dışı kalmasıyla tabyanın susturulmasının aynı anlama gelmemesi olduğunu belirtelim. Dolayısıyla ATASE yayınında tabyanın susturulduğu yolunda bir ifade yoktur. Tam tersine, iki büyük topun saf dışı kalmasından sonra, "Bununla beraber bütün

68. *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 1. kitap, s. 186-188.

69. *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 1. kitap, s. 159-160.

70. Torosyan, Türkçe - 1, s. 55. Not 74'ün devamında.

güçlükler ve şiddetli ateş altında bile diğer bataryalar elde bulunan toplarla muharebeyi sürdürmüştür"[71] deniliyor. Bu konulara, Torosyan'ın kendi anlatımını mercek altına aldığımızda tekrar döneceğiz dolayısıyla şu kadarını söyleyerek geçeyim: Rumeli Hamidiye'sinin iki büyük topu muharebe dışı kaldıysa, Torosyan o gün hangi toplarla gemi batırdı dersiniz?

Daha önce değindiğimiz gibi Aktar, bugünkü resmî tarih anlatısının Ertuğrul Tabyası'nı da ütülediği düşüncesindedir. Bu konudaki özel alt başlıkta, 19 Şubat 1915 günkü çatışmanın önce Genelkurmay'ın yayınına yansıyan halini özetliyor sonra da bu anlatıyı Ziya Gökalp'in *Yeni Mecmuası*'nın büyük ihtimalle Mayıs 1918'de yayımlanan "Çanakkale Nüsha-i Fevkâlâdesi" yani özel sayısındaki başka bir anlatımla karşılaştırıyor.[72] Bu anlatımın sahibi, kendisi de Çanakkale'de bulunmuş olan Yüzbaşı Emin Âli Bey'dir. Bu özel sayıda Çanakkale Savaşları hakkında müstakil yazıları vardır ve gazeteci Ruşen Eşref [Ünaydın] kendisiyle bir de mülâkat yapmıştır. Aktar'ın da belirttiği gibi, Emin Âli Bey bu mülâkatta, "Çanakkale muhârebelerinin deniz kısmına ve bu kısmın safahâtına vesâikle temâs ediyorum. Bu itibâr ile denize ait bütün malûmatım görerek değil, bilerektir" demiştir.[73] Bu ifadeden Emin Âli'nin, savaşın ancak kara kısmında bulunduğunu ve ancak o kısmında göz tanıklığı olduğunu deniz kısmını ise belgelerden öğrendiğini anlamak mümkündür. Nitekim Aktar da "Kısacası, Yüzbaşı Emin Âli Bey, Boğaz Savaşı'na ilişkin bütün Osmanlı askerî yazışmalarını ve harp ceridelerini okuyarak –yani bilerek!– bu metni kaleme almıştır" diyerek bu hususun altını çizmektedir.[74] Dolayısıyla, Aktar, bugün her araştırmacıya açık olmayan harp ceridelerinden yola çıkılarak oluşturulacak bir anlatıyla, bugünkü resmî tarih anlatısının örtüşmediğini düşünmektedir.[75] Resmî tarih için "o günkü muharebede Er-

71. *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 1. kitap, s. 183.

72. Torosyan, Türkçe - 1, s. 57-65.

73. Ruşen Eşref, "Yüzbaşı Emin Âli Bey'le Mülakat", *Yeni Mecmua*'nın Nüsha-i Fevkalâdesi: Çanakkale, 18 Mart 1915, Yay. haz. Murat Çulcu, İstanbul, E Yayınları, 2006, s. 330. Bundan sonra, *Yeni Mecmua*, Çulcu olarak geçecektir.

74. Torosyan, Türkçe - 1, s. 61.

75. Harp ceridelerinin yayımlanması son derece yararlı olacaktır. Bu arada hatırat olmamakla beraber Miralay Süleyman Şakir'in Çanakkale'de 6. Fırka anlatımının bütünüyle harp ceridelerine dayandığını belirteyim. Miralay Süleyman Şakir (haz. Servet Avşar ve Hasan Babacan), *Cepheden Hatıralar. Altıncı Fırka Çanakkale Harbi'nde*, Ankara, Vadi Yayınları, 2006.

tuğrul Tabyası'nın faaliyetinin bir miktar törpülendiği izlenimine kapılmak mümkündür"[76] demekte ve şu gözlemi yapmaktadır: "1918 yılında Yüzbaşı Emin Âli Bey'in sadece Osmanlı harp ceridelerine dayanarak kurguladığı anlatı, savaş tarihi bakımından bazı eksiklikler göstermesine rağmen daha anlaşılır ve Ertuğrul Tabya'sının kahramanlığını 'ütülemeyen' bir metindir."[77]

Aktar'ın belirttiği gibi Genelkurmay'ın, İngiliz ve Fransızların daha sonra yayınladığı resmî tarihler ve anılara ulaşımının olduğu açıktır. ATASE'nin konu hakkındaki yayınlarına kısa bir göz gezdiriş bile bu yabancı kaynakların kullanıldığını göstermek için kâfidir. Bununla yetinmeyen Aktar, Emin Âli Bey'in 19 Şubat günkü bombardımanın 09.36'da başladığını yazdığını, Genelkurmay resmî tarihindeyse bu saatin 09.51 olarak verildiğini, bu bilginin yabancı kaynaklardan geldiğini belirtmekte ve şöyle demektedir: "Genelkurmay tarihçilerinin, kendi metinlerini, yabancıların yazdıklarına bakarak oluşturdukları anlaşılmaktadır."[78] Yukarıda gördüğümüz gibi, daha önce, 2010 yılında da Berktay'a cevap verirken "Çanakkale Deniz Savaşları tarihini İngilizlerden özetlemek yerine, yerli kaynakları da kullanarak daha mantıklı bir yorum yapacak birinin yazdıklarını okumak isterdim" demişti. Aktar'ın bunu niçin bir sorun olarak gördüğünü ise gerçekten anlamıyorum. Genelkurmay tarihçilerinin veya başkalarının 1993 veya 2012 yılında "yabancıların" yazdıklarından bihaber olmaları ve gün geçtikçe gelişen Çanakkale tarihyazımını dikkate almamaları daha büyük bir sorun olmaz mıydı? Savaşın kaybedilmekte olduğu 1918 yılında moral düzeltmek için epeyce hamaset ve propagandaya başvurarak yayınlanan *Yeni Mecmua* özel sayısındaki makalelerin gerekli olarak daha iyi, daha doğru veya üstün metinler olduğunu düşünmek için elimizde ne gibi gerekçeler var acaba?[79]

Emin Âli Bey'in "vesaike" dayanması mı? Aktar'ın çıkarsadığı gibi anlatısını "sadece Osmanlı harp ceridelerine dayanarak" kurgulamış olması mı? Gerçekten de öyle mi yapmış Emin Âli Bey? Bunu anlamak için Emin Âli Bey'in *Yeni Mecmua*'nın özel sayısındaki "Çanakkale'ye Düşman Donanmasının Hücûmları ve 5

76. Torosyan, Türkçe - 1, s. 57.

77. Torosyan, Türkçe - 1, s. 63.

78. Torosyan, Türkçe - 1, s. 64.

79. Genelde I. Dünya Savaşı sırasındaki Osmanlı propagandası ve özelde de *Yeni Mecmua*'nın bu sayısı için bkz. Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918). Progandadan Millî Kimlik İnşasına*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, özellikle, s. 221-229.

Mart 1331 (18 Mart 1915)" adlı ayrıntılı yazısına bakmayı öneriyorum. Bu yazı içinde 12 Şubat 1330 (25 Şubat 1915) gününe özel bir kısım tahsis eden ve Ertuğrul Tabyası'nın ve Boğaz girişindeki diğer bataryaların kahramanlığını vurgulayan Emin Âli, bakınız kaynağını nasıl açıklıyor:

> Ertuğrul ve Orhaniye bataryaları Agamemnon'a karşı ateş açtılar. Karanın mukabelesi ve bilhassa son model 24'lüklerle mücehhez Ertuğrul ve Orhaniye'nin mukabeleleri pek şedid ve çâlâk idi. Endâhtlar o kadar güzel sıhhatle icrâ ediliyordu ki: Agamemnon zırhlısı ciddî bir sûrette rahnedâr olduğundan civârında bulunan Gaulois zırhlısının muâvenetiyle geri çekilmeye mecbur kaldı. Gaulois ise birkaç defalar ricât emri aldı. *(Medhal bataryalarımızın kahramânâne müdafâalarını bîtaraf bir şahid gibi tasvir eden bu fıkralar Fransız bahrîyye ümerâsından ve askerî muharrirlerinden Emil Vedel'in Fransızca İllistration* (sic) *risâle-i mevkutesinde neşredilen makalâtının tercümesinden aynen.)* (...) Bilhâssa: Queen Elizabeth ile Ertuğrul bataryası arasındaki düello nazar-ı dikkati celbediyordu. (...) Bataryalar vazifelerini son nefesine kadar ifâ eden mert ve şecî mücâhitler gibi dâimâ boğuşuyor, bunaltıcı bir ateş altında imkânı olan her şeyi hayrete şâyân bir soğukkanlıkla ikmâl ederek hücûm saflarına ne mümkünse onu yapıyordu. Bilhâssa Ertuğrul bataryası tarih-i harblerde emsâli nadir görülen kahramânlıklarıyla temâyüz ediyordu.[80]

Bu mu şimdi Osmanlı harp ceridesi? Bu mu şimdi yabancı kaynaklarla bir bulaşığı olmayan saf Osmanlı kaynağı? Pek çok Osmanlı subayı gibi Fransızca bilmesi muhtemel olan Emin Âli kendisinin tercüme ettiği veya daha iyisi başkasının tercüme ettiği Fransızca makaleleri özetlemiyor bile, aynen kullanıyor! Ahmet Lütfullah'ın Emile Vedel'den (Emile Henry Auguste) çevirdiği *Çanakkale'de Bahriyelilerimiz* adlı risalecik henüz savaş sona ermeden, 1332-1916'dan beri Osmanlı okuyucusuyla buluşmamış mıdır?[81]

Emin Âli'nin anlatımında da ne 19 ne de 25 Şubat günü batırılan düşman gemilerine herhangi bir referans vardır. Dolayısıyla, ATASE yayınında bu anlamda bir "ütülenme" olduğu söylene-

80. Emin Ali, "Çanakkale'ye Düşman Donanmasının Hücûmları ve 5 Mart 1331 (18 Mart 1915)", *Yeni Mecmua*, Çulcu, s. 54-55. İtalik vurgular benim.

81. Emile Vedel (çev. Ahmet Lütfullah) *Çanakkale'de Bahriyelilerimiz*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1332 (1916).

mez. Bu olgusal sonuçlara karşı çıkmayan Aktar'ın, ütülenenin "Ertuğrul'un kahramanlığı" olduğu düşüncesinde olduğunu biraz önce gördük. Kendilerine göre çok daha fazla sayıda, çok daha uzun menzilli toplara karşı mevkiini koruyarak karşılık vermenin veya vermeye çalışmanın bile tek başına büyük bir cesaret ve irade gücü gerektirdiği aşikârdır. Fakat resmî tarih gerçekten de Ertuğrul'un kahramanlığını, Emin Âli'nin (veya Emile Vedel'in) heyecanlı ve süslü ifadelerinde olduğu kadar olmasa da hiç mi görmemiştir? ATASE'nin yayınında, Orhaniye ve özellikle Ertuğrul'un sırasıyla 19 ve 25 Şubat günlerindeki performansını değerlendiren iki alıntı yaparak bu merakımızı dindirmek mümkündür.

> Girişteki Türk topçusunun, Birleşik Filonun tahriplere yol açan yoğun ateşi altında gösterdiği serinkanlılık ve moral gücü övgüye değerdi.
>
> Gerçekten Türk topçusu, ateş açma imkânı bulamadığı durumlarda siperlere çekilmiş, düşman gemileri menzile girince onların şiddetli bombardımanını önemsemeden derhâl top başı yapmış, büyük bir cesaretle görevlerini yerine getirmiş, ateş aralarında toprakla örtülen toplarını yeniden ateşe hazır duruma getirmişlerdir.
>
> (...)
>
> Türk bataryalarına gelince, Boğaz girişinde uzun menzilli ikişer toptan oluşturulan iki bataryadan biri olan Orhaniye Bataryası, bugünkü muharebede ancak bir mermi atabilmiştir. Buna karşı Ertuğrul Bataryası ise öğleden önce bu düşman gemilerinin yoğun topçu ateşleri altında tahrip edilinceye dek yaklaşık iki saat içinde 74 mermi atarak uzak mesafeden onlara sekiz isabet sağlamayı başarmıştır. Bu durum kuşkusuz övgüye değer bir kahramanlık örneğidir.[82]

Burasını böylece tesbit ettikten sonra Emin Âli'nin özellikle Ertuğrul'un 19 Şubat ve 25 Şubat günlerindeki performansı hakkında aktardıklarının içeriğini tartışmayı sonraya erteleyelim. Sadece bir soruyu ortaya atalım: Emin Âli, 1918 yılında Emile Vedel'in yazdıklarını okuyabiliyor ve "vesaike" dayanarak kendisini bilgilendiriyorsa, Sarkis Torosyan da benzer bir şeyi sonradan, diyelim ki 1918, 1929 veya 1947 yılında yapmış olamaz mı? Emile Vedel'in, hatta daha iyisi Emin Âli'nin yazdıklarını bir noktada okuyamaması için nasıl bir teorik imkânsızlık söz konusu olmalıdır?

82. *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 1. kitap, s. 100 ve s. 106.

2. bölüm

Özet: Kendisini göstermek istediği gibi Torosyan

Torosyan'm hatıratını mevcut tarih bilgimizle çakıştırarak bu metnin ürettiği sorunları ayrıntılı olarak ele alacağız. Fakat diyorum ki bu işe başlamadan önce hiçbir bölümünü atlamaksızın ve herhangi bir eleştiri veya yorum yapmaksızın Torosyan'ın öyküsünü, o, bize kendisini nasıl göstermek istediyse öylece özetleyeyim. Biraz güç olacak ama yazdığı metne hiç itiraz etmeksizin, tutarsızlıklarını ve çelişkilerini konu edinmeksizin, hatta özel isimler veya yer isimlerindeki, tarihler ve saatlerdeki basit yazım hatalarını bile düzeltmeksizin olduğu gibi vereyim. Ola ki bunların bile bir önemi vardır. Öte yandan bir özetin, hele metnin yazıldığından başka bir dilde yapılan özetin de bütünüyle objektif olacağını iddia edecek değilim. Her şeyden önemlisi bir özete, yazarın anlattıklarından hangilerinin alınıp alınmayacağı önemli bir noktadır. Doğaldır ki bir seçme yapmak durumunda kaldım ve bunun benim seçmem olduğunun ve aynı metinden başkasının yapacağı bir özetin de farklı bir seçme olacağının bütünüyle bilincindeyim. Burada iddia edebileceğim tek bir şey varsa, bu özete, Torosyan'ın metninin dışından herhangi bir bilgi parçası taşımamaktır. Bu arada, bu özeti Torosyan'ın anılarının Türkçe çevirisinden değil, İngilizce aslından yaptığımı da belirtmeliyim.

Birinci bölüm: Birinci Dünya Savaşı günleri

Torosyan, Doğu'dan ayrılalı ve Amerika'ya geleli on yıl veya daha fazla olmuştur. Kendisi hâlâ asker gibi davranmakta ve düşünce tarzı Harbiyeli olduğunu hâlâ ele vermektedir. O bir edebiyatçı değildir. Milyonlarca insanın yaşamlarını mahveden geçmişteki devlet adamlarının da önemsiz gölgeler olduğunu düşünür.

Torosyan'ın annesini babasını ve halkını katleden bu kişiler yabancı para emperyalistlerinin aletlerinden başka bir şey değildir.

Torosyan, Dünya Savaşı sırasında bir Türk topçu taburunun komutanlığını yapmış, daha sonra altı bin Arap atlısına komuta etmiştir. Bir zamanlar ailesini katledenlerin Türkler olduğunu samimi olarak düşünse de artık gerçek katillerin İngiltere ve Fransa olduğunu bilmektedir çünkü Ertuğrul Tabyası'nın komutanlığını yaptığı zaman savunmanın tabya tabya çökertildiğini fakat galiplerin zafere sırt çevirerek geriye döndüklerini görmüştür. İngiliz ve Fransız emperyalizmi, bir zaferi ve ondan dolayı Rus emperyalizminin Çanakkale'nin iki yakasına yerleşmesini istemiyorlarmış. Sonuçta onun ebeveyni öldürülmüş, sayısız insan yüzlerce cephede boş yere ölmüş.

Ermeni olmasına rağmen Türk Osmanlı ordusunda subay olan birkaç Hıristiyan'dan biriymiş. Ermeniler, bu "müezzinlerin" istilasına uğramış kötü yönetilen, sömürülen ülkede ezilen bir ırksal azınlıkmış. Özerklik peşinde önce Ruslara sonra da İngilizlere kanmışlar. Olmadık, fantastik millî hevesler için teşvik edilmişler. Onların isyanlarının yarattığı tehdidin sürmesinden dolayı Türkler de sonunda umutsuzluğa kapılıp Dünya Savaşı esnasındaki büyük katliamlarla Ermeni sorununu çözmeye karar vermişler. Çocukluğunun geçtiği Everek'teki gerginlik ve sıkıntı dolu günleri anan Torosyan, Jön Türkler'in isyanından sonraki Adana olaylarını ve Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilişini kaydeder. Artık Türkler tehdit, Ermeniler de sorun olmayacaktır. Ağabeylerinin Amerika'ya çalışmaya gidişleri de kendisinin bir ergen olduğu o sıralara rastlar.

İkinci bölüm: Haremin altın günleri

Torosyan, bu bölümdeki anılarına Türk ordusunda subay olmanın imkânsızlığından dolayı Everek'teki Ermeni çocukların nasıl bir hevesle askercilik oynadıklarını anlatarak başlar. Azalsa da korkulu hal devam etmektedir. Bunun dışında hayatı olaysızdır.

Torosyan tuhaf kariyerinin, ailesinin büyük fedakârlıklar yaparak kendisini gönderdiği, evinden 500 mil uzaklıkta olan Edirne'deki Türk Devlet Okulu'na girdiği zaman başladığını söyler. Burada Muharrem adlı bir Arap öğrenciyle karşılaşır. Muharrem'in babası bir paşa ve İstanbul Livası (Tuğgenerali)'dir. Yaza kadar o kadar iyi arkadaş olurlar ki Torosyan tatillerini

Paşa'nın Boğaziçi'ndeki sarayında geçirmeye davet edilir. Saray bir peri masalı gibidir. Paşa'nın Cemile ve Feride adlı iki de sevimli kızı vardır ama Cemile daha cilvelidir.

Edirne'deki okul günleri hızla geçer. Muharrem Harbiye'ye girecektir. Peki, Torosyan'a ne olacaktır? Devlette kâtip mi olacaktır? Oysa, o, bir Ermeni için en imkânsız şeyi, Türk ordusunda subay olmayı istemektedir. Mezun olur olmaz Paşa ile akşam yemeğine çağrılırlar. Muharrem, arkadaşının da Askerî Okul'a girmesini babasına önerir. Paşa önce Türk kanunlarının katılığına dikkat çeker fakat sonra gülümseyerek umutsuzluğa düşmemelerini söyler. Bir hafta kadar sonra Paşa, devrin sadrazamına ve ümeraya ve diğer devlet adamlarına sarayında bir ziyafet verir. Paşa, Torosyan'ı herkese ikinci sevgili oğlu olarak tanıştırır. Torosyan da iki haftalık bekleme süresinde Cemile'ye âşık olur. Sonunda Paşa müjdeyi verir. Torosyan ve Muharrem, Topçu Okulu'na kabul edilmiştir. Sevinçten çılgına dönen Torosyan, ailesine yazar, onlar da memlekette, Everek'te büyük bir ziyafetle bu olayı kutlarlar.

Gençler Mülâzım-ı Sânî (teğmen) olarak mezun olurlar, Almanya'ya üç aylık bir kursa gönderilirler. Dönünce Muharrem bir tümene yaver olarak atanır. Arkadaşı da aynı yerde, bir alayın topçu eğitmeni olacaktır. Cemile'ye ancak bir mektup yazar. Aynı sıralarda Everek'te ailesini ziyaret etmek ister. Fakat, kendisine savaşın yakın olduğu söylenir ve Ertuğrul Tabyası'nda bir komutanlığa atanır. Muharrem ise, Çanakkale Müstahkem Mevkii Kumandanı Cevad Paşa'nın kâtibi olacaktır. Torosyan, Çanakkale'ye hareket edeceği sabahın gecesinde yastığının üstünde gizli aşkı Cemile'den gelme güller bulur. Ertesi sabah, Paşa ve ailesi gençleri Çanakkale'ye uğurlarlar. Sonra da, Muharrem'in yavuklusu ve Manastır Ordusu'nun eski kumandanı Liva Şükrü Paşa'nın kızı Nuriye, rıhtımda feracesini kaldırır ve Muharrem'i dudaklarından öperek yolcular. Torosyan, annesinin yanındaki gizli aşkı Cemile'nin ancak ellerini öper, gemiden Cemile'nin gülleri bağlamak için kullandığı mendili sallayarak vedalaşır.

Üçüncü bölüm: Çanakkale deniz savaşları

Torosyan, artık Ertuğrul Tabyası Komutanı olarak Gelibolu yarımadasının en ucundadır. İki topluk bataryasındaki toplar 25.5 santim çapındadır, her bir gülle 650 kilogram ağırlığındadır. Anadolu yakasında da benzer donanımlı Orhaniye ve Kumkale tabyaları vardır. Üç olaysız hafta geçer. Sonra 3 Kasım 1914 saba-

hı, Türkiye'ye harp ilan edilmeden iki gün önce İngiliz ve Fransız gemileri yaklaşır. Torosyan, erlerin yerlerine geçmelerini ve topları hazırlamalarını emreder ve kendisi Aşçı Baba (*Ashji Baba*) tepesindeki gözlem yerine koşar. Müttefik harp gemileri karaya 12.000 metre mesafeden Seddülbahir ve Kumkale'yi yarım saat bombaladıktan sonra sabah 07.00'de çekilirler.

Torosyan, tam rasat noktasını terk etmek üzereyken zemini deprem gibi sarsan bir patlama olur. Hemen rasıt telefonuna koşar ve karargâha ne olduğunu sorar. Kısa bir süre sonra, bir İngiliz gemisinden gelen merminin havalandırma bacasından girerek Seddülbahir'deki cephaneliği berhava ettiğini öğrenirler. 500 ölü vardır. Alay Komutanı Miralay Halil Bey sağ kalan tek kişidir.

Beş hafta daha geçer. 13 Aralık günü öğleden sonra Seddülbahir Tabyası'nda subayların bir toplantısına katılmışken başka bir büyük patlama olur. Hepsi rasat yerlerine koşarlar ama her zamanki torpidobotlardan başka düşmandan eser yoktur. Bulundukları yerden bir şey göremezler ama Boğaz'ın iç taraflarından gelen insan seslerini hafifçe duyarlar. Sonra Türk harp gemisi *Mesudiye*'nin bir denizaltı tarafından torpillendiğini öğrenirler. Torosyan, rasat noktasını bırakarak hemen yüksek bir yere çıkar ve batmazdan biraz önce *Mesudiye*'yi görür. *Mesudiye* öyle hayati bir yerinden vurulmuştur ki yarım saat içinde her şey olur biter.

Peşine iki aylık bir sükûnet dönemi gelir. 18 Şubat sabahı yeni bir gürültü onları selamlar. İki büyük düşman uçağı üzerlerinde uçar ve tepelerinden aşağı demet demet beyannameler atarlar. Torosyan bunları okuyunca çok şaşırtıcı bir savaş içinde olduğunu anlar çünkü beyannameler birleşik İngiliz ve Fransız güçlerinin büyük bir saldırıda bulunacağını haber vermektedir. Hemen örneklerini Cevad Paşa'ya iletir. Hazırlıklar yapılır. Karşı yakadaki Orhaniye Tabyası'nı bir Alman Topçu Bataryası devralır.

Torosyan, o gece ilk kez olmak üzere Müttefiklerin savaş stratejisini düşünür. Akdeniz'deki Fransız ve İngiliz savaş filoları saldırıya geçmekte neden bu kadar geç kalmışlardır? Ne diye saldırıya geçeceklerini önceden bildirmişlerdir? Acaba, Gelibolu'yu almak istemiyorlar mıdır? Umutsuzca, umumi karargâhta olan Muharrem'e telefon eder; 10 dakika kadar konuşurlar. Yine de uyku tutmaz. Subaylar arasında dolaşan Ermeni sorununun tekrar ciddi boyutlara ulaştığı söylentilerini düşünür. Ailesini düşünür. Altı yıl olmuştur onları görmeyeli.

19 Şubat günü erkenden uyanır ve saat altıda güçlü dürbünüyle bakarak yaklaşmakta olan 24 harp gemisini görür. Saat 08.00'de

Orhaniye'deki Almanlar dayanamayarak düşmandan önce ateş açarlar. Düşman anında cevap verir. 11.00 civarında ateş kesilir. Orhaniye Tabyası artık kararmış bir yıkıntıdır. Seddülbahir ve Kumkale ise ancak biraz daha iyi durumdadır. Saat 13.00'ten biraz sonra harekât yine başlar. O gün saat dörtten sonra Ertuğrul Tabyası bir harp gemisi batırır. Torosyan'ın bataryası o gün gemi batıran tek bataryadır.

25 Şubat sabahı düşman tekrar gelir. Saat 11.00'de *Agamemnon* saf dışı kalır. *Queen Elizabeth*, Ertuğrul'u topa tutar. Torosyan, Alay Komutanı Halil Bey'i görmek ister. Yanına gittiğinde kafatasının bir kısmının bir top mermisi tarafından uçurulduğunu görür. Ertuğrul tahrip edilmiş, Torosyan da hastanelik olmuştur. Çıkınca Rumeli Hamidiye Tabyası'nın komutanı olur.

18 Mart günü saat 11.20'de Müttefik donanması büyük saldırısına geçer. Saat 15.00'ten sonra bir Fransız gemisi karşı yaka boyunca ilerler. Torosyan'ın bataryası bu gemiye üç isabet kaydeder. 16.45'te ise bir İngiliz gemisi mayına çarpar ve hızla batar. 17.00'de başka bir İngiliz gemisi yoğun duman içinde kalır. Fransız gemisi bu arada teslim olmak ister ama Torosyan'ın tabyasının topları işler ve gemi batar. Saat 18.00'de ateş keserler ama düşman bir müddet daha devam eder. Torosyan o gün yaralanır. İki hafta kalacağı hastaneye kaldırılır. Enver Paşa bu hastaneyi teftiş eder, Torosyan'ı yüzbaşılığa yükseltir. Torosyan, Müttefiklerin kolayca kazandıkları zaferlerinden sonra neden saldırıya devam etmediklerini düşünür.

Nisan'ın ilk yarısında, Torosyan, hastaneden çıkınca bu kez Dardanos Tabyası yakınındaki bir bataryanın komutanı olur. Ayın ortalarında bir İngiliz denizaltısı tam bataryasının karşısında yüzeye çıkar ve karaya oturur. İngilizler teslim olmak ister, fakat Torosyan'ın askerleri süngüleriyle sahile çıkmaya çalışan İngilizlere saldırır. Torosyan, tabancasını çekerek bir katliamı önler.

Dördüncü bölüm: Çanakkale'den mezbahaya

1915 kışı geçer. Türk liderler Ermeni meselesini temelli çözmeye karar verirler. Katliam söylentileri Torosyan'a ulaşır. Türk hükümeti emrindeki Ermeni subaylara işten el çektirilir. Torosyan da bir bahar günü bataryasındaki görevinden alınır. Enver Paşa kendisini İstanbul'a çağırmıştır. Ertesi gün İstanbul'da Harbiye Nezareti'nde olur. Orada önce hapsedilir ve koğuşta ayak takımından yüzlerce Türk görür. Bunların, Talat Paşa tarafından affe-

dilen mahkûmlar olduğunu ve iç bölgelerde Ermenilere karşı görev yapacaklarını öğrenir.

Sonra yanlışlık anlaşılır. Torosyan'ı çıkarırlar. Enver Paşa kendisini beklemektedir. Torosyan'ı görünce ayağa kalkar ve Torosyan'ı Alman danışmanlarına takdim eder. Çanakkale'nin tahkimi konusundaki görüşlerini sorar. Müteakip sorusu da İngilizlerin, Gelibolu Yarımadası'na asker çıkarmak ve karadan ilerlemek suretiyle İstanbul'u almayı başarıp başaramayacaklarıdır. Üçüncü soru ise Alman ordusunun Paris'i alamama nedenleri hakkındadır. Torosyan, bu görüşmenin sonunda 8. Tümen'in Topçu Alayı'na bir kumandan olarak atanır. Enver Paşa, Torosyan'ı kapıya kadar geçirir.

Beşinci bölüm: Kara bulutlar dağılıyor - Aşk ışınları parıldıyor

Torosyan, Enver Paşa'nın yanından çıkar çıkmaz Muharrem'e, annesine ve Cevad Paşa'ya telgraflar çeker. İç bölgelerdeki Ermenilerin durumu hakkındaki söylentiler artmıştır. İki gün sonra annesinden cevap alır. Oğulları Çanakkale'deki Yüzbaşı Torosyan olduğu için rahatsız edilmemişlerdir. Taksim'de subayların devam ettiği Garabet'in gazinosuna gider ve kahraman olarak karşılanır. Gece Garabet'in evinde kalır. Sabah, Paşa'nın evine gider. Cemile'yi Garabet'in evine çağırmaya karar verir. Paşa ise Torosyan'ı kendi evinde kalmaya davet eder. Cemile ile Garabet'te buluşurlar. Tekrar Çanakkale Cephesi'ne dönmek için İstanbul'dan ayrılır.

Altıncı bölüm: Gelibolu Yarımadası savaş cephesi

Torosyan'ın yeni görevi Süveyş Kanalı'nı geçen ve sonra Çanakkale'ye gönderilen meşhur Türk tümenindeki bir taburun komutanlığıdır. Torosyan cepheye ulaştığında İngilizlerin Seddülbahir ve Arı Burnu'na çıkarma yaptıklarını öğrenir. Fransızlar da Anadolu yakasına çıkmıştır. Torosyan'ın alayı Alçıtepe'de görevlidir. Yürüyerek Uzun Köprü'den Alçıtepe'ye ulaşırlar. Torosyan'a Kirte'de pozisyon alması emredilir. Osmanlı saldırısı 4 Haziran 1915 günü yapılacaktır. Sonra 21 Haziran'a kadar Alçıtepe bölgesinde bir vukuat olmaz. O gün ve 23, 28 Haziran günleri çarpışmalar olur. Temmuz sakin geçer. Fakat ağustosun başında, Türkler Sulva Körfezi tarafında, İngilizler tam çıkarma yaparken taarruza geçerler.

29 Eylül günü Muharrem ağır yaralanır. Ölüm yatağındaki Mu-

harrem, Torosyan'a önemli bir sır verir. Babası, 1896'daki Ermeni katliamı sırasında Muş taraflarında bir tümenin komutanıymış. Bir Ermeni köyünden geçerken iki yaşlarında kimsesiz bir kızı alarak evine götürmüş. Müttefikler kara savaşlarında da İstanbul'u almak istemiyormuş. 8-9 Ocak 1916 gecelerinde Gelibolu'yu aniden tahliye etmeye karar vermişler. Mezopotamya tarafında da Ruslar ile işbirliğine yanaşmıyorlarmış. General Townshend 29 Nisan'da tuhaf bir şekilde Türkler'e teslim olmuş. Torosyan, aylar sonra Musul'a giderken "Darra"da İngilizlerin cesetlerini görmüş.

Yedinci bölüm: Harem'in sırrı

14 Ocak 1916'da Torosyan'ın birliğinden arta kalanlar İstanbul'a alınmıştır. Kendisine de Rami Kışlası'nda bulunan Birinci İhtiyat Topçu Taburu'nun kumandası ve yeni askerlerini eğitme görevi verilmiştir. Ailesinden haber alamadığı için endişelidir. Kentte de büyük değişiklikler vardır. Yiyecek sıkıntısı baş göstermiştir. Orta sınıflar bile zor durumdadır.

Torosyan, Beyazıt'ta yüksek rütbeli subayların ve hocaların devam ettiği Emin Bey'in kahvehanesine uğrar. Ermenilerin durumu hakkında bir şeyler öğrenmek peşindedir. Ermeni olduğunu gizler ve kendine Müslüman süsü verir. Kahvehanedekiler, Ermenilerden nefret etmektedir. Hükümetin Ermeni ırkını yok etmeye karar vermesinden memnundurlar. Torosyan, oradan endişesi artmış olarak çıkar. Paşa'nın sarayına gider. Orada bir harem ağası tarafından karşılanır. Paşa'nın ailesi de yoksullaşmış, hazinelerinden ayrılmak durumunda kalmıştır. Paşa, Türkler için Arap şeyhlerinin desteğini almak için Arabistan'a gönderilmiştir. Ailesi de yakında İstanbul'dan ayrılacaktır. Cemile ile Garabet'te buluşmak için sözleşirler. Bu arada güya annesinden iyi olduklarına dair bir mesaj gelir. Torosyan, imzadan şüphelenir. Cemile'ye omzundaki yara izinden söz eder. Aslında Müslüman olmadığını öğrenen Cemile çok mutlu olur. Torosyan ile evlenmesine bir engel kalmamıştır fakat öte yandan da devamlı öksürmektedir. Bir hafta sonra Haydar Paşa'dan yola çıkarak Arabistan'a giderler.

Sekizinci bölüm: Ebeveynimin acıklı kaderi

Torosyan, kışlada acemi Türk köylülerini eğitmektedir. Şubat ortalarında artık endişesini dizginleyemez ve ailesinin durumunu öğrenmek için Harbiye Nezareti'ne başvurur. Enver Paşa'nın

kâtibi onu kabul eder ve Everek Kaymakamı'na telgraf çekerek bilgi ister. Kaymakam Zeki, Torosyan'ın ailesinin yanlışlıkla tehcir edildiğini, bulmaya çalışacağını bildirir. Harbiye Nezareti'ne haftalarca gider gelir ama sonuç alınamaz. Sonunda, Everek'ten gelmiş bir Ermeni ailesinden bilgi alır. Everek'teki zulüm ta 6 Haziran 1915'te başlamıştır. Kaymakam Zeki, her gün memurlarını Torosyan'ın ailesine göndererek ihtida etmeleri ve onun genç kız kardeşinin kendi kuzeninin oğluyla evlendirilmemesi halinde tehcir edilecekleri tehdidinde bulunuyormuş.

Torosyan, bunun üzerine Harbiye Nazırı'na her şeyi anlatan bir dilekçe yazar. Harbiye Nezareti, durumu Dâhiliye Nezareti nezdinde protesto eden dokümanlar hazırlamıştır. Torosyan bunları elden alarak Dâhiliye Nezareti'ne gider. Talat Paşa ise *müstesna kanunu*nu hiç umursamıyormuş. Bu yüzden Enver Paşa ile aralarını bozukmuş. Talat Paşa'nın yoluna dikilenler açıkça veya gizlice katledilirmiş.

Torosyan bir gün Rami Kışlası'nda askerleri eğitirken Annik adında Ankaralı bir Ermeni kadın gözünde yaşlarla ona yaklaşır. Türkler üç ay önce kocasını götürmüşlerdir, şimdi de Türk polisi her gün evine giderek kadına hakaret etmekte, dövmekte ve parasını almaktadır. Torosyan, bir Ermeni olarak kadına acır. Karargâhtan bir belge alarak Annik'e verir. Kadın memnun olur ve onu akşam yemeğine çağırır. Torosyan verilen adrese gider ama bu bir tuzaktır. Orada onu zehirlemek isterler. Birtakım adamların saldırısına uğrar. Sonradan Harbiye Nezareti'ndeki arkadaşlarından öğrenir ki Madam Annik aslında Talat Paşa'nın metreslerinden biridir. Adı Fahriye'dir ve Veliaht Yusuf İzzeddin'in kolunun damarını keserek ölümüne sebep olanlardan biridir.

Torosyan, Amerika'daki kardeşlerine mektuplar yazarak hükümetin Ermeni nüfusu kökünden sökmeyi ve yok etmeyi planladığını haber verir. Ailelerinden haber alamadıklarını söyler. Müttefiklerin, Türkleri her cepheden sıkıştırdıklarını fakat İstanbul'u asla almayacaklarını bildirir. Önerisi, Amerika'da yaşayan Ermenilere, Türkiye'deki soydaşlarının durumunu anlatmaları ve halklarının intikamını almak için bir Ermeni Gönüllü Lejyonu oluşturmalarıdır.

Dokuzuncu bölüm: Makedonya ve Romanya Cepheleri

Torosyan, artık sadakat hissetmediği bir dava için durmaksızın çalışır. Gittikçe daha fazla intikam düşünür. Eylül 1916'da Türkiye, Balkanlar'a 100.000 kişilik bir ordu gönderir. 21. Kolor-

du 46., 50., ve 51. Tümenlerden oluşmaktadır. Torosyan, 46. Topçu Alayı Kumandanı Miralay Ali Rıza Bey'in yardımcısı olur. 46. Tümen'in komutanı ise İttihat ve Terakki aleyhtarı olan Mahmud Beliğ Bey'dir. 24 Eylül 1916'da tümenin görev yeri olan Serez'e ulaşırlar. 19 Kasım 1916'da Tutrakan'a giderler. Komutan General Mackensin'dir. Torosyan, 51. Topçu Taburu'nun komutanı olur. 5 Aralık 1916'da Bükreş'e girerler. Şarapnel parçasıyla yaralanır. Alman, Avusturyalı ve Bulgarlardan madalyalar alır.

Onuncu bölüm: Beklenmedik bir buluşma ve gizli bir görüşme

51. Türk Tümeni İstanbul'a döner. Torosyan, dönüş yolunda 14. Kolordu'ya bağlı Binbaşı Nuri Bey adında bir kurmay subayla tanışır. Filistin'e gitmekte olan Nuri, Torosyan'ın ününü zaten duymuştur. Binbaşı Nuri'nin gerçek adı Nuri Yusuf'tur, bir Arap'tır ve kuzeni Şam'da idam edilmiştir. Nuri, Filistin'e varınca ilk fırsatta firar edeceğini, intikam alacağını, isyan başlatacağını Torosyan'a söyler.

Torosyan, bir gece Nuri'nin Sarıyer'deki evinde kaldıktan sonra eski birliği olan 46. Tümen'e geri döner. 17 Mayıs 1917'de trenle, Kuzey Suriye'deki Katma istasyonuna ulaşırlar. Her durakta inerek Ermeni muhacirleri sorar. Nihayet Katma'da bir kadından Everekli mültecilerin Halep'te olduğunu öğrenir. Halep'e gider. Ermenice anlaşmaya çalıştığı ayakkabı boyacısı çocuklar ondan kaçar. Sonunda birinin güvenini kazanır. Bu sayede Everekli kadınları bulur fakat ailesi hakkında bir şey öğrenemez.

On birinci bölüm: Mezopotamya Cephesi

Tümen Musul'a devam etme emrini alır. Tell Halif'e gelinceye kadar trenle yolculuk ederler. Sonrası 12 günlük bir yolculuktur. Sıtma ve tifüsten yüzlerce kişi ölür. 9 Haziran 1917'de Musul'a varırlar. Mezopotamya Cephesi Komutanı Halil Paşa'dır. İki hafta kadar önce yiyecek bulmaları için Arap kabilelerine gönderdiği 1.500 asker öldürülmüştür. Temmuzun başında yiyecek sıkıntısı had safhaya ulaşır. Her ikisi de Arapça bilen Miralay Salih Bey ve Torosyan, Yezido kabilesinden Şeyh Musa'ya yiyecek bulmaları için gönderilir. 21 Temmuz'da, Şammar kabilesinin yurdu olan Humeydad'a ulaşırlar. Şammar lideri Hacı Adil Bey tarafından iyi karşılanırlar. Sonra Şeyh Musa ile görüşürler.

Şeyh Musa'nın düşmanı İbrahim Bey adında bir Kürt beyinin kabileleridir. Torosyan, Salih Bey'e haber vermeksizin, bataryasını alarak, İbrahim'in kabilesine karşı bir cezalandırma seferi yapmayı önerir. Kürt kalesi Cebel Abdülaziz'e karşı sefer yapılır. Musa, ele geçen ganimetten 500 deve yükü yiyeceği orduya verir. Musul'da ekim başına kadar sükûnet hakim olur. Sonra Ruslar kuzeyden, İngilizler, Tikrit tarafından, güneyden sıkıştırırlar. 10 Ekim 1917'de 46. Tümen cepheye gönderilir ve 8 günlük bir yürüyüşten sonra Tikrit'in 15 mil dışında Fettah Boğazı'na ulaşır. Üç hafta boyunca çatışmalar olur ve İngilizler sonunda durdurulur. Düşman, Kudüs ve Şam'ı almak için ağır Türk birliklerini Fettah Boğazı'na çekmiştir.

On ikinci bölüm: Çölde kız kardeşimle karşılaşıyorum

46. Tümen'in, Musul'a oradan da Filistin'e gitmesi emredilir. 9 Aralık 1917'de Fettah Boğazı'nı terk ederler. Musul'dan tekrar Tell Halif'e giderler. Orada yaşlı bir Ermeni kadından Everekli çok genç bir kızın varlığını öğrenir. Torosyan, nihayet, en son gördüğünde sekiz yaşında olan kız kardeşi Baydzar'ı bulur. Anne ve babasının öldüğünü öğrenir. Baydzar, Torosyan'ın ağabeyi olduğuna güçlükle ikna olur. Anne ve babalarının tehcir ve öldürülme öykülerini anlatır. Kaymakam Zeki, 5 Kasım 1915'te Torosyan'ın Çanakkale'de öldüğünü söylemiştir. Ailenin Müslüman olması ve Baydzar'ın Müslüman bir gençle evlenmesi için baskı yapmıştır. Anne ve baba, İslahiye yakınlarında öldürülmüştür. Kurtulan Baydzar iki hafta dağlarda dolaştıktan sonra silah ve yiyecek çalarak dağlara çekilen ve 40 Ermeni erkekten oluşan bir gruba rastlar. Nasıl olduğunu anlamadan Torosyan'ın Baydzar'ı bulduğu kampa geldiklerini söyler. Torosyan'ın intikam alma isteği artar.

On üçüncü bölüm: Filistin Cephesi

Torosyan ve adamlarına 3 Şubat 1918'de Filistin Cephesi'ne gitmeleri emredilir. 5 Şubat'ta trene binerler. Fazlasıyla viski dolayısıyla dili çözülen bir istihbarat subayından Ermeni bağımsızlığının beklediğinden de erken gerçekleşebileceğini öğrenir. Bu subay, sadece Müttefik ordusunun değil Amerika'dan gelmiş güçlü bir Ermeni gönüllü ordusunun da karşılarında bulunduğunu söyler. Ayrıca Araplar Nuri Yusuf, Cafer, Ali Rıza, Said, Nuri ve Kadir önderliğinde ayaklanmıştır. 11 saat sonra Halep'e varırlar. Halep valisine bir dilekçe yazarak Baydzar'ı İstanbul'a göndermek

ister. Bu istek reddedilir. Torosyan ve mensup olduğu tümenin komutanı valinin makamını basarlar. Komutan, valiyi silahla tehdit eder. Vali, Baydzar'ı nereye istiyorlarsa oraya göndereceğini söyler fakat Torosyan yolda bir şey olacağı endişesiyle vazgeçer. Baydzar'ı bir Ermeni ailesinin yanında Halep'te bırakır.

17 Şubat'ta tümen Şam'a gitmek için yola çıkar 10 günlük bir yürüyüş sonunda oraya ulaşırlar. Zengin bir grup tüccar Torosyan ve subay arkadaşları için bir eğlence düzenler. Torosyan bu eğlencede kendisine bir suikast yapılacağını anlar. Silahlı bir çatışmadan güç kurtulur ve yaralanır. Şam İttihat ve Terakki şubesinin bu işin arkasında olduğunu öğrenir. 17 günlük bir yürüyüşle Nablus'a, cepheye giderler ve 7. Ordu'ya katılırlar. Türkler, Müttefik ilerlemesini durdurmak için 4., 7. ve 8. Orduları bir araya getirmişlerdir. Torosyan'ın topçu alayı Nablus'tan 7 mil mesafede Vadi Hummur'da konuşlanır. Karşılarında, güneylerinde El-Mousallac'da güçlü bir İngiliz birliği bulunmaktadır.

29 Nisan'da düşmanın Avustralya tümeni, Ürdün/Şeria Nehri'nin doğu kıyısında bulunan Türk Süvari Alayı Yıldırım'a (*Shell shock* – Mermi Şoku) ve 4. Ordu'ya bir saldırı düzenler. Endamen Köprüsü yakınlarındaki bu savaşta İngilizler yenilir. Ordu komutanı Liman von Sanders, bu başarı üzerine haziranda, Erihe'yi zapt etmek amaçlı bir karşı saldırı planlar. Torosyan, 7 Haziran 1918'de Haberleşme ve Teftiş subayı olarak atandığı Alman Alay Karargâhı'na gitmek için yola çıkar. 8 Haziran günü saldırı başlar. Alman piyadesi El-Mousalla Tepesi'ne karşı cesaretle ilerler. Fakat, Türk alayları arkada kalmaktadır. Almanlar kuşatılır ve teslim olur. Bundan habersiz olan Türkler şiddetle savaşa devam eder fakat sonunda muharebe kaybedilir. 24 Temmuz'da üç Osmanlı tümeni Beita bölgesine kaydırılır. Temmuz sonunda bir öğleden sonra Nablus'a uğrayan Torosyan, orada bir Türk kahvehanesine gider. Subaylar arasındaki yaygın kanaat, kısa bir süre Ermeniler, Fransızlar ve İngilizlerin dev bir taarruzuna uğrayacakları yolundadır. Fakat, Ermeni bağımsızlığı açısından büyük ümit beslediği Araplarla ilgili bir bilgi edinemez.

On dördüncü bölüm: Arap Gizli Servisi'nde

12 Ağustos 1918'de Torosyan, yine Nablus'tadır. Askerî Klubü ziyaret eder. Orada, kendisini Harbiye'den onun sınıf arkadaşı olarak tanıtan bir subayın bir gün önce onu aradığını öğrenir. Bu subay bir gün sonra yine gelecektir. Arap isyan önderi Nuri Yu-

suf tarafından gönderilmiştir. Torosyan önce açık vermez. Sonra anlaşırlar. Torosyan, geri dönülmez bir şekilde yeni davaya bağlanmıştır. Subayın bir mesajı vardır ama bunu Şeyh Said'in köyünde teslim edecektir. Besan yönüne doğru at sürerler. Şeyh Said, Torosyan'ın da Türk boyunduruğundan kurtulmak istemesini memnuniyetle karşıladığını söyler. İzleyen yarım saat boyunca, Nuri Yusuf'un, Torosyan'ın liderlerinden biri olmasını istediği Arap kabilelerinin durumunu incelerler. Torosyan teklifi kabul eder ve Arapların emrine girer. Türk ordusunun zayıf noktalarını çok iyi bilen Torosyan nihayet intikam alabilecektir. İki gün sonra tekrar gelmek üzere müsaade ister ve gece yarısı Arap köyünden ayrılır. İki gün sonra da ordudan izin alır ve döner.

Nuri Yusuf'un bir mektubu onu beklemektedir. Torosyan mektubu hatıratında aynen alıntılar. Nablus'taki subay, Nuri Yusuf'un akrabası Şeyh Hacı Mahmud'dur. Şeyh Hacı Said ve Şeria'nın öte yakasında olan bedeviler de dâhil 15 Arap şeyhi Torosyan'ın kumandasına verilmiştir. Her şeye gücü yeten Allah "bizim" yanımızdadır ve Torosyan'ın milletini de doğrultması temenni edilir. Şeyhlerin toplantısında, değişik kabilelerden askerlerden oluşan güçlü bir birliğin Şam'ın gerisinde toplanması ve Türklerin arkadan vurulması önerilir. Torosyan, bu harekete çok bariz olduğu ve Türk casusları tarafından hemen anlaşılacağı gerekçesiyle karşı çıkar. Onun planına göre her kabile güçlü bir süvari birliğini hazır bulunduracak, haber geldiğinde Türk saflarına hızlı ve beklenmedik bir darbe vuracaktır. Bu plan kabul edilir.

Türk ordusundaki görevine dönen Torosyan, kendi planını Nuri Yusuf'a yazar, destek ister ve Muharrem'in ailesinden haber sorar. Aynı haftanın sonuna doğru şeyhlerle yeni bir toplantı yapılır. Nuri Yusuf'tan yeni bir mektup vardır. Nuri Yusuf, Torosyan'ın planını onaylamıştır. Torosyan'ın velinimeti ve arkadaşı olan Arap Paşa'nın, kendilerinin en ateşli destekçilerinden biri olduğunu söyler. Paşa, yedi ay kadar önce Kudüs'te vefat etmiştir. Ölümünden hemen sonra karısı ve kızı Gazze'ye gitmiştir. Büyük kız Feride evlenmiştir ama Cemile onulmaz bir şekilde veremdir. Nuri Yusuf, Cemile'nin ona, Torosyan'a duyduğu aşkı açıkladığını kendisinin de Torosyan'ı Cemile'ye götürme sözü verdiğini söyler, Torosyan'dan birkaç gün izin almasını ister. Torosyan, Halep'teki kardeşi Baydzar'ı ziyaret etme gerekçesiyle birliğinden izin alır.

4 Eylül sabahı, Şeyh Said'in köyüne gelir. Hacı Mahmud orada onu beklemektedir. Arap kılığına girer, bir Arap adı edinir. Vadi el-Yusuf'a ve biraz sonra Arap karargâhına ulaşırlar. Orada Nu-

ri Yusuf ile buluşurlar. Bütün gün harita üzerinde gizli stratejileri tartışırlar. Nuri Yusuf, İngiliz saflarından güvenli geçiş yapmalarını sağlar ve El-Sheore'ye kadar bir eskort verir. Hebron (El-Halil?) yakınlarında küçük bir Arap köyünde şeyhle akşam yemeği yerler. Bütün gece, sabah dörde kadar at sürerler ve Gazze'ye girerler. Bir bahçede istirahat ederler. Torosyan, öğlene doğru Paşa hanımının evine gider. Cemile, zeytin ağaçları altında, ölüm döşeğindedir. Ertesi gün, Torosyan'ın kolları arasında ölür. Torosyan ve Şeyh Mahmud yedi saat at sürerek Kudüs'e ulaşırlar. Arapların Büyük Müftü'sünü ziyaret eder, planları hakkında konuşurlar. Sonra da Erihe'ye, müttefik hatlarının son noktasına kadar güvenli geçişi sağlaması için Britanya Askerî Valisi'ne uğrarlar. Erihe'de belgeleri dikkatlice incelenir, gözleri bağlanır ve İngiliz ileri mevkii Vadi-Aujah'a kadar götürülürler. Bütün gece Ürdün/Şeria vadisi boyunca at sürer ve şafakta Şeyh Said'in köyüne ulaşırlar. Torosyan dinlenmeksizin Arap kılığını çıkartıp Nablus'taki Türk karargâhına gider.

On beşinci bölüm: Kanlı intikam yolunda

Torosyan, dönüşünden on gün sonra, Şeyh Said'in köyündeki üçüncü gizli toplantıya katılır. Nuri Yusuf'tan intikam saatinin çok yakın olduğu haberi gelmiştir. İngiliz ve Fransızların birleşik taarruzu birkaç gün içinde olacaktır. Arap süvarisinin anında harekete hazır olabilmesi için düzenlemeler yapılır.

19 Eylül 1918'de sabah 03.00'de Müttefik topları patlar. Akdeniz'deki İngiliz ve Fransız gemilerince bombardımana tabi tutulan Tul Kerem'deki 8. Ordu, 7. Ordu'nun bulunduğu Nablus yönüne çekilir. Çeşitli İngiliz alayları ve Ermeni gönüllüleri (Fransız Doğu Lejyonu) cephe boyunca saldırır ve bir saatten daha az bir sürede Türkler için tam bir felaket olur. Torosyan, 15.30'da Şeyh Said'e bir haberci göndererek vaktin geldiğini bildirir. Kendisi biraz daha görev yerinde kalır. Ermeni birliklerinin Türk merkezini parçalayarak ilerlediklerini, İngiliz süvarisinin de başka bölgelerdeki Türkleri takipte olduğunu öğrenir. Kurmay başkanları Şevket Bey'den görev yerini terk etmesi ve 7. ile 8. Ordular arasında haber subaylığı yapması emrini alır. Cevap vermez. Bunun yerine bulunduğu yerdeki telgraf hatlarını keser, atına atlar ve tepelere doğru koşturur.

05.00'ten biraz sonra Şeyh Said'in köyünde kılık değiştirir. Kılıcı elinde, at sırtında, Araplara, kendisini Endamen Köprüsü'ne

kadar izlemelerini emreder. 06.45'te Endamen Köprüsü önünde pusuya yatarak çekilen Türkleri beklemeye koyulurlar. Bu arada da Türk Genel Karargâhı ile Yetmiş Sekizinci Ordu arasındaki telgraf hatlarını kesmeleri için dört atlı gönderir. Kısa bir süre sonra Vadi Farra Dağları tarafından güçlükle gelmekte olan bir kalabalık görürler. Türkler yaklaşınca Araplar saklandıkları yerlerden çıkarlar. Arapların saldırısı ve korkunç savaş çığlıkları yüzünden Türkler darmadağın olur ve tavşanlar gibi kaçacak yerler ararlar. Sola dönerek Besan tarafına yönelirler.

Torosyan hemen Nablus'taki İngiliz karargâhına haberciler gönderir ve Arapları ile takibe başlar. O artık bir ölüm makinesidir. Saat 08.00'den biraz sonra 7. ve 8. Türk Orduları çılgınca çekilerek Besan'ın eteklerine ulaşır. İngilizler karşılarına çıkıp bu orduları teslim alır. Anlaşmaya göre bu ordular saat 16.00'ya kadar harp esiri olarak sessizce müttefik hatlarının içine yürüyeceklerdir. Fakat, Britanyalılar beklerken cephanelerine, trenlere ve yiyeceklere ateş vererek Şeria Nehri'ne doğru fırlarlar. Suyun kıyısına ulaştıklarında 21 Eylül 1918 günü neredeyse şafak vaktidir. Suyun ötesindeki 4. Ordu'ya katılmak ve başka bir savunma hattı kurmak için çabalarlar.

Araplarıyla onları takip eden Torosyan, anlaşma şartlarına uymadıklarını görünce saldırır ve pek çoğunu öldürür. Bu arada da İngiliz süvarisi yine gelir ve nehri geçmek için bekleyen 6.000 askeri yeniden esir eder. Torosyan'ın birliği ancak 1.000 kişi kadar olmasına rağmen, morali bozulan Türkler bu birliğin önünde tutunamaz. Torosyan, Şeria'yı geçip takibe devam eder. Bir yandan da İngiliz uçakları bomba yağdırmaktadır. Türkler, Tibnih'e, oradan da İrbid'e çekilirler. Torosyan'ın süvarileri 2.000'e çıkmıştır.

Torosyan, 22 Eylül akşamı İrbid yakınlarında Türk birlikleri başkomutanlığının bir helyograf mesajını görür. Bu mesajdan Derat ve Şam için güçlü birliklere ihtiyaç duyulduğunu öğrenir. Çekilmekte olan ordunun Türk subayları da mesajı okumuşlar ve El-Muzarib'e doğru yönelmişlerdir. Orada, iki alayı Derat'a, kalan birlikleri de Şam'a gönderirler. Torosyan, Derat savunmasına giden iki alaya saldırır. Biri El-Muzarib'e döner, diğeri her tarafa dağılır. Torosyan ve Araplar, Derat'a giden alayların önünü kestikten sonra dörtnala olarak diğer çekilen birliklerin peşine düşer ve 24 Eylül günü Şeyh Miskin bölgesinde onları yakalarlar. Kanlı bir çatışma olur. Çekilen birlikler ağır kayıplar verir. Torosyan bu kez 4. Ordu ve Umumi Karargâh arasındaki telgraf hatlarını keser.

İyi haberler gelir. Şerif Emir Faysal'ın (*Scheref Ermier Feisel*) başkomutanlığı ve aralarında arkadaşı Nuri Yusuf'un da olduğu yedi liderin komutanlığı altındaki bir Arap ordusu, Derat'taki Türk müstahkem mevkilerine saldırmış ve oradaki 4. Ordu'yu tamamen yenerek kaçırmıştır. Şimdi artık Yakın Şark'taki savaşın en önemli anı gelmiştir. Birbirinden sadece 7-8 mil uzaklıkta olan 7., 8., ve 4. Ordular birleşmek için bir çabada bulunmaz. Korku ve başıboşluk içinde Şam'a doğru kaçarlar. Emir Faysal, 4. Ordu'nun peşini bırakmaz ve onları parça parça eder.

7. ve 8. Orduların peşinde olan Torosyan'ın güçleri de her gün artarak sonunda 6.000'e ulaşır. Kimse teslim alınmaz. Savaşın belki de en kanlı geri çekilmesi olur. Torosyan 30 Eylül sabahı 05.30 civarında Şam'ın 7 mil yakınına kadar gelir. Düşmanın kenti terk edeceğini hisseden Torosyan, birliklerine dörtnala kuzeydoğu yönüne gitmelerini emreder. 10.30'da uygun bir yere ulaşır ve beklerler. Öğleden biraz sonra nal sesleri duyarlar. Türk Yıldırım (Mermi Şoku) süvarisine bağlı hızlı hareket eden bir birliğin ve arkadan gelen piyadelerin varlığını gözcüler haber verir. Arapların çılgınca saldırısıyla süvariler müthiş kayıplar verir ve bir saatten az bir süre içinde sağ kalan Türkler tekrar Şam kapılarına çekilirler. Torosyan, birliklerine Şam eteklerindeki küçük Kisve Köyü yakınlarına dönmelerini emreder. Orada çekilmekte olan 4. Ordu'yu beklerler. Saat 16.00'da karmakarışık 4. Ordu görünür. Arapların ani saldırısıyla kendilerini savunacak bir hareket yapamazlar. 17.30'a doğru Türklerin durumu iyice umutsuzlaşır. Önde Torosyan, arkada Faysal vardır ve İngiliz general Allenby içerlerde cebrî yürüyüşler yaparak Batı yönünden yaklaşmaktadır. Arapların yatağanının bir düşmanı asla affetmediğini bilen Türkler İngiliz hatlarına koşar ve teslim olurlar.

Akşam, Torosyan, Nuri Yusuf ve diğer Arap liderlere katılır. Türk ordusunun belini kırmaya yardım etmiştir. Türk imparatorluğu yenilginin ağırlığı altında sarsılmıştır. Dört haftadan az bir süre içinde 4., 7., ve 8. Ordular tamamen ortadan kalkmıştır. 1 Ekim 1918 günü birleşik Arap ve İngiliz güçleri Şam'a girer. Ertesi gün bir deve üstünde Havaja-el-Masra dedikleri Lawrence Şam'a gelir. Ona göre Lawrence, Arap isyanını hazırlamak için hiçbir şey yapmamıştır, Arap askerî taktiklerinde de herhangi bir rolü yoktur. Torosyan onun varlığını ilk kez duyduğunda sadece bir mutemettir. Torosyan'ın tanışı ve Faysal'ın kardeşi olan Prens Emir Abdullah için de öyledir. Bazıları savaşmalı, bazıları ödemelidir.

On altıncı bölüm: Kardeşlerimle karşılaşıyorum ve Fransız Doğu Lejyonu'na katılıyorum

4 Kasım 1918'de Şam'a, Amerikalı Ermeni Gönüllülerin Fransızlar ve Müttefiklerle anlaştığı ve bu anlaşmayla Türk vilayeti Kilikya'nın gelecekte bir vatan olarak kendilerine vaat edildiği haberleri gelir. Raporlara göre gönüllüler Akdeniz kıyısı boyunca Beyrut yönüne doğru ilerliyorlarmış. Torosyan, Arap güçlerinden izin alır ve yerli Ermenilerden 800 kişilik bir birlik toplayarak Beyrut'a gitmek için yola çıkar. Her geçtikleri yerde Arap köyleri tarafından selamlanırlar.

Dört gün sonra Beyrut'a ulaşırlar ve Ermeni Gönüllülerin bir delegasyonu tarafından karşılanırlar. Kardeşleri Parseğ ve Aram Torosyan'ın "Amerikan Ermeni Lejyonu" içinde olduklarını öğrenir. Haber gönderir. Biraz sonra iki genç adam gelir. Buluşurlar. Torosyan, gönderdiği mektup sayesinde 2.000 gönüllünün 1917 yazında Müttefiklere katılmak için gemiye bindiğini öğrenir. Gönüllüler Kıbrıs'ta inmiş ve Fransız hizmetine girmişlerdir. Ertesi gün Baydzar'ı getirmek amacıyla Halep'e gitmek için Beyrut'tan ayrılırlar. Baydzar ölmüş, Halep'te Ermeni Mezarhğı'na gömülmüştür.

Torosyan, Ermeni güçlerinin Fransız komutanı Romeo, Kilikya'yı işgal etmek için harekete geçinceye kadar Beyrut'ta iki ay kalır. Tehcir edilen Ermeniler dönmektedir. Kendisi İskenderun kentine tayin edilir. Kardeşleri ise ordunun ana kısmıyla birlikte Adana'ya yürürler. Türkler panik içinde Ermeni Lejyonu önünden kaçarlar fakat tenha dağ başlarında Ermeni kervanlarına saldırdıkları için askerî karakollar kurmak, muhafızlar sağlamak gereği doğar. Torosyan 50 kişiyle birlikte Payas yöresine gönderilir.

Haftalar geçtikçe Torosyan, Türklerin hangi kaynaktan silah ve cephane aldıklarını merak etmeye başlar. Karargâhtan izin alarak köylere bir baskın düzenler ve silah ile cephanenin Fransızlar tarafından sağlandığını keşfeder. Durumu İskenderun'a bildirir. Hiçbir eyleme geçilmez. Torosyan vaziyetten şüphelenmeye başlar. Kısa bir süre sonra Albay Romeo tarafından 40 kişilik bir süvari birliği ile Adana kentine gönderilir. Kısmen trenle yolculuk ederek 28 Mart'ta Adana'ya varırlar. Kilikya özgürlüğü solumaktadır. Türk İmparatorluğu dağılma halindedir.

Bahar ve yaz ayları vukuatsız geçer ama sonbahara doğru Müttefiklerde bir değişiklik olur. Torosyan bir entrikanın mayalan-

makta olduğunu hisseder. Britanyalı muhafızları aniden Antep, Maraş ve Kilis'i Ermeni Lejyonu'na bırakarak çekilirler. İngiliz subaylarından birisi Torosyan'a artık Fransızlar ve Türkler arasında gizli bir anlaşma bulunduğunu ve Müttefiklerin Kilikya'yı boşaltacaklarını çıtlatır. Kilikya'nın Fransız valisi görevi bırakır, yerine bir Türk halef gelir. Ermeniler acı duygular içindedir. Torosyan, Fransız valinin hareketini öğrenir öğrenmez karargâhı sıkı bir göz hapsine alır. Bir gün öğleden sonra bir Türk binbaşının Romeo'nun karargâhından çıktığı haberi gelir. Torosyan onu izletir ve kentin dışındaki bir Türk çadırgâhına girdiğini öğrenir.

O gece sivil bir elbise giyerek Türk kampına gider. Kendisini Edirneli Topçu Yüzbaşısı Emin Bey olarak tanıtır. İnandırmak için Türk üniforması içinde çekilmiş fotoğraflarını gösterir. Yüksek rütbeli subayların yanına götürülür. Onlar da gelmesinden memnun kalmışlardır ama intikamcı bir Arap tarafından öldürülmesi gayet mümkünken neden tek başına çevrede dolaştığını merak ederler. Halep Tümeni'nden izinli olduğunu ve Kayseri'ye giderken sadece mola verdiğini belirtir. Askerlerin evlerine mi gittiğini sorar. Subaylar gülerek katiyen öyle bir şey olmadığını, Mustafa Kemal Paşa'nın ordusuna katılmak üzere oldukları cevabını verirler. Müttefikler, Türkiye'nin kontrolü için aralarında anlaşamamaktadırlar ve artık en gerekli dostlar olmuşlardır. Fransızlar ise Kilikya'nın geriye verileceğini taahhüt etmişlerdir.

Torosyan, onlardan, Fransızların, Adana'ya güvenli giriş yapmalarını sağladığını ve bir önceki gece yiyecek gönderdiklerini öğrenir. Akşam çöktüğünde güya istemeyerek oradan ayrılır. Ertesi sabah Ermeni Millî Birliği Heyeti'ne koşar. Öğrendiklerini aktarıp üç noktalı bir hareket planı önerir. Buna göre Kilikya'da isyan bayrağı açılacak, tüm Fransız subayları vilayet dışına çıkarılacak ve acil tehdit altında olan bütün kasabalar tahkim edilecektir. Böylece Müttefikler belki vaatlerine biraz uyacaktır.

Torosyan'ı kimse dinlemez. O bir askerdir, heyet ise zengin işadamlarından oluşmaktadır. Üç ay daha geçer. Artık Türk haberciler Fransızlarla açıkça görüşmektedir. İsteyen tüm Ermeni askerlerin askerlikten istifa edebilecekleri yolunda Fransız Hükümeti'nden bir emir gelir. Fransızlar tarafından ihanete uğradıklarını düşünen Amerikalı Ermeni gönüllülerin yarısı mideleri bulanmış ve hayal kırıklığı içinde Amerika'ya döner. Albay Romeo'nun yerine "Albay Phlised-Mari" gelir.

Fırtına patlamak üzeredir. Her yerde Türk muhacirler belirir. Kilikya'nın doğu ve kuzeydoğu taraflarında Kemalistler hudut

kasabalarını kuşatmaya başlar. Fransız birlikleri Maraş'tan geri çağrılır. Bir haftadan kısa bir süre içinde Türkler kente girer, 12.000'den fazla Ermeni'yi katleder ve 6.000 dolaylarında Senegalli asker donarak ölür. Kemalist Türkler Haçin yöresinde Ermenileri sıkıştırmaya başlar. Burada yaşayan ve vaat edildiği halde bir türlü gelmeyen Fransız yardımını bekleyen 1.000 aile kendilerini aylarca savunur. Şartlar kötüleşir. Fransızlar bazen alenen Türklere yardım etmektedir. Sonra Ermenilere azacık yardım etmekte, Türk ve Ermenileri birbirlerine karşı kullanmaktadırlar.

Bu belirsizlik boyunca Torosyan ve birliği Adana eteklerindeki küçük köyleri korumaktadır. Sonunda oyundan sıkılan Torosyan Fransız hizmetinden istifa eder. Bu çok kolay olur çünkü onlarla herhangi bir anlaşma imzalamamıştır ve istediği zaman bırakma özgürlüğüne sahiptir. Bu arada Ermeni Millî Birliği, Şubat 1920'de Adana'yı korumak amacıyla Ermeni gönüllüler aramaktadır. Torosyan, Batı ve Güney Cepheleri'nin kumandasını kabul eder. Beş hafta kadar bu işi yaptıktan sonra Fransızların siyaset oyunları yaptıklarını ve kendilerine engel olduklarını görerek istifa eder.

On yedinci bölüm: Türk gerilla hatlarının gerisinde

Artık Nisan 1920'ye gelinmiş, mütarekenin üzerinden bir buçuk yıl geçmiştir. Türkiye'de barıştan bir işaret yoktur. Türklerin güveni arttıkça Fransız askerleri katledilmeye başlar. İhanet edenler de ihanete uğramıştır. Ermeni gönüllü hizmetinden istifa etmesinin üzerinden bir hafta geçmeden Torosyan, hepsi keskin nişancı olan 15 cesur süvariyle dağların yolunu tutmuştur. Bu tam bir maceradır. Herhangi bir umut taşımamasına rağmen Torosyan'ın bir planı vardır. Türk köylerine rahatça girip çıkmak ve propagandalarını yayabilmek için Türk çetecisi kılığına girmişlerdir. Amacı, mümkün olduğu kadar çok yeri dolaşarak Ermeni ve Fransızların güçleri hakkında en kaygı verici hikâyeleri anlatmaktır.

Kardeşi Parseğ Çavuş, emrinde 32 asker olmasına karşın Misis Köprüsü'nde 2.000 kişilik Kemalist güçlere karşı üç gün savaşmış ve 1.000'den fazla Ermeni muhacirin Adana'ya ulaşmasını sağlamıştır. Bir gün Tarsus yakınlarındayken 200 kişilik bir eşkıya çetesinin kenti yağmalayacağını ve Hıristiyan sakinlerini öldüreceği haberini alırlar. Torosyan'ın çetesi çok küçük olduğu için bunlarla dövüşemeyecektir ama bir hileye başvurur. Adamlarından

Mardig İslam dini hakkında çok bilgilidir. Onu hoca kılığına sokarak bölge camisinde bir vaaz vermesini sağlarlar. Binden fazla cahil ve okuma-yazma bilmez Türk köylüsü camiye toplanır. Mardig, önce İttihatçı liderleri sonra Mustafa Kemal'i kötüleyen bir vaaz verir ve köylülerin Hıristiyanlar yerine onun eşkıya ordularını öldürmesini öğütler.

Daha sonra Kozolof Hanı'nda kalırken 200 Kemalist'in Tarsus yolunda olduğunu öğrenirler. Yaptıkları plan Tarsus'a ulaşmak için geçilmesi gereken Gurlek Boğazı etrafında döner. Ertesi gün hana gelenlere Mustafa Kemal'in destekçileri olduklarını ve asker firarisi çetelere karşı güvenli geçişi temin etmekle sorumlu bulunduklarını ve saat 11.00'den önce boğazdan geçmemelerini söylerler. Pek ikna edici olamazlar. Arada Torosyan, iki adamını iki gün önce Mardig'in vaazını dinleyen köylülere gönderir. Kendileri boğaza yerleşir. Köylüler başlarında muhtarları olduğu halde gelirler. Torosyan'ın işareti üzerine hep beraber gelenlere saldırırlar. Boğaz yarım saat içinde ölülerle dolar.

Bu şekilde hareket ederek, bazen hileyle bazen savaşarak Türklerin planlarını bozarlar. Savaşmak ve öldürmekten yorgun düşerler. Bir gün, bir köy muhtarının yemek daveti üzerine Torosyan tek başına bir köye gider. Yemekten sonra eve iki Kemalist gelir. Torosyan onlara bir bomba fırlatır, ev hanımın feracesine bürünür, ev sahibinin kız çocuğunun elinden tutar, arka kapıdan çıkarken en ufak bir ses çıkaran olursa çocuğu öldüreceğini söyler. Hile tutar. Böylece kurtulur ve komşu köye ulaşır. Kendi çetesi orada beklemektedir. Köylülere, yan köyün eşkıya saldırısına uğradığını söyler. Hep beraber diğer köye giderler. Kemalistleri kuşatırlar. Müslüman ve asker olduklarına dair ettikleri yeminlere rağmen adamları sakince kurşuna dizerler.

Torosyan intikam almaktan yorulduğundan, içinde artık tek bir heves kalmıştır. Davalarının umutsuz olduğu ve tarih tarafından yenilgiye uğratıldıkları aşikârdır. Sonunda kılıcını ve tabancasını kenara koymaya karar verir. Kilikya bir Ermeni yurdu değil, kaynayan bir kazandır. Çetesine kararını açıklar ve önce kendisini Everek'e kadar izlemelerini ister. Üç günlük bir yolculuktan sonra Erciyes'in korumasındaki vadiye ulaşırlar. Yavaşça batıya doğru yolculuğa devam ederler. Şimdi kurumuş tarlalardan ibaret olan babasının çiftliğini geçerler. Atından inip yürüdüğü sırada yüzü tanıdık gelen yaşlı bir adamla karşılaşır. Sonunda adamın kasabanın değirmencisi olduğunu hatırlar. Adam, artık Türkler ve Kürtlerin işgalinde olan kasabaya doğru daha fazla ilerle-

memeleri uyarısında bulunur. Ayrıca, kentin kuzey tarafında büyük bir Kemalist birlik de kamp kurmuştur. Karanlık çökünce yola çıkar, geceyi geçirmek üzere dağların eteğindeki ormanlara yönelirler. Dikkatle hareket ederek Adana'ya dönerler. Geçirdikleri her gün Kilikya'daki, Ermeni davasının kaybedildiği yolundaki düşüncelerini teyit eder. Adana'ya ulaştıklarında kentin Ermeni sakinlerinin kaçmakta olduklarını görürler.

Fransız yetkilileriyle görüştüklerinde, kendisinin özel maceralarından dolayı memnuniyet duymadıklarını ve endişelendiklerini Torosyan'a açıkça söyler, hemen Amerika'ya gitmesini salık verirler. Torosyan kardeşini bulur ve hepsi davanın yitirildiğine hemfikir olur. Bulutsuz berrak bir gece, gemiyle Adana'dan ayrılırlar.

3. bölüm

Metin incelemesi: Benim gördüğüm Torosyan

Bu bölümde, söz verdiğim gibi Torosyan'ın İngilizcesini, Türkçesini ve Ayhan Aktar'ın metnin Türkçesine düştüğü notları hep birlikte değerlendireceğim. Orijinal metnin ne kadar önem taşıdığını söylemeye gerek bile yok. Çeviri metin açısından da, öncelikli amacım, İngilizceden Türkçeye çevirinin nasıl bir yetkinlikle yapıldığını sınamak veya ölçmek değil. Çeviri genel olarak böyle bir karşılaştırmayı gerektirecek denli sorunlu olsa da satır satır bir karşılaştırma yapmayacağım veya en azından böyle bir karşılaştırmayı yazarak yapmayacağım. Fakat bazı kritik yerlerdeki çeviri tercihlerinin ve bazı sözcüklerin Türkçeye çevrilme biçimlerinin Torosyan'ın Türkçe okuyan kamuoyunda algılanışını ciddi bir şekilde şekillendireceği kanaatindeyim. Aktar'ın genelde faydalı olan dipnotları da zaman zaman kendilerine mahsus sorunlar üretiyor.

Metni bu şekilde incelemeye başlamadan önce birkaç noktayı vurgulamak istiyorum. Orijinal metinde bulunan ve Torosyan'ın yaşamı hakkındaki iki sayfalık "Bir Biyografik Not" ve John Archibald MacCallum tarafından yazılan yine iki sayfalık kısa giriş yazısı, Türkçeye çevrilmemiş durumdadır.[83] Bir metnin farklı dillerdeki edisyonlarının mutlaka aynı olması gerektiğini söylemiyorum. Fakat birinci metin parçasında, hakkında, doğal olarak mümkün olduğunca çok şey öğrenmek istediğimiz Torosyan'ın yaşamı üzerine, diğerinde ise Amerika'da yayımlanan metnin yayımlanma amaçları ve ne tür bir metin olduğu konusunda önemli bilgi ve ipuçları vardır.

Torosyan'ın tercüme-i halinde, hemen hepsi (ama hepsi değil)

83. Biyografik not ve MacCallum'un giriş yazısı çevirinin ikinci baskısında Ek 1 ve Ek 2 olarak metnin sonunda verilmiştir. Bkz. Torosyan, Türkçe- 2, s. 293-297.

metnin ana gövdesinden edinilebilecek bilgiler tekrar edilmiştir. Yine de ifade edilme tarzları önemlidir. Mesela, ana metinde bulunmayan bir bilgi olarak, Torosyan'ın Mahalli Ermeni Cemaat Okulları'ndaki "zorunlu" eğitiminin, eğitimsiz ve yaşama tarzlarında vahşilerden ancak biraz daha iyi bir konumda olan, yüzde doksan beşi hiç öğretim görmemiş Müslüman komşularına göre ona büyük bir entelektüel yetenek avantajı bahşettiği belirtilmiştir.[84] Son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda ilköğretimin herkes için zorunlu hale getirilmesi ve yaygınlaştırılması için çaba harcandığı hatırlanırsa, bu ifadelerin objektif bir saptamadan ziyade Torosyan'm kendini nasıl gördüğü konusunda bir değeri olabilir.[85]

Yine metnin ana gövdesiyle uyumlu olarak burada, Torosyan'ın küçük yaşlardan itibaren asker olma hevesiyle dolu olduğu ve bu kariyerin Türk kanunlarınca Hıristiyan tebaaya kesin olarak yasaklandığı vurgulanmaktadır.[86] Fakat, Torosyan arkadaşı Muharrem'in güçlü paşa babasının nüfuzu sayesinde Askerî Koleje (Harbiye'ye) girmiş ve bir oğul olarak Paşa'nın ailesine kabul edilmiştir. Bu resim, II. Meşrutiyet sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumu hukukî açıdan yansıtmasa bile Torosyan'm metninin genel kurgusu açısından önemlidir. Bundan da öte, kendisindeki askerlik sevgisini göstermesi bakımından Torosyan'ın kişiliğine bir ışık huzmesi tutmaktadır. Bu biyografik nottan öğrendiğimize göre, Torosyan'ın bu çocukluk tutkusu ileriki yaşlarında da devam ediyormuş. Philadelphia yöresinde iyi tanınan Yüzbaşı Torosyan pek çok kez Lejyonerlerin vesairenin toplantılarında konferanslar vermiş.[87] Bu lejyonerlerin kimler oldukları-nı, mesela 1920'de Çukurova'da çarpışan Fransız idaresindeki Ermeni Lejyonu'nun askerleri olup olmadıklarını buradan anlamak

84. Torosyan, İngilizce, s. 11. "His early compulsory education in the Armenian Native Parochial Schools gave him considerable advantage in intellectual ability over his untutored Moslem neighbors, ninety-five percent of whom never received any kind of instruction and who as class are little better than savages in their mode of living."

85. İmparatorlukta zorunlu eğitimin serencamı hakkında bkz. Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi, 1839-1908: İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İstanbul, İletişim, 2010. Ermeni eğitiminde modernleşme ve laikleşme için bkz. Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri. Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları, 23-25 Eylül 2005* içinde, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 87-105 (Yayın tarihi ve yayına hazırlayan belirtilmemiştir).

86. Torosyan, İngilizce, s. 11. "He was imbued early in life with the desire to become a soldier, a career strictly forbidden [for] their Christian subjects by Turkish laws...".

87. Torosyan, İngilizce, s. 12. "Captain Torossian is well known in and around Philadelphia, where he has lectured before numerous gatherings of Legionaires, etc."

mümkün değil fakat Torosyan acaba bu eski askerlere neler anlatıyordu dersiniz?[88] İşin doğrusu bunu da bilemeyiz ama elimizde bu yazılı hale getirilmiş olan hatırat var. Alçakgönüllü bir spekülasyon yaparak herhalde kendi askerî yaşamından kesitler hakkında konuştuğunu ileri sürebiliriz.

Her halükârda, bu notta, "yoğun bir günlük" olarak tarif edilen Torosyan'ın bu metninin "gerçek deneyimlerden" yola çıkarak yazıldığı söylenmektedir. Gerçekten de metnin içinde çok sayıda kesin tarih, bazen aynı günün içindeki saat akışı verilmiştir ama ben bu metnin tür olarak günlükten ziyade hatırata yakın olduğunu düşünüyorum. İstisnasız olarak hepsi askerliğe ve savaş günlerine ait olan ve sonradan bir şekilde "hatırlanarak" metne dâhil edilen kesin tarihlerin, gün ve saatlerin bu metni bir günlük olarak nitelendirmemizi sağlayacağı kanaatinde değilim. Bu aşamada, özel yaşama ait ve bir günlükte bulmayı bekleyebileceğimiz dönüm noktası türünden hiçbir önemli tarihin Torosyan'ın metninde bulunmadığını belirtmekle yetineyim.

MacCallum'un girişi de bu hatıratın gücünün deneyime dayanıyor olmasından ileri geldiğini söylemekle başlıyor. Torosyan'ın metni, ikinci el değildir, otoritesi vardır. Dolayısıyla, bunu belirttikten sonra bu metni karşılaştırdığı diğer "savaş kitapları"nın yani *All Quiet on the Western Front*, *Journey's End* ve *Spears Against Us*, hepsinin de kurgusal metinler olması dikkat çekicidir. Kamuoyunun, savaş kitaplarından bıktığı şeklinde yaygın bir fikir varmış ama işte bu kitapların ve düzinelerce benzerlerinin başarısı bu fikri yalanlıyormuş. Vekâlet yoluyla macera arayan genel okuyucu olsun, Büyük Savaş veya Yakın Şark'ı çalışan biri olsun bu kitapta bitmez tükenmez bir ilham ve bilgi kaynağı bulacaklarmış.[89]

Kitabın isminin burada dillendirilen yaklaşımlarla uyum içinde olduğunu söylemek durumundayız. (*Çanakkale'den Filistin'e. Türkiye ve Müttefiklerinin Beş Savaş Cephesinin Gerçek Bir Hikâyesi ve Bir Harem Romansı*) olan bu isim, hem anlatılanların "gerçek bir hikâye" olduğu iddiasını sürdürüyor hem de hikâyenin içine bir harem romansı yerleştirerek egzotik bir ortamda (Ortadoğu), vekâleten macera peşinde koşan genel okuyucuya hitap etmeyi umuyor. Gerçekten de Torosyan'ın kitabında, kitabın genel akışına

88. Çevirinin yeni baskısında "Birçok kez [Amerikan Ermeni] lejyonu [mensubu eski askerlerin] toplantılarında konuşmalar yapmıştır" deniyor. Amerika'dan Ermeni gönüllülerin önce Doğu Lejyonu sonra da Ermeni Lejyonu'na katıldıkları doğrudur fakat Amerika'nın düzenlediği ve komuta ettiği bir Ermeni Lejyonu yoktur. Bunlar Fransız idaresindeki birliklerdi. Torosyan, Türkçe- 2, s. 294.

89. Torosyan, İngilizce, s. 13-14.

ve I. Dünya Savaşı'nın havasına ne kadar uyumlu olduğu tartışmalı olan, egzotik bahçeler, pahalı kumaşlar ve harem ağaları gibi stok imajlarla süslenen ve daha eski bir Şark dünyasından geldiği izlenimini veren bir harem romansı da mevcuttur. Bir edebiyatçı olmadığını söylemesine karşın Torosyan'ın hiç olmazsa bu kısımlarda bir edebiyatçı olarak kalemini denediğini söylemeliyiz.

Kitabın tam adının Türkçeye çevrilmemesi ise her anlamda talihsizlik olmuştur. Bilindiği üzere bir metni çeşitli düzlemlerde okumak mümkündür. Bu yüzdendir ki açıkça kurgu olduğu belli olan metinlerde bile kurgu olduğu veya olmadığı uyarısı yapılmaktadır. Bu editöryal tasarruf bizim metni nasıl okuyacağımızı ve metne yönelik beklentimizi şekillendiriyor ve Türkçe okuyan kamuoyuna kitabın kurgusal bir boyutu da olabileceği yolundaki ipucunu değerlendirme imkânı sunulmamış oluyor. Kaldı ki "gerçek bir hikâye" veya günümüzde de oldukça sık rastlanan bir ifadeyle "gerçeğe dayanan kurgu" formülasyonu genelde söylediğinin tam tersini amaçlayan, okuyucunun ilgisini gıcıklamak için bulunmuş olan bir trüktür. Bu anlamda kurgusal bir boyutu olmayan, yani bir plan (*plot*) etrafında bir olaylar örüntüsünü anlatmak gibisinden bilinçli bir tercihi olmayan otobiyografik metinlerde böyle "gerçek bir hikâye" türünden nitelendirmelerin yer almadığını söylemeye gerek bile yok. Her halükârda, hiç değilse bazı unsurlarının kurmaca olması çok muhtemel bir metinle karşı karşıyayız. Çeviri metinde ise Türkiyeli okuyucunun vekâleten de olsa bir macera peşine düşmesi istenmemiş olsa gerek.[90]

Oysa Ayhan Aktar, giriş yazısında, Mary Evans'ın görüşlerini aktarmak yoluyla otobiyografilerin "kurmaca" türünün dışında kalmaması ve bir edebiyat türü olarak ele alınması önerisini tekrarlıyor ve benim eserin kurmaca yönleri konusunda söylediğimden daha fazlasını söylüyor gibiydi. Aktar, Torosyan'ın "bazı konularda 'suskun' kalmayı tercih etmiş" olabileceğine veya tam tersi abartmalarda bulunabileceğine dikkat çekmekte fakat bu suskunlukların resmî metinlerdeki gibi "bilinçli olarak" seçilmediklerini ve "tamamen bireysel insani zaaflardan" kaynaklandığını belirtmekteydi.[91] Resmî ve gayri resmî suskunlukların mutlaka birbirleriyle karşılaştırılmaları gereğinden emin değilim. Yine de Aktar'ın, bilinçli ve örgütlü bir şekilde yaratılan resmî suskun-

90. Çeviri metnin ikinci baskısında da kitabın orijinal ismi çevrilmeden kalmış, ancak yayınevi tarafından kitabın künyesine eklenmiştir ki hiç yoktan iyidir.

91. Torosyan, Türkçe - 1, s. 76-77 ve n.105.

lukların daha önemli olduğu yolundaki önerisi modern devletin vatandaşlarının düşüncesi üzerindeki belirleme gücü dikkate alınınca makul duruyor. Buradaki sorun tabii ki elimizdeki bu metni nasıl okuyacağımızdır. İşte bu noktada Aktar'ın söylediklerinde bana makul gelmeyen bir şeyler var. Torosyan'ın metni kendi öznel durumundan öte otobiyografik bir metin olmak hasebiyle "roman ve hikâye gibi bir edebiyat türü olarak ele alınacaksa" biz buradan yola çıkarak resmî tarihin sessizliklerini nasıl deşifre edebiliriz ki? Nasıl olacak da hem bir metni kurmaca olarak kabul edeceğiz hem de o metnin ışığında tarihî gerçekliğin öyle değil de böyle olduğunu ileri sürebileceğiz?

Belki bu kadardan da anlaşılmıştır; türlü sorunlarına karşın otobiyografik metinlerin kurmaca türü içinde değerlendirilmesi hele hele, kendilerine özgü bir kurgusallığı olsa da tarih metinlerinin kurmacadan farksız olarak görülmesi benimsediğim bir düşünce değil. Dolayısıyla bazı kurmaca kısımları olduğundan şüphelensem de Torosyan'ın otobiyografik metnini sırf ait olduğu türden dolayı kurmaca zümresine katmayacağım. Oldukça düz bir okumasını yapacağım ve mevcut tarih bilgisiyle karşılaştıracağım. Bunu yaparken tabii ki metnin ürettiği sessizliklere hep dikkat edeceğim ama ne söylemediğinden çok neyi, nasıl söylediğinin bizim açımızdan daha önemli olduğunu düşünüyorum. Nihayetinde her yazarın bir yazım önceliği vardır ve merak ettikleri bir konuda yazar konuşmadığında veya bekledikleri gibi konuşmadığında okuyucuların dudak bükmekten başka yapacakları pek bir şey yoktur. Torosyan'ın sessizlikleri de tabii ki dikkat çekiyor fakat eşyanın tabiatı gereği, asıl doğruluk testini söyledikleri sayesinde yapabiliyoruz.

Torosyan hangi okula gitti?

Biyografik nottan yola çıkarak Torosyan'da erken yaşlardan beri bulunan askerlik tutkusundan biraz önce söz etmiştik. Nitekim, metnin içinde Torosyan, Everek'teki Ermeni çocukların daha ciddice ve daha hevesli askercilik oynamasını Türk ordusunda bir er değil de subay olmanın imkânsızlığına bağlıyor.[92] Son-

92. Torosyan, İngilizce, s. 24. "It does seem that we little Armenians in Everek played soldiers a little more earnestly and a trifle more wistfully, since for an Armenian to be real soldier in the Turkish army and not just a conscript was practically impossible." Türkçe çevirideki "Everek'teki biz zavallı Ermeniler askerliği biraz fazla ciddiye almıştık" ifadelerinin Torosyan'ın vurgulamak istediği noktayı kaçırdığını düşünüyorum. Bkz. Torosyan, Türkçe - 1, s. 103.

rasında ise Torosyan'ı aniden, ailesinin büyük fedakârlıkları sayesinde 500 mil ötedeki Edirne'de bulunan "Türk Devlet Koleji" (*Turkish State College*) öğrencisi olarak görürüz.

Acaba bu okul nasıl bir okuldu? Türü ve derecesi nasıldı? Türkçe çeviride ve Aktar'ın kendi ifadelerinde olduğu şekliyle "Edirne Rüşdiyesi" olamaz çünkü rüşdiye ancak ortaokul seviyesindedir. Ortaokuldan çıkılarak yüksek okul seviyesindeki Mekteb-i Harbiye'ye girilemeyeceği için olamaz. Arada lise seviyesinde bir okul daha gereklidir. Dolayısıyla, Torosyan'ın mutantan bir isimle İngilizceye çevirdiği bu okulun Edirne İdadisi olması gerekir. Everekli ailenin çocuklarını niye daha yakın bir yerdeki idadilerden birine değil de ta Bulgar sınırındaki Edirne İdadisi'ne gönderdiklerini metinden anlamak mümkün değil.

Eğer bu idadi, her yerde bulunmayan askeri idadilerden biri olmuş olsaydı bu sorunun ve Torosyan'ın nerede yatıp kalktığı gibi nice sorunun da cevabını bulmuş olurduk. Edirne'de de o dönem bir askeri idadi vardı. Fakat metinden yola çıkarak Torosyan'ın Edirne'de gittiği okulun askeri idadi olmadığını rahatlıkla söyleyebiliyoruz. Torosyan'ın can dostu Muharrem'in de niçin bu okulda olduğu tam bir muamma. Şöyle ki, metnin hiçbir yerinde adı verilmeyen Muharrem'in babası güçlüdür, nüfuzludur, paşadır, Arap asıllıdır ve "İstanbul Livası/Tuğgenerali" dir (*Brigadier General of Istanbul*).[93] Burada Paşa'nın İstanbullu olmadığını bildiğimiz için bu ifadeyle görevinin anlatılmaya çalışıldığını düşünmek durumundayız. Böyle bir unvan bilmiyorum. "İstanbul Muhafızı" demek istiyor olabilir.

Eğer öyleyse iyice tuhaf olacak çünkü Muharrem ve Torosyan, Mekteb-i Harbiye'ye girdiği sıralarda İstanbul muhafızı İttihat Terakki triumvirinin güçlü adamı Cemal Paşa'ydı. Muharrem'in babası, çocukların Edirne'den gelerek Mekteb-i Harbiye'ye girdikleri zaman, hatta oradan mezun olduklarında bile aynı görevde gösterildiği için Paşa'nın Cemal Paşa'nın kendisi olması ihtimali beliriyor! Cemal Paşa, Arap asıllı olmadığından ve Muharrem'in Paşa babası için metinde sonradan anlatılanlara benzeyen bir kariyeri olmadığı için bu ihtimali hemen eliyoruz.

Her halükârda, böylesine güçlü, nüfuzlu, rütbeli bir paşanın oğlunu neden Edirne'deki alelade bir idadide okuttuğunu ise, yine doğal olarak bilmiyoruz. Evet, Edirne Askerî İdadisi değil, nor-

93. Torosyan, İngilizce, s. 24. Türkçeye "İstanbul'da Tuğgeneral'di" şeklinde çevrilmiş. Bkz. Bkz. Torosyan, Türkçe - 1, s. 104.

mal sivil bir idadi çünkü bu okuldan mezun olduklarında Torosyan düşünür; Muharrem, Harbiye Mektebi'ne gidecektir, kendisinin ise ne olacağı belli değildir. Devlet'te kâtip mi olacaktır?[94] Demek ki bu okul öğrencilerini Harbiye'ye hazırlayan bir askerî idadi değildir. Öyle olmuş olsaydı Torosyan'ı oğluyla beraber Harbiye'ye sokmak için Paşa o kadar uğraşır mıydı? Herhalde, Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimlerin askerî idadiye alındıklarını fakat Harbiye'ye geçmelerine izin verilmediğini düşünmeyeceğiz. Yok, bu okul askerî bir idadi idiyse o zaman Harbiye'ye girebilmek için çekilen o kadar zahmete ne gerek vardı?

Bu arada okulun türünü tartışırken küçük bir ileri sıçrama yaptım, Torosyan bu Edirne'deki okulda okuduğu tüm yıllar boyunca tatillerde kendi ailesinin yanına hiç gitmez (hatta ondan sonra da gitmez). Bunun yerine arkadaşı Muharrem'in babasının Boğaziçi'ndeki sarayına gider. Zaten, kitabının "haremler" kısmı hakkında anlattığı harem ağaları, kaç-göç, gümüş şamdanlar, ipek kumaşlar, halılar, İran halıları, velhasıl her şey bu saraydaki yaşama dayanır. Muharrem'in kardeşi Cemile'yi de böyle tanır ve sever. Mezun olduklarında da döndükleri ev, Paşa'nın sarayıdır.

Paşa'nın, kanunen Harbiye'ye giremeyen (!) Torosyan'ı bu okula sokabilmek için devrin sadrazamına kendi sarayında bir ziyafet vermesi, pek zarifâne ricacı olması ve delikanlıyı, ziyafete gelen devlet ricaline tek tek tanıştırması faslı işin doğrusu bana bu metnin kurmaca olduğu çok aşikâr olan yerlerinden biri gibi geliyor ve Batılı bir kitleye Doğu şaşaası ve tuhaflıklarını anlatmanın bir vesilesi olarak görünüyor.[95] Torosyan, hissiyatını yıllar sonra şöyle anlatıyor: "Odadan çıktığımda sersemlemiştim. Muhteşem üniformalar, esmer ve bıyıklı yüzlerde sahici, sıcak gülümsemeler ve sağlığımıza kaldırılan şarap kadehleri kafamı karıştırmıştı."[96] Herkes üniformalı geldiğine göre bunun resmî bir davet olduğu anlaşılıyor! Bu amaçla böyle bir ziyafetin verilip verilmediğini yanlışlayacak veya doğrulayacak veriye sahip değilim. Torosyan da devrin sadrazamının adını kaydetmeye lüzum görmemiş. Harbiye'den 1914'te mezun olduğuna göre yıl herhalde 1911 olmalıdır. Dolayısıyla bu sadrazamın da ya İbrahim Hakkı Paşa veya Mehmed Said Paşa olması iktiza eder. Herhangi bir gayrimüs-

94. Torosyan, İngilizce, s. 26.

95. Torosyan, İngilizce, s. 27 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 105-106.

96. Torosyan, Türkçe - 1, s. 106.

lim öğrencinin Harbiye'ye girebilmesi için bu kadar üst düzeyde bir müdahale mi olması gerekiyormuş? Osmanlı ordusundaki her gayrimüslim subay bu gibi yöntemlerle mi orduya girmiş? Doğrusu hiç emin değilim.

Mülâzım-ı Sâni Torosyan cephe yolunda

İki yıllık Harbiye'de topçuya ayrıldığından ve binicilik ve eskrim derslerinden bahsetmekten başka okul hayatına dair hiçbir şey söylemeyen, Muharrem'den başka tek bir devre arkadaşının bile adını anmayan Torosyan "Mülâzım-ı Sâni" (*Second Lieutenant*) olarak mezun olur. Maalesef çeviri metnin her yerinde ve Aktar'ın yazdıklarında bu rütbe "üsteğmen" olarak geçmektedir.[97] Söylemeye gerek bile yok ama mülâzım-ı sâniye denk gelen rütbe teğmendir, mülâzım-ı evvel üsteğmendir. Dolayısıyla, Torosyan'ın Çanakkale'deki kahramanlığından dolayı rütbesinin yüzbaşılığa yükseltilmesi Türkçe metinde göründüğünden daha ciddi bir iştir, aslında bir değil iki rütbe yükselmiştir.

Aslında, Torosyan'ın Harbiye'de olduğunu söylediği dönemlerde okulda eğitim ciddi surette aksamıştı. Eğitim süresi II. Meşrutiyet döneminde üç yıldan iki yıla indirilen okulda Balkan Harbi'nden dolayı 1912'de sınavlar yapılamadığı için son sınıflar (2. sınıflar) subay olamamıştı. Yeni eğitim yılına iki tane birinci sınıfla başlanmak durumunda kalınmıştı. Kıdemli birinci sınıfların hızlandırılmış bir eğitimle zabit vekili (asteğmen) olarak orduya katılmaları hedeflenmişti. Yeni birinci sınıf olanlar ise normal eğitime devam edecekti. Bu plan uygulanamadı. I. Dünya Savaşı'ndan önce yeni bir nizamname yapıldı. Buna göre, harbiye son sınıf öğrencileri Temmuz 1914'te subay olarak kıtalara çıkacak, birinci sınıfın kıdemli öğrencileri, Ağustos 1914'te ikinci sınıf derslerini de içeren bir sınavdan sonra eylülde, birinci sınıfın kıdemsizleri ise Mart 1915'te zabit vekili olarak orduya katılacaklardı. Fakat 3 Ağustos'ta seferberliğin ilan edilmesiyle kıdemsiz birinci sınıflar da kıdemsiz asteğmen olarak mezun edildiler ve Harbiye, 4 Ağustos 1914'te eğitime ara vermek durumunda kaldı. Okul binası ise ihtiyat zabit talimgâhı olarak bir süre daha hizmet verdi.[98] ATASE yayınında da şöyle deniyor:

97. İkinci baskıda s. 110'da "teğmen" olarak düzeltilmiştir. Fakat Aktar'ın giriş yazısında hâlâ "üsteğmen' olarak görünüyor, mesela bkz. s. 46, 52, 53, 54, 55.

98. Abdülkadir Özcan, "Harbiye", DİA, cilt.16, s. 115-119.

Bilindiği gibi Birinci Dünya Savaşı sırasında seferberlik, 3 Ağustos 1914 günü ilan edilmişti. Seferberliğin ilanı üzerine Harp Okulu'nda okuyan 1'nci ve 2'inci sınıf öğrencileri mezun edilmiş; 1'inci sınıf öğrencileri asteğmen (o zamanın tabiriyle zabit vekili) olarak, 2'nci sınıf öğrencileri de teğmen olarak kıtalara gönderilmişti.

Harbiyeye yeni geçenler ise [kıdemsiz birinci sınıflar] subay namzedi olarak kıtalara sevk edilmişti.[99]

Bu durumda, Torosyan "ikinci teğmen" yani subay olarak mezun olduğunu söylediğine göre, üç yıldan beri okulda olduğu yani Harbiye'deki ikinci sınıfta olduğu anlaşılıyor.

Peki, Torosyan ve Muharrem, bu iki mülâzım-ı sâni mezun olur olmaz üç aylık yoğun bir kurs için Almanya'ya gönderilmişler.[100] Galiba artık alışmamız gerektiği gibi, Torosyan bu Almanya faslı için de hiçbir ayrıntı vermiyor. Hangi kente, hangi tesislere gitmişlerdir en ufak bir bilgi yok. Ayhan Aktar, bu eğitimin Krupp fabrikalarında olduğunu yazıyor[101] ve Ertuğrul'u kastederek "Krupp'ta staj yapmış bir Osmanlı topçu üsteğmeninin o tabyaya komutan olarak atanmasında şaşılacak bir şey yok"[102] diyor ama Torosyan, Almanya'da nereye gittiklerini, hangi fabrikada eğitim aldıklarını belirtmiyor. Çok genç bir Osmanlı subayının, üstelik meslekî eğitimiyle ilgili olan bu ilk yurtdışı deneyiminden somut anlamda herhangi bir izlenim aktarmaması da bana ilginç geliyor. Konuya ileride bir kez daha döndüğünde de Almanya'da gördüğü topların modernliğine gönderme yapmaktan başka bir şey yapmıyor.[103]

Almanya'dan Türkiye'ye döndüklerinde kendisinin bir tümendeki bir topçu alayında topçuluk eğitmeni olarak atandığını, Muharrem'in de aynı tümende yaverlik yaptığını söylüyor.[104] Çocukluğundan beri askerliğe âşık ve asker olabilmek için sadra-

99. *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi,* 3. kitap, s. 495.

100. Torosyan, Türkçe - 1, s. 108 ve Torosyan, İngilizce, s. 29.

101. Torosyan, Türkçe - 1, s. 47. Aktar, ikinci baskıda ifadesini biraz düzeltmiş, "Krupp fabrikasında üç aylık yoğun bir eğitimden geçmiştir" yerine "Krupp topları konusunda ihtisas görmüştür" demektedir. Fakat, İngilizce asıl metinde "Krupp" sözcüğü hiç geçmemektedir. Torosyan, Türkçe - 2, s. 46. Metnin aslı için bkz. Torosyan, İngilizce, s. 29 ve s. 37.

102. Funda Tosun- Ayhan Aktar, "Çanakkale'nin Unutturulan Kahramanı Sarkis Torosyan", *Agos,* 10 Ağustos 2012.

103. Torosyan, Türkçe - 1, s. 115 ve Torosyan, İngilizce, s. 37.

104. Torosyan, Türkçe - 1, s. 108 ve Torosyan, İngilizce, s. 29.

zam seviyesinde torpile gerek duyulan bir subayın ilk görev yerinin ve birliğinin adını vermemesi ve "bir topçu alayı" diyerek geçiştirmesi de garip değil mi?

Altı yıldır görülemeyen aile

İşte tam bu noktada Torosyan'da bir özlem hâsıl olur. Tam altı yıldır görmediği ailesini görmek için muhteşem üniformasının içinde, kılıcı yanında, çizmeleri güneş altında parlar bir halde Everek'e gitmek. Kendisini Edirne'ye gönderme fedakârlığına katlandıkları için ailesini gururlandırmak arzusundadır. Fakat savaşın çok yaklaştığı gerekçesiyle bu isteği kabul edilmez ve Çanakkale Boğazı'nın Rumeli girişindeki Ertuğrul Tabyası'na "bir komutan" olarak atandığını öğrenir. Muharrem de Çanakkale Müstahkem Mevkii Kumandanı Cevad Paşa'nın kâtipliğine atanmıştır.[105]

Burada biraz duralım. Torosyan'ın tüm idadi yılları boyunca ailesini hiç görmediğini, tatillerde memleketine gitmediğini ve mezun olduğunda da İstanbul'a Paşa'nın sarayına döndüğünü biraz önce görmüştük. Şimdi tüm Harbiye yılları boyunca da ailesini görmediğini anlıyoruz. Hatta sevgilisi Cemile, Torosyan'ın Çanakkale'ye hareket edeceği sırada, gece, onun yastığına "Cemile'den Torosyan'a" yazan bir kart eşliğinde güller bıraktığına göre Torosyan, İstanbul'da olduğu anlaşılan birliğinde değil Paşa'nın sarayında kalmaktadır.[106] Tuhaf, en azından sıra dışı bir durum olduğunu söylemek durumundayız. Okulundan mezun, atanması yapılmış, 21 veya 23 yaşındaki genç bir subay Paşa'nın sarayında kalıyor. Acaba, Torosyan ailesinin yaptığı söylenen fedakârlık bu mudur? En az 17 yaşından itibaren çocuklarını görmemek midir? Neden? Torosyan, Paşa'nın ailesi tarafından evlatlık mı edinilmiştir? Arada din değiştirme yani ihtida gibi bir durum da var mıdır? Eğer hâl bu merkezdeyse, Torosyan, bir Müslüman ismiyle Çanakkale'de ve diğer yerlerde bulunduysa biz Torosyan'ı kendi ismi altında arayıp bulabilir miyiz?

Yoksa isminden bir kez bile bahsedilmeyen ve sonradan Arap davasına büyük hizmetler yaptığı anlaşılan Gazzeli Arap Paşası, onun Çanakkale'de ölen oğlu Muharrem ve dönemin edebî konvansiyonlarına gayet uygun bir şekilde veremden ölen ve aslında Ermeni olan kızı Cemile, Boğaz'da nerede olduğu bile söylenmeyen "saray", yine adsızlar tayfasından "Madame Paşa", hepsi,

105. Torosyan, Türkçe - 1, s. 108 ve Torosyan, İngilizce, s. 30.

106. Torosyan, Türkçe - 1, s. 110 ve Torosyan, İngilizce, s. 31.

hepsi acaba Torosyan'nın kendilerine dağıttığı rolleri sessizce oynayan kurgusal karakterler midir?

Ertuğrul Tabyası'ndaki görevi neydi?

Bu soruları sorsak bile cevaplarını almanın imkânı şimdilik görünmüyor. Paragraftaki somut bilgiye gelirsek; metnin değişik yerlerinde Ertuğrul Tabyası'ndaki görevini değişik şekillerde zikreden Torosyan burada, gayet açık bir şekilde, Ertuğrul Tabyası'nın komutanı değil, tabyadaki komutanlardan biri olarak atanacak olduğunu söylemektedir. "*I was to be ordered as a commander to Fort Ertuğrul*" ifadesini "Ertuğrul Tabyası'na bir komutan olarak [gitmem] emredilecekti" şeklinden başka nasıl çevirebiliriz? Dolayısıyla, bu ifadenin Türkçe metinde "Ertuğrul Tabyası'na komutan olarak atandığım" şeklinde karşılanması anlamı kaydırmıştır. Torosyan, en azından burada, tabyanın komutanı değil, tabyadaki komutanlardan biridir. Kitabının birinci bölümünde ise Dünya Savaşı sırasında yüzbaşı olduğunu ve bir Türk topçu taburunun kumandanlarından biri olduğunu söylüyordu.[107] Maalesef, oradaki "topçu taburu" sözcükleri de "topçu bataryası"[108] olarak çevrildiği için işler iyice karmaşıklaşıyor. Aşağıda ise, birazdan göreceğimiz gibi, kendisinden Ertuğrul Tabyası'nın komutanı olarak söz etmektedir.

Neyse, biz "cephe" yolundaki Torosyan'a dönelim. *Goeben* ve *Breslau*, Boğaz'dan Marmara'ya girmiştir ama henüz Osmanlı İmparatorluğu savaşa girmemiş ve savaş ilan edilmemiştir. Anlatılan an, o andır... Acaba Enver Paşa'nın kendisi o sırada savaşın ne zaman başlayacağını biliyor muydu diye soralım. Onun bildiği zaman yani Osmanlı donanması Amiral Souchon'un önderliğinde Karadeniz'e çıkarak Rus limanlarını bombardıman ettiği zaman kabinenin çoğu üyesinin ve Sadrazam Said Halim Paşa'nın bile bundan haberi hâlâ olmayacaktır... Fakat Muharrem'in derin öngörülü babası, bunlardan çok önce durumun farkındadır. Yoksa Torosyan, "Paşa, böylesi tehlikeli bir bölgeye tayin edildiğimiz için ciddi olarak endişeliydi"[109] der mi? Uzatmayalım, Paşa'nın

107. Torosyan, İngilizce, s. 19. "I was a captain, a commander of a Turkish artillery battalion, during the World War."

108. Torosyan, Türkçe - 1, s. 99.

109. Torosyan, İngilizce, s. 30. "The Pasha was gravely concerned over our appointment to so dangerous a zone." Çeviri metinde "zone" sözcüğünün "cephe" ile karşılanması Torosyan'ın aktardığı yas ortamı anlatımına rağmen yerinde olmamıştır. Bkz. Torosyan, Türkçe - 1, s. 109. "Muharrem'in babası, böylesi tehlikeli bir cepheye tayin edildiğimiz için son derece endişeliydi."

ailesinde cümleten yapılan kahvaltı esnasında, henüz Çanakkale Cephesi açılmadan önce, sadece gençler Çanakkale'ye gidiyor diye, yas hâkimdir. Kimse yemeğine dokunmaz bile.

Bir de tuhaf bir şey olur. Paşa'nın karısı aniden, özel bir mesaj vermek istediğini söyleyerek Muharrem'i kenara çeker. Bu davranış, "adab-ı muaşeret kurallarına harfiyen uyan bu kadın için o kadar alışılmadık" bir şeydir ki Torosyan da o kuralları biraz esneterek o yöne bakamadan edemez. Kadıncağızın jestlerinden ve başını sallayışından Cemile'den bahsedildiğini anlar ve yakında oldukları için Muharrem'in yüzünde beliren ani şaşkınlık ifadesini yakalar. Anladınız tabii siz onu. Adab-ı muaşeret kurallarını çiğnemek pahasına (!) annesi, Muharrem'e, kurgu açısından çok önemli bir sır tevdi etmiştir. Ama hani olur da anlamamışsınızdır diye Torosyan işini sağlama alır. O esnada bilinçli olarak üzerinde bir etki bırakmayan bu olayı ancak aylar sonra anlamlandırabilecek, Muharrem ve annesini orada dururken hatırlayacaktır.[110]

Hayalî Paşa'nın hayalî kızı

Aile sonra iki landoya doluşarak rıhtıma yönelir. Biraz sonra Manastır Kolordusu'nun eski komutanı Mirliva/Tuğgeneral Şükrü Paşa'ya ait olan başka bir lando içinde Muharrem'in sevgilisi olan Şükrü Paşa'nın kızı Nuriye'nin geldiğini görürler. Torosyan daha önce Şükrü Paşa ve karısı bir "devlet daveti" için uzaktayken ve büyük, siyahî Harem Ağası görmezden gelirken, Nuriye ve arkadaşlarıyla nasıl üç saat geçirdiklerini hatırlar. Bereket ki Türk paşaların eve geldikleri bir boru sesiyle haber veriliyordur da ufak bir macerayla kapağı saraydan dışarı atabilmişlerdir. Hah, işte o Nuriye, Muharrem'e olan aşkından dolayı feracesini kaldırır ve rıhtımda, herkesin içinde delikanlıyı dudaklarından öpüverir.[111]

Kötücüllüğüm üstümde olduğu için olsa gerek ben bu pasajların da, bu bölümün adı olan "Haremlerin Altın Günleri" başlığını biraz olsun haklı çıkarmak için uydurulduğunu düşünüyorum. Karılarını kollarına takarak resmî davetlere giden Osmanlı paşalarının eve dönüşlerinin, Holywood filmlerindeki Avrupa soylularının kalelerine dönüşlerinde olduğu gibi boru çalınarak ilan edildiği gibisinden bir veri parçası da, Osmanlı tarihçisiyim ama benim bilgi dağarcığımda yer almıyor. Buna rağmen "asla olamaz"

110. Torosyan, İngilizce, s. 33 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 111.

111. Torosyan, İngilizce, s. 34 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 112.

diye bir tavır içinde olmam bilimsel olmaz. Dolayısıyla geçelim.

Fakat Torosyan bu pasajda pek huyu olmayan bir şeyi yapıyor ve adıyla rütbesiyle bir Osmanlı paşasından bahsediyor ve onun kızının adını veriyor. Bu ipuçları üzerinde bir miktar durup, biraz tarihçilik yapmanın bir zararı olacağını sanmıyorum. Ayhan Aktar da böyle yapmış ve Genelkurmay'ca yayımlanan *Balkan Savaşı'na Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri* adlı kitaba dayanarak bu Mirliva Şükrü Paşa'nın, Balkan Savaşı esnasında yaptığı Edirne savunmasıyla ünlü Mehmet Şükrü Paşa olduğunu düşünmüştür.[112]

Şanslıyız ki Mehmet Şükrü Paşa hakkında müstakil bir esere sahibiz. Dolayısıyla, M. Sabri Koz'un editörlüğünde hazırlanan bu esere başvuruyorum. Veysi Akın'ın söz konusu kitap içinde bulunan "Edirne Müdâfii Mehmet Şükrü Paşa (1857-1916)" adlı makalesinde bizim için gayet kıymetli bilgiler vardır. Bu makaleden, Mehmet Şükrü Paşa'nın Almanya'daki eğitiminden döndüğü 1887 yılında Süvari Korgeneral İmrahor Manastırlı Nuri Paşa'nın kızı Rabia Hanım'la evlendiğini, ikisi erkek yedisi kız olmak üzere dokuz çocuğu olduğunu, bunların beşini küçük yaşlardayken kaybettiğini öğreniyoruz. Bu çocuklarım isimleri, Sabiha, Mediha, Saime, Hayrünnisa, Feride, İhsan, Şerefünnisa, Kerim ve Osman imiş.[113] Görüldüğü gibi bunların arasında bir Nuriye yok.

Kaldı ki, yine aynı makaleden, Mehmed Şükrü Paşa'nın görev yerleri arasında Manastır'da kolordu komutanlığının bulunmadığını da öğreniyoruz. 1905'te Edirne'deki 2. Ordu Müfettişliği'nden alınarak Selanik'teki 3. Ordu Müfettişliği'ne tayin olmuş. Sonra Çanakkale Müstahkem Mevkii komutanlığı yapmış ve Balkan Savaşı'ndan önce de Edirne Müstahkem Mevkii komutanı olmuş. Abdülhamid tarafından müşir yapılmışsa da II. Meşrutiyet'ten sonraki genel tensikat sırasında rütbesi tekrar ferikliğe (korgeneral) indirilmiş.[114] Hoş, Torosyan mirliva/tuğgeneral'den daha üstte bir askerî rütbe bilmiyor gibidir ama Mehmed Şükrü Paşa'nın tensikata uğramış rütbesi bile orada verilen mirliva/tuğgeneralden üsttedir. Torosyan'ın Şükrü Paşa'sının Mehmed Şükrü Paşa olmadığı açıktır. Öte yandan Balkan Savaşı'na katılan tuğgeneraller içinde de Şükrü adında biri yoktur. Miralay/Albay rütbesinde savaşa katılan Mehmet Şükrü (Sagun) ve Kaymakam/Yar-

112. Torosyan, Türkçe - 1, s. 111, n. 7.

113. Veysi Akın, "Edirne Müdâfii Mehmet Şükrü Paşa (1857-1916)" içinde, M. Sabri Koz (haz.), *Edirne Müdâfii Mehmet Şükrü Paşa, İstanbul*, Zaman Kitap, s. 186-187.

114. Veysi Akın, "Edirne Müdâfii Mehmet Şükrü Paşa", s. 190.

bay rütbesindeki Mehmet Şükrü ve Ethem Şükrü Beylerin de Manastırda kolordu komutanlığı yapmışlığı yoktur.[115] Dolayısıyla, Torosyan'ın ender olarak verdiği bu isimlerin, paşanın da kızının da teyidini yapamamış durumdayız. Bu haliyle kurmacanın içinde küçük roller alarak görünmeleriyle kaybolmaları bir olan oyuncular olarak kalıyorlar.

Torosyan Çanakkale'de

Torosyan, artık Ertuğrul Tabyası'nın komutanıdır. Bataryasında iki adet 25.5 santimlik Krupp topu olduğunu ve mermilerin her birinin 650 kilogram olduğunu, garnizonun ise 115 askerden oluştuğunu söylemektedir. Bu anlatımdan sadece iki topluk bataryanın değil, tabyada bulunan birliğin de komutanı olduğu gibi bir izlenim doğuyor çünkü metin içinde bu birliğe emir verdiğini belirtmektedir.[116] Asker veya askerî tarihçi değilim, fakat Harbiye'den birkaç ay önce mezun olmuş bir teğmene bu birliğin komutasının verilmesini şüpheyle karşılıyorum. Söylediği çaptaki topların 650 kilogramlık mermiler atabilmesi ise iyice imkânsız görünüyor. İster gemi zırhı delen "külahlı dane" (*armor piercing*) isterse tahrip etmeye yönelik "tahrip danesi" (*high explosive*) atsın, bu çaptaki toplar ancak 220 kg ağırlığında mermiler atabiliyor. Mesela, Fransız 240 mm'lik topları böyleymiş.[117] Burasını konunun uzmanlarına bırakarak aşikâr sorunlu bir noktaya bir miktar değinmek isterim.

Torosyan, 3 Kasım 1914 günü, Türkiye'ye savaş ilan edilmesinden iki gün önce[118] sabah erkenden İngiliz ve Fransız zırhlılarının yaklaştığı haberiyle uyandırılır. Sonrasını kendisinden izleyelim:

> Garnizondakilerin görev yerlerine geçmelerini emrettim, topları hazır duruma getirttim ve tabyamıza yukarıdan bakan Ashji Baba tepesindeki *gözlem yerime* koştum. Karargâha [durumu] bildirdim ve

115. Genelkurmay ATASE Başkanlığı, *Balkan Savaşı'na Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri (Alay ve Daha Üst Birlik Komutanları)*, Ankara, ATASE, 2004.

116. Torosyan, Türkçe - 1, s. 113-115 ve Torosyan, İngilizce, s. 35-37.

117. http://www.navweaps.com/Weapons/WNFR_94-50_m1902.htm/ Bu kaynak için Halil Berktay'a teşekkür ederim.

118. Torosyan, İngilizce, s. 37. "Early in the morning of November 3, 1914, two days before war was declared upon Turkey." Bu ifade Türkçeye "3 Kasım 1914 günü sabahın erken saatlerinde, Türkiye'de harp ilan edilmeden iki gün önce" şeklinde çevrilmiştir. Türkiye'de değil, Türkiye'ye harp ilan edilmesi söz konusudur. Torosyan, Türkçe - 1, s. 115.

sonrası için talimat istedim ki bu, askerlerimi siperlerde tutmam ve sükûneti muhafaza etmem tavsiyesi şeklinde geldi.[119]

Türkçe çevirisinde bazı anlam kaymaları olduğu için onu alalım:

> Garnizondaki herkesin görev yerine geçmesini, topların hazır edilmesini emrettim. Hızla tabyamızı yukarıdan gören Aşçı Baba tepesindeki gözetleme mevkiine hareket ettim. Durumu karargâha bildirdim ve askerlerimi *kamuflaj* altında tutmam ve sakin bir şekilde beklemem emredildi.[120]

Batarya, tabya veya tabur komutanın gözlem (rasat) yerinde ne işi varmış? Bu işi yapacak başka subay yok muymuş? Gözlemci (rasıt) mı imiş? Torosyan'ın "gözlem yerim" dediğine bakılırsa böyle bir intibaya kapılmak mümkündür. Dahası, kitabının iç kapağında Torosyan tanıtılırken, onun, başka pek çok şeyin yanı sıra, "Türk ordusunda Topçu Yüzbaşısı ve gözlem subayı" olduğu bilgisi verilmiş.[121] Komutanlık ve gözlem subaylığı görevinin aynı anda icra edilmesi güç ve anlamsız görünüyor. "İşine gözlem subayı olarak başladı ve sonra komutanlığa terfi etti" desek; doğru, yüzbaşılığa sonradan getiriliyor fakat başlangıç görevinin tabya komutanlığı olduğunu söylediği ve hiçbir zaman gözlem subayı olduğunu söylemediği için bu da kendi anlatımıyla tutarlı değil.

Aşçı Baba'ya selam

Fakat bundan çok daha önemlisi Torosyan'ın "Ashji Baba" dediği yer Çanakkale coğrafyasında nerededir acaba? Hemen söylemeliyim ki Çanakkale literatüründe "Ashji Baba" diye bir yer ne Osmanlı (ve sonra Türk) ne de yabancı kaynaklarda geçer. Ses olarak buna en yakın yer ismi İngiliz kaynaklarında geçen "Achi Baba"dır. Kirte'ye göre daha doğuda ve hâkim bir konumda gösterilen bu Achi Baba, İngiliz ve Osmanlı-Türk haritaları üzerinde kısa bir karşılaştırma yapıldığında görülecektir ki Osmanlı-Türk kaynakların-

119. Torosyan, İngilizce, s. 37. "I ordered the garrison to their posts, had the guns made ready and hastened to *my observation* post on the hill of Ashji Baba overlooking our fort. I reported to headquarters and awaited further instruction which came in the form of advice to keep my men under cover and everything quiet". Vurgu benim.

120. Torosyan, Türkçe - 1, s. 115.

121. "Artillery Captain and observation officer in Turkish army."

daki meşhur Alçıtepe'den başka bir yer değildir. Torosyan'ın bu "Achi Baba" ismini Anglo-Sakson kaynaklarında görmüş olması fakat pek bir şeye benzetemeyerek Aşçı Baba şekline sokmuş olması çok büyük bir ihtimaldir. Fakat sorunlar bununla bitmiyor ki! Bunları maddeler halinde zikredeyim:

1- Torosyan'ın kitabının 80. ve 81. sayfaları arasında verilen ve kitabın ön sayfasında kendisinin çizdiği belirtilen, Türkçe çeviride ise 124. sayfada verilen ve yazıları el yazısıyla yazılmış olan haritada "Ashji Baba" diye bir tepe yoktur. Onun yerine "*Kirej or Altchi Tepeh*" (Kireç veya Alçıtepe) ibareleri vardır. Bu haritanın üzerindeki bir ismin metne uygun olması gerekmez miydi? Kireç veya Alçıtepe denmesi de iyice tuhaf çünkü Kireç Tepe diye bir yer tabii ki var ama Seddülbahir tarafında değil Anafartalar tarafında. İki ayrı tepeyi tek bir tepenin ismi gibi göstermek de nereden çıktı?

2- Uzağa gitmeye hiç gerek yok. Yine bu kendi haritasında mil cinsinden verilen mesafe ölçeğine göre, Ertuğrul Tabyası'ndan kuş uçumu en az dört mil uzakta olan bu tepeye mi koşup tırmanıyormuş Torosyan? Rasıtsa hep o mevkide kalması gerekmez miydi? Dakikaların altın kıymetinde olduğu savaşın ortasında "kır koşusu" türünden zorlu bir eyleme ne gerek vardır?

3- Torosyan'ın metninin ilerleyen kısımlarında, kara harekâtı anlatılırken alayı ile konuşlandığı yer neresidir biliyor musunuz? Eskiden Seddülbahir Tabyası olan ve şimdi düşmanın tahkimatının bir parçası haline gelen tabyanın bir taş atımı mesafesinde bulunan "*Alchi Tepeh*"[122] yani bildiğiniz, o meşhur, hani Müttefiklerin bir türlü aşamadıkları Alçıtepe!

Bütün bunlardan çıkan sonuç ise açıktır. Torosyan, Osmanlılar açısından bakılırsa Gelibolu Yarımadası'nda "Achi Baba" diye bir yer olmadığını bilmiyor. İngiliz kaynaklarının "Achi Baba"sının Alçıtepe ile aynı olduğunu da bilmiyor. Dolayısıyla Aşçı Baba şeklinde kullanıma soktuğu tepeyi üzerinde gözlem yaptığı bir yer, Alçıtepe'yi de kara harekâtında savaştığı başka bir yer olarak gösteriyor. Osmanlı ordusunda hem de Çanakkale'de, üstelik Alçıtepe'de savaşmış bir yüzbaşının "Aşçı Baba" diye başka bir yer olduğunu düşünmesi ve okuyucularını da buna inandırmaya çalışması tuhafın da tuhafı bir olay değil midir? Sırf buna bakarak Torosyan'ın Çanakkale'de, en azından bulunduğunu söylediği bölgelerde, bulunmadığı ve kitabî olarak değişik kaynaklardan

122. Torosyan, İngilizce, s. 79-80 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 161.

edindiği bilgilerini de birbirine karıştırdığı ileri sürülebilir.[123]

Torosyan'ın 3 Kasım 1914 günü anlatımına dönersek; Müttefik zırhlıları Seddülbahir ve Kumkale Tabyalarını yarım saat kadar dövdükten sonra sabah 07.00'de çekilirler. Torosyan, tam gözlem noktasını terk edeceği sırada büyük bir patlama olur. Karargâhtan telefonla aldığı bilgiye göre, bir İngiliz gemisinden gelen mermi Seddülbahir Tabyası'nın bacasından girerek cephaneliği ve oraya sığınan 500 kişiyi havaya uçurmuştur. Sağ kalan tek kişi Miralay Halil Bey'dir.[124] Ne dönemin kaynaklarında ne de daha sonraki, gittikçe gelişen, Çanakkale Savaşları literatüründe Seddülbahir'de o gün için bu boyutta bir insan kaybından bahsedilir. Karargâhın da patlamadan hemen sonra gelen bir telefona, anında hasar tesbiti yapıp kesin bir rakam söylemesi esasen mümkün değildir. Dolayısıyla o gün, karargâhtan birisi Torosyan'a bu bilgiyi vermiş olsa bile fazla bir kıymet-i harbiyesi olamaz. Üzerinde daha fazla durmuyorum.

Size Albayım diyebilir miyim Halil Bey?

Torosyan'ın sağ kalan tek kişi diye tarif ettiği Miralay Halil Bey üzerinde ise biraz durmamız gerekiyor. Ayhan Aktar, bu subayın 9. Tümen komutanı olan Albay Halil Sami Bey olduğu düşüncesindedir.[125] Ben bu özdeşleştirmenin yapılabileceğini sanmıyorum. Torosyan'ın anlatımında Halil Bey'le bir kez daha, 25 Şubat 1915 günü karşılaşıyoruz. Biraz takdim tehir yaparak o güne gidelim. *Queen Elizabeth*'in Ertuğrul'u susturduğu güne. Torosyan yine bir gözlem noktasındadır ve alay komutanı Halil Bey'le temas kurmak ister. Maalesef Türkçe çevirinin fazla sorunlu olduğu bir yer olduğu için önce İngilizceden yaptığım çeviriyi vereyim:

> Benim gözlem mevkiimden 1.500 metre kadar ötede konuşlanmış olan Alay Komutanı Halil Bey'le temasa geçmeyi denemeye karar verdim. Fakat onu bulduğumda benim raporumla ilgilenecek bir halden çok ötelerdeydi çünkü gövdesi, masasının enkazı arasında tu-

123. Halil Berktay aynı konudan yola çıkarak Ayhan Aktar için şunları yazdı: "Yıllar sonra 'masa başında' bırakın tarihi, basılı kaynakları önüne alıp düpedüz *roman* yazanın Sarkis Torosyan olduğunu gene de kabul eder mi, artık o kadarını bilemiyorum." Bkz. Halil Berktay, "Çanakkale'de Ne Oldu, Ne Olmadı", *Okuma Notları, Taraf*, 27 Ekim 2012.

124. Torosyan, İngilizce, s. 38 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 116.

125. Torosyan, Türkçe - 1, s. 116, n. 3.

haf bir şekilde kıvrılmıştı ve *kafatasının bir parçasını bir top mermisi uçurmuştu.*[126]

Benim buradan anladığım Torosyan'm, "ölüm" sözcüğünü telaffuz etmeksizin Halil Bey'in terk-i dünya ettiğini kibarca söylediğidir. Türkçe çeviri ise, ima ettikleri açısından gayet önemli olacak şekilde şöyledir:

> Benim gözetleme noktamın yaklaşık 1.500 metre ilerisinde mevzilenmiş Alay Komutanı Halil Bey'e ulaşmayı denemeye karar verdim, fakat kendisini bulduğumda vereceğim raporla ilgilenecek durumda değildi. Bedeni masasından kalanların arasında garip bir şekilde kıvrılmış, *bir şarapnel parçasıyla kafasından yaralanmıştı.*[127]

Halil Bey'in kafatasının bir parçasının bir top mermisi tarafından alınıp götürülmesi nerede, bir şarapnel parçasıyla yaralanması nerede! Doğru, Torosyan da albayın öldüğünü söylemiyor, anlayışımıza bırakıyor ama şarapnel ve yaralanmadan da hiç söz etmiyor. Top mermisinin kafatasının bir kısmını götürdüğü bir kişi yaşayabilir mi? Yaşasa ne kadar yaşayabilir ki? Oysa Aktar'ın biraz önce zikrettiğim dipnotunda Halil Sami Bey'in epey yaşadığı, hatta 25 Nisan 1915 sabahı Mustafa Kemal ile bir gerginlik yaşadığı ve Eylül 1915'te emekli edildiği bilgileri de vardı.[128] Gerçekten de Aktar'ın bizi yönlendirdiği kaynağa gittiğimizde, doğum ve ölüm tarihleri verilmemiş olsa da Halil Sami Bey'in en azından 1917'ye kadar hayatta olduğunu anlıyoruz. 1916'da üçüncü dereceden Mecidî Nişanı, 1917'de de Muhabere Gümüş İmtiyaz Madalyası almış. Aynı yerde 2 Eylül 1915'te emekli olduğu da yazıldığına göre Halil Sami bu nişanları asker olarak değil, başka bir görevde hizmet ederken almış olmalı.[129]

Dolayısıyla Torosyan'ın müteveffa Albay Halil'i ile Halil Sami'nin aynı kişiler olamayacağını düşünmekteyim. Üstelik o sırada hâlâ

126. Torosyan, İngilizce, s. 47. "I decided to try to get in touch with Regimental Commander Halil Bey, who had been stationed about 1500 meters from my observation post. But when I found him, he was quite beyond being concerned with my report, for his body was crumpled awkwardly amidst the ruins of his desk and *part of his skull had been carried away by a shell.*" Vurgular benim.

127. Torosyan, Türkçe - 1, s. 126-127. Vurgular benim.

128. Torosyan, Türkçe - 1, s. 116, n. 3.

129. Genelkurmay ATESE Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, Ankara, ATASE, 2009, s. 93.

Ertuğrul Tabyası'nda görevli olan Torosyan'ın bağlı bulunduğu birliğin Halil Sami Bey'in birliği olan 9. Tümen ile hiçbir ilişkisi yoktur. Fakat Torosyan sonuçta alay komutanı olarak bir Halil Bey'den bahsediyordu. İşte bunun da Ertuğrul Tabyası'nda bulunan 3. Bataryanın bağlı olduğu 5. Ağır Topçu Alayı'nın komutanı olan kişiyle alakası yoktur çünkü o subayın adı Mahmud Macit Bey'dir.[130] Çanakkale'de bulunduğunu ve 19 Şubat, 25 Şubat ve 18 Mart deniz savaşlarına, sonra da kara savaşına katıldığını söyleyen, yer yer ayrıntılı bilgi veren Torosyan'ın kendi alayının komutanın adını bilmemesi gibi bir olguyu nasıl yorumlamamız gerekir acaba?

Battı gitti koca *Mesudiye*

Şimdi tekrar çarpışmaların başlarına dönelim. Torosyan tam tarih veriyor. 13 Aralık 1914 günü Seddülbahir Tabyası'nda bir subay toplantısındayken başka bir müthiş patlama olmuş. Hemen gözetleme mevkilerine koşmuşlar ama bir şey görememişler. Fakat, Boğaz'ın iç taraflarından gelen insan çığlıklarını hafifçe işitmişler. Sonra da karargâhtan öğrenmişler ki bir düşman denizaltısı Osmanlı zırhlısı *Mesudiye*'yi torpillemiştir.[131]

Burhan Sayılır, Gelibolu'yu Anlamak sitesinde Torosyan'ın bu olayı aktarımı hakkında "Ertuğrul Tabyası'ndan nereye çıkarsanız çıkın Kepez'deki Sarısığlar bölgesindeki *Mesudiye* gemisinin batışını göremezsiniz. Askerlerin imdat seslerini ise asla duyamazsınız" diyor.[132] Sayılır, ufak bir dikkatsizlik yapmış ve Torosyan'ın olay olduğu sırada Ertuğrul'da değil, Seddülbahir'de olduğunu söylediğini gözden kaçırmıştır. Bununla birlikte Çanakkale Boğazı'nın coğrafyası dikkate alındığında Ertuğrul'a çok yakın olan Seddülbahir de *Mesudiye*'nin torpillendiği Kepez'e çok uzaktır. Hafif veya değil Torosyan acaba yirmi kilometre kadar uzaktan gelen imdat çığlıklarını nasıl duydu?

Belki bundan da önemlisi Torosyan'ın *Mesudiye*'nin batma anına göz tanıklığı ettiği yolunda yazdıklarıdır. Ona göre, bulunduğu gözlem noktasından bir şey görülemiyormuş o da yakında bulunan ve daha iyi bir görüş sağlayan bir yere koşmuş.

130. *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 1. kitap, Ek-1.

131. Torosyan, Türkçe - 1, s. ve Torosyan, İngilizce, s. 38-39.

132. Burhan Sayılır, "Sarkis Torosyan'ın 'Çanakkale'den Filistin Cephesi'ne' Adlı Hatıratı Üzerine Bir İnceleme (Çelişkiler- Yanlışlıklar)", Tuncay Yılmazer'le Gelibolu'yu Anlamak. http://www.geliboluyuanlamak.com

Eğer, Torosyan'ın gözetleme yeri dediği gibi Achi Baba/Alçıtepe ise ve buradan bakılınca *Mesudiye* görülemiyorsa, yani Gelibolu Yarımadası'nın bu kısmındaki en yüksek tepe bile işe yaramıyorsa insan merak ediyor, acaba bir koşu Sarıbayır'a filan mı çıktı? Neyse, Torosyan bu yeni yere çıktıktan hemen sonra, batmadan az evvel *Mesudiye*'yi görmüş. Gemi hemen batmış. Önce pruvası suya girmiş. Sonradan öğrendiğine göre, düşman denizaltısı 10 mil boyunca mayınlardan kaçınarak Boğaz'ın içinde ilerlemiş, *Mesudiye*'yi torpillemiş ve her şey yarım saat içinde sona ermiş.[133] Bu arada, maalesef Türkçe çevirinin burada da ciddi olarak hatalı olduğunu söylemeliyiz. Şöyle ki İngiliz denizaltısı tarafından Boğaz'a, ta on mil içerilere kadar mayın döşendiği söylenmektedir![134] İngiliz denizaltısı Boğaz'a niye mayın döşesin? İngiliz ve Fransız gemileri giremesin diye Osmanlı savunmasına yardım mı ediyor? Peki, denizaltılar mayın döşer mi?

Torosyan'a dönersek on mil mesafeden insanların çığlıklarını duymuş, sonra da hemen yüksekçe bir yere koşarak kendi dediğine göre, torpillenmesiyle batması arasında sadece yarım saat olan gemiyi batmadan az önce görmüş. Öyle mi? Maalesef değil. *Mesudiye*'ye gelince de şanslıyız çünkü bu konuda da gayet ayrıntılı ve *Mesudiye*'den kurtulan askerlerin çağdaş tanıklıklarını da içeren bir bağımsız kitap var, tamamen *Mesudiye*'nin öyküsüne ayrılmış![135] Hakkında monograf olan kaç Osmanlı zırhlısı var ki?

İşte bu eserin en dramatik yönü, 13 Aralık 1914'te, Norman Holbrook komutasındaki İngiliz denizaltısı *B11* tarafından öğle üzeri Sarısığlar'da vurulan *Mesudiye*'de hapis kalan denizcilerin kurtarılma öyküsüdür. *Mesudiye* iskele yanına doğru alabora olmuştur ama öyle yarım saat içinde batmamıştır! *Mesudiye*'nin ikinci kaptanı ve kıdemli yüzbaşı Üsküdarlı Rıfat Bey'in tahminine göre, "Büyük bir ihtimal çanaklık ile bacalar deniz dibine yaslanmış ve kuma saplanarak *Mesudiye*'nin büsbütün kapaklanmasına mâni olmuştu."[136] Sonrası, karinayı delmek ve içeride havasızlıktan bunalanları kurtarmak için zamana karşı verilen bir yarıştır. Keskiler

133. Torosyan, İngilizce, s. 38-39. "We later learned that an enemy submarine...laced its way ten miles up the strait through I don't know how many mines." Tabii ki "Sonradan öğrendiğimize göre bir düşman denizaltısı...bilmiyorum kaç tane mayın arasından geçerek Boğaz'ın on mil yukarısına çıkmış" diye çevirmek gerekir.

134. Torosyan, Türkçe - 1, s. 117-118.

135. Oğuz Otay, *Efendi Kaptan Kurtar Bizi! Mesudiye Zırhlısı. Osmanlı'nın Son 40 Yılının Tanıklığı (1874-1914)*, İstanbul, Denizler Kitabevi, 2005.

136. Oğuz Otay, *Efendi Kaptan Kurtar Bizi!*, s. 219.

ve çekiçler işe yaramayınca İstanbul'dan bir asetilen cihazı istenir ve 27 saat sonra açılan delikten içeridekilere su ve süt verilebilir. 36 saat süren kurtarma çalışmalarından sonra felaketzedeler kurtarılır.[137] Dahası da var, vurulduğunda toplarının bir kısmı karada bir batarya oluşturmak için zaten sökülmüş olan *Mesudiye*'den yeni toplar da sökülür![138] Yarım saat içinde batmışmış, baş tarafından suya gömülmüşmüş, Torosyan da gözleriyle görmüşmüş!

Ha, pardon, sadece Türkçe çeviriyi kullanırsanız, Torosyan'ın, geminin pruvasından başlayarak battığı yolundaki tanıklığını asla göremezsiniz. Bilâkis, diğer kaynaklarda belirtildiği gibi gemi önce yan yatmıştır. Metni çok uzatacak cinsten bir şey olmadığı için bu karşılaştırmayı kısaca yapalım diyorum. Önce, benim İngilizceden çevirim. Orijinalini de çoğu zaman olduğu gibi dipnotta veriyorum. "Gözetleme yerimi terk ettim ve yakındaki yüksek bir yere koştum ve *pruvadan başlayarak batmasından az önce onu gördüm.*"[139] Bu da Türkçesi: "Gözetleme mevkiimden ayrılıp daha geniş bir görüş açısı elde edebileceğim en yakın yere koştum ve *zırhlının batmadan önce yan yattığını gördüm.*"[140] Sanırım "pruva/*bow*" sözcüğünün eğilmek anlamındaki "*bow*" ile karıştırılması söz konusu olmuş.

Ayhan Aktar da bu *Mesudiye* bahsinde Selahattin Adil Paşa'nın anılarından alıntı yaparak ve "Selâhattin Adil Paşa anılarında aynı olayı şöyle anlatıyor" diyerek bir dipnot düşmüş. Selâhattin Adil'in, "13 Aralık 1914 günü ani bir patlamadan sonra *Mesudiye* gemisinin alabora olarak Sarı Sığlık kumsalına gömülmesi acı bir tehlike karşısında bulunulduğunu göstermişti" dediğini belirtiyor.[141] Doğru tabii. Aynen böyle söylüyor ama bu alıntı Torosyan'ın anlatımını doğrulayan bir kaynaktan gelmiyor ki! Her şeyden önce, Selâhattin Adil, "*Mesudiye* battı" demiyor. Geminin kumsala gömüldüğünü söylüyor. Bu kadarı bile Selâhattin Adil'in aynı olaydan bahsetse bile çok farklı bir anlatımı olduğunu bizlere söylüyor.

Tabii ki mesele sadece bir geminin batışını anlatırken seçilen sözcükler değildir. Bence, kumsala gömülmek ile batmak ve he-

137. Oğuz Otay, *Efendi Kaptan Kurtar Bizi!*, s. 244-278.

138. Oğuz Otay, *Efendi Kaptan Kurtar Bizi!*, s. 282.

139. Torosyan, İngilizce, s. 39. "I left my observation post and rushed to a nearby vantage point and *saw her just before she sank, bow first.*" Vurgu benim.

140. Torosyan, Türkçe - 1, s. 117. Vurgu benim.

141. Torosyan, Türkçe - 1, s. 118, n. 4.

le yarım saat içinde batmak arasında çok fark var ama denebilir ki gemi tamamen kumsala gömüldü ve battı, Selâhattin Adil de onu söylüyor. O zaman tabii ki Selâhattin Adil'in metnine gitmek durumundayız. Gittiğim zaman, Aktar'ın, Selâhattin Adil'in, *Mesudiye*'nin batmadığını söylediği ve uzun kurtama operasyonunu anlattığı yeri neden gözden kaçırdığını anlıyorum. Bu tür hatırat kitaplarında sık olduğu üzere Selâhattin Adil'in anlatımında bir kopukluk olmuş. *Mesudiye*'nin *B11* tarafından torpidolanmasını anlatırken, başka şeyler yanında, *Barbaros Hayrettin* zırhlısının da çok sonra, Ağustos 1915'teki batırılışı aklına gelmiş. O geminin kaptanı kendi kardeşi olan Muzaffer Bey imiş. Onun, denize atılan bir ot mindere tutunarak nasıl kurtarıldığı hikâyesini araya sıkıştırmış. Sonra *"Mesudiye"* olduğunu söylemeksizin "gemi tayfalarının" nasıl kurtarıldığını anlatmaya devam etmiş. İlk bakışta, Barbaros için yapılan bir kurtarma operasyonunu anlattığı sanılabilir.

Sözü uzatmamak için *Mesudiye*'den denizcilerin kurtarılması öyküsünü bir de Selâhattin Adil'den aktarmayacağım. Anlatımının hemen tüm unsurlarının *Mesudiye* kurtarma operasyonu ile tutarlı olduğunu ve hele *Barbaros Hayrettin* gemisiyle hiçbir ilgisi bulunmadığını belirteyim. İstanbul'dan oksijen kaynağı ve burgu aletlerinin gelmesi beklenirken içerdekilere moral olması için geminin karinasına çekiçlerle aralıklı olarak vurulduğunu söylüyor.[142] *Barbaros* için böyle bir kurtarma operasyonu zaten yapılamazdı. İşte o İngiliz *E11* denizaltısı tarafından 8 Ağustos 1915'te, Çanakkale'ye giderken torpillendi ve hemen battı.[143]

19 Şubat 1915: Batırdığım gemiyi gören oldu mu?

Torosyan'ın hatıratındaki en ilginç ve orijinal görüşlerden birisi herhalde, Müttefiklerin aslında Çanakkale'de savaşı kazandıkları halde bilinçli olarak kazanmamış gibi yaptıkları ve Boğaz'ı geçmedikleri yolunda olanıdır. Bunu biraz ileride, 18 Mart 1915 günü hakkındaki düşüncelerini ele alırken göreceğiz. Böyle bir komplo teorisini zihninde ilk kez evirip çevirmeye ise 19 Şubat 1915 günkü Müttefik saldırısı henüz gerçekleşmeden önce, saldırının arifesinde, 18 Şubat gecesi başladığını söylemektedir. Müttefik uçakları

142. Selahattin Adil Paşa (haz. Enver Koray), *Hayat Mücadeleleri. Selâhattin Adil Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul, Zafer Matbaası, 1982, s. 214.

143. *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 3. kitap, s. 469.

o gün beyannameler atarak İngiliz ve Fransızların büyük bir saldırı yapmak üzere olduklarını bildirmişler! Bunu, 3 Kasım 1914 günkü zayıf Müttefik saldırısı ile birlikte değerlendiren Torosyan, belli belirsiz de olsa, İngiliz ve Fransızların, Gelibolu'yu zapt etmek istemediklerine yormuş. Fakat fikir o gün için saçma gelmiş.

Büyük bir savaşın eşiğinde bulunduklarına emin olduğu aynı gece kendisini düşündüren diğer konu ise, iç bölgelerde hatırı sayılır huzursuzluk olduğu ve Ermeni meselesinin ciddi boyutlara ulaşmakta olduğu şeklinde subaylar arasında dolaşan muğlak söylentiler imiş.[144] Torosyan, yıllar sonra o geceki düşüncelerini şöyle hatırlıyor:

> Türk yöneticilerin de ciddî sorunları vardı ve emindim ki kendilerinin Ermeni meselesini, içlerine doğduğu gibi, geleneksel ve en hızlı bir şekilde kesin olarak çözmek amacıyla etkili bir yöntem arıyorlardı: Hükümetçe örgütlenmiş katliam. Ortada kesin bir şey yoktu ama çocukluk günlerimi ve halkımın tarihini hatırladım.[145]

Anı türünde en sık rastlanılan özelliklerden biridir. Anlatan, falan veya filan olayın henüz gerçekleşmeden önce kendisi tarafından aynen tahmin edildiğini size söyler. Genelde elinde somut hiçbir kanıt bulunmamasına rağmen inandırmaya çalışır. Belki de samimi olarak böyle düşünür, böyle hatırlar. Fakat aslında olay o şekilde cereyan ettiği için sonradan edindiği bilgileri bilinçli veya bilinçsiz olarak geçmişe yamamaktadır. Yamayabilmektedir. Tipik bir sonradan bakarak geçmişi tahayyül etme eylemidir.

Ermeni aydınları henüz tutuklanmamıştır (24 Nisan 1915), Van, Ermenilerin eline henüz geçmemiştir (17 Mayıs 1915), meşhur tehcir kararnamesi henüz çıkmamıştır (27 Mayıs 1915). Dolayısıyla Torosyan'ın, Osmanlı idarecilerinin Ermeni meselesini nasıl çözecekleri yolunda 18 Şubat gecesi böylesi bir öngörüde bulunabilmesini aslında zayıf bir ihtimal olarak değerlendiriyorum. Fakat kendisi de ortada kesin bir şey olmadığını söylemekte ve bunların hissiyatı olduğunu belirtmektedir. Benim de tarihçi olarak böylesine sübjektif bir konuda Torosyan'ın hissiyatını sorgulayacak ve öyle olmasına imkân olmadığını kanıtlayacak bir ko-

144. Torosyan, Türkçe - 1, s. 119-120 ve Torosyan, İngilizce, s. 40-41.

145. Torosyan, İngilizce, s. 41. "The Turkish rulers had their own serious problems and were, I was sure, searching for an effective means to solve their Armenian question definetely in the traditional and most expeditious way which occured to them: organized governmental massacre."

numum yok. Dolayısıyla, Torosyan'ın, Ermeni meselesinin nasıl çözüleceğine dair 18 Şubat 1915 gecesi geliştirdiğini söylediği düşünceleri bu kadarlık bir irdelemeyle geçelim.

Fakat Torosyan, değil 18 Mart büyük çarpışması henüz 19 Şubat çatışması bile vuku bulmamışken, sadece 3 Kasım 1914 gününden yola çıkarak Müttefiklerin isteksizliğini ve ondan çok daha önemlisi onların savaş amaçlarını, 18 Şubat gecesi nasıl bilebiliyordu acaba? O tarihte, Müttefiklerin Gelibolu Yarımadası'nı almak gibi bir niyetleri olduğu biliniyor muydu ki, bu amaçlarından sapmakla suçlanabilsinler? Şunu söylemeye çalışıyorum, Gelibolu Yarımadası'nı zapt etmek ve böylece donanmayı kolayca Marmara'ya sokarak İstanbul'u o yolla tehdit edebilmek için kara harekâtına ihtiyaç vardır. Söylemeye lüzum bile yok, bu, sadece gemilerle olmaz. 18 Şubat günü bırakın mülâzım-ı sânî Torosyan'ı, Müttefik filosunun amirali Carden'in bile bir kara harekâtından dolayısıyla da Gelibolu Yarımadası'nın veya en geniş anlamıyla söyleyelim, Çanakkale Boğaz bölgesinin alınması gibi askerî bir hedeften haberi yoktu. Hatta 18 Mart'tan önceki çatışmalarda Boğaz'ı geçmek gibi bir amaç bile yoktu. Yine söylemeye gerek yok ki, Torosyan'ın bu düşündüğü şekilde düşünceler geliştirebilmesi ancak 18 Mart harekâtının başarısızlığı sonucunda kara harekâtına girişilmesi ve onun da başarısız olması üzerine, yani, sonradan, çok sonradan mümkün olabilirdi.

Torosyan'ın 19 Şubat gününe dair tanıklığının en önemli unsurlarını bu metinde daha önce irdelemek fırsatı bulduk. O gün, ona göre, denizden kalkmakta olan yoğun bir sis varmış. Torosyan erkenden uyanmış ve sabah saat altıda, en güçlü dürbününü kullanarak yaklaşmakta olan 24 civarında geminin önce dumanlarını ve giderek de ana hatlarını seçmiş.[146] Belki iyice hurda teferruat kabilinden olacak ama Türkçe çeviride yine bir anlam kayması var. "Sabahın altısında erkenden uyanmıştım" diyor.[147] Hayır efendim, orijinalinde öyle demiyor. Saat belirtmeksizin erkenden uyandığını ve saat altıda hayli güçlü olduğu anlaşılan dürbününün başında olduğunu söylüyor. "Bunun önemi ne?" derseniz, eh, var kendine göre bir önemi.

Bir olayın aktarımı kişiden kişiye değişir, ayrıca insan bilinçli ve-

146. Torosyan, İngilizce, s. 42. "I was awakened early and at six o'clock through my most powerful binoculars I was able to make out the smoke smudges in the sky and gradually the vague outlines of about 24 approaching warships."

147. Torosyan, Türkçe - 1, s. 121.

ya bilinçsiz olarak olayı olduğundan başka bir kalıba dökerek hatırlar. Zaman insanın neyi nasıl hatırlayacağını belirlemekte ciddi bir etmendir. Zaman değiştirir. Bunların hepsi tamam da zamanın, yani insan zamanının, geçişiyle mesela coğrafya pek değişmez. Seddülbahir'e bugün uzak olan Sarısığlar, 1915'te çok yakın olmuş olamaz. Bir de zamanla değişme ihtimali pratikte sıfır olan bir şey var: Güneşin doğuş ve batış saatleri. Torosyan, 19 Şubat günü, kışın ortasında, sabahın altısında elinde dürbün, denizden yükselen sisi, gemilerin dumanını, yaklaştıkça beliren ana hatlarını mı seçebiliyormuş? Biraz daha doğuda yaşıyorum ama aynı bölgedeyim. Kışın ortasında sabahları zifir karanlık oluyor. Torosyan o saatte nasıl böyle her şeyi görebiliyormuş? Kandilli'ye bakıyorum acaba 19 Şubat günü hava kaçta aydınlanıyor? Çanakkale için güneşin doğuş saati 06.59, batış saati ise 17.58. Ertuğrul Tabya ile de birkaç dakikalık fark olmalı. Daha batıda olduğu için orada daha geç doğmalı. Dolayısıyla, Torosyan'ın sabah altıda, güneşin doğumundan tam bir saat önce bu dediklerini görmesi imkânsız. Her zaman için, "eh, saati yanlış aktarmış veya hatırlamıştır" denebilir. Mümkündür tabii ama ben muhtemel senaryolardan söz etmiyorum, somut bir noktaya dikkat çekiyorum. 19 Şubat sabahı saat altıda böyle bir gözlem yapılamayacağını söylüyorum, bu gözlemin hiç yapılamayacağını değil. Torosyan'ın anılarında neden bu kadar erkenci olduğuna gelince, işte o noktada da benim sübjektif bir açıklamam var.

Torosyan'ın anılarının her tarafına sinmiş bir görme merakı var. Tepeden tepeye koşuyor. *Mesudiye* faslında olduğu gibi her şeyi kendi gözüyle görüyor. İleride göreceğimiz gibi, Enver Paşa, Liman fon Sanders, Von der Goltz, Arabistanlı Lawrence, Emir Abdullah gibi kişilerle de kişisel teması oluyor, onları tanıyor. Dolayısıyla, yaklaşan Müttefik donanmasını herkesten önce görebilmek için bu kadar erken bir saate, sabah altıya ihtiyacı var.

Yazdığına göre 07.30'da Fransız zırhlıları Boğaz'ın sağ tarafında, İngilizler ise sol tarafında, kıyıdan 10.000 metre açıkta vaziyet almışlar. Saat 08.00'de Orhaniye Tabyası'ndaki Almanlar, daha fazla bekleyememiş ve emirlerin dışına çıkarak, düşmanın saldırıya geçmesinden önce ateş açmışlar. Filo da ateş açınca ortalık karışmış. On tane mermi attıktan sonra Torosyan, Alay Komutanları Halil Bey'e (!) boşuna cephane harcadıklarını bildirmiş, o da ideal bir üst olarak nasıl biliyorsa öyle yapması talimatını vermiş. Saat 10.30'da, askerlerinin cephane deposuna sığınmalarını emretmiş. Saat 11.00'de filonun ateşi büyük ölçüde durmuş. Orhaniye Tabyası artık kararmış bir yıkıntıdan ibaretmiş. Seddülbahir ve Kumkale

Tabyaları da susmuş. Türkler açısından bir holokost olmuş.

Öğlen vakti çatışma durmuş ama 13.00'ten biraz sonra yine başlamış. Hiç ateş açmamışlar ve düşmana cevap vermemişler. Düşman gözlemcileri de herhalde Ertuğrul'un da susturulduğunu rapor etmişler. Saat 15.00'te, bir "kardeş gemi",[148] Ertuğrul'un toplarına 5.000 metreden daha uzak olmayan bir noktaya gelmiş. "Birkaç dakika için, diğer birimlerin ateşini boğazın daha uzak olan bölgelerinde bulunan tabyalarımıza yönlendirmek amacına yönelikmişçesine vaziyetini muhafaza ediyor göründü" diyor Torosyan.[149]

Eh, makul değil mi? Orhaniye yıkıntı haline geldiyse, diğer tabyalar da susturulmuşsa veya Ertuğrul gibi bilinçli olarak suskunsa, bir gemi yaklaşır, durur, sabit vaziyet alır ve gözlem yaparak daha ötelerdeki tabyaların ateş altına alınmasını sağlamaya çalışır. Torosyan için an bu andır, fırsat bu fırsattır ama bu heyecanlı anda kesmek pahasına burasının Türkçeye alakasız bir şekilde çevrildiğini belirterek oyunbozanlık yapmak durumundayım: "Kısa bir süreliğine sanki *bizim üstümüzde yer alan diğer seyyar topçu bataryalarına* ateş edecekmiş gibi ve bu hedefe yönelik olarak manevra yapıyor gibi göründü."[150] Çevirmenin, çevirdiği konu hakkında bilgili olması genelde bir avantajdır ama burada, metnin içinde yer almayan spesifik bilginin kullanılarak metnin yorumlanması ve uyarlanması hiç doğru olmamış. Neresini düzelteceğimi bilmiyorum. Ateş açacak olan "kardeş" değil diğer birimler, yani filonun diğer gemileri. Boğaz'ın girişinde seyyar bataryalar mı vardı ki "diğer seyyar topçu bataryaları" denebilsin? Veya Ertuğrul ile Orhaniye seyyar mıydı ki "diğer" sözcüğü kullanılsın? Haydi diyelim ki çevirmen seyyar bataryalar olgusundan haberdar, orijinal metnin neresinde görüyorsunuz siz Ertuğrul'un üstünde olan seyyar bataryaları ki metne sokuyorsunuz? Böylesine vahim bir tasarrufta bulunuyorsunuz? Bazen çevirmenler, çevirdikleri konu hakkında bu kadar bilgili olmasalar daha iyi diye içimden geçiriyorum. Tek kelimeyle fazla bilginin zararı.[151]

148. Bir gemi ateş ederken onun ateşini gözetleyen diğer gemiyi kastettiğini sanıyorum.

149. Torosyan, İngilizce, s. 45. "For a few moments she seemed to hold her position as though for the purpose of directing the fire of other units upon our fortifications in more remote parts of the strait."

150. Torosyan, Türkçe - 1, s. 123. Vurgu benim.

151. Çeviride bu düzensizliğin farkına varan Halil Berktay şunları yazdı: "Acaba Torosyan'ın metnini bilinen gerçeklerle tamamlayıp iyileştirme yönünde bir çaba mı söz konusu? AA, birincil kaynak saydığı bir metni *aynen* sunmak yerine bu şekilde 'geliştirme'nin vebalini bilmiyor mu?" Bkz. Halil Berktay, "Aktar'ın Hiç Değinmediği Bazı Aşikâr Palavralar", *Okuma Notları, Taraf*, 7 Kasım 2012.

Torosyan'ın zafer anına dönersek, kendi ifadelerinden izleyelim:

Öğleden sonra 3.30'da adamlarım top başındaydı ve ben onun [geminin] yerini dikkatle belirledim ve menzili verdim. Saat dörtte ateş açma emrini verdim.

Hiçbir şansı yoktu çünkü ateşimizin doğrudan önünde olan bir hatta duruyordu. Mürettebatı henüz ne olduğunu anlamadan bordalarını dövdük. Tam hedefi bulan atışlarımızdan kaçınmak amacıyla, başarısızca konumunu düzeltmeye çalıştı ama onu öylesine kesintisiz bir ateş altına aldık ki kaçması imkânsızdı. Bir oyuncak gibi yana yattı ve sendeledi. Zırhlılar hızla yardımına gelerek yedeğe almaya çalıştılar. 500 metreden daha fazla çekmemişlerdi ki alabora oldu ve battı.[152]

Karanlık çökerken düşman çekilir. Sonrası tam bir zafer kutlamasıdır. Saat 20.00'ye kadar komutanlarından tebrikler gelir. Müstahkem Mevkii Komutanı Cevad Paşa'nın özel isteği üzerine Muharrem telefon eder. Görünen odur ki o gün herhangi bir gemi batırmayı başaran tek bataryaya Torosyan kumanda etmiştir.

Müttefik filonun kurmay başkanı gözünden 19 Şubat 1915

Neyse ki genelde Çanakkale'deki bütün deniz harekâtı ve özelde 19 Şubat günü açısından dayanmak durumunda olduğumuz tek anlatım Torosyan'ın 1929 veya 1947'de yazdığı bu hatırat değil. Mesela, 1906-7 yılında İstanbul'da Britanya deniz ateşeliği yapmaktan dolayı Çanakkale Müstahkem Mevkiini avucunun içi gibi bilen ve Çanakkale Savaşları esnasında, Müttefik filonun sırasıyla komutanları olan Amiral Carden ve Amiral De Robeck'in Kurmay Başkanlığı'nı yapan Komodor Roger Keyes'in hem günü gününe tuttuğu resmî ve özel evraka[153] hem de Donanma Komutanı olduğu zaman yayımladığı hatıratına sahibiz.[154] Dolayısıyla 1934 yılında ilk baskısı yapılan hatıratını, 1915'ten kalan günlük

152. Torosyan, İngilizce, s. 45. Benim çevirim.

153. Paul G. Halpern (haz.), *The Keyes Papers. Selections from the Private and Official Correspondence of Admiral of the Fleet Baron Keyes of Zeebrugge*, cilt.1, 1914-1918, Londra, Navy Records Society, 1972. Bundan sonra Keyes Papers-1 olarak geçecektir.

154. Roger Keyes, *The Naval Memoirs of Admiral of the Fleet Sir Roger Keyes. The Narrow Seas to the Dardanelles, 1910-1915*, Londra, Thornton Butterworth, 1934. Bundan sonra, Keyes, *Naval Memoirs* olarak geçecektir.

evrakı ile karşılaştırma imkânına da sahibiz.

Komodor Keyes, 19 Şubat çatışmasını, sıcağı sıcağına, Bozcaada açıklarındaki savaş kruvazörü *Inflexible*'ın güvertesinden eşine yazdığı 20 Şubat 1915 tarihli bir mektupta kısaca anlatmıştır.[155] Burada, sabah erkenden Gelibolu Yarımadası açıklarına geldiklerini, fakat olumsuz ışık koşulları yüzünden saat 10.00'a kadar ateş açamadıklarını, sonra saat 16.00'ya kadar yavaş ve kararlı bir ateşi sürdürdüklerini söylüyor. Büyük toplara sahip olan büyük taş kaleler ağır hasar almış ama Boğaz'ın girişinde, her birinde ikişer adet 9.2 inçlik top bulunan iki toprak siperli tabyaya (Ertuğrul ve Orhaniye) defalarca isabet kaydedilmesine karşın bir şey olmamış. Topları sağlam kalmış. Dolayısıyla, *Vengeance* ve *Cornwallis*'e daha yakına sokularak doğrudan toplara ateş etmeleri emri verilmiş. Yaklaştıklarında tabyalardaki dört adet 9.2 inçlik top karşılık vermişler. *Vengeance* özellikle ağır bir ateş çekmiş ve birkaç kez vurulduğunu düşünmüşler. Serenleri ve arması (donatımı) isabet almış. Diğer gemiler ağır bir ateş açarak bu iki geminin çekilmelerini sağlamış. Bu sırada hava kararmış, güneşin konumundan dolayı gemilerin göğe karşı siluetleri belirdiği yani kolay hedef haline geldikleri için harekât tatil edilmiş.

Keyes'in 1934 yılındaki anlatımı da bu yoldadır ama pek çok tamamlayıcı ayrıntıyı barındırmaktadır.[156] İçerdiği tezatlar açısından Torosyan'ın yukarıdaki anlatımıyla karşılaştırılması amacıyla bir alıntıyla başlayayım. Keyes, 3 Kasım 1914 saldırısını kastederek şunları söylüyor:

> Anlaşıldığına göre düşman bu prematüre saldırıdan bir ders çıkarmış, 19 Şubat günü garnizonu siperlerde tutmuş ve iyice menzile girinceye kadar gemilerimize herhangi bir karşılık vermemişti.
>
> Güneş belli bir yüksekliğe çıkana kadar ışık koşulları çok olumsuzdu ve bu yüzden neredeyse saat 10.00'a kadar çatışma başlamadı.[157]

Başlayınca da *Cornwallis*, 6. Tabya'nın (Kumkale) ateşinden korunarak 4. Tabya'ya (Orhaniye) doğrudan ateş açmış. *Triumph*, Tekke Burnu'nun korumasına sığınarak 1. Tabya'ya (Ertuğrul) dolaylı ateşler yapmış. *Bouvet* tarafından gözetlenen *Suffren*, Yeni

155. Keyes Papers-1, s. 90-92.

156. Keyes, *Naval Memoirs*, s. 192-193.

157. Keyes, *Naval Memoirs*, s. 192.

Köy açıklarında bulunduğu güvenli yerden 6. Tabya'ya dolaylı ateş etmiş. *Gaulois* de kıyıya getirilebilecek herhangi bir seyyar topçuyu püskürtmek ve onu korumak için *Suffren*'in çevresinde kalmış. Yarım saat ateşten sonra tüm ateş eden gemiler demir atmaları emrini almış ve De Robeck'in bayrağını taşıyan *Vengeance*, *Cornvallis*'in yerine geçmiş çünkü *Cornvallis*'in bocurgatında derin sulara demirlemesini engelleyen bir arıza varmış. 11.45'te, *Triumph* dolaylı ateşlerle Ertuğrul'a isabet kaydedemeyince *Inflexible* devreye girmiş ve 13.00'e kadar 13.000 yardadan öylesine etkili bir performans göstermiş ki ateşini 3. Tabya'ya (Seddülbahir) kaydırabilmiş. Saat 14.00'e kadar yavaş ve hedef gözeten bir ateşe devam edilmiş. Amiral (Carden) artık uzun menzilden bombardımanın kâfi olduğunu düşünerek gemilere yaklaşma izni vermiş. Ertuğrul ve Orhaniye'nin menziline giren gemiler karşılık görmemişler. 16.10'da tabyalardan hâlâ cevap gelmediği için Amiral, *Vengeance* ve *Cornwallis*'e daha yakına sokulmaları ve daha küçük toplarla savaşmaları emrini vermiş. Saat 16.40 olduğunda tabyalar toz duman bulutları içinde kalmış ve herhangi bir hayat işareti göstermiyorlarmış. Amiral, *Vengeance* ve *Suffren*'in ateş keserek tabyaları muayene etmelerini emretmiş. 16.45'te *Vengeance* Boğaz'ın girişinde dururken Ertuğrul ve Orhaniye, ağırlıklı olarak onu hedefleyerek ağır bir ateş açmış. *Vengeance* ciddi bir hasar almaksızın kaçmakta şanslıymış. *Inflexible*, *Agamemnon* ve üç Fransız gemisi, savaşmakta olan *Vengeance* ve *Cornwallis*'in yardımına koşmuşlar. Tabyaların ateşi zayıflamış ve sona ermiş. 17.20'de ışık azalmaya başladığı için Carden umumi bir geri çekilme işareti vermiş. De Robeck harekâta devam için izin istemiş ama karayı görmek zorlaştığı ve gemiler batmakta olan güneşin önünde siluet teşkil ettikleri için harekât tatil edilmiş. O günkü harekâtın gösterdiği sonuç, modern toprak tahkimatı uzun mesafeden bombardımana tabi tutmanın etkisinin önemsiz olduğu olmuş.

Bir an soluklanalım ve Torosyan'ın anlatımı ile Müttefik filonun kurmay başkanı Keyes'in anlattıkları arasında ortaya çıkan çelişkilere dikkat çekelim. Torosyan, saat 06.00'da yaklaşan filoyu seçebiliyor, Müttefikler ışık koşullarının elverişsizliğinden dolayı neredeyse saat 10.00'a kadar çatışmaya girmiyorlar. Oysa, Torosyan, Orhaniye'deki Almanların, emirlerin dışına çıkarak ateş açtıklarını, bunun bütün filonun ateş açmasına neden olduğunu, hatta kendi bataryasının da ilk ağızda 10 kadar işe yaramayan mermi attığını söylemişti. Tabii, bu arada bağlı bulunduğu alayın komutanını da Halil Bey adlı hayalî biri olarak gösterdi-

ğini bir kez daha kaydedelim. Keyes ise Ertuğrul ve Orhaniye'nin ilk kez 16.45'te ateş açtıklarını söylüyor! Ha, bu arada, "Hani Torosyan'a göre Orhaniye saat 11.00 oluncaya kadar susturulmuştu? Hani kararmış bir yıkıntıydı?" diye sorabilirsiniz. Hayır değil. O gün Orhaniye, Ertuğrul'un tam üç katından çok cephane kullanacak kadar diri ve ayakta. Ertuğrul'un toplam 9 mermisine karşı 29 mermi kullanmış.[158] Bu arada, bu hesapça, Ertuğrul sabah rastgele 10 mermi harcayarak arşiv kayıtlarında kendisine layık görülen kontenjanı bir fazlasıyla geçmiş. Acaba, akşam gemiyi, tek başına, topla döve döve batırırken kaç mermi daha harcadı? Doğru cevap: Sıfır, çünkü batırdığı gemi filan yok. Geçiniz.

Torosyan'a göre öğlen ara olmuş, savaş 13.00'ten sonra yine başlamıştı. Hayret, Keyes'e göre *Inflexible*'ın, Ertuğrul'u ağır ateş altına aldığı süre ile yani 11.45-13.00 arasıyla tam çakışıyor. Ertuğrul'da olan birinin bu ateşten haberi olmaması mümkün mü? Sonra "kardeş gemi" saat 15.00'te Ertuğrul'un önüne düşmek gafletinde bulunmuştu, fakat Torosyan'ın müthiş hızlı topçuları ancak 15.30'da top başı yapmışlar, ateşe başlamaları için de bir yarım saat geçmiş, saat 16.00 olmuştu! Bir an düşünelim, Ertuğrul'dasınız, sabahtan beri doğrudan veya aşırtmalı ateş altındasınız. Düşmanınız menzil dışı olduğu için, dişinizi sıkıp oturmaktan başka hiçbir şey elinizden gelmiyor. Sonra saat 15.00'te 5.000 metreden daha yakına bir zırhlı geliyor ve siz ateş açmak için tam bir saat daha bekliyorsunuz! Keyes'e göreyse iki geminin tabyalara yaklaşma emrini aldıkları saat 16.10. Eğer Torosyan'ın batırdığını söylediği gemi *Vengeance* ise tam 16.45'e kadar ateş altında bile değilmiş. Velhasıl, mesele sadece o gün bir gemi batırılması batırılmaması meselesi değil; Torosyan'ın anlatımındaki diğer unsurlar da sorunlu. Tahrip edildi dediği tabya ayakta, battı dediği gemi ufak bir hasarla çekiliyor, saatler tutmuyor, askerleri önlerinde duran gemiye bir saat boyunca ateş açmayı beceremiyorlar.

ATASE daire başkanlığının kitabındaki 19 Şubat 1915 çatışması anlatımı çok büyük oranda Keyes'in anlatımıyla örtüşüyor. Torosyan'ın anlatımıyla nispeten örtüşen sadece bir unsur var. "Saat 07.45'te Gökçeada ile Tavşan Adaları arasında görülen iki torpido, Orhaniye Bataryası'ndan yapılan ateş üzerine uzaklaşmıştır."[159] denilmesini, Torosyan'ın Orhaniye'nin saat se-

158. *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 1. kitap, s. 98.

159. *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 1. kitap, s. 96.

kizde ateş açtığını belirtmesiyle uyum içinde görebiliriz. Fakat benzerlik sadece bu kadar. Orhaniye'nin ateş açmasıyla bütün Müttefik filonun anında ateş açtığı, Ertuğrul dâhil tabyaların da cevap verdiği gibi bir bilgi burada da yok. Üstelik, Orhaniye'nin atışlarından dolayı o iki torpidobot uzaklaşmak zorunda kalmışlarsa, demek ki menzil içindeydiler. Dolayısıyla, Orhaniye'dekilerin talimata aykırı hareket ettikleri de pek iddia edilemez.

Bu arada, ATASE yayınından, Keyes'den çıkmayan ilginç bir hususu da öğreniyoruz. Keyes, Carden'in 16.40 civarında *Vengeance* ve *Suffren*'in ateş keserek tabyaları muayene etmelerini emretmiş olduğunu kaydetmişti. Neden sadece *Vengeance*'ın ateş çektiğini merak ediyordum. Meğerse *Suffren*, Carden'ın kıyıya daha fazla yaklaşması şeklinde olan mesajını "Ateş kes, *Inflexible*'a yaklaş" olarak yanlış anlamış. Şöyle deniyor: "Böylece *Suffren*, Orhaniye Bataryası'nı tahrip için en iyi durumda bulunurken çekilmeye başlamıştır. Bu sırada, *Vengeance* Çanakkale Boğazı'nın ağzına hızla ilerlerken Orhaniye ve Ertuğrul Bataryaları ateşe başlamıştır."[160]

25 Şubat 1915: Ne tuhaf. Bugün hiç gemi batıramadım

25 Şubat günkü çatışmanın anlatımı Torosyan'da çok daha sınırlıdır. O gün de gelenleri yine gözlemler. Çatışma saat 10.00'dan biraz sonra başlar. Ateşe karşılık verirler. Saat 11.00'de *Agamemnon* muharebe dışı kalır ama Torosyan, aynı gemiyi 5 Mart çatışmasında yine görünce büyük bir hasar almadığını anladığını kaydeder. Sonra İngiliz superdrednotu *Queen Elizabeth* konum alır ve neredeyse iki saat boyunca sürekli ateş ederek Ertuğrul Tabyası'nı susturur. Toplar harap olmuş, askerlerin çoğu ölmüştür. Torosyan 11.50'de yaşlı bir subay olan ve şimdi yarı çılgın bir hale gelen Hilmi Bey'i bulur. Daha sonra kendisinin alay komutanı Halil Bey'i yukarıda anlattığımız halde görür. Cevad Paşa ile haberleşir. 13.45'te kendi bulunduğu gözetleme noktası ateş almaya başlayınca sığınacak bir yer bulmak amacıyla kaçar. Birkaç metre ilerisinde bir top mermisi patlar. Bir çukura düşer. Çıktığında yalın ayaktır. Keskin şarapnel parçalarına bastığı için ayakları kanar. Başka bir birliğe sığınarak kurtulur. Ertesi sabah kendi birliğinden sağ kalan 18 asker ve subaya ulaşır. Karargâh tarafından kısa süreliğine aktif görevden alınır. Birkaç günlüğüne

160. *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 1. kitap, s. 97.

hastanede kalır. Çıkar çıkmaz Rumeli Hamidiye Tabyası'nın komutanlığına atanır.[161]

Torosyan'ın bu anlatımında bağlı bulunduğu alayın komutanının adını yanlış vermekten başka diğer kaynaklarla büyük bir çelişki yoktur. Bir de *Queen Elizabeth*'e daha büyük bir rol verilerek Ertuğrul'un susturulmasındaki payı abartılmıştır. Keyes'e göre de bombardıman saat 10.00'da *Queen Elizabeth*, *Agamemnon*, *Irresistable*, ve *Gaulois* tarafından başlatılmıştır. *Agamemnon*, yanlışlıkla planlanandan 1000 yarda kadar daha yakına demirlemiş ve Ertuğrul tarafından birkaç dakika içinde etkili bir ateş altına alınarak 7 isabet almıştır. Saat 13.00'te *Cornvallis* ve *Vengeance* yakın mesafeden Ertuğrul ve Orhaniye'ye ateş açmış, fakat cevap alamamışlardır. De Robeck, Ertuğrul'un toplarının muharebe dışı gibi göründüğünü, Orhaniye'de ise askerî personal bulunmadığını bildirmiş. Sadece Seddülbahir ve Kumkale'den birkaç kez etkisizce ateş edilmiş. Saat 15.00'e kadar tabyaların daha fazla direnç gösteremeyeceği anlaşılmış. Ertuğrul, Orhaniye ve Kumkale birer kez daha ateş edebilmişler fakat hemen susturulmuşlar. 16.00'ya gelindiğinde tabyalar tamamen terk edilmiş gibi görünüyormuş.[162]

18 Mart 1915: Bir zırhlı hiç yoktan iyidir

Torosyan'ın bu güne ait olan anlatımı da 19 Şubat kadar sorunlu olmasına rağmen çok daha sathîdir. Ona göre Müttefik filosu o gün 11.20'de şiddetli bir bombardımanla genel saldırıyı başlatmış. 12.40'ta Anadolu Hamidiye Tabyası filoya ateş açmış fakat 14.30'a kadar büyük oranda tahrip edilmiş. Çimenlik Tabyası havaya uçmuş. 15.00'e doğru düşman uçakları görünmüş ve Türk ordusunu çekilmeye zorlamış.

Savunmanın ana tabyalarının yok edildiğini gören Müttefikler daha cesurca hareket etmeye başlamışlar ve bir Fransız gemisi Anadolu sahili boyunca yaklaşmaya başlamış. Boğaz'ın ortasına doğru sapmış. Torosyan şöyle devam ediyor:

> Ateş emrini verdim ve üç doğrudan isabet kaydettik ve ön güvertesinde sürekli bir yangına neden olduk. Bir mermi dümen mekanizmasını alıp götürdü. [Gemi] fena halde yana yatmaya başladı. 3.40'ta

161. Torosyan, İngilizce, s. 46-50.

162. Keyes, *Naval Memoirs*, s. 195-196.

ateş artırıldı. 4.45'te bir Britanya gemisi, 4.500 metre kadar aşağıda, boğazın karşı sahilinde, bir mayına çarptı ve o kadar hızlı battı ki yardımına giden torpidobotlar hiçbir yardımda bulunamadı. 5.00'te bir Britanya harp gemisi yoğun bir duman tarafından sarıldı ve kendisini sahil boyunca sürükledi.

Fransız gemisi teslim olmaya çalıştı fakat toplarımızın acıması yoktu ve onun çılgın sinyallerine aldırış edilmedi. Sonunda o da Çanakkale'nin sularında kayboldu.[163]

Sonrasında ise, Torosyan saat 18.00'de ateşkes emri aldıklarını, düşmanın işi bitirmeye kararlı gibi gözüktüğünü, bütün ağır Osmanlı toplarının susturulduğunu, ancak bazı sahra toplarının etkisizce ve ara sıra ateş edebildiğini yazıyor. 18.16'da bütün harekâtın durdurulması emrini almışlar. Ancak o sıradadır ki düşman gemilerinin kendi "mutlak zaferlerinden çekiliyormuşçasına" güney yönüne doğru hareket ettiklerine dikkat etmiş.

Bu kısa ve ayrıntısı az pasajda anlatılanlara ezberden bile itiraz edebilirim. O gün bir değil iki Britanya savaş gemisi mayına çarparak batıyor ama o kadar kısa süre içinde batmıyor. Mürettebatı kurtarıldıktan saatlerce sonra batıyorlar. Batan bir Fransız gemisi de var ama o da öyle saatlerce süren top ateşiyle batırılmıyor. Hızla batan gemi aslında o. Ve tabii ki o gün top atışıyla batırılmış herhangi bir gemi yok. Fakat şimdi önce Torosyan'ın 18 Mart anlatımı ne kadar cılız ve baştan savmaysa o denli dolgun ve dikkatli bir anlatımı olan Keyes'a bakalım.[164]

Saat 10.30'da Müttefik filosu Boğaz'a girmiş. Her iki yakadan da hovitzerler ve sahra topları muhriplere ve harp gemilerine ateş açmış. Onlar da küçük toplarıyla karşılık vermişler. *Queen Elizabeth* 11.25'e kadar hedeflerini iyice göremiyormuş. Anadolu Hamidiye ve Çimenlik tabyalarına ancak o zaman ateş açmış. Kısa süre içinde *Agamemnon*, *Lord Nelson* ve *Inflexible*, Rumeli Mecidiye, Namazgâh ve Rumeli Hamidiye'ye, *Triumph* ve *Prince George* ise Dardanos ve Yıldız tabyalarına karşı savaşa girmişler.

Sonra 12.06'da Amiral de Robeck ikinci hattaki Fransız gemilerine tabyalara yaklaşma emrini vermiş. Fransız amirali Guépratte'nin liderliğindeki *Suffren* ve *Bouvet*, Anadolu yakasındaki, *Charlemagne* ve *Gaulois* ise Rumeli yakasındaki tabyalara

163. Torosyan, İngilizce, s. 52-53.

164. Keyes, *Naval Memoirs*, s. 232-248.

yönelmişler. Amaçları "A" hattındaki gemiler için sahayı temizlemek imiş. 20 dakikadır suskun olan tabyalar tekrar ateşe başlamış. 13.45'te bütün tabyalar hemen hemen susmuş. *Gaulois*'den başka ciddi yaralanan yokmuş. Amiral, bu noktada Fransızlar ile *Prince George* ve *Triumph*'a geri çekilme ve açıkta bekleyen 6 zırhlıya ise onların yerini alma emri vermiş.

13.54'te *Suffren*, "B" hattı gemilere önderlik ederken ve *Bouvet* onun hemen arkasındayken *Queen Elizabeth*'deki Keyes onları seyrediyormuş. *Suffren* geçip gitmiş. *Bouvet* geçiyormuş. Keyes, ağır bir top mermisinin çarpmasından kaynaklandığını düşündüğü büyük bir duman sütunu görmüş. Sonra müthiş bir patlama olmuş. Gemi yana yatmış, alabora olmuş ve bir dakika içinde batmış. O sırada ne amiralin ne de kendisinin aklına gelmiş ki *Bouvet* sabit bir mayına çarpmıştır.

Bouvet'nin batmasıyla savunma, ne kadar topu varsa devreye sokmuş. En etkili tabya Anadolu Hamidiye imiş. 15.15'te *Irresistable*'ın yakınına bir iki ağır mermi düşürünce *Queen Elizabeth* devreye girmiş ve onu susturmuş. Saat 16.00'da bütün tabyalar susmuş. Artık sıra mayınları temizlemekteymiş ama gizli hovitzerler ve sahra toplarının yarattığı korkudan dolayı mayın tarayıcılar pek başarılı olamamışlar. 16.11'de *Inflexible*, sancak tarafından mayına çarptığını bildirmiş ve yana eğilerek hattan ayrılmış. 16.14'te ise *Irresistable*'ın yana yattığını ve torpido ile yaralandığına dair işaret verdiğini görmüşler.

Roger Keyes, *Wear* destroyeri ile giderek *Irresistable*'ı kurtarmak için emir almış ve kendisine *Irresistable*'ı yedeğe alması için *Ocean* zırhlısını yönlendirme yetkisi verilmiş. Amiral, *Irresistable*'a yardım edecek olan *Ocean* ve *Swiftsure* dışındaki tüm gemilerin Boğaz'dan çekilmesi fakat Boğaz'ın dışında bekleyen destroyerlerin içeri girmesi emrini vermiş. 17.20'de *Irresistable*'ın yanına ulaştıklarında terk edilmiş olduğunu görmüşler ve kaptanın *Ocean*'a çıktığını düşünmüşler. Keyes, *Ocean*'a, *Irresistable*'ı yedeğe almasını işaretle söylemiş ama suyun yeterince derin olmadığı cevabını almış. Geriye 15 kulaçlık su bulunduğunu bildirmiş ama cevap alamamış. *Ocean*, kıyıdaki bataryalar ile savaşa tutuşmuş. Çekilmesi söylendiğinde de dinlememiş. Keyes, *Wear*'ın kaptanına *Ocean*'a yaklaşma emrini verdiği sırada saat 18.05'te dehşetli bir patlama duymuşlar. *Ocean* da mayına çarpmış. Daha sonra kaptanın raporundan öğrendiğine göre *Ocean*'ın mayına çarpmasıyla eşzamanlı olarak dümen mekanizmasına da bir mermi isabet etmiş. Gemi ancak daireler çize-

biliyormuş. Kaptan, batacağını düşünerek muhriplerden yardım istemiş. Mürettebat kurtarılmış.[165]

Keyes, *Queen Elizabeth*'e dönmüş. Gece tekrar *Ocean* ve *Irresistable*'ı bulmaya çıkmış ve kurtaramazsa *Irresistable*'ı torpillemek için yazılı emir almış. *Wear*'ı karanlıkta bulamayan Keyes, *Jed* muhribi ile yola çıkmış. Keyes, o gece tüm aramalarına karşın *Irresistable* ve *Ocean*'ı bulamayınca her ikisinin de battığını anlamış. Keyes, Boğaz'da gece geçirdiği dört saat içinde üzerinden etkisi hiç gitmeyen bir kanaate ulaşmış. Müttefik donanmasının etkili bir mayın tarayıcı filotillası eşliğinde Boğaz'ı zorlayarak Marmara'ya geçebileceğine dair bir kanaatmiş bu.

Roger Keyes'in, belki Torosyan da dâhil olmak üzere sonraları epey kişi üzerinde etkili olan bu kanaatine dair oldukça sık alıntılanan şu sözlerini doğrudan aktarmakta yarar görüyorum:

> Projektörler dışında ortada hiçbir yaşam işareti görünmüyordu ve ben, hiç silinmeyecek bir izlenime sahiptim ki biz yenilmiş bir düşmanın karşısındaydık. Öğleden sonra 2'de yenildiğini düşünüyordum. Öğleden sonra 4'te onun yenildiğini biliyordum ve gece yarısında daha büyük kesinlikle biliyordum ki mutlak surette yenilmiştir ve çabalarımızın meyvesini toplayabilmemiz için yapmamız gereken düzgün bir tarayıcı gücü organize etmek ve serseri mayınlarla uğraşacak bazı araçlar geliştirmekti.[166]

Bu incelemede Çanakkale (ve diğer cephelerle) ancak Torosyan'ın metniyle olan ilişkileri dolayısıyla ilgileniyorum ve Çanakkale Cephesi gibi üzerine gayet gelişkin bir literatür olan bir konuya ait tarih yazımsal tartışmalara pek girmek istemiyorum. Fakat, Çanakkale Boğazı'nın donanma ile yeniden zorlanması fikrine sıcak bakan ve sonraları da bu fikrini fazla değiştirmeye yanaşmayan Keyes'in bu görüşleriyle Torosyan'ın, Müttefiklerin aslında galip oldukları yolundaki görüşleri arasında belirli bir örtüşme vardır ve dolayısıyla bu konuya dönmek durumundayım. Fakat önce, her ikisinin de sübjektif kanaatlerini bir yana bırakarak 18 Mart günkü deniz-kara savaşının nasıl cereyan ettiği yolunda sundukları olguları karşılaştırmak istiyorum.

165. İlginç olanı şu ki, Keyes, "Türk anlatımına" dayanarak *Ocean*'ın gece 22.30'a kadar batmadığını söylüyor. Bkz. Keyes, *Naval Memoirs*, s. 242.

166. Keyes, *Naval Memoirs*, s. 245. Keyes'ın bu görüşünü alıntılayanlar için mesela bkz. Alan Moorhead, *Gallipoli*, Londra, Hamish Hamilton, 1956, s. 69 ve L. A. Carlyon, *Gallipoli*, Londra, Bantam Books, 2001, s. 93-94.

Evvela, Keyes'ın, İngiliz gemilerinin mayına çarpma anları olarak verdiği 16.11 (*Inflexible*), 16.14 (*Irresistable*) ve 18.05 (*Ocean*) saatlerinin hiçbiri Torosyan'ın verdiği saatlerle örtüşmüyor. Torosyan'da mayına çarparak batan bir Fransız gemisi yok, onda mayına çarparak anında batan bir İngiliz zırhlısı var ve olay 16.45'te oluyor. Keyes'de de 17.00'de yara alarak dumana boğulan bir İngiliz zırhlısı yok. Zaten Torosyan'da mayına çarpan İngiliz gemilerinin sayısı üç değil iki olarak verilmiş.

Torosyan'ın Rumeli Hamidiye Tabyası'nın ateşiyle batırıldığını söylediği Fransız zırhlısına gelince, başka gemiler için tam saat belirten Torosyan'ın kendi tabyasının bu gemiye saat tam kaçta ateş açtığını belirtmemesi ilginç. Sadece 15.00'ten sonra olduğunu belirtiyor. Batış saati de kaydedilmemiş. Hoş, 18 Mart'ta Fransızların top ateşiyle kaybettikleri bir gemi de yok ya... Artık biraz geleneksel olmaya başlayan bir tavırla, çaresiz kalan bir gemiyi sahilden topla döve döve batırdığını söylüyor. Gemiler çaresizdir, kaçamaz hatta teslim olmak isterler ama dinleyen olmaz.

O gün Keyes'in, gemi kaptanının kendisinden aktardığına göre *Ocean*'ın dümen mekanizması da isabet almış. Bunu bir ipucu kabul edip Torosyan'ın batırdığı geminin *Ocean* olduğunu düşünsek bile başka hiçbir şey tutmuyor, ne *Ocean*'ın mayınla yaralanması, ne yaralanma saati ne de tabii geminin kime ait olduğu bilgisi tutuyor.

Ayhan Aktar ise, ATASE yayınına dayanarak, 18 Mart günü Osmanlı topçusunun batırdığı Fransız zırhlısının *Bouvet* olduğunu bir dipnotta söylüyor. Bu dipnotu da Torosyan'ın, Fransız gemisini nasıl batırdığını tasvir ettiği yerde veriyor.[167] Gerçekten de ATASE'nin kitabında 18 Mart'ın İngiliz kaynaklarına göre bir anlatımı ve "Türk" yani Osmanlı kaynaklarına göre başka bir anlatımı vardır ve bunları telif etmek gibi bir çaba içine girilmeksizin, farklılıklar korunarak 18 Mart'ın iki ayrı anlatımı sırasıyla verilmekle yetinilmiştir. Söz konusu yayında *Bouvet*'nin batışıyla ilgili kısım şöyledir:

> Saat 14.00'te Anadolu Hamidiye Tabyası tarafından ateş altına alınan Bouvet muharebe gemisinde birkaç isabet görülmüştür. Sonra birdenbire hafif bir duman yükselerek gemi yana yatmaya başlamıştır. Bouvet, üç dakika sonra batmıştır.[168]

167. Torosyan, Türkçe - 1, s. 134, n.13.

168. *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 1. kitap, s. 183.

Buradan açıkça söylenmese de *Bouvet*'nin top atışıyla battığını, en azından Osmanlıların savaş esnasında böyle düşündüklerini söylemek mümkündür. Nitekim, Keyes de şahsen şahit olduğu bu batış hadisesini ilk anda aynen böyle algılamış, *Bouvet*'nin büyük çaplı bir mermi isabeti aldığını, sonra da geminin cephaneliğinin patladığını sanmış.[169] Çatışma sırasında *Bouvet*'nin mermi isabetleri alması ve peşine hemen batması Osmanlı veya İngiliz, tanık olanlarda bu algıyı yaratmış olabilir.

Peki varsayalım ki Torosyan'ın batırdığı gemi *Bouvet*'dir. Ortada duran çelişkileri nasıl açıklayacağız? Keyes'a göre *Bouvet* 13.55'te batmış. Osmanlı kaynakları da 14.00 diyor. Pek bir ihtilaf olduğu söylenemez. Ama Torosyan'ın batırdığını söylediği gemi 15.00'ten sonra ilk isabetlerini almış, sonra saatler süren bir topa tutulma olayı var. Araya 16.45 ve 17.00'de İngiliz zırhlılarının mayınla yaralanması giriyor ve Fransız gemisi ancak ondan sonra, belirtilmeyen bir saatte batıyor. Sırf bu kadarı bile Torosyan'ın batırdığı geminin *Bouvet* olmasını imkânsız kılıyor. Kaynaklar hiç değilse *Bouvet*'nin hemen battığı konusunda hemfikir. Bir de tabii ki yukarıda görüldüğü gibi *Bouvet*'nin Rumeli Hamidiye Tabyası tarafından değil Anadolu Hamidiye'si tarafından batırıldığı hususu var. Burasını ne yapacağız? Torosyan'ın aynı anda hem Rumeli hem de Anadolu Hamidiye tabyalarının komutanı olması mümkün olmadığına göre? Rumeli Hamidiye'nin iki büyük topunun, çatışmanın hemen başlangıcında saf dışı kaldığı kaydı da cabası.[170]

18 Mart gününden kalanların kendisince anlatılışına dönersek, Torosyan'ı bıraktığımızda, saat 18.16 idi ve hayretle fark etmişti ki, Müttefikler, kendi mutlak zaferlerini yüzüstü bırakarak çekilmektedirler. Yerinden doğrulur, parçalanan toplarını incelemeye giderken serseri bir mermi patlar, Torosyan şarapnelle başından ve göğsünden yaralanır. Gelibolu'da hastaneye yatırılır. Buradayken Enver Paşa ve onun kurmayları hastaneyi ziyaret ederler ve Enver, Torosyan'ı kahramanlığından dolayı iki rütbe atlatarak yüzbaşılığa yükseltir.

İşte bu nekahet günlerinde Torosyan'ın olan biten hakkında bol bol kafa yormaya vakti olur. Bütün Türk tabyaları susturulmuştur, kaleler yıkıntı halindedir, cephane kıttır, kozmopolit İstanbul'da Türk hükümetinin düşmesinden memnun olacak pek çok gayrimemnun hizip vardır. Müttefikler geri durmaktadır, ama

169. Keyes, *Naval Memoirs*, s. 246.

170. *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 1. kitap, s. 182-183.

neden? Üstelik 19 Mart'a kadar olan kayıpları da çok değildir. Sadece 2 İngiliz ve 1 Fransız gemisi batırılmıştır (Onların ikisini de Torosyan batırmıştır!) Torosyan düşünür düşünür ve sonunda İngiltere ve Fransa'nın, İstanbul'un Rusların eline geçmesini istemedikleri için kendi zaferlerinin takipçisi olmadıklarına karar verir. Oysa, eğer Çanakkale 18 Mart'ta geçilseymiş, İstanbul alınırmış, savaş yıllar önce bitermiş ve Türkiye Ermeni nüfusunu silip süpüren o felaket yaşanmazmış.[171]

Torosyan'ın ara ara işlediği ana temalardan biridir bu. Müttefikler aslında 18 Mart'ta bir zafer kazanmış, fakat politik kaygıları yüzünden takipçisi olmamışlardır. Ayhan Aktar haklı olarak "Bu bölümde Yüzbaşı Torosyan'ın askerî analizleri gerçeklerle uyumlu değildir" uyarısında bulunarak Boğaz'daki mayınlara ve 18 Mart günü verilen Müttefik kayıplarının ağırlığına dikkat çekmektedir.[172] Komodor Keyes'in sık alıntılanan meşhur görüşlerini yukarıda vermiş ve Torosyan'ın görüşleriyle olan temel örtüşmeye dikkat çekmiştik. O da, Osmanlıların o gün yenildiğini düşünüyordu.

Daha sonraki günlerde de böyle düşünmeye devam etti. Hatta Boğaz'ın yeniden zorlanması için yeni bir plan yaptı. De Robeck'in özel izniyle planını savunmak için 28 Ekim 1915'te Londra'ya gitti. Üstelik Britanya Bahriye Nazırı Winston Churchill'in hayranlığına ve desteğine de sahipti. Fakat, o Londra'dayken Çanakkale'yi dolaşan Kitchener'in vetosuyla bu plan hiçbir zaman yürürlüğe konmadı. Çanakkale Boğazı hiç olmazsa bir kez daha zorlanmadı, savaş kısalmadı diye yakınanlar kervanına Churchill de katıldı.[173]

Doğru. Fakat aradaki benzerlik de bu kadar galiba. Keyes, Müttefik donanmasının elini kolunu sallaya sallaya Çanakkale Boğazı'ndan geçebileceğini düşünmüyordu. Gerekli önlemler alınarak, mayın sorunu halledildikten sonra Boğaz'ın tekrar donanmaca zorlanması gerektiğini, ancak öyle geçilebileceğini düşünüyordu. Torosyan ise yapılması gereken tek şeyin gemilere istim verilerek ilerlenmesinden ibaret olduğunu sanıyor. Dolayısıyla da bu kadar kolay bir şeyi yapmadılar diye Müttefiklerin davranışını başka amaçlara yoruyor. Çanakkale'de çarpışmış bir Osman-

171. Torosyan, İngilizce, s. 54-57 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 136-140.

172. Torosyan, Türkçe - 1, s. 138, n.15.

173. Winston S. Churchill, *The World Crisis. 1911-1918*, cilt 2, Londra, Odhams Press, 1938, s. 910-913.

lı subayının tabyaların aslında çok hasar almadığını, topların daha da az hasar aldığını ve hepsinden önemlisi denizin mayınlı olduğunu ve bunların hâlâ temizlenmemiş olduğunu dikkate alması gerekmez miydi?

Dolayısıyla Aktar'ın yorumunu eğretileyerek bir kez daha kullanıyorum: "Yüzbaşı Torosyan'ın siyasî analizleri askerî gerçeklerle uyumlu değildir." Hele, Müttefiklerin kara harekâtıyla Osmanlı ordusunu ne kadar zorladıkları hatırlanırsa hiç değildir. Öyle bir anlatıyor ki Müttefikler sanki 18 Mart'tan sonra kendi zaferlerini yüzüstü bırakmış ve bir daha Çanakkale'ye ayak basmamış! Torosyan, "Türk köylü askerin eğitimsiz kafası bile düşmanın göreli olarak kolay kazanmış olduğu zaferini bırakarak kasten çekildiğini anlayabilirdi" diyor.[174]

E15'i de Torosyan vurmuş

Nisanın ilk yarısında Torosyan'ı Dardanos Tabyası yakınlarındaki bir bataryanın komutanı olarak buluruz. Osmanlı tarafında herkeste mevcut olan yenilgiye uğranıldığı kanaati, bitmek tükenmek bilmeyen bir propaganda faaliyeti sonucunda bir zafer duygusuna dönüşmüştür. Şimdi Türk askerleri artık gavurların kaçışı hakkında şakalar yapmaktadır. Nisan'ın ortalarında Torosyan'ın şanslı yıldızı yine parlar. Bir Britanya denizaltısı yönünü tayin etmek için yüzeye çıkmak zorunda kalıp Torosyan'ın bataryası önünde bulmasın mı kendini? Anında ateş açarlar. Denizaltı kumsala bindirene kadar devam ederler. İngilizler teslim olmak ister ama Torosyan ateşe devam eden adamlarını kontrol edemez. Bir grup piyade eri süngü elde, hayatta kalan İngiliz askerlerini öldürmek için kumsala koşarlar. Torosyan tabancası elde onları sindirip bir katliamı önler. Ona yapılan ilk ve son toplu itaatsizliktir bu. Hıristiyanlığına ilk kez laf edilmesi de bu hadise sırasında olmuştur. Eh, biz de tahmin ediyorduk zaten. Propaganda sonucunda "cahil ve köylü Türk" askerine bir nevi özgüven gelmemiş miydi? Gavurlarla alay etmiyorlar mıydı? E, bu gözü dönmüş fanatikler "gavur" bulunca öldürmez mi? "Gavurlarla" aynı dinden olan subayları Torosyan'ı dinler mi? Elleri süngülü gözü dönmüş askerler, karşılığında, Torosyan'dan savaşın meşrulaştırılmış öldürme anlamına gelse bile göz göre göre savunmasız askerleri öldürme ayrıcalığı olmadığına dair bir sahil nutku işitir-

174. Torosyan, İngilizce, s. 56.

ler. Allahtan silahı eldedir de ikna etme gücü yüksektir.[175]

Biraz izlenimsel olacak belki ama Torosyan'ın 3 Kasım 1914 günü ile zengince başlayan ve 19 Şubat günü ile şahikasına ulaşan Çanakkale Cephesi anlatılarının gittikçe şavkını kaybettiğini ve iyice tatsız tuzsuz bir hale geldiğini belirtmeden edemeyeceğim. Belki kendisi de anlatmaktan sıkılmıştır. Torosyan için artık düşman gemilerini batırmak veya saf dışı bırakmak o kadar olağan bir hale gelmiş olmalı ki ne olayın tarihini verir ne de denizaltının adını! Ayhan Aktar'ın Victor Rudenno'dan naklederek söylediği gibi bu denizaltı *HMS E15*'tir, tarih 17 Nisan 1915'tir. Müretteabat gemiyi terk edince Türkler tarafından kurtarılarak esir edilmişlerdi.[176]

Torosyan'ın kurgusunda Müslüman askerlerin ne tür fanatikler olduğu temasının metin içinde olay sahnesinden kısa bir süre önce yavaş yavaş işlenmeye başlandığım ve okuyucunun sahildeki kazazede İngilizlere saldırı sahnesi için nasıl hazırlandığını biraz önce görmüştük. Alan Moorhead ise *E15*'in denize atlamak zorunda kalan mürettebatının başına gelenleri şöyle anlatıyor:

> İstanbul'daki Amerikan Papazı Lewis Einstein'a göre Türkler bu olayda mükemmel davrandılar. Denizaltı ilk kez terk edildiğinde ve Britanyalı denizciler suda boğuşurken kıyıdaki Türk askerleri atladı ve onları kurtardılar. Ölüler önce kumsala gömüldü ve daha sonra Çanakkale'deki İngiliz mezarlığına nakledildi ve orada dinî bir tören yapıldı.[177]

Peki, biz artık muharebe dışı kalan denizaltının hangisi olduğunu ve olayın da ne zaman olduğunu tespit ettiysek, biraz izini sürelim bu olayın, bakalım ne çıkacak? Suyu çekilen banyo küvetinde çocuğun oyuncağı dibe oturmadı ya, koca denizaltıdan bahsediyoruz. İsterseniz *Çanakkale Cephesi*'nden doğrudan bir alıntı yapalım:

> E 15 denizaltı gemisi, 17 Nisan 1915 günü saat 05.30 sıralarında Akyarlar'ın 2.000 m kadar kuzeyinde görülerek Hasan Mevsuf Batarya sından yapılan bir atışla, geminin bu sırada su yüzeyindeki kulesin-

175. Torosyan, İngilizce, s. 59 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 141-142.

176. Torosyan, Türkçe - 1, s. 141, n.16.

177. Moorhead, *Gallipoli*, s. 107.

de büyük bir yarık açılmış, gemi komutanı ölmüş, komutan yardımcısı komutayı ele almıştır. Gemiye isabet eden ikinci bir mermi, amonyak deposunun patlamasına ve altı kişinin boğularak ölmesine neden olmuştur. Gemiden bir kısmı yaralı olmak üzere toplam 25 kişi kurtarılmıştır.[178]

Sonrasında ise İngilizlerin, *E15*'i Osmanlıların elinde bırakmamak için verdikleri zorlu mücadele, yaptıkları çeşitli denemeler ve nihayet geminin 18/19 Nisan gecesi Boğaz'a giren iki motorbot tarafından torpido ile imha edilmesi geliyor.[179] L. A. Carlyon da *E15*'in Marmara'ya girmeye çalışırken Kepez Burnu açıklarında akıntıya yakalandığını ve Dardanos Bataryası'nın altında karaya oturduğunu yazıyor. Kaptan Theodore Brodie kulede (*conning tower*) ölmüş. Theodore'un keşif uçuşunda olan ikiz kardeşi Charles ise *E15*'in vurulduğunu gören ilk kişiymiş. İki gün sonra İngilizler, *E15*'i imha etmişler.[180] Tesadüfler, kahrolası tesadüfler!

Başka tesadüfler de var bu *E15* işinde. Artık her türlü kaynaktan biliyoruz ki denizaltıyı vuran batarya Dardanos Tabyası'ndaymış. Bugün adı da olan bir bataryadır bu: Hasan-Mevsuf Bataryası. 18 Mart günü 1. Batarya'nın komutanı mülâzım-ı evvel Hasan Bey ile yardımcısı mülâzım-ı sâni Mevsuf Bey şehit olunca 1. Batarya artık Hasan-Mevsuf bataryası olarak anılıyor. Ay, Torosyan, 17 Nisan günü Hasan-Mevsuf'un komutanı mıymış? Hatırlayacaksınız, yukarıda 1. Batarya'da mı, Baykuş'ta mı diye meraklanmıştık. Şükür, çözüldü. Cevabımızı aldık. Evet, "Hasan-Mevsuf'daydım" demiyor. Ama *E15*'i kendisinin vurduğunu, sonra kıyıya koştuğunu, katliamı engellediğini filan söylüyor, biz de diğer kaynaklardan *E15*'i Hasan-Mevsuf Bataryası'nın vurduğunu bulunca bu ikisini yan yana getiriyoruz ve sonuç bu. "E, ne var bunda? Hasan ve Mevsuf Beyler şehit olduklarına göre yeni komutan işte Torosyan!" denebilir. Tesadüfler, kahrolası tesadüfler! Zavallı Torosyan'a ağız tadıyla bir kurmaca yazma imkânı bile bahşetmeyen, çaresiz gemileri kâğıt üzerinde bile istediği gibi topa tutmasını engelleyen tesadüfler! Maalesef, o kadro için çok daha güçlü bir aday var.

Bakın Halil Berktay 25 Ekim 2012'de ne yazdı:

178. *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 1. kitap, s. 224.

179. *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 1. kitap, s. 225.

180. L.A. Carlyon, *Gallipoli*, s. 123.

Benim kendi dedem, 1893 Girit doğumlu Halil Namık Bey, Çanakkale'de savaşmış ve tesadüfen de olsa batarya kumandanlığı yapmış – gerçekten. O zamanki Mühendis Mektebi'nin [İTÜ] Riyaziye [Matematik] bölümünde öğrenciyken, Seferberlik ilân edilince beş altı arkadaşıyla birlikte gönüllü yazılan bir ihtiyat zabiti. İşin içinde matematik olunca elbette topçuya almışlar ve "zabit vekili" yapıp, Anadolu kıyısındaki Dardanos Bataryası'na [şimdi bkz Hasan- Mevsuf Bataryası ve şehitliği] vermişler. Yani bataryanın emir- komuta zincirinde üçüncü sıradaymış (...)

Geçelim, 18 Mart 1915'e dönelim. İtilâf zırhlılarının Boğazın girişine yaklaşmalarının daha ilk dakikalarında, Üsteğmen (Mülâzım-ı Evvel) Hasan ve Teğmen (Mülâzım-ı Sânî) Mevsuf Beyler gözetleme mevkiindeyken *Queen Elizabeth*'dan gelen 38'lik bir mermiyle ve oradaki bütün diğer erlerle birlikte şehit olduktan sonradır ki, henüz 22 yaşındaki Halil Namık Bey komutayı üstlenip her nasılsa o günü çıkarmayı başarmış. Bu arada, drednot-öncesi savaş gemisi tiplerinden *Irresistable*'ın batırılmasında da bir payı olmuş.[181]

Tabii ki ihtiyatı bir an bile elden bırakamayız. Halil Namık Bey'in 18 Mart günkü savaşı çıkardıktan sonra izleyen sükûnet döneminde 1. Batarya'nın komutasından alınması için bir sebep göremiyorum ama 17 Nisan 1915 günü de aynı konumda mıydı, orasını bilmiyorum. Torosyan'ın 1. Batarya Komutanı olmadığı ise aynen diğer bataryaların, tabyaların, taburların komutanı olmadığı gibi müsellem keyfiyettir. Çok uzağa gitmeye gerek yok, kendisi dememiş miydi Enver'in tasdiknâmesinde ki "Altıncı Ağır Topçu Alay Beyliği kumandanlarından Yüzbaşı Serkis" adında biridir? Madem, Hasan-Mevsuf'un komutanıydı neden "Üçüncü Ağır Topçu Alayı, Birinci Ağır Topçu Taburu, Birinci Batarya Komutanı Yüzbaşı Sarkis Torosyan" demeyi başaramıyor? Erlerin bile ezberleyip hayatlarının sonlarına kadar unutmadığı bu künyeyi aklında tutmayı mı beceremiyor? Yanlış bir şey belleyip onu akılda tutmak hafıza için daha mı az yorucu oluyor?

Bizim Enver'e dedim ki...

Torosyan'ın, Müttefiklerin Çanakkale'deki tutumu hakkındaki görüşlerini oldukça ayrıntılı olarak ele aldık. Çanakkale'nin aslında bir kara savaşı olduğunu bilen herkesin hafif bir tebessümle

181. Halil Berktay, "Bilvesile, Halil Namık Bey", *Okuma Notları*, *Taraf*, 25.10.2012.

karşılayıp geçeceği bu siyasî tezlerin zayıflığının esasen Torosyan da farkındadır. "Fakat düşman bölgeyi tamamen terk etmemişti ve karaya bir saldırı için hazırlıklar yapıldığı belliydi" diyor.[182] Kara harekâtının ne zaman başladığı ve nasıl cereyan ettiği konusunda ise bütün metin boyunca muğlaklık ve kafa karışıklığı içindedir. Konuya bir kez daha dönerek şunları yazıyor:

> Fransızların Anadolu kıyısına İngilizlerin de Avrupa yakasına asker çıkarmaya teşebbüs ettikleri sözü geldi fakat haberler büyük bir korkuya yol açmadı çünkü çok sayıda seçme alay, Martın son kısmında bu ihtimali savuşturmak için Çanakkale'ye gönderilmişti.[183]

Torosyan, bunu 17 Nisan 1915'te olduğunu bildiğimiz *E15*'in vurulması kısmından öncesi için kaydettiğinden, buradaki "teşebbüs" (*attempt*) sözcüğünü Müttefiklerin fiili olarak karaya asker çıkarmaya başladıklarını anlatmak için kullanmadığı barizdir. Nitekim Türkçe çeviri de burada metni doğru anlayarak benim yorumsuz bir şekilde "teşebbüs" diye çevirdiğim sözcüğü "planladıkları" şeklinde çevirmiştir, "asker çıkarmayı planladıkları."[184]

Muğlaklık ise işte buradan sonra başlıyor. Torosyan, haftaların yavaşça geçtiğini, kışın sona erdiğini, hoş kokulu, serin bir baharın geldiğini, Çanakkale'deki savaşın kilitlenmiş bir şekilde sürdüğünü söylüyor. Hâlâ Çanakkale'dedir.[185] Bu incelemede çeviri metinle mümkün olduğu az uğraşmaya çalışıyorum fakat bu, bazen mutlak bir gereklilik olarak ortaya çıkıyor. "Maalesef" demek durumundayım yine, çünkü bu noktada yine bir çeviri yanlışı yapılmıştır: "*İki hafta sakin* geçti. Kış sona erdi ve güzel kokulu, serin bir bahar geldi. Çanakkale'deki savaş çıkmaza girmişti."[186] Haftaların yavaşça geçmesi (*The weeks passed slowly*) gibi basit bir ifadenin nasıl olup da "iki hafta sakin geçti" kalıbına döküldüğünü anlamıyorum fakat basit bir hata olduğunu düşünüyorum. Torosyan'ın en son 17 Nisan 1915'i anlattığı hatırlanır ve üzerine iki hafta daha koyarsak Mayıs'ın başını buluruz. Dolayısıyla

182. Torosyan, İngilizce, s. 58 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 141.

183. Torosyan, İngilizce, s. 59.

184. Torosyan, Türkçe - 1, s. 141.

185. Torosyan, İngilizce, s. 60. "*The weeks passed slowly*; winter waned and spring came balmy and cool. The war at the Dardanelles continued at a stalemate." Vurgu benim.

186. Torosyan, Türkçe - 1, s. 143. Vurgu benim.

25 Nisan 1915'teki çıkarmayı dikkate aldığımızda, Türkçe çeviri metinde bile artık kara harekâtının başlamış olması gerekir. Oysa Torosyan'ın anlatımından hiç böyle bir şey çıkmıyor.

Üzücü haberler gelmektedir. Müttefiklerin Çanakkale'yi almaktan korktuğunu düşünen Türk yöneticileri Ermeni meselesini daimî olarak halletmeyi planlıyormuş. Büyük katliamlar yapılacağı, Ermeni nüfusun yok edileceği veya iç kısımlarda korkunç bir köleliğe sürülecekleri söylentileri varmış. Türk hükümeti emrindeki tüm Ermeni subaylara işten el çektirildiği ve Ermeni erlerin silahsızlandırılarak sivil Ermeni nüfusuyla aynı muameleye tabi tutulacakları bildiriliyormuş. Torosyan'ın annesinden almakta olduğu mektuplar da öylesine ağır bir sansüre uğruyormuş ki güvenilir tek haber kaynağı da bu niteliğini yitirmiş. Türk kitlelerin memnuniyetsizliğini yatıştırmak isteyen İttihat ve Terakki hükümeti Ermeni kiliselerindeki altın ve gümüş eşyanın alınması ve stok halinde yiyecek bulunduran tüm Ermenilerin bunları teslim etmesi yolunda bir emir çıkarmış. İki milyon Ermeni'nin tepkisinden çekindiği için de bunları, gıdasızlık ve zor koşullardan dolayı kısa süre içinde perişan olacakları, ülkenin sağlıksız bölgelerine tehcir etmeye karar vermiş.

Dolayısıyla bir bahar sabahı bataryadaki görevinden alınarak Müstahkem Mevkii komutanlığına gitmesi emredilince hiç şaşırmamış. Atla bir saatlik bir yolculuktan sonra komutanının ofisine alınmış. Torosyan'a çok iyi davranan kumandan, Enver Paşa'nın onu İstanbul'a istediğini fakat kendisinin günlerce önce gelen bu emri geciktirebildiği kadar geciktirdiğini fakat artık o gece bir torpidobota binmesi ve ertesi sabah Harbiye Nazırı'nın karşısına çıkması gerektiğini bildirmiş.[187] Burada kısaca duralım ve Enver Paşa'nın Torosyan'a verdiği tasdiknâmenin tarihi 18 Mayıs 1915 olduğuna göre, bu hadisenin bir gün önce geçmekte olduğunu hatırlayalım. Demek ki 17 Mayıs 1915'te Torosyan hâlâ Çanakkale'deymiş.

Muharrem, Torosyan'a, Enver'in huzurunda sükûnetle durmasını ve Türk davasına olan bağlılığıyla onu etkilemesini tavsiye etmiş. Tam iskeledeyken de Umumi Kumandan Cevad Paşa'nın Torosyan'ın durumuyla bizzat ilgilendiğini, sadakatini, cesaretini, yararlılığını öven ve sadece onun kumandası altındaki tabyaların düşman gemilerini batırdığını bildiren mektupları Harbiye Nazırı'na defalarca yazdığını söylemiş.

Torosyan ertesi sabah saat 07.00'de İstanbul'a varmış. Harbiye Nezareti'nde önce bir karargâh subayı tarafından gayet kötü

187. Torosyan, İngilizce, s. 60-62.

karşılanmış. Adam tabancasına sarılmış bir halde Torosyan'a belde kılıç, yanda tabanca orada ne yaptığını sormuş bağırarak. Harbiye Nazırı'nın davet ettiği yolundaki açıklamaları dinlememiş ve karanlık, pis bir nezarethaneye attırmış. Orada Türklerin ayak takımından bazı kişiler varmış. Etrafını alarak Torosyan'a kendilerinin komutanının o olup olmadığını sormuşlar. Torosyan, sonunda bunların Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından içerilerde Ermenilere karşı görev yapmak koşuluyla affedilen uzun vadeli mahkûmlar olduğunu öğrenmiş. Neyse, bunlarla konuşurken kapı açılmış, bir çavuş özürler dileyerek ve kılıcını-tabancasını iade ederek Torosyan'ı dışarı çıkarmış. Meğer Enver Paşa, beklemekte olduğu subaya ne olduğunu merak etmiş...

Enver Paşa'nın kâtibi "Hoş geldin kahraman!" diyerek Torosyan'ı gayet iyi karşılamış. Sonra Osmanlı ordusundaki tüm Hıristiyan askerlerin geri hizmete alınarak amele taburlarına yerleştirilmesinin uygun görüldüğünü ama bu kararın onun için geçerli olmadığını, isterse Çanakkale'deki komutasına dönebileceğini veya sahra topçusunda görev alabileceğini söylemiş. Beraberce Enver'in huzuruna girmişler. Enver, bir dakika kadar Torosyan'ı süzdükten sonra ayağa kalkmış ve kendisinin Alman müşavirleri Mareşal Lehman (Liman) von Sanders ve General Vondergoltz'a (Von der Goltz) Çanakkale'nin Ermeni kahramanı olarak takdim etmiş.

Sonra da Torosyan'ın askerî taktikler konusundaki bilgisini zikrederek Çanakkale tahkimatı hakkındaki görüşlerini, bunların düşman gemilerinin hücumunu savuşturup savuşturamayacağını sormuş. Torosyan da bu istihkâmların ancak çöp tepeleri kadar değeri olduğunu bilmesine rağmen "*Emirinis der Nazer Pasha Haziretlery*" (Emrinizdir Nazır Paşa Hazretleri) diyerek tek önerisinin, düşman mayın tarayıcılarını mayınları bulmaktan alıkoymaya yetecek sayılarda küçük topun sahile yerleştirilmesi olduğunu söylemiş. Sonraki soru pek aniymiş. Enver; "İngilizler Gelibolu'ya birlikler çıkarmak ve karadan ilerlemek suretiyle İstanbul'u zapt etmeyi başarabilirler mi?"[188] diye soruvermiş. Torosyan, bu soruya hamaset dolu bir "Hayır efendim" cevabı vermiş. Askerlerin kahramanlığından bahsetmiş. Savaşın bir cesaret işi olduğunu, zaferlerin sadece vatanseverlikle kazanıldığını söylemiş.

Keyiflenen Enver, bu kez masasının karşısındaki büyük haritayı işaret ederek "Yüzbaşı, size göre Alman ordusunun Paris'i zapt

188. Torosyan, İngilizce, s. 68. "Can the British succeed in capturing Constantinople by landing forces on the Dardanelles and making advances by land?" Bkz. Torosyan, Türkçe - 1, s. 150-151. "İngilizler Çanakkale'de karaya çıkarma yapıp ilerleyerek İstanbul'u almayı başarabilirler mi?"

edememesinin nedeni nedir?" sorusunu sormuş. Ona da tatmin edici bir cevap almış. Almanlar, Müttefiklerin ilk hatlarını kırdıktan sonra durmak ve ihtiyatları beklemekle büyük hata etmişlermiş. Alman subaylar hızla aralarında kendi dillerinde konuşmuş, bir şeyler söylemişler. Enver'in sonraki sorusu da Harbiye'den çıkan subayların mezun olur olmaz bir topçu bataryasının kumandasını almalarını Torosyan'ın doğru bulup bulmadığı yolundaymış. Kritik durumların tecrübesizlere göre olmadığını belirten Torosyan buna da "Hayır efendim" cevabını vermiş. Enver, birkaç not almış. Torosyan'ın, imzaladığı ve tasdiknâme olması gereken evrakını, konuşmanın bittiğini belirtmek ister gibi hafifçe kenara itmiş. Şaka yaparak Torosyan'ın kendisini Çanakkale'de hiç görüp görmediğini sormuş. Olumlu cevap almış. En sonunda da eski birliğine dönmek mi yoksa 8. Tümen'in Sahra Topçu Alayı'nda mı görev yapmak istediğini sormuş. Torosyan ikinciyi seçmiş. Selamlar verilmiş tekrar. Paşa, Torosyan'ı kapıya kadar geçirmiş. Torosyan, paşanın özel kaleminden üç hafta izinli olduğunu gösteren kâğıtları almış ve havalarda uçarak dışarı çıkmış.[189]

Bu anlatıma o kadar çok itirazım var ki Torosyan'ın sadece ayrılırken değil tüm kabul sırasında havalarda uçtuğuna ben de can ü gönülden inanıyorum. Olgusal ve kurgusal düzlemlerin her ikisinde de inanmayı gerektirecek en ufak bir neden görmüyorum. Kurgusal kısmı kolay, Enver Paşa'nın özel davetlisi olan, torpidobotla özel olarak İstanbul'a getirilen ve Paşa'nın "müşavirleriyle" birlikte kendisini alesta beklediği subayı Bekirağa Bölüğü'ne mi atmışlar, gelir gelmez? O sinirli karargâh subayı, Harbiye Nezareti'ne giren çıkan herhangi bir Osmanlı subayını hiç mi görmemiş ki Torosyan'ı tuttuğu gibi nezarethaneye attırıyor? Bahusus, Torosyan, Enver Paşa'nın davetlisi olduğunu söylemişken. Zerre kadar ikna ediciliği yok. Üstelik fevkalâde aptalca. Güya, yakında Ermenileri öldürecek mahkûmlar birliğini hazırlamışlar da gözden uzak bir bodrumda tutuyorlar. Tutalım ki öyledir. Bunun gizli saklı bir operasyon olması gerekmez mi? Tanımadığınız ve sizde şüphe uyandıran bir subayı kör gözüm parmağına diyerek daha başlamadan bu operasyonu öğrensin diye ölüm timinin içine koyacaksınız! Tabii ki Torosyan'ı o bodruma sokup çıkararak gizli saklı işlere "kaçamak" bir nazar atfetmesini sağlayan o karargâh subayı değil, Torosyan'ın kendi kurgusunun gücüdür. Beyimizin her şeyi, herkesten önce kendi gözceğiziyle görmek, her şeyi, herkesten önce kendi elceğiziyle yapmak tutkusu var ya. Odur sebep. Daha

189. Torosyan, İngilizce, s. 65-70.

18 Mayıs sabahı görmüş işte, tanıktır, inanmıyor musunuz?

Enver Paşa ve "Alman müşavirleri" savaşın ortasında bir teğmen veya yüzbaşı ile laklak edecek vakti nereden bulmuşlar? Kurmay bile olmayan bu küçük rütbeli subayla eğlenmek mi istemişler? Azameti ile meşhur, astlarına karşı fevkalade sert muamelesi ile tanınan Enver, puro ikram edip ayaklara mı kalkıyormuş? Fakat bu soruları hızla geçiyor, cevaplarını aramaya bile kalkışmıyorum. Hatta hepsinin doğru olabileceğini baştan kabul edeyim de olsun bitsin. Kurmaca işte, neler oluyor.

Heyhat, aynı bonkörlüğü veya başka herhangi türden bir körlüğü tarihî olgular açısından yapamıyorum. Tek tek gidelim. Demek Enver, Müttefik filosunun Boğaz'ı bir kez daha zorlaması durumunda ne olacağını merak ediyor. Olabilir. Peki, Torosyan'ın o önerisi nedir öyle? Küçük toplar sahile dizileymiş de mayın tarayıcıları engelleyeymiş. İlahi. Zaten 18 Mart'ta olan hadise neydi ki? Tabyaları susturan büyük gemiler niye, Torosyan'ın deyimiyle söyleyelim, istimi artırıp, tam yol verip Boğaz'dan geçmediler di ki? Tabii ki her iki kıyıdaki küçük ve seyyar toplar mayın tarayıcıları önlediler de ondan. Mayınlar da nereye bağlandılarsa öylece duruyorlardı. Keyes bile ancak bu soruna çözüm bulunması şartıyla yeniden bir deneme yapılmasını öneriyordu. Peki, Harbiye Nazırı Enver Paşa "Yüzbaşım sen benimle dalga mı geçiyorsun? Fezadan mı geliyorsun? Zaten o dediğini yaptık, yapıyoruz... Çanakkale'de görmedin mi" demez mi?[190]

Ama demez galiba. En azından Torosyan'ın Enver Paşa'sı demez herhalde. Müttefiklerin 25 Nisan'da Gelibolu Yarımadası'na çıkarma yaptığından, 18 Mayıs'a gelinceye kadar üç haftadır karada ölüm-kalım savaşına tutuşulduğundan habersiz olan bir Harbiye Nazırı nasıl itiraz etsin ki Torosyan'a? Adamcağız bön bön soruyor ya, ya çıkarma yapıp karadan yürürlerse diye! Ya, hakikaten maazallah ne olur acaba?

Hadi Harbiye Nazırı'nda gaflet bu derecelerdedir. O Alman müşavirleri denilen iki mareşaldan biri Çanakkale'deki 5. Ordu'nun komutanı, yani Çanakkale'deki en üst rütbeli komutan olan Liman Paşa. O da mı "Ne oluyoruz" demez? Yoksa diğer Alman ma-

190. Halil Berktay, Torosyan'ın bu önerisi için şunları yazdı: "Gülünç- çünkü daha 1914 sonlarından itibaren deniz harekâtına karşı kurulan savunma sistemi zaten buydu. (...) ve hatıratı okuyunca *deja vu* hissine kapıldığını söyledi: "Torosyan'ın 1947'de yazdıklarına göre '1915'te söyledikleri' ile benim 2010'da yazdıklarım neden o kadar benziyor? Torosyan da Enver'e kendi 'cevab'ını bu tür yayınlanmış kaynaklardan kopya çektiği için. Bu yolla, 18 Mart'taki Boğaz savunma sistemini kendisi düşünüp Enver'e tavsiye etmiş gibi yapıyor– ama bu sistemin kurulmasından en az beş, 18 Mart'tan ise yaklaşık iki ay *sonra*." Bkz. Halil Berktay, "Aktar'ın Hiç Değinmediği Bazı Aşikâr Palavralar", *Okuma Notları*, Taraf, 7 Kasım 2012.

reşalle "kendi dillerindeki" konuşmalarında mı geçti bu hususlar? Sahi, Enver de Almanya'da askerî ateşe olarak bulunmamıştır, tek kelime Almanca anlamaz, önünde böyle kendi dilinde rahat rahat konuşursun... Burada da bir parantez açalım; Ayhan Aktar, Liman Paşa'nın anılarına gönderme yaparak Liman'ın 24 Mart 1915'te görev yeri olan Çanakkale'ye gittiğini ve bir daha on ay boyunca İstanbul'u görmediğini söylediğini hatırlatıyor. "Liman von Sanders'in 1915 yılı Mayıs içinde İstanbul'da ve Enver Paşa'nın yanında bulunması pek imkân dâhilinde gözükmüyor, çünkü o günlerde kendisi Çanakkale'deydi" diyor. Tamamıyla aynı görüşteyim fakat Aktar'ın bu çelişkiye getirdiği çözüm de bizim temel sorunumuzu çözmüyor. Aktar, "Yüzbaşı Torosyan, Enver Paşa'nın odasında bulunan başka bir Alman generalini Liman von Sanders zannetmiş olabilir. O şahsın Osmanlı Genelkurmay Başkanı Bronsart von Schellendorf Paşa olması kuvvetle muhtemeldi" demektedir.[191] Peki, Goltz Paşa'yı şimdilik işe karıştırmadan diyelim ki öyledir. Bronsart Paşa da mı Çanakkale'de kara savaşlarının başladığından bihaber? Erkân-ı harp ikinci reisi bihaber, Başkumandan Vekili bihaber, böyle mi kaybetti acaba Cihan Harbi'ni Osmanlı?

Ama vahimin de vahimi var. Çanakkale'den, cepheden gelen Torosyan da bilmiyor kara savaşlarının ne zaman başladığını![192] Biraz önce gördük, Müttefik çıkarmasından sadece bir ihtimal olarak bahsediyor, 17 Mayıs'a kadar Çanakkale'de bulunmasına rağmen kara savaşlarının başladığına dair herhangi bir imada bulunmuyor ama savaşın kilitlenmiş bir şekilde sürdüğünü söylüyordu. İşte Enver Paşa ile olan bu fasıldan anlaşılıyor ki o sözünü ettiği savaş, kesinlikle kara savaşı değildir. Muğlaklığın berraklaşması açısından iyi de, Çanakkale Cephesi hakkında bu kadar temel bir noktayı bilmeyen birinin savaş sırasında Çanakkale'de bulunduğu yolundaki tanıklığına nasıl inanacağız?

Torosyan'ın 18 Mayıs'ta Çanakkale'de kara harekâtından habersiz olduğu konusunda hâlâ herhangi bir şüphe kaldıysa, küçük bir sıçrama yapalım ve üç haftalık iznini kullandıktan sonra

191. Torosyan, Türkçe - 1, s. 149, n. 3.

192. Halil Berktay bu konuda şunları yazdı: "Ayrıca burada güya Çanakkale'nin *mastermind*'ı, keşfedilmemiş dehası olan Torosyan'ın bilmediği bir şey daha var: Kara Harekâtının amacı asla oradan İstanbul'a yürümek değildi. Esasen bu mümkün de değildir. İstanbul'a piyadeyle yürümek isteyen neden gidip Gelibolu'nun en ucuna çıksın? Seddülbahir'e veya Anzak'a değil, hiç olmazsa gelip Bolayır'a çıkardı. (...) Hayır, amaç yarımadanın iç tarafına inip en dar yeri, *Narrows*'u, Kilitbahir'i karadan kontrol altına alarak kıyı bataryalarının ve sonra mayın hatlarının temizlenmesini sağlamakla sınırlıydı." Bkz. Halil Berktay, "Strateji Dehası Torosyan, Kara Harekâtını Bilmiyor", *Okuma Notları, Taraf*, 8 Kasım 2012.

tekrar Çanakkale Cephesi'ne dönen Torosyan'ın şu sözlerine kulak verelim:

> İngilizlerin, biri Seddülbahir civarına diğeri de Anafarta veya Suvla Koyu yakınlarındaki Arıburnu'na olmak üzere *iki büyük sefer kuvvetini karaya çıkarmayı başarmış olduğunu öğrendim.* Fransızlar Anadolu yakasında çıkarmalar gerçekleştirmiş, Gelibolu Yarımadası'na geçmiş ve Kereviz Dere'deki Britanya Ordusu'nun sağ kanadıyla birleşmişti.[193]

Ne zaman öğrenmiş, bilmiyoruz tabii. Cepheye gidiş yolunda mı? Yoksa cephede mi? Yazdıklarından 3 Haziran 1915'te Gelibolu Yarımadası'ndaki görev yerine ulaştığı anlaşılıyor. Gelibolu'ya ulaşmak da yolun Uzunköprü'den sonrasını yürümek gerektiğinden dört gün almış. Dolayısıyla İstanbul'dan çıkmaları 30 Mayıs olabilir.[194]

Öyle görünüyor ki İstanbul'dan ayrılmadan önce bile çıkarma henüz başlamamış. Muharrem'in annesi ve babası Torosyan'ı geçirmek için tren istasyonuna gelmiş. Kadın, bir gün önce Muharrem'den haber aldıklarını, Türk birliklerinin durumunun tehlikeli olduğunu öğrendiklerini, düşmana gelen takviyeler arttıkça büyük savaşların eli kulağında olduğunu Torosyan'a aktarmış.[195] Evet, metnin değişik yerlerindeki anlatımlar kendi içlerinde tutarlı. Metnin genel havası bu. Karadaki çatışmalar ancak Torosyan'ın haziran başında Çanakkale Cephesi'ne geri dönüşü esnasında başlamış gibi görünüyor. Ama bütün bu ayrıntıların ne önemi var? Önemli olan Torosyan'ın İstanbul'a gitmek için cepheyi terk ettiği 17 Mayıs günü ve ertesi gün Enver ve yanındakilerle o muhayyel konuşmaları yaparken bilmiyor olması. Sonradan öğrendiğini söylemesi. 25 Nisan'ı ve sonrasını hiç duymamış, bilmiyor. Teke Koyu, Ertuğrul Koyu, Arıburnu, Kumkale çıkarmalarını bilmiyor. ANZAC (Anzak) kolordusunu bilmiyor. 19. Tümen'i bilmiyor. Birinci Kirte Muharebesi'ni bilmiyor. İkinci Kirte Muharebesi'ni bilmiyor. İşte ben de buna "olamaz" diyorum, itiraz ediyorum.

Farkındasınızdır, ben elinizdeki bu metnin yazım aşamasındayken çıkan Türkçe ikinci baskıyla ilgili söyleyeceklerimi dipnotlarda vererek, yazmış olduğum metnin bütünselliğini bozmaktan müm-

193. Torosyan, İngilizce, s. 79. Vurgu benim. Ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 160.

194. Torosyan, İngilizce, s. 80-81.

195. Torosyan, İngilizce, s. 78.

kün olduğunca kaçınıyorum. Fakat öyle bir noktaya geldik ki bunu bir dipnotta yapmak artık imkânsız. Hani Enver, Müttefiklerin bir çıkarma harekâtı yapması durumunda Torosyan'ın fikrini soruyordu. Ben de bu noktadan hareketle yukarıdaki eleştirilerimi yaptım. Bu eleştirilerin çekirdek halindeki bir kısmını *Agos* ile olan mülâkatta da dile getirmiştim. Ayhan Aktar'la bu konuyu gerek konuşarak gerek yazışarak bir iki defa tartıştık ve dediği gibi anlaşamamakta anlaştık. Aslında ikimizin de çıkış noktası benziyor: Aktar da ben de bunu fevkalade inanılmaz buluyoruz. Nasıl olur da Enver Paşa'nın Çanakkale'de kara harekâtının başladığından haberi bile olmaz ve bu soruyu Torosyan'a sorar? Fakat sonrasında görüşlerimiz tam aksi istikametlere yöneliyor. Bu, benim için Torosyan'ın metninin neden gerçek bir hatırat metni olamayacağının kanıtlarından sadece bir tanesi. Torosyan'ın bu kadar temel bir konuda bilgisiz olamayacağı görüşünden hareket eden ve onun yazdığı metni hâlâ düz bir hatırat olarak okumakta ısrar eden Aktar ise meselenin sadece bir anlama ve çeviri meselesi olduğu kanaatinde.

Enver'in sorusunu Türkçe ilk baskıda "Ardından beklenmedik bir soru sordu: 'İngilizler Çanakkale'de karaya çıkarma yapıp ilerleyerek İstanbul'u almayı başarabilirler mi?'" şeklinde ve bence doğru bir şekilde karşılayan çevirinin ikinci baskıda değiştiğini görmekten cidden üzgünüm. Sorun çeviride değildi ki, sorun esas metindeydi. Bu cümle şimdi Türkçe çeviride şu haldedir: "Ardından beklenmedik bir soru sordu: 'İngilizler Çanakkale'deki çıkarma birlikleriyle ilerleyerek İstanbul'u almayı başarabilirler mi?'"[196] Eh, şükürler olsun demek ki sorun ne Enver'dedir, ne Enver'i konuşturan Torosyan'dadır. Basit bir çeviri hatasındadır sorun. Şimdi de çözülmüştür. Baksanıza, adamcağız 18 Mayıs 1915 tarihinde Çanakkale'deki İngiliz çıkarma birliklerinden bahsediyor. Yok muydu yani İngiliz birlikleri o sırada Gelibolu Yarımadası'nda?

Maalesef ben görüşlerimde ısrarlıyım. Hiçbir şeyin çözüldüğünü düşünmüyorum. Bilakis bu tür yorumlama veya tevil çabalarının hadiseyi daha da karmaşık hale getireceğini, aynen burada olduğu gibi talî ve meselenin özüne temas etmeyecek tartışmalar üreteceğini düşünüyorum. Metnin Türkçesinde sorunları çözmek ise metnin aslındaki sorunları tabii ki çözemiyor. Sonuç olarak İngilizce gibi harcıâlem bir dilde fevkalade basit bir üslupla yazılmış bir metni konuşuyoruz. Orijinalini bu kez metin içinde vereyim: "*Can the British succeed in capturing Constantinople*

196. Torosyan, Türkçe - 2, s. 154-155.

by landing forces on the Dardanelles and making advances by land?" Bunu "İngilizler Gelibolu'ya birlikler çıkarmak ve karadan ilerlemek suretiyle İstanbul'u zapt etmeyi başarabilirler mi?" diye çevirmiştim. "*Landing*" sözcüğü burada isim olarak değil yapılacak eylemi tarif etmek için kullanılmıştır. Ayrıca yapılması muhtemel görülen eylem de bir değil iki adettir. Sadece çıkarma yapılmasından değil karada ilerlenilmesinden de söz ediliyor. "*landing forces*" "çıkarma birlikleri" olarak çevriliyorsa, "*making advances*" ifadesinin ne günahı var? Orada da bir eylem yoktur o zaman. Onu da bir isim grubu olarak değerlendirelim. Nasıl olacak bilmiyorum ama mesela "yapma ilerlemeleri" diyelim.

Bakın Rönesans'ın hümanist âlimlerinden Derrida'ya, Tora'nın yorumcularından İslâmî şarihlere kadar metin hep çok önemli oldu, bizim için de öyledir. Bu mübarek Torosyan'ın "hatıratı" da öyle derin dinî-felsefî anlamları içkin bir metin değil ki mealler, şerhler üzerinden gidelim. Ne dediği ayan beyan ortada bir metin bu. Kaldı ki burada daha "anlaşılır" bir hâle getirseniz, mevcut tarihî bilgi ile bir hizaya çekseniz ne olacak? Torosyan'ın tüm kurgusu bu spesifik konudaki bilgisizlik üzerine inşa edilmişken, metni sadece bir noktada düzeltmenin faydası nedir? İşte, buyurun, Türkçe çevirinin ikinci baskısında da, aynen birincisinde olduğu gibi, 17 Mayıs'ta Çanakkale Cephesi'nden ayrılarak İstanbul'a Enver ile yüksek askerî konuları konuşmaya giden Torosyan, Haziran başında tekrar Çanakkale Cephesi'ne döndüğünde, düşmanın çıkarma yaptığını öğreniyor: "İngilizlerin iki noktadan büyük miktarda askerî gücü karaya çıkardıklarını öğrendim. Bunlardan ilki Seddülbahir'e, diğeri ise Anafartalar ya da Suvla Koyu civarındaki Arıburnu'na yakındı. Fransızlar da Anadolu yakasına asker çıkartmışlar..."[197]

Çanakkale Kara Savaşları: 3. Kirte Savaşı'nda kim taarruzdaydı?

Kurmaca olarak bakılınca son derece acemi ve kötü yazılmış bir bölüm (5. Bölüm) üzerinde fazla oyalanmaksızın Torosyan'ın kara harekâtını başlattığı Haziran 1915 başlarına gitmek istiyorum. Gitmeden iki noktayı vurgulayayım. İkisi de Torosyan'ın kendisini Çanakkale kahramanı olarak inşa etme çabalarıyla ilgili. Torosyan'ın ebeveyni ve kız kardeşine kimse ilişmemiş çünkü oğulları "Çanakkale'deki Yüzbaşı Torosyan" imiş. Diğer nok-

197. Torosyan, Türkçe - 2, s. 164.

tayı ise doğrudan bir alıntıyla halledeyim çünkü ben ne yapsam orijinalindeki sahicilik hissini ve ikna etme yeteneğini yeniden üretemem. Torosyan, Taksim tarafındaki askerî kulüplerden, Garabet'in işlettiği "Gazino"ya gider:

> Eşiği anca geçmiştim ki pek çok subay beni tanıdı ve Hamidiye kahramanı için bir alkış yükseltti. Şanslı veya değil, artık kahraman olmak hoştu. Yerden kaldırıldım ve kanapenin etrafında nümayiş yapanların önüne düşen iki subayın omuzlarında dolaştırıldım. Çoğu zengin tüccarlar olan sivil müşteriler ayağa fırlayıp neşeyle bağırdılar. Bazıları bir ziyafet olması gerektiğini haykırıyordu. Krallara layık bir geceydi. Kral bendim ve bu hoşuma gidiyordu.[198]

Patetik tabii. Çok başka bir *Hamidiye*, bir zırhlı, Balkan Savaşı esnasında bir kahraman üretmişti. Adı Rauf Bey'di. Fakat, Mayıs 1915'te, 18 Mart 1915 günü çatışmanın başlangıcında saf dışı kalan Rumeli Hamidiye Tabyası da aynı şeyi yapmış demek ki. Gazeteler yazmış, herkes okumuş, Torosyan'ın fotoğrafları basılmış olmalı ki anında tanıyorlar. Neyse, kurmacanın nesini tartışacaksınız? Gerçek hayatta "Hamidiye Kahramanı" diye bir şey duymuş, o da Hamidiye Kahramanı olmak istiyor! Aslında, o dünyanın kendi kuralları uyarınca kurmaca, Torosyan'ın, gün, saat, yer bilgisi vererek gerçek olduğuna bizi ikna etmeye çalıştığı her şeyden daha gerçektir.

Torosyan, artık kara savaşlarında, top atışları altında Süveyş Kanalı'nı geçmeye cesaret eden o meşhur Türk tümeninin, 8. Tümen'in, bir alayının bir taburunun komutanıdır. Görev yeri de İngilizlerin Achi Baba'sından bozma Aşçı Baba ile aynı olduğunun farkında bile olmadığı Alçıtepe dolaylarında, oradan yarım mil batıya düşen Kirte köyü yakınlarındadır. Tarih 4 Haziran 1915 olduğuna göre, 25 Nisan'da başladığından haberi olmadığı kara muharebelerinin başka bir dönüm noktasına, 3. Kirte Savaşı'na gelip yetişmiştir. Saat 04.00'te telefon hatları çalışır ve saldırı zamanının geldiğini haber verir. Türk askerleri "Allah Allah" sesleriyle saldırıya geçer. Sekiz güçlü bataryadan oluşan "bizim topçumuz" ateş açarak piyadenin ilerlemesini destekler. İngilizlerden ses çıkmaz. Işıldakları bile söndürmüşlerdir. Türkler, Britanyalıların siperlerini kuşatan dikenli tellere ulaşınca birden donanmanın ışıldakları yanar. Savaş gemileri müthiş bir ateş açar. 45 daki-

198. Torosyan, İngilizce, s. 72. Türkçesinde, Torosyan'ın koridorda dolaştırıldığı söyleniyor. İngilizcedeki "sofa" sözcüğü ile Türkçedeki sofa karıştırılmış. "Sofa" tabii ki sedir, kanape demek. Bkz. Torosyan, Türkçe - 1, s. 154.

ka süren ateş esnasında çok büyük kayıp verilir. Sonra 15 dakikalık bir ara olur. Bu kez Britanya ve Fransa askerleri siperlerin üzerine çıkar ve ağır topçu ateşinin koruyuculuğunda Alçıtepe'ye doğru saldırıya geçerler. Türkler, düşman ikinci siper hattına varıncaya kadar ihtiyatlı bir şekilde bekler ve sonrasında bir süngü savaşı olur. İngiliz ve Fransızlar ağır kayıp vererek çekilirler. Kimsenin kazandığı bir toprak parçası yoktur.[199]

Tam komedi. Bu mu şimdi Kirte'de bulunan bir Osmanlı topçu subayının 3. Kirte Muharebesi'ni anlatışı? Tamam, tarih. Tamam, sosyal bilim. Tamam öznellik, herkes kendi açısından anlatıyor. İstediği gibi hatırlıyor. Tamam, bilinçli olmasa da yanlış hatırlıyor. Zamanla anılar, zihindeki görüntüler çözülüyor, dağılıyor. Ama insan, göz tanığı olduğu iddiasıyla savaş hatıratı kaleme alan birinden, en azından kimin saldırıda kimin savunuda olduğunu bilmesini bekliyor, bilmem ki çok mu tuhaf bir beklenti?[200]

Maalesef, Torosyan'ın yukarıdaki 3. Kirte Savaşı anlatımında iki tarafın da ağır kayıp verdiği ve kimsenin ele geçirdiği bir toprak parçası olmadığı saptamasından başka doğru olan, tarihî gerçeklikle örtüşen hiçbir şey yoktur. Kirte savaşları denen çarpışmalardan ilki 28 Nisan'da, ikincisi 6-8 Mayıs arasında yani her ikisi de Torosyan iki adım ötede hâlâ Dardanos Tabyası'nda, 1. Batarya komutanı iken onun haberi olmaksızın olmuş, bitmiştir. Üçüncüsü ise yukarıdaki karikatür anlatımın uzağından yakınından geçmeyen bir şekilde 4-6 Haziran 1915 günlerine yayılmış, Çanakkale kara savaşlarının artık siper savaşı niteliği aldığı bir zamanda, her iki taraftan on binlerin katıldığı ve tarafların toplam zayiatının neredeyse 20.000'e ulaştığı, pek çok birliğin kendi müstakil cephesinde dövüştüğü, taarruz ve karşı taarruzlarla dolu devasa bir mücadeledir. Hangi kaynağı, hangi hatıratı, hangi anlatımı açıp baksanız böyledir.

Sabahın dördünde Alçıtepe'nin eteklerinden sahile doğru saldıran, donanmanın top ateşiyle ağır kayıp verip çekilen, sonra Müttefiklerin karşı taarruzunu ikinci siperlerde süngüyle kıran bir Osmanlı ordusu yok. Tek cephede süren, bir günde olup biten, böyle bir savaş da yok. Torosyan farkında değil ama 4 Hazi-

199. Torosyan, İngilizce, s. 79-82.

200. Halil Berktay, bu konuda şunları yazdı: "Böyle 'hata'lar Torosyan'ın gerçekten Çanakkale'de olup olmadığı konusunda çok ciddi şüphelere yol açıyor. Bu adam ya hiç orada değildi ve (Kemal Tahir'in New York rehberlerinden taklit Mike Hammer romanları yazması gibi) çok sonradan sağa sola bakıp uydurdu ya da orada olmuş olsa bile kendi rolünü bire bin katarak anlatmak için aynı yönteme başvurdu- dedirtiyor." Bkz. Halil Berktay, "Bu Tasdiknâme'nin İçeriği Gerçek Dışı", *Okuma Notları, Taraf*, 1 Kasım 2012.

ran günü saldırıya geçen taraf Müttefiklerdi de ondan yok! General Hunter Weston bu kez Alçıtepe'nin alınacağını düşünüyordu. Onların bombardımanı da öyle saat 04.00'te başlamadı. 08.00'de belli yerlere nokta atışları yaptılar. Sonra 11.05'te bütün Osmanlı cephesi boyunca yoğun bir bombardıman başladı. Sadece 15 dakika sürdü ve 11.20'de on dakikalığına durdu. Müttefiklerin amacı, bir saldırıya geçecekleri izlenimini vermekti. Hatta bir şaşırtmaca da verildi fakat Osmanlı mevzilerinden korkunç bir yaylım ateşi açıldı. Müttefik bombardımanı yeniden başladı. Müttefik piyadesi asıl saldırıya geçtiğinde saat 12.00 idi. Kazanılan yer hiç mesabesinde idi. Alçıtepe düşmedi. Düşse de askerî açıdan pek bir anlamı olmayacaktı, çünkü Osmanlı ordusu onun da yukarısında, Kilitbahir Platosu'nda yeni savunma yerleri hazırlamıştı. Savaşa orada devam edecekti. Buna karşılık Osmanlıların sonraki karşı taarruzları da sonuç vermedi. Düşmanı denize dökmek gibi bir durum olmadı. Üç gün boğuşulduktan sonra herkes siperlerine geri döndü.[201]

"Canım yıllar sonra insan kimin saldırıp kimin savunmada kaldığını bile unutur. Belki üçüncü gün Osmanlıların yaptığı taarruzu hafızasında ilk güne taşımıştır. Hiç olmazsa adam 3. Kirte Muharebesi'ne katıldı, oradaydı ya, sen ona bak!" denebilir. O bile denmesin. Hatta o hiç denmesin çünkü Torosyan'ın mensup olduğunu söylediği 8. Tümen, 3. Kirte Muharebesi'ne hiç katılmadı! Görgülü'nün 3. Kirte Muharebesi için verdiği listede 8. Tümen'in adı hiç geçmemektedir. Eğer, içinde Torosyan var diye 8. Tümen'in de olduğu gibi 3. Kirte Savaşı'ndan silindiğini ileri sürmeyeceksek ve bunu yaparken diğer kaynaklardan bu tümenin söz konusu çarpışmaya katıldığını gösteremeyeceksek 8. Tümen'in bu çarpışmaya katılmadığını kabul etmek durumundayız.[202] Nitekim Osmanlı ordusu, Müttefiklerin saldırısını, başlıca, Güney Grubu denen Miralay Halil Sami'nin komutasındaki 9. Tümen ve Miralay Selahattin Adil'in komutasındaki 12. Tümen ile karşıladılar.[203] Bu iki tümen toplam 9.000 zayiat verince; "12'nci Tümenin yükünün hafifletilmesi için, Saros bölgesin-

201. 3. Kirte Savaşı'nın anlatımları için mesela bkz. Nigel Steel ve Peter Hart, *Defeat at Gallipoli*, London, Macmillan, 1994, s. 187-213; Edward J.Erickson, *Gallipoli. The Ottoman Campaign*, Barnsley, Pen and Sword, 2010, s. 109-114; Robin Prior (çev. Füsun Tayanç- Tunç Tayanç), Gelibolu. *Mitin Sonu*, Ankara, Akılçelen Kitaplar, 2012, s. 208-216.

202. Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 70.

203. *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 2. kitap, s. 44-48.

deki 6'ıncı Tümenden yararlanılması düşünüldü. Nitekim 6'ıncı Tümen, Suriye Cephesi'nden Çanakkale'ye gelmekte olan 8'inci Tümenin Bolayır bölgesine intikalinden sonra parça parça Güney Grubu emrine katılmıştı."[204] Torosyan'ın anlatımının tersine, 8. Tümen'in 3. Kirte Muharebesi'ne yetişmesi söz konusu bile değildir. Nihayet Gelibolu Yarımadası'na ulaştığında da Güney Grubu'na katılmamış, Saros'ta görev almıştır. Dahası, Filistin Cephesi'nden Gelibolu Yarımadası'na Torosyan'ın dediği gibi İstanbul üzerinden değil İzmir yoluyla gelmiştir.[205] Saros'tan Güney Grubu emrine tahsis edilmesi ise 9 Temmuz'u bulmuştur.[206] Görüldüğü gibi Torosyan'ın okuyucusu nezdinde ikna edici olmak için verdiği somut bilgiler bilakis metnin başına büyük belalar açmaktadır.

Torosyan'ın 3. Kirte Muharebesi'nden sonra 8. Tümen'in katıldığını ima yoluyla söylediği ve kısa kısa değindiği 21, 23, 28 ve 30 Haziran çarpışmaları üzerinde durmaya artık lüzum görmüyorum. Tüm bu çarpışmalarda bataryası sağlam kalmış ama adamları çok yorgunmuş. Dolayısıyla başka bir batarya onların yerine geçince memnun olmuş.[207] 14 Ocak 1916 tarihine kadar altı ay daha kaldığını söylediği Çanakkale Cephesi'nde bir daha hangi birlikte, ne görevi aldığı konusundaysa hiçbir şey söylemiyor. Torosyan'ın Çanakkale Cephesi anlatımının kalanı artık, "Sulva" deyip durduğu Anafartalar'daki çarpışmalara dair birkaç bölük pörçük değinmeden,[208] Müttefiklerin 8-9 Ocak 1916'da yarımadayı sebepsiz yere boşaltmasını söylemekten,[209] Çanakkale'nin kasten alınmadığı yolundaki eski tezlerini canlandırmaktan, diğer cephelerdeki harekâtı özetlemek için serdettiği yalan yanlış verilerden, Irak Cephesi'nde, Kutülamare'de, General Townshend'in kasten ve gerekmediği halde Osmanlı'ya teslim olduğunu iddia etmekten[210] ibaret bir çorba kıvamındadır. Dönemin yayınlarından kolaylıkla edinilebilecek bu savaş edebiyatı cevelanı üzerinde de oyalanma-

204. *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 2. kitap, s. 95, s. 104-105.

205. Edward J.Erickson, *Gallipoli*, s. 115.

206. Edward J.Erickson, *Gallipoli*, s. 129.

207. Torosyan, İngilizce, s. 83.

208. Torosyan, İngilizce, s. 84, s. 88.

209. Torosyan, İngilizce, s. 89.

210. Torosyan, İngilizce, s. 89-90.

yı gerektirecek bir neden görmüyorum. Zaten Torosyan da bu "bilgileri" kendisini işin içine hiç katmaksızın başka bir deyişle kendini "ütüleyerek" veriyor. Bir yer hariç. Ona da bakalım.

Torosyan, Townshend'in teslim oluşundan birkaç ay sonra Musul'a giderken "Mezopotamya vadisinden" geçer. Kral Darius'un antik başkenti olan Darra'da (?) bir çukurda beş yüz kadar iskelet görür. Hepsinin saçları kumraldır. Ermeni veya Türk olamayacakları aşikârdır. Ahaliden ve yaptıklarıyla övünen yerel memur ve askerlerden öğrenir ki, aynen Darius'un günlerinde olduğu gibi, İngiliz askerleri bir çukura doldurulmuş ve sonra bir derenin çukura bağlanması suretiyle boğularak katledilmişlerdir. İşte bunlar, Townshend'in askerleridir. Onlara iskelet diyordur lafın gelişi ama cesetlerin pek çoğu çürümenin farklı evrelerindedir.[211]

Kutülamare'de teslim olan Britanya ordusunun erlerinin zorlu bir yürüyüşle Anadolu'ya getirildikleri ve ciddi kayıp verdikleri gerçektir. Eski Doğu usulü çukurda katliam anlatımını şimdilik geçiyorum. Fakat Torosyan, ne zaman Musul'a, Irak Cephesi'ne gitmişti ki, "birkaç ay sonra" veya "aylar sonra" bu dediği sahneyi görebilsin? Metnin ilerisinde, Tell Halaf'a kadar trenle yolculuk ettiklerini ve sonra 12 günlük bir yolculukla 9 Haziran 1917'de Musul'a ulaştıklarını söylediğine göre bu sıralarda olmalıdır.[212] Yani Townshend teslim olduktan sonra 14 ay geçmiştir. Çürümenin farklı evrelerindeki cesetler mi demişti?

Muharrem ölür, Çanakkale'de çarpışmalar şiddetlenir...

Torosyan'ın Çanakkale Cephesi anlatımında oldukça büyük bir yer kaplayan, arkadaşı Muharrem'in ölümü kısmını bilerek sona bıraktım çünkü burası metin içindeki harem romansının bir parçasıdır, dolayısıyla bana göre tarih malzemesiyle sınanacak bir tarafı yoktur. Hâlâ Cevad Paşa'nın karargâhındaysa bunu nasıl becermiştir bilinmez ama Muharrem 29 Eylül 1915 günü bir top mermisiyle yaralanır. Muharrem, ölmeden önce Torosyan'a bir sırrı anlatmak ister. Torosyan işte o zaman (sizin de hatırlayacağınız gibi) beraberce İstanbul'dan ayrıldıkları sabah Muharrem'in annesinin, görgü kurallarını çiğnemek pahasına, onu kenara çekip konuştuğu anı hatırlar. İşte Muharrem için o gün öğrendiği sırrı artık açığa vurmanın zamanı gel-

211. Torosyan, İngilizce, s. 92 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 171.

212. Torosyan, İngilizce, s. 133 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 210.

miştir. Kız kardeşi Cemile, aslında bir Ermeni kızıdır. 1896 Ermeni katliamı sırasında Muş civarında bir tugayın komutanı olan Muharrem'in babası, iki yaşında ancak olan bu kızı bir Ermeni köyünde görmüş, anne babasını bulamadığı için evine getirmiştir. Muharrem'in annesi ise kızın omzunda bulunan bir haç dövmesine itiraz ederek bu Hıristiyan işaretini asit çözeltisiyle silmiş, geride tuhaf bir yara izi kalmıştır. Muharrem'in anne-babası, onun Cemile ile evlenmesini istiyorlarmış ama o Nuriye'yi seviyormuş. Muharrem, Torosyan ve Cemile'nin beraberliğini temenni ederek iki gün sonra ölür.[213]

Terk edilen çocuğun vücudundaki bir işaretten veya bulunduğu sırada kundağına iliştirilen bir eşyadan dolayı yıllar sonra gerçek kimliğinin anlaşılması hakkındaki evrensel *topos*'un incelenmesi ve buna dair edebî referansların gösterilmesi işini edebiyatçılara bırakayım. Ama hemen belirteyim ki Torosyan'ın kendisi de anlattığının masalsı niteliğinin gayet farkındadır:

> Şimdi size anlatacağım olay bir Doğu romansından alınma bir hikâye ya da imkânsız bir hikâye kesiti gibi gelebilir fakat o zalimcesine bir gerçekti. Onu duygusallaştırmaya veya sahip olmadığı pırıltıyı vermeye çalışmayacağım. Pırıltılı olamayacak kadar keskindi ve benim duygularım o kadar körelmiş ve ölüme alışmıştı ki zihnim, içinde kederin gereğince başıboş dolaştığı büyük bir boşluk gibiydi.[214]

Kurmaca veya değil, bir yazarın hissiyatını ne yöntem açısından sorgulama veya tarihî gerçeklikle çakıştırma imkânım var ne de, çok daha önemlisi, böyle bir şeyi yapmak haddimedir. Hissiyat, hissiyattır.

Fakat aynı yazarın tarihî gerçeklikle kolayca çakıştırılıp sınanabilecek sözleri için aynı şeyi söyleyemem. Bilâkis, bir tarihçi olarak bana düşen bu sınamayı yapmaktır. Torosyan, Muharrem'in ölümünden sonra izin alıp onun paşa babasını görmeyi arzuladığını söylerken izleyen üç ay boyunca düşman saldırılarının sıklığının

213. Torosyan, İngilizce, s. 84-88 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 164.

214. Torosyan, İngilizce, s. 84. "The incident I now relate may seem like a tale from Eastern romance, or the cross section of an impossible story, yet it was cruelly true. I shall not try to sentimentalize about it, not to give it a glamour it did not have. It was too poignantly real to be glamorous, and my senses had been so dulled and used to death, that my mind seemed to be a great void in which sorrow dully groped." Yanılıyor olabilirim ama Torosyan'ın metnindeki çok sayıda İngilizce telaffuz hatasından dolayı buradaki "dully" sözcüğünü "duly" (uygun, münasip, gereği gibi) olarak yorumladım çünkü "dully" diye bir sözcük bilmiyorum.

arttığını belirtmekte ve Çanakkale Savaşları'nın o sıralardaki seyrine ait şu yorumu yapmaktadır:

> İzin alıp Paşa'ya gitmek istedim fakat düşman bizi daha çok sıkıştırdı ve sıklığı giderek artan saldırılar yaptı. Dolayısıyla aceleyle yazılmış bir mektup yeterli olmak durumundaydı. Üç ay boyunca Müttefikler bizi sıkıştırdı ve her hareket başka bir Türk katliamıyla neticelendi o kadar ki bazen Türkiye'nin insan gücünün Gelibolu Yarımadası Cephesi'nde yok olacağını düşünüyordum.[215]

Muharrem'in ölüm tarihi 1 Ekim 1915 olarak verildiğine göre Torosyan, Ekim 1915-Ocak 1916 arasındaki dönemi kastetmektedir. Bu, savaşın nasıl gittiğine dair somut bir saptamadır. İşte bunu tarihî gerçeklikle hemen sınayabiliriz. Sözü de fazla uzatmaya gerek yok. Ağustos 1915 başındaki Müttefik çıkarmasıyla gelişen yoğun çarpışmalar bu tarihe gelmeden çoktan sonuçlanmıştı. Bu üç aylık dönemde tek bir tane bile büyük çarpışma olmadığı konusunda bütün kaynaklar ittifak halindedir. Müttefikler sadece konumlarını muhafaza ediyor, Osmanlı tarafı ise büyük oranda cephanesizlikten dolayı katiyen karşı saldırıya geçmiyordu. Sırbistan'ın çöküşü sayesinde Osmanlı İmparatorluğu ile müttefikleri Almanlar ve Avusturyalılar arasında demiryolu bağlantısı tekrar kurulduğunda ve cepheye top ve cephane aktarılmaya başlandığında ise Müttefikler artık yarımadayı boşaltma hesapları yapıyorlardı. Başka çareleri kalmamıştı. Hangi sıkıştırma? Şöyle söyleyeyim, Genelkurmay'ın resmî tarihinde Ekim 1915'ten sonrası sadece 434 ve 441 sayfalar arasında anlatılabilmiştir.[216]

Müttefiklerin, Çanakkale'den çekilmesine giden süreçtir bu. Aslında, çok uzaklara gitmeye de gerek yok. Torosyan, Muharrem'in yaralanması ve ölümünü anlatmaya başlamadan önce "Savaş haftalardır küçük çatışmalardan ve tarafların arada sırada top atmasından ibaret bir hale gelmişti."[217] demiyor muydu? Tamam, savaştan 10 küsur yıl hatta kitabının yayımlandığı tarihi bir *terminus* olarak alalım, 32 yıl geçtikten sonra çatışmaların seyir tarihini ayrıntılı olarak hatırlamıyor olsun, o dönemde savaşılıp savaşılmadığını da mı hatırlamıyor? Benim açıklamam, her ne kadar üzü-

215. Torosyan, İngilizce, s. 87-88.

216. *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 3. kitap, s. 434-441.

217. Torosyan, İngilizce, s. 164 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 164.

cü de olsa kurmaca karakterlerin kurmaca babalarına başsağlığına gitmeye gerek olmadığı yolundadır. Torosyan, İstanbul'a gitmemişse o yüzden gitmemiştir. Buradan çıkan sonuç, Torosyan'ın ürettiği metnin, Çanakkale Savaşları'na ilişkin diğer her konuda olduğu gibi Çanakkale Savaşları'nın genel akışı hakkında da bize herhangi bir bilgi sunacak durumda olmamasıdır.

Ayhan Aktar'ın söz konusu dönemin 1 Ekim 1915 - 1 Ocak 1916 arasına ait olduğunu gözden kaçırarak, Torosyan'ın, Türkiye'nin insan kaynaklarının tükeneceğini düşündüğünü söylediği sırada düştüğü "Kirte savaşları, Osmanlı ordusunun çok ciddi kayıplar verdiği bir muharebedir" notu, Kirte Savaşları için geçerli olmakla beraber doğal olarak bu zaman aralığına ait değildir.[218]

Torosyan'ın hatıratındaki 7. ve 8. bölümler, vekâleten macera aradığı varsayılan okuyucuları ne kadar mutlu etmiştir bilemiyorum fakat bu bölümler macera bakımından ne kadar yoğunsa, ölçülebilir tarihî bilgi bakımından da o kadar yoksun ve yoksuldur. Torosyan, Gelibolu Yarımadası'nda aylarca dövüştükten sonra yok olmanın eşiğine gelen tümenden sağ kalanların 14 Ocak'ta İstanbul'a döndüğünü söylüyor. Orada tümenin eksiklikleri giderilecek ve yeniden donatılacakmış. Zayiatı telafi etmek için yüzlerce askerin eğitilmesi gerekiyormuş ve bu birkaç ay alırmış. Böylece, Torosyan'ın yeni görevi Rami Kışlası'nda bulunan Birinci İhtiyat Topçu Taburu'nun komutanlığı olmuş.[219]

Torosyan'ın, Gelibolu Yarımadası'na giderken 8. Tümen'e bağlı bir topçu alayı ile gittiğini söylediği hatırlanırsa, bahsettiği tümenin de bu tümen olması gerekir. Bu anlatımdan Torosyan'ın tümenleri kendi başlarına davranan veya otonomisi çok yüksek birimler olarak tahayyül ettiği söylenebilir. Askerleri azalınca takviye edilmeyen ve kendi yeni askerlerini eğiten, kendi içlerinde yeterli birlikler!

Oysa I. Dünya Savaşı'nda 13 ayrı kolorduya ait olan askere alma bölgelerinden öncelikli olarak tecrübeli erler yani daha önce askerlik yapmış olanlar toplanıyor, depo alaylarına sevk ediliyor ve oradan birliklere dağıtılıyordu. Bir de, tabii ki daha önce hiç askerlik yapmamış erler de askere alınıyordu. Çanakkale'yi savunan 5. Ordu ve diğer ordulara göndermek için bu acemi erlerle ve gö-

218. Torosyan, Türkçe - 1, s. 167.

219. Torosyan, İngilizce, s. 93 "Hundreds of men would have to be trained to replace casualities. It was no small task and would require several months." Bu ancak "Zayiatı telafi etmek için yüzlerce adamın eğitilmiş olması gerekiyordu. Bu küçük bir iş değildi ve aylara ihtiyaç gösterecekti" şeklinde çevrilebilir. Bkz. Torosyan, Türkçe - 1, s. 173. "Kayıpların yerini doldurmak amacıyla yüzlerce asker eğitilmişti. Bu kolay iş değildi ve aylar sürmüştü."

nüllü olarak gelen erlere eğitim yaptırmak amacıyla er eğitim merkezleri teşkil etmişti. 5. Ordu için acemi erleri eğiten yerler Anadolu yakasında Üvezli'de ve sonraları Soma, Akhisar ve Karaağaç'ta kurulmuş. Savaşın sonlarına doğruysa Davutpaşa'da, Konya'da, Eskişehir'de ve Adapazarı'nda da er eğitim merkezleri oluşturulmuş. Buralardan çıkan erler de yine depo alay ve taburlarına gönderiliyormuş. Çanakkale Cephesi'ne bir ara, yalnız Uzunköprü-Keşan yoluyla günde 2.000 ikmal eri geldiği belirtiliyor.[220] Savaşmakta olan bir ordunun insan gücü açısından takviye edilmemesi gibi bir durum olamayacağı için her halükârda, 8. Tümen'in İstanbul'a dönünceye kadar takviye edilmediğini düşünmemek gerekir.

Fakat bunun da ötesinde, 8. Tümen'in Çanakkale'den doğruca İstanbul'a geri döndüğü bilgisini teyit edebiliyor muyuz acaba? 5. Ordu Komutanı Liman Von Sanders'in, 9 Ocak 1916 günü yayınladığı ordu emrinde, 8. Tümen'in, 13 Ocak 1916 tarihinde Ekzamil-Ortaköy üzerinden hareket ederek Gelibolu Yarımadası'nı terk edeceği bilgisi var. Ayrıca, 7., 8. ve 9. Tümenler Mirliva Ali Rıza Paşa'nın komutasında olarak 3. Kolordu'yu oluşturacakmış.[221] 8. Tümen'in İstanbul'a gittiği konusunda bir bilgiye ulaşamadım. Erickson, Gelibolu'dan çekilen tümenlerin çoğunun Edirne, Çorlu ve Pınarhisar gibi garnizon kasabalarına gittiğini yazıyor.[222] Görgülü de 8. Tümen'in bölgeden ayrılışını 13 Ocak 1916 olarak veriyor ve şöyle diyor: "Düşmanın 18 Aralık'ta başlayıp 20 Aralık gecesi tamamladığı tahliyeden sonra bölgedeki birlikler peyderpey Trakya'ya gönderildi."[223]

Torosyan'ın, 8. Tümen'in Çanakkale'den ayrılışı için verdiği 14 Ocak 1916 tarihiyle gerçek tarih arasında sadece bir günlük bir oynama olması ise sadece ve sadece bu konuda yazılı kaynak kullandığının bir kanıtı olabilir. Kendi birliğinin komutanın kim olduğunu hatırlamayacak, Müttefiklerin ne zaman çıkarma yaptıklarını bilmeyecek, mensup olduğu ordunun savunmada mı yoksa saldırıda olduğunu bilmeyecek, olmadık gün ve saatlerde olmadık gemileri batırdığını söyleyecek de sadece bir günlük yanılmayla belirli bir tümenin Çanakkale'den ayrılış gününü hatırlayacak! Boşversenize. Torosyan'ın karikatür Çanakkale anlatımından öğrenebileceğimiz tek bir satır bile yoktur.

220. *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 3. kitap, s. 495-496.

221. *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 3. kitap, s. 463.

222. Erickson, *Gallipoli*, s. 181.

223. Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 95.

Kahvehane ziyaretinden öğrenilen korkunç plan

Torosyan'ın metnine dönersek, İstanbul sokakları savaşın etkisini yansıtmakta, açlık, kıtlık her yerde gözlenebilmektedir. Everek'teki ailesinden haber alamadığı, gönderdiği telgraflara cevap alamadığı için iyice endişelenir ve bir haber almak umuduyla Beyazıt'ta yüksek rütbeli Türk subaylarının ve Müslüman hocaların devam ettiği Emin Bey'in kahvehanesine gider. Dört yüksek rütbeli subayın oturduğu bir masaya yanaşır, madalyalarına (?) güvenir, Türk selamı "*Es-selaamalekum*"u verir ve nereden geldiği sorulunca "Gavurlara karşı savaştığım Çanakkale'den" der, Müslüman rolü yapar. Tuhaf durumdur vesselam, "yüksek rütbeli subaylar" bazı konularda o kadar bilgisizdirler ki Çanakkale'de küffarın askerinin miktarı çok muydu ve Osmanlı tarafına çok zayiat verdirdi mi diye sorarlar. Torosyan da peygamberin "*Kherkhahi Sheref*" (hırka-i şerifini) gösterdikleri için kendilerinin az, "gavurlarınsa" çok zayiat verdiğini söyler.

Taksim'deki gazinodaki subayların aksine bunlar Hamidiye kahramanı Torosyan'ı tanımazlar, gerçi o da tanınmamak için elinden geleni yapmıştır ama mesela iki tanesi ayağa fırlayıp onu omuzlarında dolaştırmaz! Eh, Sancak-ı Şerif çıkarılmasını duymuşluğumuz var ama peygamberin hırkasının muharebe meydanına götürüldüğünü ilk kez duyuyorum. Tabii benim bilmemem önemli değil, önemli olan bu Çanakkale'den bihaber fanatiklerin üzerinde etki göstermesi ki o işi bihakkın eda etmiş işte! Bu arada, Torosyan'ın Ocak 1916'ya kadar kaç madalyası oldu ki "madalyalarım" diyor? Neyse, bazen ben de kurmacayı sorgulamaya kalkışıyorum, bunca işin arasında o da mı dert?

Bu çok şey bilen kahvehane ahalisi sonunda ona tam güven duyar ve Ermenilerden bahsetmeye başlarlar. Yalnızca inançlarından dolayı değil, Türkiye ticaretinin çoğunu kontrol ettikleri için de Ermenilerden nefret ediyorlardır. Cumanın değil de pazarın kutsal gün olması sorundur. Zengin Ermenilerin, zengin Türklerden daha fazla para kazanmasına iyice bozuluyorlar, ama ancak nispeten az sayıda Ermeni paşasının ve büyük tüccarının bu kadar şanslı olduğunu gözden kaçırıyorlardır. Böyle bir miktar nefret kustuktan sonra baklayı ağızlarından çıkarırlar. Bu kısmını alıntılayayım:

> Hükümet partisinin, eyleme koyduğu önlemleri, şaşırtıcı ve inanılmaz gelse de, Türkiye'de Ermeni ırkını yok etmek yolundaki bir planı, tartıştıklarında gerçekten mutlu oldular. Bağnazlıklarının harareti-

ne aşina olmayan biri için bu konuşmalar çılgın bir rüya gibi gelebilir. Beni her şeyden çok kaygılandıran, hükümetin, bu korkunç planı uygulamaya muktedir ve azimli memurları özel görevliler olarak bütün vilayetlere yerleştirmiş olduklarına dair duydukları tam güvendi.[224]

Kendisi de subay olan ve dahası Osmanlı Harbiye Nezareti'nde sıkı tanıdıkları bulunan Torosyan'ın, hükümetin Ermeni ırkını yok etme konusundaki inanılmaz planını öğrenmesi de böylece burada, bu kahvehanede nasip olur. Öyle söylüyor.

Hadi, 18 Şubat 1915 gecesi bu konuda düşündüğü şeyleri bir an için bir tarafa bırakalım. Hatırlayacaksınız, Osmanlı yöneticileri Ermeni meselesini "içlerine doğduğu gibi, geleneksel ve en hızlı bir şekilde kesin olarak çözmek amacıyla etkili bir yöntem arıyorlardı." Bulmuşlardı da: "Hükümetçe örgütlenmiş katliam." Evet, "Beklentilerinden kaynaklanan endişeleridir" diyerek bırakalım. Hatta bir kredi bile açalım. 18 Şubat 1915'e kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda hiç Ermeni katliamı olmamış değildir ki! Yukarıda açıklamıştım, o zaman için biraz fazla organize düşünüyor ama peki, varsın düşünsün. 18 Şubat'ta hissiyatı ve sezgileri söz konusuydu. Bir şey bilmiyordu.

Peki, ama 18 Mayıs 1915 sabahı yanlışlıkla Harbiye Nezareti'nde nezarete atıldığı zaman hani ağır hapse mahkûm olmuş "Türk ayaktakımı" ile karşılaşmıştı? Bunların Ermeniler hakkındaki niyeti iyice bozuktu. Torosyan, o zaman bu konuda şunları dememiş miydi?

Sonunda öğrendim ki bu adamlar, iç bölgelerde görev yaparak Ermeni güçlerinin *(sic)* tahrik ve icra edilmesinde *(sic)* [veya dışarı taşınmalarında] görev yapmaları koşuluyla Dâhiliye Nazırı Ekselansları Talat Paşa tarafından affedilmiş uzun dönemli mahkûmlardır. Gavurların kanları ve onların karılarının kucağı için bağırıp çağırıyorlardı. Türlü müstehcen şiirler düzmüşlerdi.[225]

224. Torosyan, İngilizce, s. 96. "Their real satisfaction came when they discussed the measures which the party of government had set in motion; a plan, astonishing and incredible as it may seem, to annihilatate the Armenian race in Turkey. To one, not familiar with the fervor of their fanaticism, this conversation would sound like a mad dream. What concerned me more than all else was their complete confidance that the government had placed in all states as special agents officials capable and determined to carry out this gruesome plan." ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 175-176.

225. Torosyan, İngilizce, s. 65. "Finally I learned that the men were long term prisoners who had been granted pardon by his Excellency Talaat Pasha, Minister of Interior, on condition that they do duty in the interior, in the instigation and carrying out of Armenian powers. They loudly clamored for the blood of the giaours and the embraces of their women. They improvised all manner of filthy doggerel."

Hemen belirteyim ki Torosyan'ın metninin bu kritik noktasında anlamayı güçleştiren bazı ifadeler vardır. Bunların Türkçede de görünmesi amacıyla aynen bıraktım. İşin doğrusu "Ermeni güçlerinin tahrik ve icra edilmesinde" (*in the instigation and carying out of Armenian powers*) cümleciğinde tam ne diyor, anladığımı söyleyemem. "Ermeni devletleri" anlamına bile gelebilecek olan "*Armenian powers*" ifadesinden kastının "Ermeni güçleri" veya birlikleri değil tüm Ermeniler olduğunu söyleyebiliriz. İcra etmek, uygulamak anlamına gelen "*carry out*" fiili ise metinde isim olarak kullanıldığı için bağlam göz önünde tutularak burada "dışarıya taşınmak" olarak anlaşılmalıdır. Nitekim Türkçe çeviri metin de burasını ancak bu şekilde anlamlandırabilmiştir. Onu da alayım:

> En sonunda, bu adamların Dâhiliye Nazırı Talat Paşa Hazretleri tarafından af vaadiyle toparlanmış *idamlık veya müebbet cezaya hükümlü* mahkûmlar olduklarını öğrendim. Memleketin iç bölgelerinde Ermenilerin tahrik edilerek dışarı atılması işinde hizmet gördükleri takdirde affedileceklerine dair söz almışlardı. Gavurların kanını dökmek ve karılarına sahip olmakla ilgili yüksek sesle bağırıp çağırıyor, her türlü küfrü ediyorlardı.[226]

Orijinal metinde olmayan, uzun dönem mahkûmiyetlerin "idamlık veya müebbet cezaya hükümlü" şeklinde açımlanması metne bir müdahaledir ve kabul edilemez, benim çevirime göre birkaç adet bariz fark daha var fakat çevirmen de, kastedilenin Ermenilerin belirli bir bölgenin (iç bölgelerin) dışına atılması veya sürülmesi olduğunu düşünmektedir. Doğrudur. Önemli olan budur. Böyle anlamak gerekir.

Neyse, Torosyan'ın 18 Mayıs 1915 günü için anlattıkları, artık "bunlar böyle yapacaklar, huylarıdır" türü bir hissiyat ifadesi değil. Somut olarak iç bölgelerde görev yapmak için toplanmış mahkûmlar birliğiyle karşılaşıyor. Hatta adamlar komutan beklentisinde oldukları için Torosyan'ı sevinçle karşılamışlardı. O da onların tam olarak nereye gideceğini öğrenmeye çalışıyordu ki çavuş gelip nezarethaneden çıkarmıştı.[227]

Dolayısıyla, Torosyan, 1915 Mayısı'nda, bu işleri öğrenilebilecek en dolaysız kaynaktan, cinayetleri işleyecek adamların ağ-

226. Torosyan, Türkçe - 1, s. 147. Vurgu benim.

227. Torosyan, İngilizce, s. 65.

zından duymamış mıydı? Ne yapmaları koşuluyla kimin tarafından affedildiklerini, dolayısıyla hükümetin bu işleri planladığını yine onların ağzından işitmemiş miydi? Bütün bunlar, daha tehcir kararnamesi bile çıkmadan 9-10 gün önce, 18 Mayıs 1915'te değil miydi? Yani Torosyan, Ermeni Meselesi'nin en önemli dönüm noktalarından birinin arifesinde, talihin (kurgunun) bir cilvesiyle, sırf Enver Paşa kendisine tasdiknâme verecek ve askerî gevezelik yapacak diye Çanakkale Cephesi'nden apar topar İstanbul'a getirilmemiş olsaydı, asla öğrenemeyeceği ve tabii ki imparatorlukta pek az kişinin bilmesi lazım gelen bir şeyi söylenti kabilinden değil, doğrudan öğrenmişti. Herhalde tarihin (ve tabii ki kurmacanın) "görünmez eli" sırf bu kadar önemli bir şeyi gözleriyle görsün, kulaklarıyla işitsin, öyle sağda solda kulağına çalınan söylentilere rağbet etmesin diye birkaç saatliğine de olsa Torosyan'ı "göreve giden" ekibin yanına kapadı.

O ne yaptı? Yani 18 Mayıs 1915'te, herkesten önce Ermenilere neler olacağını birinci elden yaşayarak öğrendikten sonra ne yapmıştı? Biliyorsunuz artık, bir şey sanmanıza gerek yok, ne telaşa kapıldı, ne etekleri tutuştu. Bilâkis, bir harp vapurunu tahrip etti, diğerini deldi diye eline tutuşturulan tasdiknâmeyi katlayıp cebine koydu ve etekleri sevinçten zil çalarak Garabet'in gazinosuna kapağı attı. Hani subaylar omuzlara alıp dolaştırdılar filan. Gecenin kralıydı. Böylesine kesin bir bilgiyi tam yerinden öğrenmesine rağmen kimseyi uyarmaya kalkışmadı. Kafasını pek takmadı yani. O zaman sormaya hakkımız yok mu şimdi: Torosyan, 1915'te, üstelik tehcir kapsamlı olarak henüz başlamadan önce ne olacağını öğrenmemişti de, bu kahvehane ahalisinden, tehcirin sonuna doğru, 1916 Ocak ayında mı öğrendi hükümetin planlarını? Nasıl olur da bu kadar hayatî bir konuda somut olarak ilk elden bildiğini siler?

Gerçi hafif tertip önlemini almamış değildir. Bu kahvehane macerasının başında kendisinin de açıkça belirttiği gibi "iç bölgelerdeki koşullar hakkında fazladan bir şeyler" ve "Ermenilerin durumu hakkında yeni herhangi bir gelişme olup olmadığını öğrenmek" amacıyla oraya gittiğini söylüyor. Türkçesi ise yine şerhli bir şekilde çevrilmiş: "Buraya biraz takılırsam *hükümet çevrelerinde olup bitenler* ve Ermeni meselesindeki yeni gelişmeler hakkında daha fazla bilgi edinebilirim diye düşündüm."[228] Emin

228. Torosyan, İngilizce, s. 94. "The thought struck me that if I entered and sat about a while I might learn something more *about conditions in the interior* and of any new developments in the Armenian situation" ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 174. Vurgular benim.

Bey'in kıraathanesi hükümet çevrelerinden haber alma yeri bile olsa, anlaşılan Torosyan da öyle düşünüyor ki gidiyor, metnin içinde nerede var "*hükümet çevrelerinde olup bitenler*"?

Gördüğümüz gibi tahminlerinin fevkinde çok şey, tüm planı öğrenir ama sorum baki, 18 Mayıs günü zaten ilk elden öğrenmemiş miydi? Katliamlarda kullanılacak mahkûmlarla tanışmamış mıydı? Her şeyin hükümetçe planlandığını, ne yapılacaksa Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın onayıyla ve teşviki ile yapılacağını öğrenmemiş miydi?[229]

Aslında, metnin içinde Torosyan'ın 18 Mayıs sabahı Harbiye Nezareti'nin bodrumunda öğrendiği ve altın kıymetinde olması gereken bu somut bilgiyi sildiği ve sil baştan söylentilere rağbet ettiği ilk yer bu kahvehanede olanları hikâye ettiği yer değildir. 4. Bölüm'de, Harbiye Nezareti'nde olan tüm macerayı anlattıktan hemen sonra, 5. Bölüm'ün başında şunları söylemektedir:

> Ermeni vilayetlerindeki ve iç bölgelerdeki koşullar hakkında artık pek çok hikâye dolaşıyordu. On beşin üzerindeki bütün erkeklerin, kadınlarının gözleri önünde öldürüldükleri, kadınların ve kızların ırzına geçildiği ve yorucu miller boyunca sürgüne gönderildikleri konularında öyküler vardı.[230]

E, bunları da 18 Mayıs 1915 veya bir iki gün sonrası için söylüyor. Harbiye Nezareti'nden çıkar çıkmaz Muharrem'e, annesine ve Cevad Paşa'ya telgraflar çekmişti. Ailesinden haber gelmesi iki gün almıştı. Demek ki 20 Mayıs'tayız. Demek ki ortalıkta o tarihte böyle söylentiler varmış. Daha baştan her şeyi biliyor olması gerekmez mi? Harbiye Nezareti'nde gözüyle gördüğünü söylediği komutan bekleyen mahkûmlar herhalde cinayet mahallerine ulaşamadan zaten oluyormuş bunlar. İyi ya, başkasının söylenti kabilinden duyduğunu o kesin olarak öğrenmiş veya şahsen öğrendiğinin söylentiler tarafından da doğrulandığını görmüş. Her durumda 1916'nın Ocak ayında Emin Bey'in kahvehanesinden öğrenecek ne kaldı ki? Eğer 18 Mayıs günü için anlattıkları doğruysa Ocak 1916'daki kahvehane macerası çok havada kalıyor. Yok, hükümetin planlarını Ocak 1916'da kahvehaneden öğ-

229. Halil Berktay, Torosyan'ın Anadolu'daki tehcir ve katliamdan bir türlü haberdar olamaması konusu üzerinde ilginç bir yorum yapıyor: "Açıkçası hepsi, bir yere kadar devlete sadık kalmışlık ile karşılığında zulüm görmüşlük arasındaki tezadı koyulaştırmak için başvurulmuş bir dramatizasyon tekniği gibi görünüyordu." Bkz. Halil Berktay, "İki Buçuk Yıl Sonra Tekrar, Torosyan'ın Masalları", *Okuma Notları, Taraf*, 24 Ekim 2012.

230. Torosyan, İngilizce, s. 71 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 153.

rendiyse o zaman da 18 Mayıs günü Harbiye Nezareti bodrumundaki karşılaşma iyice fantastik duruyor.

Aslında Torosyan, burada bir açmaz içindedir. Hem herkesten önce hükümetin planlarını birinci elden öğrendiğini söylemekte hem de okuyucusuna hiç değilse 1915 Mayısı'ndaki ilgisizliğini açıklamakla kendini yükümlü görmektedir. Kendi demesine göre, 20 Mayıs'ta ailesinden "oğulları Çanakkale'deki Yüzbaşı Torosyan" olduğu için kendilerine ilişilmediği yolunda nihayet bir haber gelince rahatlamış olmalıdır. "Havada bahar vardı" diyordu ya.[231] Tüm bunları yeniden değerlendirirsek Torosyan'ın en azından Mayıs 1915'te Ermeni halkının geneline ne olduğu konusunda bir kaygısının olduğunu söyleyemeyiz.

Neyse, buradaki anlatıma geri dönersek kahvehanede öğrendiklerinden dolayı ailesi hakkında iyice endişelenerek alayının işleriyle ilgilenmek bahanesiyle dışarı çıkar.[232] Annesinden nihayet beklediği telgraf geldiğinde de huzursuzluğu geçmez çünkü imzasını her zaman "Varteh Torosyan" olarak atan annesi bu kez "Vartuhi Torosyan Hanım" olarak imzalamıştır. Kuşkuya düşerek iki ayrı acele mektup gönderir. Cevabın gelmesi yine de iki hafta gerektirecektir.[233]

Cemile ile olan fasla ise pek dokunmayayım diyorum, ne olur ne olmaz belki bu edebî türü seveniniz vardır... Kızcağız sürekli öksürmektedir. Omzundaki yara izinin Torosyan tarafından kendisine gösterilip anlamının kendisine açıklanmasından dolayı çok şaşırmış ve mutlu olmuştur. Ama yok, dayanamayıp bir alıntı yapacağım. İnsan omzunda yara izi var diye hiç mutlu olur mu? "Askerî bir terim yoktur, basit, temiz bir aşk hikâyesidir" diye Türkçesinden alıntı yapmak istedim ama yine beceremedim. Mecburen ben çevireceğim:

> Muharrem'in bana açtığı sırrı ona anlatmak için acelemden kelimelerimi yutuyordum. Onun sonsuz mutlu olmasını istiyordum ve onun büyük kaygısının hep, Müslüman inancından olduğu için bir Hı-

231. Torosyan, İngilizce, s. 71.

232. Torosyan, İngilizce, s. 93-96 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 173-176. Türkçesinde yine önemli anlam kaymalarına yol açan çeviri yanlışları var. Mesela, "All agreed that the Turks soon would win the war, especially since the Bulgarians were won over" (Özellikle Bulgarlar kazanıldığından dolayı hepsi Türklerin yakında savaşı kazanacağında hemfikirdi) ifadesi "Özellikle de Bulgarların galip gelmesiyle birlikte, Türklerin yakında savaşı kazanacağı hususunda hepsi hemfikirdi" şeklinde çevrilmiş, s. 175.

233. Torosyan, İngilizce, s. 99-100.

ristiyan ile evlenmesine asla izin verilmeyeceği olduğunu biliyordum. Sözcükler dilimden tekerlendi ve o, onların sevinciyle güldü.[234]

Niye gülüyor dersiniz Cemile? Torosyan'ın kelimeleri yalan yanlış söylemesinden mi? A, olur mu hiç? Ben de hiç Türk filmi seyretmemiş gibi konuşuyorum. Kız, Ermeni ve genetik olarak Hıristiyan olduğunu öğrendiği için mutluluktan gülüyor... Hayatının büyük endişesi zail olmuştur artık, neden gülmesin? Kimmiş bakayım Müslüman olduğu için Cemile'ye Torosyan ile evlenmeye müsaade etmeyecek olanlar?

Bu arada not edelim, Muharrem'in babası, Arap kabilelerini Osmanlı hükümetinin yanına çekmesi için Arabistan'a gönderilmiştir. Ailesi de, Torosyan'ın İstanbul'a dönüşünden iki hafta sonra peşinden gider. Haydarpaşa İstasyonu'nda heyecanlı bir ayrılma olur. Cemile aniden Torosyan'ın kollarının arasındadır, o da onu öpmeye başlar. Öpüşerek ayrılırlar. Üst sınıftan Türk hanımları etrafta olduğu için Torosyan, Cemile'ye ne olacak diye endişelenmiştir ama savaş ve ayrılık zadegânı da hoşgörülü yapabilir. Sorun çıkmaz.[235]

Göz göre göre gelen suikast

Gönderdiği acele mektuplara ve telgraflara cevap alamayan Torosyan, Şubat 1916 ortalarına doğru Harbiye Nezareti'ne gider ve Enver Paşa'nın kâtibine başvurur. O da Everek Kaymakamı Zeki'ye yazarak ne olduğunu sorar. Gelen cevapta Torosyan ailesinin yanlışlıkla tehcir edildiği yazmaktadır. Enver'in kâtibi tehcir edilen Ermenilerin geçtikleri yerlere telgraf çekerek durumu araştırır. Bunlardan sonuç çıkmayınca Torosyan, Garabet aracılığıyla Everek'ten yeni İstanbul'a gelmiş bir Ermeni ailesi bulur. Bu aileden Krikor adlı birinin ona aktardığına göre Everek'ten tehcir 6 Haziran 1915 günü başlamıştır. Erkekler öldürülmüş, kadın ve

234. Torosyan, İngilizce, s. 101. "I garbled my words in my haste to tell her of the secret Muharrem had revealed to me. I wanted her to be infinetely happy, and I knew that her great worry always had been that she was of Moslem faith and never would be permitted to mary a Christian. The words *tumbled from my* tongue and she laughed in the joy of them." Ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 179. "Muharrem'in bana ifşa ettiği sırrı ona bir an önce söylemek istesem de, kullanacağım kelimeleri *dikkatle seçmeye gayret ettim*. Müslüman inancı, bir Hıristiyan'la evlenmesine asla müsaade etmeyecekti ve o güne kadar ki en büyük sıkıntısı buydu. Bu konuda Cemile'nin büyük bir mutluluk yaşamasını istiyordum. Sözcükler ağzımdan dökülüverdi. Cemile sevincinden gülmeye başladı." Vurgu benim.

235. Torosyan, İngilizce, s. 101. "But war and parting can make even patricians indulgent." Burada da çeviri sorunu var. Torosyan, Türkçe - 1, s. 180 "Halbuki savaş ve ayrılıklar soyluları bile baştan çıkarmıştı."

çocuklar tehcir edilmiştir. Torosyan'ın ailesine ise o sırada kimse dokunmamış. Fakat, Kaymakam Zeki daha sonra ailenin Müslüman olması ve kızlarının da kuzeninin oğluyla evlenmesi için baskı yapmaya başlamış.

Torosyan bunun üzerine Harbiye Nazırı'na bir dilekçe yazar ve olanları bildirir. İki gün sonra Harbiye Nezareti'ne çağrılır. Enver'in kâtibi, Talat Paşa'ya hitaben yazılmış ve Enver Paşa tarafından imzalanmış bir mektubu elden Torosyan'a verir. Dâhiliye Nezareti'ne götürmesini ve mümkünse Talat Paşa'ya şahsen vermesini söyler. Mektupta, Yüzbaşı Torosyan'ın ailesinin kanunlara aykırı olarak tehcir edilmesinden dolayı Harbiye Nezareti'nin infiali bildiriliyor ve Kaymakam Zeki'nin cezalandırılması ve ailenin buldurularak İstanbul'a gönderilmesi isteniyormuş. Talat Paşa'nın kâtibi, Torosyan'ın sesindeki nefret ve kızgınlık tonuna ve belindeki tabancasına bir bakış fırlatarak Talat Paşa'nın toplantıda olduğunu, ama sebeb-i ziyaretini anlatırsa yardımcı olacağını söylemiş. Torosyan ısrar etmiş ama olmamış. Dâhiliye Nezareti'nden ayrılırken oradan bir yardım gelmeyeceğini biliyormuş.[236]

Torosyan'ın ailesinin akıbeti konusundaki çabaları şu yukarıdaki paragrafta özetlendiği üzere, Torosyan'ın anlattığı gibi mi cereyan etti, bilmiyorum ama birkaç süslemeye rağmen en azından olabilme ihtimali olan şeylerdir. Burada inanılırlığı zorlayan pek bir şey yok. Aşağıda ise metnin kurmacaya döndüğü hatta avantür kurmacaya döndüğü iyice aşikâr olan bir kısmı geliyor. Aslında Torosyan, bu öyküye de ciddice başlıyor ama olacakları da haber veren bir başlangıçtır bu:

> Yasaya, Müstesna kanununa (*Moustesna kanonou*) göre gayrimüslim askerlerin aileleri baskıdan muaftı. Bununla birlikte Talat Paşa, kendisiyle Enver Paşa arasında düşmanlık çıkması noktasına varmasına rağmen bu kanuna saygı göstermedi. Talat Paşa'nın önüne dikilenler açıkça veya gizlice öldürülürdü.[237]

Sanırım anladınız. Torosyan da Talat Paşa'nın önüne dikildiği için öldürülecektir ama bu açıkça mı olacaktır yoksa gizli mi? Ben bu harem romansına, bu Doğu hikâyesine öyle açıkça işlene-

236. Torosyan, İngilizce, s. 104-110 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 182-187. Türkçe metinde Torosyan'ın Talat Paşa ile görüştüğü hataen söyleniyor.

237. Torosyan, İngilizce, s. 110 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 187. Orijinal metindeki "müstesna kanunu" ifadesi "istisna yönergesi" olarak çevrilmiş. Ayhan Aktar, İttihat ve Terakki hükümetleri tarafından çıkarılmış böyle bir kanun olmadığını kaydediyor.

cek bir cinayetin hiç yakışmayacağı kanaatindeyim, ya siz? Devam edelim lütfen.

Torosyan, bir sabah Rami Kışlası'nda (*Rami Kashla*) askerleri eğitirken pek çok seyircinin önünde gözleri yaşlı bir kadın ona yaklaşır ve Türkçe olarak Annik adında Ankaralı bir Ermeni olduğunu, Türklerin üç ay kadar önce yol yapımında çalıştırmak için kocasını alıp götürdüklerini ve bir daha ondan haber alamadığını söyler. Söylediğine göre Türk polisi her gün evine geliyor, ona hakaret ederek dövüyor ve biraz parasını alarak gidiyormuş. Bir Ermeni olarak kadına acıyan Torosyan karargâha giderek Kumandan Ahmet Bey'den bir belge alır. Bu Annik'i o kadar memnun eder ki Torosyan'ı ertesi cuma günü akşam yemeğine davet eder.

Lütfen oyunbozanlık yapıp "Ne karargâhı? Ahmet Bey kim?" diye sormayın. Bir kâğıdı rüşvetçi polisleri uzaklaştırmaya kâfi bir Ahmet Bey işte; devam edelim. Torosyan, o cuma akşamı Beyoğlu Demir Kapan Sokak 15 numara olarak verilen adrese gider. Apartman Madam Sophie adlı yaşlı bir Rum kadına aittir. Fakat niyeyse kendi apartmanın kapıcılığını da yapmaktadır. Üstelik apartmanın tuhaf kuralları vardır, koltuk mudur nedir, Torosyan, Madam Sophie'ye kılıcını, tabancasını ve kemerini çıkarıp verir. Madam da Annik'i aşağı çağırır. Beraberce yukarı, 4. kata çıkarlar. Muhteşem döşenmiş, derli toplu bir dairedir bu. Arabistan parfümleri kokar. Sekiz sularında Annik, misafirine şarap ikram eder ama Torosyan içmez. Yemekten önce içecek bir şeyler alması için ısrar edince sadece iki kadeh içer. Yemekten sonra kahvesini içerken heyecanlı sesler duyar. Şüphelenerek kapıyı açar. Merdiven boşluğunda birisi "Deli gavur yukarıdadır, işini bitireceğiz" (*Deli giaour yokaredader, ishini Bitiredjegis)* diye bağırmaktadır. Saat tam dokuzdur. Hemen odaya geri döner, büyük bir bıçak alıp kaçmaya başlar. Madam Annik'in elinde bir gazyağı lambası vardır. Vurarak onu düşürür. Kadını odaya tıkar ve fırlar. Silahları yanında olsa kendini koruyacaktır ama onlar aşağıda kalmıştır. Holdeki lambayı da patlatarak adamları karanlıkta bırakır. Karmaşada birbirlerine vurmaya başlarlar. Birkaç tanesi birden "Gavur[a] zehir tesir etmemiştir kaçalım" (*Giaour Zehir teesir itmenish dir Katchalem*) diye bağrışırlar. Birileri orada bekliyor diye aşağı inemeyeceği için çatıya çıkar. Midesi bulanır, başı döner. Kusmaya başlar. Bir bacanın yanında on beş yirmi dakika oturduktan sonra bir kat alçak olan yan apartmanın damına atlar. Tavan arası kapısından içeri girer. İkinci katta bir ana ve kız çocuğuyla karşılaşır. Korkmamaları için kadına durumu açık-

lar, Madam Sophie'den eşyalarını getirmesini ister. Kadın beş dakika sonra döner ve ondan fazla polis ve jandarmanın apartmanın üst katlarını aramakta olduğunu söyler. Hele neyse kurtulur.

Ertesi gün Harbiye Nezareti'ne gider. Vakayı Rıza Bey'e rapor eder. Beraberce Enver Paşa'nın kâtibine giderler. Karargâha giderek tedavi olması konusunda onu ikna ederler ve ertesi akşam Beyoğlu Gazinosu'nda buluşmak için sözleşirler. O akşam oraya gider ve bu grubu çakırkeyf olmuş durumda bulur. Ziya, Asi, Ali beyler ve daha beş kişi vardır. Torosyan'ı da içkiye davet eder, tahkikat neticesinde öğrendiklerini açıklarlar. Buna göre mücadelede dört kişi yaralanmıştır. Eylemi, Torosyan'ı öldürüp cesedini gizlice denize atmak amacıyla sevgililerinden biri olan Fahriye Hanım aracılığıyla Talat Paşa planlamıştır. Bu Fahriye Hanım, Veliaht Yusuf İzzeddin Efendi'nin kolundaki şahdamarını keserek öldüren zalimlerden biriymiş.[238]

Ne macera değil mi? Kurmaca bu, "böyle oldu" diyorsa böyle olmuştur. Âlem-i tahayyülde neler oluyor. İçinde Talat Paşa'nın adı geçiyor ama harem dizilerinde de Kanuni Sultan Süleyman'ın adı geçiyor, hatta kendisi var, görüyoruz işte, perdeciden giyinmiş bir şekilde ete kemiğe bürünmüş dolaşıyor, ne var yani? Yanılsama işte. Peki, ikna edici bir yanılsama mı? İyi bir kurmaca mı?

1916'nın İstanbul'unda milletin canı burnundayken insanlar şehrin dışındaki bir kışlaya gidip asker talimi mi seyrediyorlarmış? Torosyan, Fahriye'nin Ermeni olmadığını nasıl anlamaz? İki kelime konuşması yetmez mi? Hadi anlamadı, polise para kaptırmaktan şikâyet eden kadının, o savaş ve kıtlık koşullarındaki refahı, debdebe ve daratı hiç mi uyarıcı olmuyor? Ayrıca kahramanlar kılıcını, tabancasını, kemerini öyle kolayca kaptırır mı? Talat'ın tertibindeki beceriksizliğe de bak sen. Kullanacakları yöntemde bile anlaşamamışlar. Torosyan yukarıda güzel güzel zehirli içkisini içerken aşağıda heyecanla bağırıp çağırıp kuşu kafesten uçurmanın manası nedir? Bu ne tabansızlık öyle bir dakika önce işini bitirmekten dem vururlar, sonra kaçalım diye koro halinde bağırırlar. Ama lütfen dikkat, hiç olmazsa kahramanlara zehir tesir etmiyor... Yani az ediyor. Fedailer önce geldi herhalde, arkadan da jandarma-polis ordusu...

Bir de Demir Kapan Sokak vardı, değil mi? Kurmaca diye hiçbir şeyi bir kaynakla karşılaştırmayacaktım ama kurmacada rol alan sokağın bizim evrende ikizi var mıdır gibisinden bir kurt

238. Torosyan, İngilizce, s. 110-113 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 187-190.

düştü içime. Pervititch'in 20. yüzyıl başlarına ait muhteşem haritalarına baktım. Yok öyle bir sokak.[239] Peki, bir şey demek mi bu? Tabii ki hayır. Eminim kendi evreninde, bizimkine hiç bulaşmadan varlığını sürdürüyor, kendi gerçekliğini teneffüs ediyordur o sokak hâlâ. Ama öğrendiniz artık, siz siz olun oralara yolunuz düşerse Fahriye Hanım'dan uzak durun, malum yaşlanmaz da onlar.

Rami Kışlası'na dönen Torosyan, Amerika'daki kardeşlerine bir mektup yazarak hükümetin, eğer yapabilse, Ermenileri kökünden söküp yok etmeyi planladığını bildirir ve ailelerinden bir iz bulamadığını anlatır. Savaşın genel gidişi hakkındaki fikirlerini iletir. Müttefiklerin, imparatorluğu her cepheden sıkıştıracakları fakat İstanbul'u asla almayacakları yolundaki kanaatini paylaşır. Kardeşlerine, Amerika'daki bütün Ermenileri, Türkiye'deki hemşerilerinin gerçek koşulları konusunda bilgilendirmelerini önerir ve daha fazlasını da yapar. Bir Ermeni Gönüllü Lejyonu örgütlenmesi için çaba gösterilmesini de söyler. Büyük risk alarak mektubu Amerikan Elçiliği'ne götürür ve kendisine yardım etmeye söz veren bir Ermeni tercümana verir.[240] 18 Mayıs 1915'te yapmaya lüzum görmediği bir şeyi şimdi Şubat veya Mart 1916'da yapmıştır. Bu arada Harbiye Nezareti nezdinde yaptığı girişimlerden de sonuç çıkmamış, dolayısıyla Torosyan ailesinin katledildiğine ikna olmuştur. İntikamlarını almaya karar verir.[241]

Avrupa cephelerinde Torosyan

Yukarıdaki yüksek tempolu suikast, kaçmaca-kovalamaca faslından sonra tekrar savaş tarihinin hurda teferruatına dönmek sıkıcı olacak belki ama Torosyan, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Almanların talebi üzerine Eylül 1916'da Balkanlar'a 100.000 kişilik bir ordu göndermeye mecbur kaldığını kaydediyor. Ona göre, o zamana kadar İzmir sahillerini başarıyla savunmakta olan 21. Kolordu, Avrupa'ya gönderilmek üzere İstanbul'a çağrılmış. Bu kolordu, 46., 50. ve 51. Tümenlerden oluşuyormuş. Kendisi 46. Topçu Alayı'nın komutanı olan Miralay/Albay Ali Rıza'nın yardımcısı olarak görevlendirilmiş.

239. Seden Ersoy ve Çağatay Anadol (haz.), *Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul*, İstanbul, Axa Oyak-Tarih Vakfı, Tarihsiz.

240. Torosyan, İngilizce, s. 113-114.

241. Torosyan, İngilizce, s. 115 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 193.

Alayının subaylarından, 46. Tümen'in komutanı Miralay Mahmud Beliğ Bey'in bir İttihat ve Terakki karşıtı olduğunu öğrenmiş. Mahmud Beliğ, iyi bir asker olduğu ve Erkân-ı Harbiye mektebinde Enver ve Cemal Paşaların hocalığını yaptığı için diğer muhaliflerin kaderinden kurtulmuşmuş. Ayrıca, onun kurmay heyetinde bulunan İzmirli bir Mustafa Şevket Bey de İttihatçı gibi görünmesine karşın aslında muhalifmiş. Torosyan'ın tümenine Makedonya Cephesi'ndeki Serez yöresine gitmesi emredilmiş ve tümen Bulgarlara yardım etmek amacıyla 24 Eylül 1916'da oraya ulaşmış. Gider gitmez de Takhino Gölü (Takinos-Loche) yakınlarındaki mevzilerine taarruz eden İngiliz, Fransız ve Yunan birlikleriyle savaşa tutuşmuş. Bu çarpışma, Torosyan'ın o güne kadar katıldığı en şiddetli kara savaşı imiş. Torosyan, düşmanın top atışlarını yönlendiren uçakları soba borusundan yaptığı sahte toplarla kandırmış.[242]

Ayhan Aktar, İsmet Görgülü'nün kitabına dayanarak "Avrupa cephelerine" gönderilen kolordunun 21. değil, 20. Kolordu olması gerektiğini kaydediyor. 20. Kolordu komutanının, Torosyan'ın belirttiği gibi Abdülkerim Paşa olmasından ve 46. Tümen ve 46. Topçu Alayı'nın da yine Torosyan tarafından belirtildiği gibi 20. Kolordu'da bulunmasından yola çıkan Aktar, "Yüzbaşı Torosyan, 20. Kolordu yerine 21. Kolordu yazarak maddi hata yapmış olmalıdır" diyor.[243]

Torosyan'ın şimdiye kadar mensup olduğunu söylediği askerî birlikler ve onların faaliyetleri konusunda henüz maddi hata yapmadığı bir durum olmadığını hemen belirtelim. Çanakkale'de 6. Ağır Topçu Alayı'nda olduğunu söylüyordu, değildi. 8. Tümen'in 3. Kirte Savaşı'na katıldığını söylüyordu, katılmamıştı. Fakat bundan çok daha önemlisi, Görgülü'nün verdiği bilgilerle Torosyan'ın verdikleri dikkatle karşılaştırılınca sorunun bu karıştırmadan ibaret olmadığı hemen ortaya çıkıyor. Torosyan'ın yalnızca Çanakkale'de bulunuşu üzerine yoğunlaşan, diğer cephelerdeki faaliyetini irdelemek bir yana dursun, Çanakkale'de de sadece 19 Şubat 1915 gününün anlatımlarını ele alan Ayhan Aktar'ın referans verdiği kaynakta bulunan bu hususlar dikkatinden kaçmış veya dikkatini çekmemiş olmalıdır.

Mesela, şu yukarıda değindiğimiz soba borusundan sahte topları kullandığı İngiliz taarruzu, Torosyan'ın görevli olduğunu söy-

242. Torosyan, İngilizce, s. 115-117 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 193-195.

243. Torosyan, Türkçe - 1, s. 194, n.1.

lediği 46. Tümen'e karşı değil, 50. Tümen'e karşı yapılmış. Burada da mı kendi birliğini yanlış hatırlıyor veya karıştırıyor? 46. Tümen'in komutanının Mahmud Beliğ olduğunu söyledikten sonra, kendisinin 46. Tümen'in 46. Alayı'nda görev yaptığını belirttikten sonra hiç olabilir mi?

Zaten evvel emirde 20. Kolordu diye bir birim Makedonya Cephesi'ne gitmiyor. Sadece 50. Piyade Tümeni'nin gitmesine 12 Eylül 1916'da karar veriliyor. Bu tümen, 21 Eylül-25 Ekim 1916 tarihleri arasında parçalar halinde bölgeye ulaşıyor. Torosyan da 24 Eylül tarihinde ama 46. Tümen'le birlikte cepheye vardıklarını söylüyordu. 50. Tümen'in savunma bölgesi Tahino/Tahinos Gölü kıyısındaki Doksamboz ile Ege kıyısındaki Leftera Koyu arasındaki yermiş. Gider gitmez değilse de 31 Ekim 1916 günü İngilizler, 50. Tümen'in savunduğu Tahino Gölü kıyılarına, göl ile Ege Denizi arasındaki dar berzahtan saldırıyorlar. Başarılı olamayarak geri çekiliyorlar. 50. Tümen'in bu çatışmadaki kaybı da 19'u şehit olmak üzere toplam 119 imiş. Bu mu Torosyan'ın nitelediği şekliyle hayatının en şiddetli çatışması? Çanakkale'den, Kirte'den gelen bir subayın izlenimi böyle mi olmalı? Kaçan balıkların büyük olduğunu biliriz, katılınmayan savaşlar da en şiddetlileri mi oluyor?

Bilmem, belki de Torosyan bu çarpışmaya katılmıştır, haksızlık ediyorumdur. Biraz abartarak, yıllar sonra hafızasında kalan izlenimleri aktarıyordur. Fakat o zaman da 46. Topçu Alayı'na, 46. Tümen'e, komutan Mahmud Beliğ'e elveda dememiz gerekecek. Ya biri ya diğeri. Başka ihtimal yok, çünkü 46. Tümen, 31 Ekim 1916'da o bölgede bile değil. Torosyan, neyi, neyle karıştıracak? Zaten, 20 Kolordu da o tarihte henüz kurulmuş değil. Bulgarların Makedonya Cephesi'nde sıkışmaları üzerine, cephede olan 50. Tümen'in yanına, İstanbul'da bulunan 46. Tümen ve 16. Depo Alayı'nın gönderilmesine karar verilerek kuruluyor 20. Kolordu. Görgülü'de, Torosyan'ın dediğinin aksine bu kolordunun bir üçüncü tümeni yok. Yani, 51. Tümen diye bir tümen, bu kolorduda yok.

Yeni birliklerin cepheye ulaşma tarihi de 26 Kasım 1916 ve 11 Ocak 1917 arasına rastlıyor. 20. Kolordu'ya, 2. Bulgar Ordusu emrinde bulunarak Serez'in batısından Ege kıyılarına kadar olan bölgeyi savunma görevi veriliyor. 20. Kolordu karargâhı ve 46. Tümen'in Makedonya Cephesi'ne ulaştıkları tarih 6 Aralık 1916. Drama'ya gidiyorlar. 46. Tümen, Mart 1917'de, bölgede sadece kendi 177. Alayı'nı ve 50. Tümen'i bırakarak dönüyor. Şimdi, yer, zaman, tam tarih, birlik adı, komutan adı vererek sunduğu bilgilerde

bu derece bir sapmayı, hafızanın insana oynadığı masum oyunlarla açıklayamayız. Bu kadar yanlış ayrıntıyı belleyip "hatırlayacağına" doğrusunu hatırlasa o hafıza, olmuyor mu? Ha, unutmadan, Torosyan burada komutanları konusunda da yapacağını yapıyor ve kendi 46. Topçu Alayı'nın komutanının adını yanlış veriyor!

20. Kolordu'da, her iki tümende de birer tane topçu alayı olduğuna göre neyle karıştırıyor bilinmez ama 46. Topçu Alayı'nın, yani 46. Tümen'in tek topçu alayının komutanı dediği gibi Albay Ali Rıza değil Binbaşı M. Behçet imiş. Zaten tümende albay rütbesinde sadece Mahmud Beliğ var. Bir Ali Rıza var ama o da binbaşı, topçu değil ve 145. Alay'ın komutanı. Yine mi kendi komutanının kim olduğunu tutturamadı Torosyan? Komşu 50. Tümen'in topçu alayı ile karıştırmıştır desek o bile mümkün değil çünkü o komutanın adı da Binbaşı Sadık Bey. Üstelik, Mahmud Beliğ'in kurmayı diye anlattığı bir Mustafa Şevket Bey vardı ya, işte o da yok. 46. Tümen'in kurmay başkanının adı Muhittin. Yüzbaşıymış.[244]

Torosyan'ın Avrupa cepheleri maceralarına dönersek, "cepheleri" diyorum çünkü Manastır ve Romanya cephelerinde de bulunduğunu söylüyor. 15 Ekim 1916'da Kavala'da konuşlanan Bulgarlar, Türklerin yardıma gelmesini istemiş. Torosyan, bulundukları yerin 27 mil[245] doğusundaki Drama'da bulunan kolordu karargâhına çağrılmış. Hemen Mirliva/Tuğgeneral Abdülkerim Paşa'nın huzuruna çıkarılmış. "Demek, İngilizleri soba borusundan yaptığı toplarla aldatan deli gavur Yüzbaşı Torosyan sensin" demiş paşa. Torosyan'ın Harbiye Nezareti'nin tam güvenine sahip olmasından övgüyle bahsetmiş, bir Hıristiyan ve Ermeni olmasından dolayı Kavala'daki Bulgarların yanına özel temsilcisi olarak onu görevlendirmiş. 8 Kasım 1916'da karargâha geri çağrılmış. Raporundan memnun kalan paşa onu Manastır Cephesine göndermiş. Orada, Alman, Avusturyalı ve Bulgar komutanlar ne yapacaklarını tartışıyorlarmış. Alman komutan, Müttefiklerin güçlü noktası Manastır'a saldırılması fikrindeymiş de Torosyan, cephenin, sağ tarafındansa merkezine yapılacak bir saldırının daha verimli olacağını düşünmüş. Kesin karara ulaşılmasına vakit kalmadan Genel Karargâh saldırıyı ertelemiş.

Emin olun ki savaşların nasıl planlanacağı hususunda fikri en çok sorulan, aranan *subaltern* (madun) Torosyan'dan başkası değildir. Hangi kıdemsiz yüzbaşıya nasip olmuştur, Makedon-

244. Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 181-183.

245. Türkçe çeviride sehven 12.5 kilometre deniyor, Torosyan, Türkçe - 1, s. 196.

ya Cephesi'nde nereye taarruz edileceğini kardeş orduların kardeş subaylarıyla tartışmak? Ama askerî nezaketten nasibini almamış Alman'a da bak sen! Torosyan'ın fikrinden başka fikirler serdetmeye mütecasir kerata. Torosyan'm dar askerî bağlamının dışında da bir *subaltern* olduğu ama sesinin gür ve bol çıktığını artık anlamamız gerekiyor galiba.

19 Kasım 1916'da Torosyan'ın içinde bulunduğu heyet özel bir görevle Romanya Cephesi'ne Tutrakan'a hareket emrini almış. Orada Alman Mareşal Mackensen komutasında büyük bir ordu bulmuşlar. En güçlü Türk tümenlerinden 50. ve 51. Tümenler bu cephede, Slata'da görevlendirilmiş. Torosyan'a da 51. Topçu Taburu'nun kumandası verilmiş.[246] E, hani 50. ve 51. Tümenler Makedonya Cephesi'ndeydi? Hangi arada iki koca tümen Romanya Cephesi'ne kaydırıldı? Birkaç kişilik heyetle seyahat eden ve dolayısıyla hızlı seyahat ediyor olması gereken Torosyan, 8 Kasım'da hâlâ Makedonya Cephesi'nde. 19 Kasım'da da Romanya Cephesi'ne hareket emri alıyor. Gidiyor bakıyor ki 50. ve 51. Tümenler Romanya Cephesi'nde! Tabii unutmayın, Makedonya Cephesi'ndeki 20. Kolordu'da 51. Tümen diye bir birlik zaten hiç yoktu. Görgülü'ye hemen bakıyorum. Romanya Cephesi'nde 6. Kolordu'ya bağlı olarak sadece 25., 15. ve 26. Tümenler var. Acaba şimdi de cepheleri mi karıştırdı diye Galiçya Cephesi'ni bile kontrol ediyorum, orada da 15. Kolordu'ya bağlı olarak 19. ve 20. Tümenler var.[247]

Sonra içimden bir ses diyor ki "Yöntem olarak yanlış yapıyorsun. Torosyan'a karşı Görgülü. Bir kaynağa karşı başka bir kaynak. Ne malum canım, Görgülü'nün verdiği bilgilerin doğru olduğu? Daha önce Rumeli Hamidiye'sini 'ütülememiş' miydi? Şimdi de içlerinde sırf Torosyan var diye Romanya Cephesi'nden de 50. ve 51. Tümenleri ütülemiş olmasın?" Böyle diyorum ve sevgili kariler bu düşünce bana tam yarım saate patlıyor. Naçiz kütüphanemde eşiniyorum. Galiçya Cephesi'yle ilgili bir şeyler buluyorum ve sizi daha fazla bekletmemek adına hemen paylaşıyorum. M. Şevki Bey'in 1928'de alfabe devriminden biraz önce çıkmış anılarına bakıyorum. 20. fırka (tümen) ile gitmiş M. Şevki Bey Galiçya'ya.

246. Torosyan, İngilizce, s. 117-121 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 196-199. Türkçesinde "51. Tümen Topçu Bataryası'nın" komutanlığına getirildiğini söylüyor. İngilizcede "I was charged with the command of the 51st Artillery Battalion" dediğine göre "tabur komutanı" olarak çevirmek gerekirdi.

247. Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 180 ve s. 178.

331 [1916] senesi Haziranının son günlerinde Keşan-Şarköyü civarındayız. Çanakkale muharebeleri hitama ereli ancak altı ay kadar oluyor. (..) Ve nihayet Temmuz bidayetinde kol ordunun ilk fırkası, Kaymakam Şefik Bey kumandasındaki on dokuzuncu fırka Uzun Köprü'den trene irkaba başlandı. Temmuz nihayetlerine doğru da bizim fırkamız, yani yirminci fırka sevk olunacakdı.[248]

Böyle diyor Şevki Bey. Galiçya Cephesi için Görgülü ne diyorsa onu diyor. O sıradaki rütbesi Torosyan'dan düşük. O hâlâ mülâzım-ı sâni. Modern bir edisyonu da var. İsteyen ona baksın. Her tarafını okusun. Bu ikisinden başka fırka/tümen yok.[249]

Torosyan'ın Romanya Cephesi anlatımına geri dönersek, Tutrakan'daydılar. Birliği kendisinden önce cepheye gitmiş, onu bekliyor olmalıydı. 28 Kasım 1916'da, saat tam 03.30'da topçu ateşiyle saldırıya geçmişler. Tuna'nın düşen şarapnel parçalarıyla çalkalandığını duyuyorlarmış. "Sihirli gerçekçilik" dedikleri de bu olmalı. O sabahın köründe, cephenin o noktasında bulunmayan biri bu şarapnelle çalkalanan Tuna'nın çırpınışlarını nasıl uydursun ki? Gecenin ayazını siz de iliklerinizde hissetmiyor musunuz yani şimdi? Gece inşa edilen üç ponton köprüden geçmeye başlamış Tuna'yı "ordularımız." Romanya tarafına geçiyorlar tabii. Askerlikten pek anlamadığımı söylemiştim herhalde. İstihkâm işlerinden, mühendislik işlerinden hiç anlamam. Fakat, nehri bir gecede inşa edilen pontonlar ile mi geçiyormuş ordularımız? Nehir de Göksu Deresi değil ki, Tuna! Hele maşallah.

Düşman kendi cephane depolarını imha ettiği için 04.30'a kadar nehrin Romanya kıyısı alevler içindeymiş. Alevlerin ısısı o kadar yüksekmiş ki nehri geçerken yüzlerini yakıyormuş. Romanya cephesi makineli tüfek "ateşimizle" çabucak kırılmış. 05.00'e gelinceye kadar "bizim" topçu alayları da nehri geçmiş. "Mış", "miş" diyorum, Torosyan'a inanmadığımdan değil, hani kendimizin bulunmadığı zamanları aktarırken de öyle yaparız ya... O yüzden... Bir de ne yalan söyleyeyim, bu savaş karikatürünü anlattığım için Romanyalıların hakaret davası açması ihtimalinden çekiniyor ve önlem olarak suçu Torosyan'ın eşiğine yığıyorum. Neyse, ilk geçen tabii ki Torosyan'ın taburuymuş. İlerleyen "süvarimizi" düşman ateşlerinden korumak için oradaymış. Çarpışma

248. M. Şevki, *Mehmedçik Avrupa'da*, İstanbul, İkbal Kütüphanesi, 1928, s. 3-4.

249. Kansu Şarman (haz.), *Kumandanım Galiçya Ne Yana Düşer. Mehmetçik Avrupa'da: M.Şevki Yazman'ın Anıları*, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2006, s. 4.

iki gün sürmüş. Sonunda başkente (Bükreş) giden anayola çıkmışlar. Bükreş'in sekiz mil kadar uzağında olan güçlü bataryalar sürekli ateş ediyor ve kenti koruyormuş.

Anayoldan böyle sellemehüssellem gidilirse durumun vahim olacağını anlayan Torosyan, erlere, Bükreş'i kuşatan tepelerin arkalarında mevzilenmelerini ve 200 metre arayla bataryaların yerleştirilmelerini emretmiş. İnsan merak ediyor değil mi, Torosyan'ın emrinde kaç batarya varmış ki? Neyse, yarım saat içinde ateşe hazır imişler. Fakat Romanya ordusu da onların konumlarını keşfedip şiddetli bir bombardımana başlamış. Saldırı öylesine ani ve beklenmedik imiş ki hangi mesafeden ateş ettiklerini kestirmek mümkün değilmiş. Şimdi topçu da değilim ama biraz önce Rumen topçusunun Bükreş'in 8 mil civarında konuşlandığını ve ateş ettiğini söylemiyor muydu? Neyse, hemen bazı askerlerini düşmanın şarapnel başlıklarını (?) bulması için görevlendirmiş. Onlara bakarak ateşin 5.500 metreden geldiğini anlamış. Cevabî ateş açtırarak 12 dakikada[250] birkaç küçük çaplı top dışında Rumen bataryalarını susturmuş. O zaman da adamlar dağ toplarını devreye sokmuşlar ama ateşleri etkili değilmiş.

Daha iyi bir görüntü elde etmek ve gelecek saldırılarının yönünü belirlemek isteyen Torosyan, stereoskopunu alarak tepenin eteklerine tırmanmış. 50 yarda kadar gitmemiştir ki bilin ne olur? Evet, tahmininiz doğru, yine bir şarapnel parçası gelir kafasını sıyırır. Şuurunu yitirmez ama bulanık kafayla yere çöker. Yarası feci acımaktadır. Üniformasının göğsü kızıl kana bulanır. Kan kaybından öleceğini düşünürken Kızıl Haç askerleri yetişip yarasını sararlar. Torosyan ayağa kalkar, bataryalarına açık alanlara ateşe devam etmesi[251] emrini verir. Fakat savaşın durumunu tekrar gözden geçirip orduların göğüs göğüse dövüştüklerini görünce emrini geri alır. Bunun yerine açık vadi yönünde hızlı bir yürüyüş emreder.

Bataryasının başında personeliyle ilerler. Üç mil kadar gitmiş-

250. Çeviri, "20 dakikada" diyor, aslında "twelve" dendiğine göre yine bir dikkatsizlik hatası yapılmış durumdadır. Torosyan, Türkçe - 1, s. 200.

251. Torosyan, İngilizce, s. 123. Burada Torosyan'ın bataryalara tam olarak ne emri verdiği açık değildir. "I ordered my batteries to play on the open fields" diyor. Ben, ateşin devamını istediği şeklinde anladım. Çeviride "bataryamın açık alana çıkmasını emrettim" olarak karşılanmış. Evvela, tabur komutanı olduğu için birden fazla bataryaya emrediyor. Metindeki gibi çoğul olarak çevirmek gerekir. "Açık alana çıkmak" anlamının nasıl edinildiğini ise anlamadım. İki ordu askerlerinin yakın dövüşte olduklarını görünce dost birliklere zarar vereceği kaygısıyla bu emrini iptal ediyor. Torosyan, Türkçe - 1, s. 200.

ken kendilerine doğru dörtnala gelen üç haberciyle karşılaşırlar. Rumenler takviye almıştır, durdurulmaları gerekir. Bataryasını hemen vadiye bakan alçak bir yarın tepesine çıkarır. Rumen süvarisi sonsuz bir geçit resmi halinde anayoldan ilerlemekte ve "ordularımızın" ilerlemesini durdurmak istemektedir. Hemen ateş açarlar. Topların koruması altındaki Almanlar çılgınca ileri atılır. Vadi bir an içinde, dönenip duran askerlerin ve ürkmüş atların cehennemî bağırtıları ve kişnemeleriyle dolu bir girdap suretini alır. Yüzlerce binicisiz at tepelere koşmakta veya ölmüş ya da yaralı adamlar üzengilerden sarkmaktadır. Görür. Gün batmadan düşman ricattadır. Muzaffer Alman, Bulgar ve Avusturya süvarileri 5 Aralık günü atlarını Bükreş'e sürerler. Türk topçu taburu şehrin altı mil dışında bir köye gönderilir. Yapılan sayımda sadece 28 adamını kaybettiğini öğrenir. Ertesi gün öğleden sonra şehre girmeleri emredilir. Palace Hotel'e yerleşirler. Alman subayları övgü doludur. Karargâha, Torosyan'ın idaresinde 25 düşman topunun susturulduğunu bildirirler, istisnaî cesaretini anlatırlar. Cephelerde erlerin her gün gösterdiklerinden daha fazla olmayan bu zahirî kahramanlık için Alman, Avusturya ve Bulgar subaylarından oluşan bir delegasyon Torosyan'ın önünde hazır durur ve kendisine "? ?" madalyaları takarlar.[252]

Ayhan Aktar, bu madalyalar konusunda "Metinde '? ?' şeklinde geçiyor. Yüzbaşı Torosyan kendisine takılan madalyaların ismini hatırlamıyordu herhalde" yorumunda bulunuyor.[253] İlahi, sanki tümenini hatırladı, alay komutanını doğru bildi, tarihleri yanlışsız, savaşın cereyan edişini muhteşem dikkatli anlattı da bir kusur madalyaların adı kaldı. Ayrıca, madalyalar o an takılıp yarım saat sonra geri alınacak şeyler değil ki unutsun. Osmanlı ve Fransız hükümetlerinin verdiği sertifikaları cebinde dolaştıran, kitabına fotoğraflarını koyan adam madalyaları aldıktan sonra "Ben bunların adını ileride nasıl olsa hatırlamam, başa bela olurlar" diyerek Tuna'ya fırlatmadı ya beş dakika sonra! "Hatırlamıyordu" yerine "bilmiyor" desek? E, anlattıkları içinde bir tek Bükreş'in işgal tarihini doğru "hatırladı" diye Torosyan'ın hatıratını Romanya Cephesi için temel kaynaklardan biri olarak ilan etmeyeceğiz değil mi? "Peki ne sonuç çıkarıyorsun? Torosyan Avrupa cephelerinde bulunmadı mı yani?" diye sorulursa, buna cevabım şöyle: "Bilmiyorum. Belki bulunmuştur. Belki bulunmamıştır. Ben bulunma

252. Torosyan, İngilizce, s. 121-125 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 198-202.

253. Torosyan, Türkçe - 1, s. 202, n.6.

ihtimalini çok düşük görüyorum ama bu aslında hiç önemli değil. İsterse bulunmuş olsun, isterse bu anlattıkları cephede bulunduğu kesin olan birinin adı altında yayımlanmış olsun, mesela Torosyan değil de Mackensen imzalı olsun, içinde bunlar varsa ne fark eder? Bizim derdimiz Torosyan'ın falan veya filan cephede bulunmuş olması değil ki. Ben ancak şunu söylüyorum, Torosyan'ın ürettiği metin burada da kullanılacak durumda değildir.

Arap isyan lideriyle tanışma

Romanya'da böyle güçlü birliklere daha fazla ihtiyaç kalmadığı için 51. Tümen'e İstanbul'a dönmesi emredilir. Torosyan da geçici olarak bu tümenin topçu taburuna verilir. Doğu cephelerine gideceklerdir. Trende Binbaşı Nuri Bey adında bir subayla tanışır. Binbaşı Nuri de Galiçya Cephesi'ndeki 14. Kolordu'nun kurmay subaylarından biridir ve şimdi Filistin'e gidecektir. Neyse, uzatmayalım. Nuri, Torosyan'ın Everek'te doğmuş bir Ermeni olduğunu öğrenince kahramanlığını duyduğu Torosyan'ı bilip bilmediğini sorar. O da daha o sabah tıraş olurken aynada gördüğünü söyler. Böyle de ince esprileri vardır Torosyan'ın.

Öğreneceğini öğrenince Nuri heyecanlanır, Torosyan'ın elini tutar, "Acayip?" (*Ajaibe*) der. "İkimizin karşılaşması ne kadar tuhaf, böyle bir zamanda" der. Torosyan'ı duymuştur. Arkadaşı olan belli bir Arap Paşa'nın evinde de resmini görmüştür. Bu paşa, tabii ki Muharrem'in babasıdır. Paşa, Torosyan'ın anne babasının hayatta olduğunu söylemiştir. Öyle midir gerçekten?

Torosyan'ın aklı karışır. Adamın bildiği bir şey varsa o da Ermeni katliamlarıdır. Torosyan, ailesinin hikâyesini Nuri'ye anlatır. Tam adı Nuri Yusuf olan binbaşı da gücünden korkulan soylu bir Arap ailesinden gelmektedir. Ailenin çoğu üyesi yakalanmış ve asılmıştır. Kuzeninin Şam'da alenen idam edilmesi üzerinden sadece dört hafta geçmiştir. Saatlerce konuşurlar. Nuri, bir Arap olarak kendisinin ve Ermeni olarak Torosyan'ın ve tabii ki halklarının ortak noktalarından bahseder. Filistin'de ilk fırsatta firar edecek, halkından bir ordu toplayacak intikam (*entekam*) alacak, isyan (*esyann*) edecektir. Gitmeden önce Torosyan'ı Sarıyer'deki (*Sori-Yaar*) evinde bir gece geçirmeye ikna eder.

Torosyan'ın, Sarıyer'de geçirdiği bu gece onun kaderi veya metnin kurgusu açısından oldukça önemlidir. Şöyle ki Torosyan'ın metninde takip edilmesi en kolay izleklerden biri Araplarla ilgilidir. Bu da tabii ki metnin temel senaryosu gereği böyledir. "Bir ha-

tırat metninde senaryonun ne işi var?" denebilir tabii. Bilmiyorum, normalde olmaz tabii. Olmaması gerekir. Fakat şöyle bir düşünelim; Torosyan'ın okuldan can dostu Muharrem ve ailesi Arap'tır. Şimdi de kader (kurgu) yine karşısına bir Arap çıkarmıştır. Üstelik bunun niyeti bozuktur. Okuyucuyu bir şeyler yapacağına ikna etmeye yarayacak sözler söyler. Olacaklara hazırlar. Tabii Torosyan da öyle. O gece Sarıyer'de önünde ne tür maceraların olacağını düşünür.

> ...[B]eni de açık isyan yoluna itecek maceralar. Belki, ben de çöl kumları üzerinde intikamı bulacaktım. Esmer, haydut kılıklı, çok cesur adamların beni bilinmeyen bir arenaya doğru izleyeceği bir günün vaadiyle dolu, karıncalanma hissi veren bir geceydi. O gece, gizli görevlere, komplolara, casusluk yapan düşmanların berbat gölgelerine ve gizli olayların ipuçlarına ve sözcüklerin, gülümsemelerin, jestlerin gizli önemlerine dair entrika ve karşı entrika düşleri kurdum.[254]

Anladınız tabii Arabistanlı Lawrence'a sıkı bir rakip geliyor. Ama şimdi o kadar heyecanlı olmayan tümen numaralarına ve hareketlerine dönmek durumundayım. Torosyan, yukarıdaki kader (kurgu) gecesinden sonra, sadece bir hafta önce İstanbul'a gelmiş olan eski birliği 46. Tümen'e katılır. Hay Allah, Görgülü'de bu tümenin Mart 1917'de geri döndüğü kaydını görmüştük. Demek ki o sıralardayız. Kendisinin geçici olarak görev yaptığını söylediği 51. Tümen diye bir birliğin Avrupa cephelerinde olmadığını da görmüştük. Fakat yine bir rakam eksiğiyle 50. Tümen, Romanya'dan değilse de Makedonya'dan 25 Temmuz 1917'de İstanbul'a dönmüş ve Halep'e gönderilmiş.[255] Ola ki Torosyan bu tümeni kastediyor olsun. E, o zaman da 46. Tümen'in İstanbul'a dönüş tarihi konusunda verdiği bilgi tutmuyor. Ona göre, 46, kendilerinden sadece bir hafta önce dönmüştü ya... Tabii bu arada, Binbaşı Nuri'nin Galiçya'daki kolordusu diye zikrettiği 14. Kolordu diye bir birlik de o cephede mevcut değil, dikkatinizden kaçmamıştır. Oradaki büyük birlik de 15. Kolordu'ydu. "Bir eksik rakam kuralı" yine işledi mi? İşledi.

254. Torosyan, İngilizce, s. 129 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 205. Türkçe çeviride Torosyan'ın bütün bunları rüyasında gördüğü söyleniyor. "I ...dreamed of" ifadesini tabii ki böyle de çevirebiliriz. Fakat metnin ilerleyen kısımlarında o gizli görevlerin, komploların gerçekleştiğini, tabii ki Torosyan'ın Arap süvarileri başında, çöl kumları üzerinde "gerçekten de" intikamdan intikama koştuğunu dikkate alırsak, bunların hepsinin Torosyan'a rüyasında malum olduğunu kabul etmemiz ve olaya bir de doğaüstü boyut kazandırmamız gerekecek.

255. Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 183.

Irak Cephesi

İstanbul'da aylarca kalarak insan ve malzeme eksikliklerini giderirler. Öyle diyor. 17 Mayıs 1917'de yolculuklarının ilk durağı olan Kuzey Suriye'deki Katma'ya gitmek için yola çıkarlar. Yol boyunca, her durakta ailesini sorar, bir şey bulamaz. Katma'da, bir Ermeni kadından, Everek'ten tehcir edilen Ermenilerin, Halep'te bulunduğunu öğrenir. İzinde olduğu için hemen Halep'e gider. Kundura boyacısı çocuklarla Ermenice konuşmaya çalışır ama çocuklar, üniformasına korku dolu gözlerle bakarak Müslüman olduklarında ısrar eder ve ondan kaçarlar. Sonunda birinin güvenini kazanır. Onun sayesinde Everekli bir başka çocukla tanışır. Çocuk, annesiyle birlikte ordunun üniforma fabrikasında çalışmaktadır. Ailesinden kalan herkes ölmüştür. Beraberce o fabrikaya giderler. Everekli kadınları bulur ama hiçbiri Torosyan'ın ailesine ne olduğunu söyleyecek durumda değildir.[256]

Torosyan ve birliği (46. Tümen) Katma'ya ulaştıktan bir hafta kadar sonra Musul'a gitme emri alır. Demiryolunun sonu olan Tell Halaf'a kadar giderler. Sonrası 12 günlük zor bir yürüyüştür. 9 Haziran 1917'de perişan bir halde Musul'a varırlar. Irak cephesi komutanı Halil Paşa, gelen birliğin bataryalarını görmek için şehrin yakınındaki bir tepeye çıkar. Tifüs ve kolera salgın halindedir. Yiyecek yoktur. Onların gelmesinden iki hafta kadar önce Halil Paşa'nın yiyecek aramaları ve gerekirse kabilelerden toplamaları için gönderdiği 1.500 asker asla geri dönmemiş, subayların kesik başları cevaben çuvallara konularak gönderilmiştir.[257]

Temmuz başında yiyecek kıtlığı iyice artmış. Miralay Salih Bey ve Torosyan, yiyecek bulmaları için kabilelere gönderilmişler. Yezidi (*Yezido*) kabilesinin şeyhi Musa'nın en yaklaşılabilecek kişi olduğunu düşünmüşler. 1.000 piyade eriyle 21 Temmuz 1917'de yola çıkmışlar. 15 saat yürüyerek önce Şammar kabilesinin yerleşim yeri Humeydad'a ulaşmışlar. Kabile reisi Hacı Adil, birliği iyi karşılamış. Karınlarını doyurmuş. Humeydad'dan çıktıktan 20 mil sonra Sincar Dağları'ndan dörtnala gelen bir grup atlı görmüş ve durmuşlar. Birlikte, Salih Bey'den başka tek Arapça bilen subay Torosyan olduğu için, o gitmiş.

Gelen Şeyh Musa imiş. Bir hafta kadar onun cennet bahçesine

256. Torosyan, İngilizce, s. 130-131 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 206-207.

257. Torosyan, İngilizce, s. 134. Çeviride yanlışlıkla 1500 yerine 150 asker olarak geçiyor. Torosyan, Türkçe - 1, s. 211.

benzeyen yurdunda, Cebel Sincar'da misafir olarak kalmışlar. Yiyecek aramaya geldiklerini bir türlü söyleyemiyorlarmış. Sonunda şansları yaver gitmiş. Şeyh Musa, bir seferinde komşusu olan bazı Kürtlerin eski lideri İbrahim Paşa hakkında konuşuyormuş. Bu Kürtler hırsızlık yaparak, Şeyh Musa'nın hayvanlarını çalarak onu çok rahatsız etmekteymişler. Miralay Salih'in haberi olmaksızın Torosyan bir plan geliştirmiş. Bataryasını Şeyh Musa'nın hizmetine sunmuş. Fakat Salih Bey bunu bilmemeliymiş. Plana göre, ertesi sabah Şeyh Musa, İbrahim Paşa'nın kabilelerinin onlara bir tuzak kurduğunu haber verecekmiş. Böylece, ordunun üstlerine gitmesi sağlanacakmış. Şeyh, rolünü iyi oynamış. Torosyan, Salih'e, şeyhin bir birlik hazırlamasını kendisinin de bataryasını alarak onlarla gitmesini teklif etmiş. Öyle olmuş. Üç gün içinde Şeyh Musa 500 süvari ve 2.000 piyadelik bir birlik hazırlamış. Torosyan'ın bataryası da beraber gitmiş. Kürtlere, kendi kaleleri Cebel Abdül Aziz'de baskın vermişler. Toplar sayesinde Kürtleri yenmişler. Şeyh de bu kıtlık zamanında onlara 500 deve yükü yiyecek ve 1.000 sığır vermiş.[258]

Torosyan, 46. Tümen içinde kendi alayının hangisi olduğunu söylemediği için onun anlattıklarıyla, 46. Tümen'in Irak'ta değişik yerlerde bulunan birimlerinin hareketlerini kaydeden kaynakların verdiği bilgileri çakıştırmak kolay olmayacak. Mesela, ATASE'nin hazırladığı *Irak-İran Cephesi, 1914-1918* kitabına göre, 46. Tümen'in 144. ve 145. Piyade Alayları Mart 1917 sonuna kadar Irak'taki görev yerlerine yerleşmişler. Tümen karargâhı ise 7 Haziran'da Derbesiye'ye hareket etmiş. 144. Alay Erbil'de, 145. Alay ise Musul'da bulunuyormuş. Dahası da var; alayların kuruluşuna aslında 46. Tümen'e ait olmayan birlikler katıldığı gibi, alaylar da bir yerde toplu olarak durmuyorlar, ihtiyaca bağlı olarak bazı taburları bir yerde, bazı taburları başka yerde bulunabiliyor. Mesela, 144. Alay'ın 2. Taburu Haziran 1917'de Serdeşt yönüne gönderilmiş. Ruslar orayı işgal edince Telazar'da durmak zorunda kalmış. Sonra da yine kendi alayına, 144'e katılmış.[259]

Kısacası, işin bir de zamansallık boyutu var. Birimler, değişik tarihlerde değişik yerlerde bulunuyorlar. Dolayısıyla, Torosyan'dan edinilecek izlenime göre 243 subayı ve 7864 erir

258. Torosyan, İngilizce, s. 135-141. Çeviride Salih Bey bazen albay, çoğunlukla binbaşı olarak geçiyor. Torosyan, Türkçe - 1, s. 211-216.

259. ATASE, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi. Irak-İran Cephesi, 1914-1918*, 3. cilt, 2. kısım, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2002, s. 383-384. Bundan sonra *Irak-İran Cephesi, 3/2* olarak geçecektir.

le[260] kütle halinde hareket ettiği düşünülebilecek olan 46. Tümen hakkında onun alay-tabur düzeyinde bilgi vermeksizin söylediklerinin teyidini yapabilmek için sadece verdiği tarihlere ve yer isimlerine dayanmaktan başka pek yapacak bir şey yok. Bu durumda, Irak yolculuklarının ilk durağı olarak tarif ettiği Katma'ya gitmek için İstanbul'dan ayrıldıkları tarih olarak verdiği 17 Mayıs 1917, biraz geç gibi duruyor ama pekâlâ, 46. Tümen'e bağlı başka bir birimin hareket tarihi de olabilir. Aynı şekilde, 46. Tümen karargâhı 7 Haziran'da Derbesiye'ye gitmek için hareket etmiş.[261] Torosyan ise 9 Haziran 1917'de Musul'a ulaştıklarını söylüyordu. Kuzeydoğu Suriye'de olan Derbesiye ile Musul arasında haylice mesafe olduğu için, Torosyan eğer 46. Tümen karargâhı ile birlikte seyahat ediyor idiyse bu verdiği tarih Musul'a varmak için çok erken olarak görünüyor. Ama bağımsız olarak, başka bir birimle Musul'a daha önce de gitmiş olabilir.

Yine de 14 Temmuz 1917 tarihi için 46. Tümen'in Irak Cephesi'ndeki konuşlanma durumu hakkında bazı bilgilere sahibiz:

> 46'ncı Tümenin aynı tarihteki konuş durumuna gelince; karargâhıyla Musul'da, süvari bölüğü Nusaybin'de, 144'üncü Piyade Alayı karargâhıyla Musul'da, alayın 1'inci Taburu Altınköprü'de, 2. Taburu Mamure'de, 4'üncü Taburu Musul'da; 145'inci Piyade Alayı, karargâhı ve üç taburu ile Musul'da (sadece 2'nci Taburun bir bölüğü aşar toplama görevine memur olarak Cizre'de), 191'inci Piyade Alayı, karargâhı ve taburları ile yine Musul'da bulunuyordu.[262]

Bu "aşar toplama görevi"ne bir mim koyalım ve Torosyan'ın anlatımından izleyerek 46. Tümen'in nereye gittiğini takip edelim. Musul'da ekim başlarına kadar sükûnet hâkimmiş. Sonra Ruslar ve İngilizlerin ileri hareketlerinden dolayı 10 Ekim 1917'de 46. Tümen'in cepheye gitmesi emredilmiş ve sekiz günlük bir yürüyüşten sonra, Tikrit'in 15 mil dışında "Fettah Boğazı"na ulaşılmış. Demek ki 17 Ekim olmuş. Torosyan, 400 kişiden oluşan birliğini ve bataryalarını Cebel Hamrin dağına çıkarmış ve emirleri beklemiş. 19 Ekim'de İngiliz uçakları birliğini bombalamış. Toplar susunca Hintli bir birlik saldırıya geçmiş ama makineli tüfekler ta-

260. *Irak-İran Cephesi, 3/2*, s. 385.

261. *Irak-İran Cephesi, 3/2*, s. 384.

262. *Irak-İran Cephesi, 3/2*, s. 385.

rafından püskürtülmüşler. Ertesi gün uçaklar bir kez daha bomba atmışlar. Bu bombardıman sırasında Torosyan elinden hafif yaralanmış. Üç hafta boyunca da çatışmalar devam etmiş. En önemli çatışma ise 20 Kasım'da olmuş. Türkler ağır kayıp vermişler ama İngilizleri durdurmuşlar. Torosyan, sonra domuzlar ve Müslümanların domuzlardan korkusuyla ilgili uzunca bir anekdot aktarıyor ve 9 Aralık 1917'de, 46. Tümen'in Fettah Boğazı'ndan ayrılarak Musul-Tell Halaf yoluyla Filistin Cephesi'ne gitme emri aldığını söylüyor. Irak Cephesi ile ilgili olarak anlattıklarının hepsi bu kadardır.[263]

Şimdi de *Irak-İran Cephesi, 3/2*'den 46. Tümen'in hareketlerini izlemeye çalışalım. 6. Ordu, 10 Ağustos 1917'de 46. Tümen'in Altınköprü'ye ve oradan Fetha'ya (Al Fatha) (Torosyan'da *Fettah Gorge*,) gitmesini emretmiş. Tümenin ilk kafilesi olan 156. ve 191. Alaylarının ikinci taburları 4 Eylül'de Altınköprü'ye varmışlar. Tümen komutanı Mehmet (Beliğ) tümen karargâhı ve tümenin geri kalan büyük kısmıyla 9 Eylül'de Altınköprü'ye ulaşmış.[264] O zamana kadar ihtiyat görevi yapan 46. Tümen, doğrudan ordu emrine verilmiş ve 1917 Ekim'inin ikinci haftası içinde Fetha'ya gitmiş.[265] 20 Ekim'den sonra ise 46. Tümen'in komutanını Miralay Salih Bey olarak görüyoruz.[266]

Bu tarihte, 46. Tümen'in 145. Alayı 52. Tümen emrine verilmiş olarak Dicle'nin sol sahilinden Harnine'ye doğru ilerleme konumunda, tümenin karargâhı ve 191. Alay ise Fetha'da imiş.[267] 24 Ekim'de, 145. Alay'a da Fetha'ya gitmesi emredilmiş. 27 Ekim'de ordu komutanı kesin muharebenin Fetha'da yapılacağı emrini vermiş.[268] 144. Alay'a mensup taburun da önce Fetha'ya getirilmesi düşünülmüşse de sonra bulunduğu yerde, Serdeşt'te kalması emri verilmiş.[269] İngilizlerle muharebe 5 Kasım 1917'de Tikrit'te olmuş. Bu çarpışmadan sonra 18. Kolordu da Fetha'ya çekilmiş. İngilizler de Samarra'ya çekilince taraflar arasında 120

263. Torosyan, İngilizce, s. 142-146 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 217- 221.

264. *Irak-İran Cephesi, 3/2*, s. 385.

265. *Irak-İran Cephesi, 3/2*, s. 475.

266. *Irak-İran Cephesi, 3/2*, s. 483.

267. *Irak-İran Cephesi, 3/2*, s. 486.

268. *Irak-İran Cephesi, 3/2*, s. 489.

269. *Irak-İran Cephesi, 3/2*, s. 491.

kilometrelik geniş bir boşluk kalmış.[270] İngilizlerin, yeni taarruzu ise Fetha değil, Diyale üzerine olmuş.[271]

Daha sonra Yıldırım Orduları Grup komutanlığı, 6. Ordu'dan, Filistin Cephesi'nde kullanmak üzere bir tümen talebinde bulunmuş. Bölgesindeki iaşe sorunlarının had safhaya varmasından dolayı sıkıntılı olan 6. Ordu kumandanlığı bu talebi memnuniyetle karşılamış ve "dolgun mevcutlu ve fazla yıpranmamış" 46. Tümen'in verilebileceği cevabını vermiş. 23 Kasım'dan başlayarak 46. Tümen'in intikal hazırlıklarına başlanmış. Aralık başlarında tümenin ilk kademesi Musul'a ve oradan da Tell Halaf'a gitmiş. Son kademesinin Musul'a hareket tarihi ise 26 Aralık 1917 imiş.[272]

Enver Paşa'nın amcası ve 6. Ordu kumandanı olan Halil Paşa'nın anılarından ise, Haziran 1917'de, Halep'te yapılan ve kendisinin yanı sıra İzzet Paşa, Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa ve Enver Paşa'nın katıldığı tarihî toplantıda, 46. Tümen'in Filistin'e kaydırılmasında iaşe sıkıntısından daha önemli faktörlerin dikkate alındığı anlaşılıyor. Şöyle ki, paşalar, kendi iç gelişmelerinden dolayı Rusya'dan gelen tehdidin azaldığı ama Irak ve Suriye Cephelerinde, İngilizlerin baskıyı artırdığını konuşmuşlar. Halil Paşa'nın teklifiyle Irak Cephesi ikinci derecede sayılmış ve Suriye Cephesi'nin takviyesine karar kılınmış. Halil Paşa bir de özel neden gösteriyor: Halep elden gittiği takdirde, 6. Ordu'nun özellikle cephane ikmali için başka hiçbir yolu kalmayacakmış. Dolayısıyla, herkes Suriye'nin takviyesi konusunda anlaşmış ve görev yerlerine dağılmışlar.[273] İaşe durumu da Halil Paşa'nın bu cömertliğinde muhakkak bir faktördür.

Torosyan'ın bu cephe için söylediklerine dönersek, Fetha'da bulunduğunu söylediğine göre 191. Alay veya tümen karargâhı ile beraber olduğu düşünülebilir. Fetha'ya varış ve oradan Filistin Cephesi için ayrılış konusunda verdiği tarihler de *Irak-İran Cephesi, 3/2* ile tutarlılık içinde. Fakat Fetha'da 20 Kasım 1917'de İngilizlerle bir muharebe yok. Belki daha önemlisi, Torosyan'ın anlattıklarının, 46. Tümen'in birbirinden uzakta bulunan birliklerinin hepsinin birden hareketlerine uygun olması.

14 Temmuz 1917 tarihi itibarıyla 46. Tümen'in 145. Alayı'nın

270. *Irak-İran Cephesi, 3/2*, s. 496-497.

271. *Irak-İran Cephesi, 3/2*, s. 503.

272. *Irak-İran Cephesi, 3/2*, s. 517-518.

273. Taylan Sorgun (haz.), *Halil Paşa. İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e. Bitmeyen Savaş*, İstanbul, Kamer Yayınları, 1997, s. 202-203.

esasen Musul'da olduğunu ama ikinci taburunun bir bölüğünün aşar toplamak için Cizre'de bulunduğunu yukarıda gördük. 1 Ekim 1917'ye gelindiğinde, yani Torosyan'ın Fetha'ya hareket tarihi olarak verdiği 10 Ekim'den kısa bir süre önce, Musul Grubu Komutanı, bu bölüğün Cizre'den Ağraman yönüne gitmesini emretmiş. Komutanın aynı tarihte başka birlikler için emirleri de var. Sincar'da bulunan 145. Alay'ın 1. Taburu'nun Musul'a gönderilmesini, "ayrıca Musul civarında erzak tedariki ve aşar istihsali için bırakılan 46'ncı Tümen Süvari Bölüğünün Cizre'ye" gitmesini de emretmiş. Daha sonra 145. Alay'ın 3. Taburu'nun da Musul'a çağrılması düşünülmüş ama Fırat cephesindeki yenilgi üzerine aşiretlerde her hangi bir sorun olmaması için taburun bir süre daha Sincar'da kalması uygun görülmüş.[274]

24 Ekim günü, yani Torosyan'ın çoktan Fetha'da olduğunu söylediği bir zamanda, 145. Alay'a da Fetha'ya gitme emri verilmiş. Alay, Kantara'ya ulaşmış. *Irak-İran Cephesi, 3/2* "Alayın 2'nci Taburu Sincar'da eşkıya takip harekâtı için görevlendirilmişti" dediğine göre 145. Alay'ın tümü Fetha'ya yönelmemiş. Üstelik aynı tarihte, 46. Tümen'in, 52. Tümen emrine verilen 144. Alayı'nın iki taburu Mamure'de, bir taburu ise "Sincar'da Aşar takibatı görevinde" imiş.[275]

Dolayısıyla 145. Alay'ın 2. Taburu ile 144. Alay'ın bir taburu, 46. Tümen'in Musul bölgesindeki varlığı boyunca hep Sincar bölgesinde kalarak görevlerini tamamlamış olarak görünüyor. Torosyan'ın Sincar macerasını hatırlayalım. Erzak bulmakla görevlendirilmişlerdi. Sonra, sorun çıkardıkları gerekçesiyle Şeyh Musa'nın düşmanı olan bazı Kürtlerin üzerine, Abdülaziz Dağı'na, gitmişlerdi. Torosyan acaba, eşkıya takibinde olan birimde miydi? Veya aşar toplamak için görevlendirilende miydi? Yoksa Fetha'ya mı gitmişti? Bu soruların kesin cevabını bildiğimi iddia edecek değilim. Kendi anlattıklarından Sincar'da görevli olduğu, hem erzak bulmak yani aynî olarak toplanan aşar vergisini toplamakla görevli olduğunu hem de hiç değilse bir seferinde "eşkıya" takibine gittiğini anlıyoruz. Tabii bir de Fetha'da bulunduğunu söylemesi var. Bu noktada tarihlerdeki tutarsızlık aydınlatıcı olabilir. Fetha'ya gitmek için 10 Ekim'de hareket ettiklerini söylüyordu. Dediği gibi Sincar'da görevliyse ya 145. Alay'da olması gerekiyor ya da 144. Alay'ın bir taburunda. Bu birliklerden 145.

274. *Irak-İran Cephesi, 3/2*, s. 387.

275. *Irak-İran Cephesi, 3/2*, s. 489.

Alay, o da 2. Taburu'nu Sincar'da bırakarak 24 Ekim'de ancak Kantara'ya kadar ilerlediyse, 144. Alay ise Mamure ve Sincar'a dağılmış durumdaysa, her iki birliğin de Torosyan'ın verdiği 17 Ekim 1917'de Fetha'da olma olasılıkları ortadan kalkar. Yok Torosyan, başından beri 191. Alay'da ise o zaman da Sincar'da olmaması gerekir çünkü 191. Alay'ın Sincar'da erzak bulmak veya eşkıya takip etmek gibi bir görevi yok.

Kaldı ki, Torosyan'ın kendi anlatımında bu yiyecek bulma, aşar toplama işine 21 Temmuz 1917'de başladıkları, bir hafta kadar Cebel Sincar'da, Şeyh Musa'nın yanında kaldıkları, sonra Cebel Abdülaziz'e sefere karar verilince üç gün içinde Şeyh Musa'nın kuvvetlerini hazırladığı bilgileri vardı. Musul'dan Sincar'a gidişin de vakit alacağını söylemeye bile lüzum yok fakat daha önemlisi iki cebel arasında kuş uçumu 100-120 kilometrelik bir mesafe olduğu dikkate alınırsa, bu cezalandırma seferinin epey bir vakit alacağı, Cebel Abdülaziz'e sadece gidiş ve dönüşün bir hafta-on gün kadar süreceği söylenebilir. Ayrıca, dönüş yolunda, beraberlerinde getirdikleri sığırlar yüzünden birliğin çok daha yavaş hareket etmek durumunda olacağı açıktır. Ne tarafından bakarsak bakalım, 10 Ağustos 1917'de 46. Tümen'in Altınköprü'ye ve oradan Fetha'ya gitmesi emredildiğine göre, Torosyan da bu cezalandırma seferini yaptıklarını söylediğine göre, hesap kitap da yukarıda olduğuna göre, önce Sincar'da sonra da Fetha'da bulunması bu açıdan da imkânsıza yakın görünüyor. Bunun için, Cebel Abdülaziz'e yapılan azizliğin 19-20 gün içinde tamamlandıktan sonra Torosyan'ın hiç durmaksızın tek başına Fetha'ya devam ettiğini varsaymak durumundayız. Oysa kendisi bile böyle bir şey demiyordu. 10 Ekim'de Fetha'ya hareket ettiklerini ve sekizinci günde oraya vardıklarını söylüyordu. İngilizler ile olan çatışma ise ona göre 19 Ekim'de olmuştu. Hani bataryasını Cebel Hamrin'e çıkarmıştı, İngiliz uçaklarının saldırısına uğramıştı ama hücum eden Hintlilere ateş açmıştı.

Cebel Hamrin ismini ve tabii ki dolaylı da olsa verdiği tarihi dikkate alarak arıyorum, 19 Ekim'de İngilizlerin o bölgede yaptığı tek bir harekât var. *Irak-İran Cephesi, 3/2* şöyle diyor:

> Bugün (19 Ekim 1917), İngilizler dört tabur piyade ve dört alay süvari ile Kızılribat istikametinde ilerleyerek Kızılribat'ın 8 kilometre güneybatısındaki Zavye geçidinden Dicle'nin batısına geçtiler. Düşmanın yalnız Kuzey Cebeli Hamrin'i işgalle yetinmeyip Kızılribat yönünde üstün kuvvetlerle taarruza geçmesi üzerine, 13 üncü Kolordu

> Komutanı saat 22.30'da Kızılribat'ın boşaltılmasını emretmek zorunda kaldı.[276]

Tarih ve yer dikkate alındığında bunun Torosyan tarafından anlatılan çatışma olduğu anlaşılıyor. Fakat bir şey de beni derinden derine rahatsız ediyor. Bu artık Torosyan'ın kurgusundan aşina olduğum, bir yere ulaşır ulaşmaz muharebeye katıldığı trüklü bile değil. 6. Ordu Komutanı Halil Paşa ne demiş diye bakıyorum.

> 18 Ekim 1917 de İngilizler Kızılrubat-*(sic)* Deliabbas-Cebelihamreyn *(sic)* mevzilerindeki 13. Kolordu Cephesine saldırıya başladılar. Bir hayli zayiat vererek Kızılrubat ve Deliabbas'ı işgale muvaffak oldular. 13. Kolordu ise Kifre Güneyi'nde inatla durdu.[277]

Halil Paşa'nın saldırı gününü 18 Ekim olarak göstermesi bir çelişki değil çünkü İngilizlerin Deliabbas'ı işgalleri 18 Ekim'e rastlıyor.[278] Paşa, taarruzu o günden başlatmış. Kızılribat ise, yukarıda gördüğümüz gibi 19 Ekim'de kaybedilmişti. Şimdi Torosyan'ın verdiği bir tarihi tam olarak teyit etmiş sayabiliriz kendimizi. Peki, anlattıklarını hiç olmazsa artık şimdi tarihsel gerçeklikler ile uyumlu olarak niteleyebilir miyiz? Torosyan'ın söylediklerini yanlışlamaya çalışarak sosyal bilim yapmaya çalışan bir tarihçi olarak buna cevabım gayet teorik bir düzlemde "hayır". Yukarıda gördük, 3. Kirte Muharebesi'nin gününü de, 19 Şubat, 25 Şubat, 18 Mart gibi diğer önemli çatışma günlerini de mükemmelen hatırlamıştı, tam isabetle "bilmişti". Evet, kötücüllüğümden ve illa da Torosyan'a bir haksızlık etme arzusuyla yanıp tutuştuğumdan değil ama söyleneni, teoriyi yanlışlamaya çalıştığım için "Başlangıçtır ama yetmez" diyorum ve hikmet-i hudâ, bu da benim yazdığım metindeki tarihçi kurgusundan olsa gerek, beni derinden rahatsız edenin ne olduğunu buluveriyorum. Veya daha önce zaten bulmuştum da anlatım stratejilerim açısından size söylemiyor, düşünce çizgimi görün istiyordum. Size ne canım?

Şimdi artık bulduğumu sizinle paylaşabilirim. Askerî-resmî tarih de, 6. Ordu kumandanın kendisi de bu muharebenin 13. Kolordu tarafından verildiğini söylüyorlar. Peki, Torosyan, 13.

276. *Irak-İran Cephesi, 3/2*, s. 480.

277. Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, s. 204.

278. *Irak-İran Cephesi, 3/2*, s. 480.

Kolordu'nun bir subayı mıydı? Mensup olduğu 46. Tümen, 13. Kolordu'nun bir tümeni miydi? Tabii ki hayır. Resmî tarih veya resmî tarih yazarlarının ideolojileri ne olursa olsun, muharebe anlatımlarına bu ideolojileri nasıl yansırsa yansısın, nerede susarlarsa sussunlar hiç olmazsa bir koca tümeni başka bir kolorduya yamamıyorlar. Torosyan'ın tümeni 46. Tümen, Miralay Cafer Tayyar [Eğilmez] komutasındaki 18. Kolordu'nun bir tümeni. Başlangıçta Mirliva Ali İhsan Paşa [Sâbis] komutasında olan 13. Kolordu ise 1 Kasım 1917'den itibaren Miralay Hüseyin Selahattin'in idaresinde.[279] Hani savaştır, belki komşu 18. Kolordu da bir birliği mesela, 46. Tümen'i, 13. Kolordu'nun emrine vermiştir diye bir düşünce de tabii ki akla gelebilir. Ama akla gelen her zaman başa gelmediği için durum öyle de değil. Aslında öyle bir şey az daha olacakmış. 46. Tümen'in hepsi değilse de bir parçası Eylül 1917'de, 18. Kolordu'nun yardımına gidecekmiş. *Irak-İran Cephesi, 3/2*'den izleyelim:

> İngilizlerin Şehriban ve Deliabbas bölgelerinde faaliyetlerini arttırmaları ve olası bir taarruza girişmeleri ihtimaline karşı, Cebeli Hamrin Müfrezesinin acele olarak 156 ncı Piyade Alayının 1'inci Taburu ile takviye edilmesi 6'ncı Tümene emredildi. Ancak tabur Sakaltutan boğazına intikal ettirildikten bir süre sonra tekrar Narin Köprüsü'ndeki ordugâhına alındı.[280]

156. Alay'a bağlı başka bir birlik, 3. Tabur ise 27 Eylül günü Kifri üzerinden Karatepe'ye gitmiş fakat orasının da Fetha ile alakası yok.[281] Kısacası, Torosyan'ın bir iki bataryayı sırtlarına çıkararak savunulacağını sandığı Cebel Hamrin'i, 19 Ekim günü korumakla görevli birliğin 46. Tümen'le hiçbir ilgisi yok. O birlik 18. Kolordu'ya bağlı olan 6. Tümen.[282] Ve son olarak, 19 Ekim çatışması Fetha'da cereyan etmiyor.

Velhasıl-ı kelam, Torosyan'ın 46. Tümeni'nin bu 19 Ekim muharebesinde ismi esamesi okunmuyor. Ne olmuş oldu şimdi? Daha önce ne olduysa o oldu. Ya Torosyan 19 Ekim günü Cebel Hamrin'i savunmuyordu ya da yine hep olduğu gibi birliğini tut-

279. Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 170.

280. *Irak-İran Cephesi, 3/2*, s. 478.

281. *Irak-İran Cephesi, 3/2*, s. 478.

282. *Irak-İran Cephesi, 3/2*, s. 480.

turamadı. Savunuyordu ama aslında 6. Tümen'in bir subayıydı! Altı ile kırk altıyı karıştırmıştır. Böyle bir huyu var biliyorsunuz, ya yanlış yerde, yanlış zamanda oluyor veya yanlış birlik emrinde görev yapıyor. Başka bir ihtimal de, Torosyan'ın metninin oldukça düz bir okumasıyla edinilebilecek o kaçınılmaz izlenim uyarınca, hani başka kimselerden bahsetmiyor ya pek, tüm bunları tek başına yapmış olmasıdır! Bataryasını alarak Cebel Hamrin'e çıkmış, 18. Kolordu'nun imdadına yetişmiştir.

Söylemeye lüzum bile yok ama Torosyan'ın Sincar bölgesi için anlattığı olayları, verdiği sayıların da şüpheyle karşılanması gerektiğini düşünüyorum. Halil Paşa'nın yiyecek aramaları için gönderdiği 1.500 askerin kabileler tarafından katledilmesi, subayların kesik başlarının 6. Ordu'ya gönderilmesi veya Torosyan'ın Salih Bey ile birlikte 1.000 piyade eriyle erzak bulmaya gitmesi gibi ayrıntıların tarihsel gerçeklikle uyumlu olamayacak kadar abartılı olduğu kanaatindeyim. Tabii bir de romantik Yezidi önderi Şeyh Musa figürü var. Onu da unutmuş değilim. İhtirazî bir kayıtla söylüyorum, fakat ısrarlı aramalarıma karşın bu isimde bir Yezidi şeyhinden bahsedildiğini hiçbir yerde görmedim. Mesela, Nelida Fuccaro'nun ağırlıklı olarak kolonyal dönemdeki Yezidileri ele alan ama Osmanlı'nın son dönemlerini de içeren ayrıntılı ve arşiv kaynaklarına dayanan değerli monografisinde böyle bir şeyhten hiç bahis yok.[283] Gerçi, bu isimde bir Yezidi Şeyhi'nin mevcudiyeti ve tam Torosyan'ın anlattığı dönemde Sincar'da etkin olmuş olmasının da tartışmamız açısından fazla bir önemi yok. Romanya Cephesi'nde Mackensen'den, Çanakkale'de Cevad Paşa'dan veya Harbiye Nezareti'nde Enver Paşa'dan bahsedilmesi, hatta bunların bazılarının Torosyan'ın senaryosunda enikonu bir rol sahibi olmaları, Torosyan'ın anlattıklarının tarihsel gerçeklikle uyumlu olduğu anlamına gelmese gerektir.

Sarkis ile Baydzar

Torosyan'ın anlatımında Fettah Boğazı'ndan 9 Aralık 1917'de ayrıldıklarını görmüştük. Musul'a kadar olan yolculuk değilse de Musul'dan Tell Halaf'a kadar olan yolculuk gözlerini korkutuyormuş. Şanslarına hava daha serin olduğu için çölü geçmek ilk seferi kadar zahmetli olmamış. Tell Halaf'a (*Tel-ul-Halif*) ulaştıklarında ortalığın karmaşa içinde olduğunu görmüşler. Gelmekte

283. Nelida Fuccaro, *The Other Kurds. Yazidis in Colonial Iraq*, Londra, I.B. Tauris, 1999.

olan askerî birlikler çeşitli cephelere nakledilmeyi bekliyormuş. Demiryolları çok sıkışıkmış. Tevkif/Toplama kampları dolup taşıyormuş. Tümenin Filistin'e nakledilmesinin bir aydan önce olmayacağı anlaşılmış. Torosyan'ın bataryaları, tümen karargâhından 5-6 millik mesafede bir Kürt köyünde konaklamış.

Cemile'nin yokluğu, Muharrem'in ölümü, anne-babasının ve kız kardeşinin ortalıktan kaybolmasından dolayı Hıristiyanların Noel'i yaklaşırken içi sıkıntılarla doluymuş. Eğer, Türk kumandanları Torosyan ve üç Ermeni doktora Noel için izin vermemiş olsaymış dünya katlanılamaz derecede yalnız bir yer olacakmış. Doktorlardan biri, kendi aralarında konuşan subaylardan duymuş ki demiryolu yapımında çalışan yüzlerce Ermeni muhacir, Tell-Halaf'ın batısında bulunan bir kampta yaşamaktadır. Oraya gitmişler. Bir muhafız, onları, çadırların arkasında bulunan kütük evlerdeki kadınlar bölümüne yönlendirmiş.

Torosyan, bu evlerden en büyüğünün kapısını çalmış. Çıkan yaşlı kadına "Mutlu Noeller" diye Ermenice hitap etmiş. Kadına Everekli kadınları aramakta olduğunu söylemiş. Kampta, Malatya'dan, Sivas'tan, Kayseri'den, Merzifon'dan pek çok kadın bulunduğunu ama Everek'ten sadece "çok genç bir kız" olduğunu öğrenmiş. Biraz sonra, ince, kumral saçlı, mavi gözlü, yüzü kızaran, utangaç ve karşısındaki üniformalılardan dolayı korku içinde olan bir kız karşısında duruyormuş. Gözlerine inanamamış ama bu, sekiz yaşındayken bıraktığı kız kardeşiymiş. Gözleri, aynen annesinin gözleriymiş. Sonunda adını sormayı becerebilmiş. Genç kız, yarı fısıldayarak "Baydzar Torosyan" ve "eskiden Everek'te Tekişe (Tekisheh) Sokağı'nda otururdum" demiş.

Torosyan, nedenini bilmese de kızı sorgulamayı sürdürmüş, ailesinin kalanının onunla birlikte olup olmadığını sormuş. Baydzar, anne ve babasının ölmüş olduğunu, Amerika'da üç ağabeyinin bulunduğunu ve bir ağabeyinin de Türk ordusunda olduğunu fakat Çanakkale'de öldüğünü söylemiş. Torosyan, genç kızı kucaklamış. Ağabeyi olduğunu söylemiş. Yavaş yavaş nefret etmeye başladığı Türk hükümetinden nihayet bir şey koparabildiğini düşünüyormuş. Baydzar'ı atına bindirerek kendi konakladığı köye getirmiş. Evlerine dair anıları Torosyan'dan dinledikçe Baydzar da artık onun kendi ağabeyi olduğuna inanmış ve başlarına neler geldiğini hikâye etmiş.

Baydzar'a göre, Everek Kaymakamı, 5 Kasım günü evlerine haber göndererek Torosyan'ın öldüğünü bildirmiş. Artık Torosyan'ın adının güvencesine sahip olmayan aileye hemen

Müslüman olmaları emredilmiş. Baydzar da Müslüman bir delikanlı ile evlenecekmiş. Kaçmak için hazırlıklı olduklarından Baydzar'ın anne ve babası haberleri getirene olumsuz cevaplarını vermişler. Babaları o gece kaçmak düşüncesindeymiş fakat bir saat içinde bir subay ve üç muhafız gelerek kendilerini izlemelerini söylemiş. Aile Sis'e (Kozan) kadar on iki gün boyunca yürümüş. Perişan haldeki anneleri Kozan'a vardıklarında yere yığılmış. Birkaç günlük bir dinlenmeden sonra, eskilerinden daha az iyi olan muhafızlar eşliğinde tekrar, İslahiye'ye yürümüşler.

İslahiye'de tehcir edilmeyi bekleyen yaklaşık 2.000 Ermeninin bulunduğu bir toplama kampına götürülmüşler. Sabah vardıkları kamptan öğle vakti çıkmışlar. Anneleri artık bir iskelet halindeymiş. Şehir kapılarının beş mil kadar uzağında kafile durdurulmuş. Baydzar, ne olduğunu anlamadan belki küçük top veya makineli tüfekler olan silahlar kükremeye başlamış. Baydzar gövdelerin arasına düştüğünde bilinci yerindeymiş. Ateşin ne zaman kesildiğinin farkında olmamış. Olduğundaysa akşam alacası neredeyse geceye dönüşmüş. Gece olmadan önce kalkmamış. Asker de ışık da yokmuş. Ölmekte olan bazılarının inlemeleri duyuluyormuş. Türklerin cesetleri kaldırmaya geleceklerini bildiği için oradan ayrılmak istemiş. Anne ve babasına seslenmiş. Cevap alamamış. Ölülerin üzerinden aldığı iki matara suyu alarak dağlara doğru kaçmış.

İki hafta o dağlarda dolaşmış. Yemişleri, otları ve ne bulduysa yemiş. Bir gün silah sesleri duymuş. O yöne doğru gidince birinin inlemekte olduğunu duymuş. Adam çok güçsüz olmasına rağmen tüfeğine davranmış. Baydzar ise sivil giysili olduğu için onun Ermeni olduğunu anlamış. Elbisesinden parçalar koparark adamın yaralarını sarmış. Adam, bir Ermeni dağı olan Revanduz'dan geldiğini söylemiş. O ve başka birtakım genç adamlar silah ve yiyecek çalarak katliamdan kaçıp bu dağlara gelmiş imiş. Türkler onları takip etmiş ve pek çoğunu öldürmüş. Adamın tarifi üzerine bir mağaraya gitmişler, orada onları iyi karşılayan kırk kadar Ermeni erkeği ve yiyecek varmış. Birkaç gün geçince güvenli bir yer bulmak için yola çıkmışlar. Türk ve Kürt köylerinden kaçınarak dağ yollarından gitmişler, ama bir gün Türk devriyesine çatmışlar. Çatışma çıkmış. Baydzar, kayalıkların arasına sinerek beklemiş. Erkeklerden sadece beşi geri gelmiş. Her gün daha da bitkinleşerek dağlarda yürümeye devam etmişler. Hiçbiri, Torosyan'ın Baydzar'ı bulduğu kampa nasıl ulaştıklarını bilmiyormuş, ama aydınlık bir öğleden sonra kamp karşılarına çıkmış. Er-

kekler yol inşaatında çalışmaya gitmiş, kadınlar da Baydzar'ı kulubelerine almış. Torosyan gelinceye kadar başka bir şey olmamış. Çalışmışlar, karınları açmış, kaygılıymışlar ve korkuyorlarmış. Baydzar sık sık Amerika'daki ağabeylerini düşünmüş ama onun için onlar da ölü sayılırmış. Sonra Torosyan gelmiş. Baydzar artık korkmuyormuş ve çok mutluymuş.[284]

Bu noktada Torosyan'ın hatıratında bazen "siz" diye hitap ettiği grubun Amerikalı okuyucular olduğunu gösteren bir kısım vardır:

> Aktardığım şekliyle onun [Baydzar'ın] hikâyesi ateşi olmayan ölü bir şeydir çünkü benim belleğimde kaybolan ve hatırımdan nasılsa çıkmış kelimelerin örümcek ağlarına dolaşan şey, benim cici, mavi gözlü kız kardeşimin romantik ve trajik yolculuğudur. Geceleri o dağların karanlığını, kaçtığı katliamın dehşetini, o dağların umutsuz garipliğini bana anlattığı gibi anlatma gücüm yok. Yapabileceğim en iyi şey bir Amerikalıya inanılmaz bir öykü gibi gelecek olanı ana hatlarıyla kaydetmek olarak görünüyor.[285]

Torosyan'ın Baydzar'dan naklen anlattığı bu korkunç hikâyenin neresinde romantiklik var veya o, Amerikalıların bu hikâyenin neresini romantik bulacaklarını düşünüyor bilmiyorum ama geçiyorum.

Baydzar, o gece aylardan beri ilk kez olmak üzere rahat uyurken Torosyan ne yapacağını düşünür. Türk ordusundan firar etmek yetmez, intikam da almalıdır. Nuri Yusuf'u, Binbaşı Nuri'yi hatırlar. O da acaba nafile oturup intikam mı almak istiyordur yoksa gizlice halkına önderlik mi ediyordur? Ertesi gün Torosyan'ın kız kardeşini bulduğu haberi memurlar arasında yayılır. Baydzar'ın gelişinden birkaç gün sonra, kendisini Bağdat'tan yeni dönmüş dost bir Arap olarak tanıtan tuhaf bir bey gelir. Köyde Torosyan'ın ebeveynini aradığını duymuştur da Bağdat yakınlarında çok Ermeni muhacir olduğunu bir de oralarda araştırma yapmasını salık verir. Konuşkan, cerbezeli bir kişi olarak Torosyan'ın dikkatini çeken adam, İngiliz ordusundan bahseder ve bölgeyi iyi bilen veya değerli askerî bilgileri verebilecek durumda olan yabancı subaylara altınla ödeme yaptıklarını duyduğundan bahseder. Torosyan bir Osmanlı istihbarat subayı karşısında olduğunu anlar. İçinden, Türkleri bırakma zamanı geldiğinde bunun İngiliz altını için

284. Torosyan, İngilizce, s. 146-155 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 221- 229.

285. Torosyan, İngilizce, s. 155.

değil büyük bir hesaplaşma için olacağını kendisine hatırlatır. Kibarca savdığı adamın peşine bir onbaşı takınca da adamın doğruca tugay karargâhına gittiğini görür.[286]

Torosyan'ın burada bu Bağdatlı bey ile başlayan ve istihbaratçı ve casuslarla olan maceraları ileride devam edecek. Zaten siz de hatırlayacaksınız, İstanbul'da, Sarıyer'de Nuri Yusuf'un evinde böyle şeyler düşünmüştü, şimdi artık okuyucuya verdiği o sözü yerine getiriyor gibidir. Bu yüzden, hiç ikna edici olmayan ve sadece ilerisi için mukaddime niteliği taşıyan bu epizod üzerinde hiç oyalanmaksızın ilerlemek istiyorum. Fakat bunu yapabilmek için yapmam gereken tatsız bir iş daha var. Bunun için de Torosyan ile Baydzar'ın öyküsüne dönmem gerekiyor. "Yok artık, kendi ailesiyle ilgili söyledikleri de tarihî gerçekliklere uygun mu değil mi diye bakacak değilsin ya!" diyebilirsiniz. Hayır, kafamda cevabını bekleyen birtakım sorular olmasına rağmen Baydzar'ın öyküsüne dokunmayacağım. Mesela, İslahiye'deki 2.000 kişilik Ermeni grubunun tehcir edilmeleri veya onların tehcirlerine devam edilmesi için Torosyan'ın ailesinin mi beklendiği yolunda bir eleştiri yapmayacağım. Şüphe izhar etmeyeceğim. Tam tersi bir noktadayım. Olabilir, pekâlâ olabilir. Sabah Torosyan'ın ailesi toplama kampına girer, öğle üzeri de büyük kafile yola çıkar. Sadece tehcire devam için değil katliamı yapmak için de Torosyan ailesini beklemişler gibi bir görüntü oluşur. Ama dedim ya Baydzar'ın öyküsünü bilinçli olarak sorgulamaktan uzak tutuyorum kendimi. Hatırat türünün her türlü cilvesine karşın Torosyan veya başka birinin de sevdikleri ve ailesinden söz ederken doğru söylemiş olmasını her şeyden çok arzu ederim ve burada daha baştan öyle olduğunu varsayıyorum.

Ne var ki gözümün gördüğünü sizinle paylaşmazsam tarihçi olarak görevimi yapmış sayılmam. "Gözümün gördüğü" derken okumak ve anlamakla ilgili değil gerçekten de görsel bir konudan bahsediyorum. Metne ancak bu görsel uyarılmadan sonra döndüm. Belki lafı geveleyip duruyorum ama şöyle söyleyeyim Torosyan, kitabına Baydzar'ın iki ayrı ortamda çekilmiş fotoğraflarını koymamış olsaydı siz şimdi şu anda bu satırları hiç okumuyor olacaktınız.

Torosyan'ın hatıratının orijinalinde, 32. ve 33. sayfalar arasında, kitaptaki pek çok silik, bozuk veya matbu bir yerden alınarak, büyütülmüş izlenimi veren fotoğrafın aksine, oldukça te-

286. Torosyan, İngilizce, s. 155-156 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 228-229.

miz, üç kişilik bir aile fotoğrafı var. İngilizce metinde "Yüzbaşı Torosyan'ın ebeveyni ve kız kardeşi savaştan önce göründükleri gibi" açıklaması bulunuyor. Türkçe metinde de fotoğrafın alt yazısı şöyle: "Anne Vartuhi, kız kardeş Baydzar ve baba Ohannes Torosyan (savaştan önce)."[287]

Kapalı bir ortamda çekilmiş bu fotoğrafta Ohan Torosyan 45-50 yaşlarında, bıyığına ak düşmemiş, galiba açık renk gözlü, fesli bir bey; görüntü kalitesi daha bozuk olmakla birlikte Vartuhi Torosyan da aynı yaşlarda, saçları ağarmamış bir hanım olarak görünüyor, oturmuş durumdalar. İkisinin arasında ise, ayakta Baydzar Torosyan var. Sağ elini annesinin omzuna koymuş. Şıkça giyinmiş. Sol elinin orta parmağında bir yüzük var gibi. Boynunda da kolyeleri var. Sağ kaşı, sola göre biraz daha kalkık. Oldukça kısa olan saçları kıvırcık, kabarık ve koyu renkli. Göz rengi hakkında bir şey söylemek pek mümkün değil ama babasına göre sanki daha koyu. Yaşını tahmin etmek ise pek kolay değil. 20-25 yaş dolaylarında görünüyor.

Peki, sorun ne? Sorun şu ki bu Baydzar, orijinal metinde 104. ve 105. sayfalar arasındaki Baydzar'a benzemiyor. Hem de hiçbir şeyi ile benzemiyor. Biri Sarkis Torosyan olan altı adam ve bir de at var bu ikinci resimde. Adamların hepsi asker kılığında. İkisi subay, dördü er olarak görünüyor. Subaylar kalpaklı. Bu resimdeki Baydzar'ın her şeyden önce çok genç bir kız olması dikkat çekiyor. Tabii, Torosyan da öyle söylemişti zaten. Bıraktığında sekiz yaşındaydı. Torosyan, Mekteb-i Harbiye'den, 1914'te mezun olduğunda ailesini altı yıldır görmediğini söylediğine göre, Baydzar, 1914'te 14 yaşında olmak durumunda. 1917'de yeniden buluştukları zamana gelince Baydzar 17 yaşında olur, dokuz yıldır da Sarkis'i görmemektedir. 1917'de çekilen fotoğraftaki Baydzar'ın yaşı 17 olabilir. Sorun bu da değil. Sorun, 1914'te, ancak 14 yaşında olması gereken Baydzar'ın savaştan önce çekildiği belirtilen fotoğrafta bırakın 14 yaşında bir kızı, 1917'deki Baydzar'dan bile yaşlı görünmesi. Üstelik savaştan önce çekildiği bilgisi verilen bu fotoğrafın savaştan ne kadar önce çekildiği de bilinmiyor. 1914 ancak bir son tarih olabilir. Kısacası, 1914 veya öncesindeki Baydzar, üç yıl sonra yaşlanacağına gençleşmiş olarak karşımıza çıkıyor. Burası böyle.

Peki, ama nasıl olabilir? Baydzar diye iki ayrı insanın fotoğrafını kullanırsanız olur. Sorun sadece yaş sorunu değil ki. 1917'de-

287. Türkçe birinci baskıda 101. sayfada ve ikinci baskıda 103. sayfada.

ki açık hava fotoğrafının kalitesi savaş öncesi aile fotoğrafına göre daha düşük. Fakat bir karşılaştırmayı imkânsız kılacak kadar da düşük değil. Dümdüz saçlı, kumral-sarışın ve tabii ki çok daha genç olan bu kızın yüz hatları da savaş öncesi Baydzar'a benzemiyor. Fotoğraf veya yüz tanıma uzmanı değilim. Buyurun bu karşılaştırmayı siz de yapın. Fakat ben haklıysam çok tuhaf bir durum değil mi? Çok büyük sorun yok mu? Kirte Muharebesi'ni yanlış anlatmaya da benzemez. Bu Baydzar'lardan hangisinin Torosyan'ın kız kardeşi olduğu konusunda en ufak bir fikrim yok. İşin doğrusu, Torosyan'ın neden böyle bir şey yapmış olabileceğini de bilmiyorum. Hadi, diyelim ki kitabının senaryosu gereği bir Baydzar fotoğrafına ihtiyacı oldu. Çölde kız kardeşiyle karşılaşan Osmanlı subayı algısı yaratabilecek bir fotoğraf vardı elinde veya daha iyisi fotoğraftan yola çıkarak metninin içine bir Baydzar karakteri yazdı, ne diye iki ayrı insanın resmini kullanıyor? Bu hiç mantıklı değil ki. Bir açıklamam yok. Anlaşılan, Torosyan, fotoğrafın pek çok şeyin objektif kanıtı olarak görüldüğü bir resimli basın çağında, fotoğraf yardımıyla bir gerçeklik inşa etmek istedi. Çok başarılı olduğunu söylemek zor. Tabii ki Baydzar'ın öyküsü Tell Halaf'daki bu dramatik karşılaşmayla bitmiyor.

Filistin Cephesi'ne hareket

Tell Halaf'da tahmin ettiğinden uzun kaldığı anlaşılan Torosyan'a 3 Şubat 1918'de Filistin Cephesi'ne gitmek üzere adamlarını hazırlaması emri verilir. 5 Şubat günü de trendedirler. İşte bu yolculuk sırasındadır ki Torosyan, Ermeni ulusal bağımsızlık davasını ilerletmek için sandığından daha önce bir fırsat bulabileceğini öğrenir. Hemen duralım ve metinde ilk kez geçen bu husus üzerine kısaca eğilelim. Torosyan, daha önce ailesinin başına gelenlerden dolayı sık sık intikam almaktan söz etmiş, Amerika'daki kardeşlerine yazarak gönüllü Ermeni Lejyonu kurulmasını önermiş, hatta kendisini "açık isyan yoluna itecek maceralar" tahayyül etmiş, "esmer, haydut kılıklı" adamların başında bir önderlik düşlemişti. Fakat kendisinin Ermeni ulusal bağımsızlığı gibi bir kaygısı olduğunu hiç görmemiştik ve bu dava için çalıştığı gibi bir izlenim edinmemiştik.

Biraz önce Torosyan'ın kendisini açığa düşürmeye çalışan bir Osmanlı istihbarat görevlisine nasıl pabuç bırakmadığını görmüştük. Fakat anlaşılan bu tiplerle belirli bir ünsiyeti var çünkü Ermeni ulusal davasının geldiği noktayı yine bir istihbarat subayın-

dan öğrenmiş. İstihbaratçılara laf kaptırmıyor ama kendisi onlardan ne isterse öğreniyor çünkü elinde viski gibi güçlü bir silah var... Trende viskiyi fazla kaçıran Osmanlı istihbaratçısı ona açılmış. Bu adamın söylediğine göre, bu seferin geleceği ciddice karanlıkmış çünkü "karşımızda" sadece Müttefikler değil, şimdi bir de Amerika'dan gelme Ermeni gönüllülerden oluşan güçlü bir ordu varmış. Ayrıca, Arap kabilelerinin en güçlüleri "hain" Nuri Yusuf, Cafer, Ali Rıza, Said, Nuri ve Kadir önderliğinde ayaklanmışlarmış. Bölgedeki en zayıf kabileler bile "bize" karşıymış, "paramızın" geçersiz olduğunu ileri sürerek yiyecek satmıyorlarmış.

Baydzar İstanbul'a gönderilmiyor

On bir saatlik bir yolculuktan sonra Halep'e ulaşmışlar. Tümen, on gün kadar Halep çevresinde kalmış. Torosyan, Baydzar'ı artık daha fazla yanında taşıyamayacağını anlamış. Kızı cepheye götüremezmiş, Halep'te tek başına da bırakamazmış. Dolayısıyla, buradan anlıyoruz ki, Baydzar, Tell Halaf'tan Halep'e, ağabeyi ve ağabeyinin tümeniyle birlikte seyahat etmiş. Yoksa Torosyan, bir kız kardeşi olduğunu ve onunla Tell Halaf'taki dramatik karşılaşmasını hatırladı ve şimdi bu "sorunu" nasıl çözeceğini mi bilmiyor? Öyle ya, metin kurmaca bir metin de olsa okuyucuyu ikna ederek ilerlemeniz gerekir. Okuyucunuzun, "E, kız kardeşine ne oldu? Onu bulmak için o kadar uğraştıktan sonra nereye kayboldu kız?" diye sorması, metin isterse alenen kurgu olsun, kaçınılmazdır. Eğer bilinçli olarak metnin bir noktasında, kurgu gereği susup metnin başka bir noktasında konuşmak ve gerilimi önce artırıp sonra ikna edici bir şekilde çözmek gibi bir planınız yoksa yazar olarak zor durumda kalırsınız. Tabii ki metninizde, kurgunun başka unsurlarıyla çelişen, senaryonun başka (ve vazgeçemediğiniz) yerleri açısından sorun yaratan bir karakteri ortadan kaldırarak asıl anlatımınıza devam etmek bir çözümdür. Bunu yapmanın iki basit yolu var, bir ayrılık bir de ölüm. Kurgu metinlerde insanlar neden sinek gibi ölüyor sanıyorsunuz? Göreceğiz ki yazar Torosyan sırasıyla ikisine de başvurmuş. Zavallı Baydzar'ın kaderi artık mühürlenmiştir. Kurmacanın karakterlerinin yazara itiraz ettikleri, eğer o da bizatihi kurgu gereği değilse, nerede görülmüş?

Bakın, Torosyan'ın aslında Baydzar diye bir kız kardeşi olmadığını söylemiyorum. Bu da büyük bir ihtimaldir çünkü insan kız kardeşini kurguda bile olsa öldürmeye kıyamaz ama bunu söyle-

yebilmek için benim Torosyan'ın metninin dışından gelecek bağımsız ve somut kanıtlara ihtiyacım var. Mesela 1907 nüfus sayımının Develi kazası kayıtları gibi... Hâlihazırda araştırmacı olarak böyle bir imkânım olmadığı için Torosyan'ın gerçek hayatta Baydzar veya başka bir ad taşıyan bir kız kardeşi olmadığını iddia edemem. Hatta bir adım daha öteye gideyim, beyan esastır diyeyim ve Torosyan'ın Baydzar adında bir kız kardeşi olduğunu da kabul edeyim. Söylediğim basitçe şu, bu elimizde bulunan metindeki Baydzar, Torosyan'ın gerçek hayattaki kız kardeşiyle aynı değil. Her hâliyle kurmacanın bir karakteri olarak duruyor. Kimseyi varlığıyla rahatsız etmiyor. Tell Halaf'tan Halep'e asker dolu trenle seyahat ediyor ama hiç sesi çıkmıyor. İstihbaratçıları viskiye boğarak cephenin durumu hakkında bilgi toplayan ağabeyinin karşısına bir kez bile çıkmıyor. Şimdi göreceğimiz gibi kendi hayatı hakkında en önemli kararlar alınırken fikri, ne istediği bir kez bile sorulmuyor.

Metne dönersek, Baydzar sorununu çözmek isteyen Torosyan, Halep'e atanan askerî valiye bir dilekçe yazarak durumunu açıklamış ve İstanbul'da Baydzar'ın yanlarında güvende ve mutlu olacağı dostları bulunduğunu bildirerek kardeşine İstanbul'a gitme izni verilmesini istemiş. Vali, ertesi gün kaba bir cevap yazarak Ermenilerin İstanbul'a gitmelerinin kesinlikle yasak olduğunu, kardeşini isterse cepheye götürebileceğini veya Halep çevresindeki köylerden birine bırakabileceğini bildirmiş.

Bu cevabın tümeninin prestijine ve kendisine pek dostane davranan tümen komutanının otoritesine yansımaları olacağını biliyormuş ama komutanın bu kadar öfkeleneceğini tahmin etmemişmiş. Komutan, Torosyan'a ve diğer subaylarına kendisini izlemelerini emretmiş ve Halep valisinin makamını basmış. Valinin orada olup olmadığını nöbetçi ere "Çabuk söyle" (*Tchabook seyleh*) diye bağırarak sormuş. Valinin ofisine dalmışlar. Adamın selamını almamış komutan, Torosyan'ın dilekçesi altındaki imzanın ona ait olup olmadığını sormuş. Cevabını almadan da tabancasını çekiverince, vali yelkenleri suya indirmiş, belgeyi okumadan imzaladığını ve Torosyan'ın kardeşinin nereye isteniyorsa oraya gönderileceğini söylemiş.

Bu dramatik sahneden sonra Baydzar'ın İstanbul'a gitmesi için bir engel kalmamış olmalı ama Torosyan, hakarete uğrayan bir Türk subayının, İstanbul'dan rahat 400 mil uzaklıkta olan Halep'ten oraya, bir Türk eskortuyla götürülürken Baydzar'ın başına bir iş getirebileceği korkusuna kapılmış. Halep'teyse ken-

di arkadaşları olan Türk subayları ve rahatsız edilmeksizin yaşayan pek çok Ermeni aile varmış. Korunacağı ve iyi bakılacağına tam güven duyarak, Baydzar'ı bu ailelerden birine bırakmış.[288] Anlaşılan pek pis bir okuyucuyum. Hiç ikna olmadım. Osmanlı subayının Halep-İstanbul arasındaki mesafeyi bilmemesini geçelim, "Halep oradaysa arşın burada" sözünü duymamış olmasına da ancak şaşıralım; sadece, harita üzerinde cetvelle ölçtüğünüzde bile, yani demiryolunun kıvrımlarını büklümlerini hiç dikkate almaksızın dahi bu mesafenin 600 mil olduğunu söyleyelim ve geçelim. Şimdilik orada değilim. Fakat nasıl olur da işler Torosyan'ın anlattığı gibi cereyan eder? Birkaç satır önce kız kardeşinizi Halep'te bırakamayacağınızı söylüyorsunuz, araya inanılması güç bir sahne sıkıştırıyorsunuz sonra aklınıza geliyor ki Halep'te size dost Türk subayları vardır, kimsenin rahatsız etmediği, kendi halinde yaşayan Ermeni aileleri vardır ve Baydzar aslında Halep'te bırakılabilir. Hem sonra, Halep'ten İstanbul'a yolculuk eden herkesin başına en az bir muhafız mı dikiyorlarmış? Dahası, Torosyan, ne zamandır firar etmek, Osmanlı ordusundan kaçmak ve esmer adamların (Arapların) başında, kılıç elde at koşturmak planları yapmıyor muydu? Bu hesapları yaptığınız anda, Arap isyanına katılmanın yollarını aradığınız bir zamanda güç bela bulduğunuz, "Türk hükümetinin" elinden aldığınız Baydzar'ı neden o hükümetin başkentine gönderecekmişsiniz ki? Dolayısıyla Baydzar'ın Halep'te bırakılması kurgu açısından tabii ki daha mantıklıdır. Baydzar sorununu hiç olmazsa biraz olsun öteler, gönül rahatlığıyla macera anlatımına dönebilirsiniz.

Ne Şam'ın şekeri ne İttihad'ın suikastı

Torosyan'ın hâlâ 46. Tümen olduğunu varsaydığımız birliği 17 Şubat 1918'de yürüyerek Şam'a devam etme emrini almış. On günlük bir yürüyüşle Şam'a ulaşmış, kentin dışına kamp kurmuşlar. Demek ki artık 26 veya 27 Şubat olmuştur. Torosyan izin alır almaz durumu daha iyi anlayabilmek ve Arap İsyanı hakkında ortalıkta daha fazla söylenti var mı görmek için Şam'a at sürmüş. Görebildiği tek şey, kentin bir tarafına tıkılmış, çok kötü koşullarda yaşayan binlerce Ermeni muhacir olmuş. Bir Türk muhafız ordusu bu semtte konuşlanmış durumdaymış ve tutsakların eşiklerinden dışarıya çıkmasına bile izin vermeyi reddediyormuş. Tü-

288. Torosyan, İngilizce, s. 157-160 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 231-234.

men ordugâhına döndüğünde durumu kumandanıyla değerlendirmiş ve hâlâ Mahmud Beliğ olduğunu varsaydığımız kumandan, Torosyan'a eşlik ederek Askerî Vali'nin makamına gitmeyi ve bu insanların neden o mahallede tutulduğunu anlamayı kabul etmiş.

Ertesi gün gittiklerinde vali yokmuş ama kâtibinden, muhacirlerin Harbiye Nezareti'nin emriyle tutulduklarını öğrenmişler. Yapacak bir şey de görünmüyormuş. Yine de meseleyi birkaç Alman ve Avusturyalı yüksek rütbeli subayla tartışma fırsatını bulmuş. Onların, kendisinin hemşerilerinin haklarını korumak için haftalardır Harbiye Nezareti'yle yazıştıklarını öğrenmiş. "Türklere karşı hıncım arttıkça halkımın yararına olan mübalağalı hareketlerim de, düşmanlarımın sayısı da artmaktaydı" diyor Torosyan.[289] Ben de "eyvah eyvah" diyorum çünkü Torosyan ne zaman bu tehcir işlerine müdahil olsa arkası kötü geliyor. Serde gençlik var işte, delikanlı kendi öz tecrübelerinden de bir şey öğrenmiyor. İstanbul'da hiç olmazsa ima yoluyla da olsa içinde seks, açıktan pusu ve suikast bulunan bir beladan zor kurtulmamış mıydı? Şam'ın İstanbul'dan eksiği nedir? Ayrıca, heyecanlı bir trüklü niye bir kez kullanıp atasınız ki? Macera yaklaşıyor ama ben bu beklentiye biraz turp suyu sıkıp saf bir soru sorayım: Halep'ten Şam'a neden yürüyerek gitmişler ki? Cepheye kaydırmak istediğiniz koca tümeni ikisi de Hicaz Demiryolu üzerinde bulunan bu iki önemli kent arasında neden yürütecekseniz ki? 1918'in başında Arap isyancıların kolu o kadar kuzeye ulaşmış ve demiryolunu berhava mı etmiş? Kaynaklarda öyle bir şeyden bahseden yok, zaten Torosyan da bir şey söylemiyor. Bu da Filistin Cephesi anlatımında vakit geçirmenin bir yolu olmasın sakın?

Neyse seks, heyecan ve entrika dolu o Şam gecesine dönelim. Askerî Vali'nin makamına gittikten kısa bir süre sonra Torosyan ve subay arkadaşları bir grup zengin tüccar tarafından onurlarına verilen bir akşam yemeğine davet edilmişler. Dansına, müziğine ihtimam gösterilmiş bir yemek olacağı kendilerine söylenmiş. Onlar da, 14 subay, en iyi üniformalarını giymiş, kılıçlarını tabancalarını kuşanmış bir halde davete icabet etmişler. Şam'da malikâne kılıklı bir binaya götürülmüşler. Başlangıçta acayip bir şey yokmuş, sadece tüccar oldukları söylenen adamlar,

289. Torosyan, İngilizce, s. 160-161 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 234-235. Türkçe çeviride Şam için yola çıkışları 17 Aralık 1918 olarak yanlış verilmiş. İkinci baskıda da aynıdır. Torosyan, Türkçe - 1, s. 238. Doğrudan alıntı da "Türklere karşı olan hıncım arttıkça halkımın çıkarlarına ilgim ve dolayısıyla düşmanlarımın sayısı da artıyordu" şeklinde çevrilmiştir. İngilizcesi, "As my bitternes against the Turks grew so did my over acts in the interests of my countrymen..." şeklindedir.

Torosyan'a tüccarlıkla ticaretle alakasız gelmiş. Daha ziyade asker ve bürokrata benziyorlarmış.

Akşam yemeği dedikleri içkiyle ıslanmış seksten ibaretmiş. Şeref misafiri çok güzel olduğu kuşkusuz, neredeyse çırılçıplak Ayşe Hanım adında bir falcıymış. İçkiler su gibi akmış. Çingenelerden oluşan bir grup çalmış, giysileri birkaç parça altın ve gümüş puldan ibaret olan Çingene kızlar oynamış. Fakat Torosyan çok içmemiş, içkilerini arkadaşları gibi karıştırmamış, ev sahipleri de onun gibi içiyormuş. Yemek bitince içkiye devam edilmiş ve Çingene kızlar için sarhoş eğlencesi kabilinden kavga başlamış. Silahlar çekilip havaya sıkılmış. Ayşe Hanım ile tüccarların kendisini dikkatle izlediklerini ve ev sahiplerinin de silahlarını çıkarıp dalgasına ateş ettiklerini gören Torosyan bir entrika döndüğüne karar vermiş. Siz de anladınız değil mi? Öyle bam-güm derken kim vurduya gidecek çocuk. "Belki de bir Ermeni'nin, bir Türk hakkındaki doğuştan gelen şüphesiydi, sezgisel bir şey, aşırı bir entrika duyarlılığı" diyor. Tuvalete gitme bahanesiyle ayağa kalkmış. Dört tüccar da peşinden. Tuvalete girmiş, yere sinmiş ve kapıyı kilitlemiş. Beklemiş. Haklıymış. Adamları dışarıda konuşurken duymuş, kısmen de ne dediklerini anlamış. Artık tahmin ediyorsunuzdur ama söyleyeyim, yine naklen suikast yayını yapıyor ve Torosyan'ı subay arkadaşlarından ayırma hususunda ne kadar şanslı olduklarından bahsediyorlarmış. Torosyan da İstanbul'da ne yaptıysa onu yapmış... Girdiği kapıdan çıkmanın sağlığına zararlı olacağını düşünerek dar bir pencereden dışarı sarkmış. Yerden beş metre yukarıdaymış. Pencere kırılmış. Güçlükle ayaklarının üzerine doğrulduğunda da başka bir pencereden gelen kurşunlara hedef olmuş. Ateş ederek cevap vermiş. Binanın köşesini dönerek kurtulmuş ama kolundan yaralanmış.

Yarasını bir palto ile örtmüş, bir landoya atlamış ve karargâha gitmiş. Orada kendisine dostça davranan Arnavut Binbaşı Selim Bey'e olayı rapor etmiş. Beraberce yaraya bakmışlar. Bol kanayan bir sıyrık olduğunu görmüşler. Selim Bey, olayı da yarayı da rapor etmemesini tavsiye etmiş. Yara zaten bir tıp doktoruna ihtiyaç göstermeden de dikkatle sarılabilirmiş. Ertesi gün karargâha, Torosyan'ın iki tüccarı öldürmek kastıyla vurduğu bildirilmiş. Binbaşı Selim Bey, kendisinin talebi üzerine Torosyan'ın saat 01.00'de ziyafetten ayrıldığını ve 01.30-05.00 arasında kendi yanında bulunduğunu, karargâh raporlarına yardım ettiğini, muhterem tüccarların yanılmış olmaları gerektiğini ifade etmiş. Allahtan, Torosyan'ın arkadaşları ne olduğunun farkında olamayacak

kadar sarhoşmuşlar. Daha sonra yeni bir gelişme olmamış sadece Selim Bey, Torosyan'ı öldürmek için bu suikastın düzenlendiğini ve arkasında da İttihat ve Terakki Partisi Şam Şubesi'nin göz yummasıyla Halep Valisi'nin göründüğünü öğrenmiş.[290]

Mermi şoku süvarisi

Sonunda Filistin Cephesi'nde aktif görev emri gelmiş. 17 gün yürüyerek Nablus şehrinde 7. Ordu'ya katılmışlar. Durum çok ciddiymiş. İngilizler, Beytüllahim, Yafa,[291] Kudüs ve Erihe'yi zapt etmiş durumdaymışlar. Hemen parantezi açıp söyleyelim, Hicaz Demiryolu'nun bir kolu da Nablus'a gidiyor. Kimin garezi var bu 46. Tümen'e ki cephe yolunda, yirmi yedi gün, yaklaşık bir ay yürütüyor? Neyse, İngilizler, Akdeniz sahilinden Şeria Nehri'nin doğu yakasına kadar olan Filistin Cephesi boyunca ve Arap çölünün batı kıyılarına 150.000 kişilik bir ordu yığmışlar. Türkler de bunu karşılama çabasıyla Alman Generali von Falkenhayn komutasında 125.000 kişilik bir ordu oluşturmuşlar. Bu güçlü ordu 4., 7. ve 8. Ordulardan oluşuyormuş. Daha sonra kumandayı Liman von Sanders almış.

Torosyan'ın topçu alayı, Nablus'un 7 mil uzağında, Şeria Nehri'nin batı kıyılarında, Hummur'da konuşlanmış. 4 mil kadar tam güneylerinde güçlü bir Britanya birliği tarafından işgal edilmiş olan "El Musallak" (*El-Mousallac*) tepesi bulunuyormuş. Türkler, Erihe'ye girişi denetleyen bu mevziiyi almak için çok uğraşmışlar ama olmamış. Bu noktada yine doğrudan bir alıntının zamanıdır:

> 29 Nisan 1918'de düşmanın Avustralya Tümeni, Şeria'nın doğu yakasında, *Türklerin Yıldırım Süvari Alayı'na (Yelderim / mermi şoku)* ve bizim Dördüncü Ordu'ya karşı şiddetli bir saldırıya geçti. Muharebe öğleden önce 03.30'da başladı ve saldırı 08.00'de yoğunlaştı. Türk hatları kırıldı ve Amman Dağları'na doğru düzensiz bir şekilde hızla çekilmeye başladılar.[292]

290. Torosyan, İngilizce, s. 161- 165 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 235-237.

291. Torosyan, Türkçe - 1, s. 237'de Hayfa olarak yanlış çevrilmiştir. 2. Baskı'da da aynıdır.

292. Torosyan, İngilizce, s. 165-166. Alıntı s. 166'dan. "On April 29, 1918, the Australian Division of the Enemy launched a vigorous attack on the eastern banks of the Jordan *against the Yelderim (shell shock) Turkish Cavalry Regiment* and our Fourth Army. The fighting began at 3:30 a.m. and the attack grew in instensity until 8:00 a.m. The Turkish lines were broken and they were rapidly retreating in irregular order toward the Amman Mountains." Vurgu benim.

İlginç. Torosyan, şimdi de 4. Ordu'nun elemanı mı olmuş? Çok daha önemlisi, Filistin Cephesi'nde bulunan herkesin bilebileceği bir şeyi bilmiyor gibi görünüyor. Yıldırım'ın anlamını bilmemesi ve "mermi şoku" (*shell shock*) olarak çevirmesini geçelim bir kalem, Yıldırım'ın, o kısa bir süre önce bahsettiği, 4., 7. ve 8. Orduların toplamına verilen isim olduğunu bilmiyor ve Yıldırım'ı bir süvari alayı sanıyor.

Üstelik bunu bir kez de yapmıyor. Yıldırım onun için sadece bir süvari kuvvetidir. Metin içinde biraz ilerleyelim ve bağlamdan bağımsız olarak, sadece sözcüğün kullanımı açısından, orada ne dediğine bakalım: "At toynaklarının uzaktan gelen seslerini duyduğumuzda öğleden biraz sonraydı. Tepenin üstündeki gözcülerimiz birkaç dakika içinde *Türk Yıldırım (mermi şoku) süvarisinin* hızlı hareket eden bir birliği ve onu izleyen piyadeyi haber verdiler."[293] Yıldırım'ın bir süvari alayı olduğunu yukarıda söylediği için burada da ona bağlı bir birlikten bahsediyor.

Türkçe çevirinin, Torosyan'ın metninden gelmeyen bir tarih bilgisine dayanarak bu "*Türklerin Yıldırım Süvari Alayı*" ve "*Türk Yıldırım (mermi şoku) süvarisinin*" ifadelerini sırasıyla "Türklerin Yıldırım Orduları Grubu Süvari Alayı"[294] ve "Yıldırım Orduları Grubu'na bağlı bir süvari birliği"[295] şeklinde karşılaması, muhakkak ki Türkçe okuyan kamuya daha doğru bir tarihî bilgi vermiştir. Yıldırım'ı sadece bir süvari alayı olarak görürseniz aynı paragraf içinde "4. Tümen" *(sic)* ile birlikte çekilmelerinde tabii ki mahzur olmaz. Biri bir birlikse diğeri de daha büyük, ama bir birlik. Ama Yıldırım'ın üç ordudan oluşan bir ordular grubu olduğunu düşünürseniz, tek bir Avustralya tümeni karşısındaki vaziyeti hiç değilse biraz şüpheli bir hâle gelir. Bu anlamda kendinden söz edilenin, Yıldırım'ın hepsi değil, ona bağlı bir birim, bir alay olması metni makul bir şekilde tamir ederek anlamlı ve tarihî bilgimizle uyumlu bir hâle getiriyor. Fakat bu Yıldırım'ın ordular grubu olduğu bilgisi metnin içinde nerede var? Torosyan'ın metinde, hangi orduların bir grup teşkil ettiğini anlattığı yerde, madem biliyor, duymuş adını, Yıldırım'ı zikretmesi gerekmez miydi?

293. Torosyan, İngilizce, s. 195. "It was shortly after noon when we heard the sound of horses' hoofs in the distance. Within a few minutes our outposts at the top of the hill reported *a fast moving force of Turkish Yelderim (shell shock) cavalry* followed by infantry." Vurgu benim.

294. Torosyan, Türkçe - 1, s. 238. Türkçe çeviri, orijinaldaki Dördüncü Ordu'yu da "4. Tümen" olarak karşılamıştır.

295. Torosyan, Türkçe - 1, s. 262.

Peki, Torosyan neden bu kadar temel bir hususu bilmiyor? Bilmediği gibi sırf adından birtakım anlamlar çıkararak koca Yıldırım'ı bir süvari alayı yapıyor? Bu konuda şimdilik bir fikir serdetmek niyetinde değilim. Sadece, "neyi bildi ki onu bilsin?" diyor ve geçiyorum. 19 Şubat 1915 günü Müttefiklerin bir harp gemisi kaybetmediğini nasıl bilmiyorsa, 18. Mart 1915 günü İngilizlerin birkaç dakika içinde batan bir zırhlısı olmadığından nasıl habersizse, 3. Kirte Muharebesi'nde saldırıda olan tarafın hangisi olduğunu nasıl bilmiyorsa, öyle bilmiyor işte. Fakat bu kadar temel bir şeyi bilmemesinin acaba yazdığı metin üzerinde hiçbir etkisi olmayacak mıdır? İzleyici açıkça kurgu olduğunu bildiği *Truva* filminde pazar yeri sahnesinde lamaları gördüğünde gülüyor ve yanılsamanın ikna ediciliği anında tebahhur ediyor da biz burada hâlâ "iyidir hoştur" deyip bu metnin kaynak değerini koruduğuna mı inanacağız?

Peki, "ilim kapsayıcıdır, sonuna kadar sabreder diyerek" Torosyan'ın yukarıda yarım bıraktığımız 29 Nisan 1918 günü anlatımına geri dönelim. Yıldırım Süvarisi ve "bizim dördüncü ordu" Amman Dağları tarafını tutmuştur. Güçlü Britanyalı ve Avustralyalı birlikler takiptedir ve doğruca Şeria üzerindeki "Endamen Köprüsü"ne doğru yönelirler. Bu mevkiin kaybedilmesi, Batı Yakası'ndaki "birliklerimiz" açısından hayatî önem taşımaktadır çünkü düşman köprüleri geçmek suretiyle "bizi" kolayca kuşatabilecektir. Torosyan'ın birliği durumun aciliyetini değerlendirir ve hızlı bir ricata hazırlanır ama bilinmeyen bir nedenle Britanya Süvarisi köprüyü kullanmaz, yanından geçer ve 7 mil ilerideki Tabinehi yakınlarında mevzilenir. Avantaj artık Türklere geçmiştir. Saat 14.00'te İngilizlere top ateşi açılması emri gelir. Bir saatlik bir bombardımandan sonra Britanya kuvvetleri Tabinehi'yi boşaltmak durumunda kalır. Endamen Köprüsü karşısında yapılan hızlı bir takiple çok sayıda Britanya askeri esir alınır. "Yayamız" her zaman yapageldiği üzere birden savaş esirlerini süngülemeye ve soymaya başlar. Torosyan ve subay arkadaşları da yine her zamanki gibi müdahale ederler, deli gibi at sürerek köprüyü geçerler ve tabancalarını çekerek yapılmak üzere olan bir başka katliamı durdururlar.[296]

Kendisi de asker olan ünlü Britanyalı askerî tarih yazarı A.P. Wavell'ın Filistin Cephesi hakkındaki eserinde tam 29 Nisan 1918 günü olmasa da bu çatışma, General Allenby'nin yaptırdığı bir

296. Torosyan, İngilizce, s. 166-167 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 238-239.

akın olarak anlatılıyor. Allenby, Osmanlı tarafında, Der'a'daki demiryolu kavşağını hedeflediği gibi bir izlenim bırakmak amacındaymış. Dolayısıyla, Şeria'nın doğusundaki bu yeni saldırıyı düzenlemiş. Osmanlılar, 11 Nisan'da Goraniye Köprübaşı'na şiddetli saldırılar düzenledikten sonra, çok kayıp vermiş ve Şunet Nimrin'e çekilmişler. Allenby'nin planı Salt'ı ele geçirerek Nimrin'de olan Osmanlı gücünün diğer birliklerle bağlantısını kesmekmiş. Sonra, yerel Arapların yardımıyla Salt yöresinin elde tutulabileceği umuluyormuş. Böylece yazı geçirmek için uygun bir bölge elde edilerek Şeria Vadisi'nin cehennemî sıcağından kaçınılacakmış.

Akın için müsait olan birlikler General Chauvel kumandasındaki Anzak ve Avustralya Süvari Tümenleri, 60. Tümen ve bazı diğer piyade tugaylarıymış. Taarruz gücü, 29 Nisan gecesi toplanmış, harekât 30 Nisan sabahı başlamış. Yeni Zelanda Süvari Tugayı ve 60. Tümen'in iki tugayı doğrudan Osmanlı 8. Ordu'su tarafından tutulan Nimrin'e saldırmış ama ikinci hattan sonra ilerleyememişler. Avustralya Tümeni ise vadi boyunca hızla hareket ediyormuş. 4. Tugayı 05.30'da Cisr ed-Damiye (*Jisr ed Damieh*) yakınına gelmiş ama bu köprü Osmanlılarca ciddi olarak savunulduğu için Batı yönüne cephe alarak Salt yolunun her iki yanına mevzilenmiş. Osmanlı tarafı ise bu tugayın karşısına 24. Tümen'i ve 3. Süvari Tümeni'ni çıkarmış. Sonra Osmanlılar sabah 07.00'de üç taraftan birden bu tugaya saldırmışlar. 4. Tugay, ağır kayıp vermiş. 12 topundan 9'unu kaybetmiş ve ancak aldığı yardımla Ümmüşart (Um eş-Şert) kuzeyinde tutunabilmiş. İngilizler Nimrin'de de başarılı olamamışlar. Chauvel'in birlikleri 2 ve 3 Mayıs günleri hâlâ umutsuzca uğraşıyormuş. Allenby, 3 Mayıs'ta, daha önce 3. Tugay tarafından işgal edilmiş olan Salt'ın boşaltılması emrini vermiş. 4 Mayıs'ta Britanya birlikleri toplam 1.600 zayiat vererek Goraniye köprübaşı yoluyla tekrar Şeria'nın Batı yakasına geçmişler.[297]

Askerler, ilk hedefiniz Erihe!

Torosyan'ın anlatımında olan tek bir Avustralya tümeninin saldırısıyla Amman Dağları yönüne kaçan Yıldırım Süvari Alayı ve 4. Osmanlı ordusu Wavell'ın anlatımında yok. Fakat Filistin Cephesi komutanı Liman von Sanders'ten öğrendiğimize göre, İngilizler

297. A.P. Wavell, *The Palestine Campaigns*, Londra, Constable, 1936, s. 184-188.

Salt'ı işgal etmek üzereyken, 4. Ordu'nun karargâhı kuzeye doğru çekilmiş. Torosyan'ın bu bilgi parçası üzerine yazdığı tahmin edilebilir.[298] Osmanlıların savaşa katılan ve Avustralya 4. Tugayı'nı iyice hırpalayan birlikleri ise 3. Süvari Tümeni ve 24. Tümen. Torosyan'ın 46. Tümeni'nin yine hiç ismi esamesi okunmuyor. Bu arada, zaten anlatımdan çıkarmış olabilirsiniz; Torosyan'ın adının "Endamen Köprüsü" olduğunda ısrarlı olduğu köprünün adı Damiye Köprüsü veya Cisr ed-Damiye. Kısaca, mevkiinin adıyla Ed-Damiye diye de geçiyor.[299] Liman Paşa'nın hatıratında da "ed-Damije" şeklindedir.[300] Tabii ki Ed-Damiye diye okunur. "Endamen" gibi bir adı nasıl ürettiği konusunda hiçbir fikrim yok. Bölgede görev yaptığını iddia edip de en önemli isimleri yanlış vermek de ne demek oluyor diye artık sormuyorum bile.[301] Anlatımında doğruya benzer en ufak bir husus yok ki, Şeria üzerindeki bu köprünün adı doğru olsun. Muharebenin başlangıç günü yanlış, Britanyalıların birlikleri yanlış, Osmanlı tarafının birlikleri yanlış, savaşın cereyan etme şekli yanlış, taarruz saatleri yanlış... Hatta, Cisr ed-Damiye'ye giden Avustralya tugayının saldırı yapmadığı, sadece mevzilenerek kendisini korumaya çalıştığı, asıl taarruz eden tarafın Osmanlı tarafı olduğu, onların da sabah 07.00'de taarruz ettiği anlaşılıyor. Britanya saldırısı 4. Ordu'ya değil, Nimrin'de bulunan 8. Kolordu'ya yapılıyor ve o da başarısız oluyor.

Osmanlı-Türk kaynaklarında İkinci Şeria Muharebesi olarak bilinen bu çatışmayı Torosyan'ın anlatışı böyle. Bu kez, kasten, ilk baskısı 1928 yılında yapılmış bir İngiliz kaynağından teyit etmeye çalıştım dediklerini.[302] Sonuç böyle oldu. Görgülü'de 46.

298. Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, Annapolis, The United States Naval Institute, 1927, s. 225.

299. Mirliva Sedat [Doğruer] (haz. Kemal Gurulkan), *Yıldırım Ordularının Bozgunu. Filistin'e Veda*, İstanbul, Yeditepe, 2009, s. 172.

300. Sanders, *Five Years in Turkey*, s. 221-237.

301. Torosyan'ın hatıratında bulunan haritada ise "Endameh" şeklinde geçmektedir. Bkz. Torosyan, İngilizce, s. 176 ve s. 177 arası. Türkçe çevirideki haritada ise metinle uyumlu olarak "Endamen" şeklinde düzeltilmiştir. Bkz. Torosyan, Türkçe - 1, s. 261.

302. Britanya'nın Ortadoğu'da Osmanlı İmparatorluğu ile olan mücadelesi ve izlediği strateji hakkında iki modern ve ciddî çalışma için bkz. Matthew Hughes, *Allenby and British Strategy in the Middle East, 1917-1919*, Londra, Frank Cass, 1999 ve David R. Woodward, *Hell in the Holy Land. World War I in the Middle East*, Lexington-Kentucky, The University Press of Kentucky, 2006. Mareşal Carver'ın Çanakkale de dâhil olmak üzere bütün Osmanlı cephesi için çok toparlayıcı olan kitabının Filistin ile ilgili bölümlerine de bakılabilir, bkz. Field Marshall Lord Carver, *The National Army Museum Book of the Turkish Front, 1914-1918*, Londra, Pan Books, 2003, s. 186-244.

Tümen bu savaşta hiç yok. 24. Tümen'in komutanı Alman Yarbay Boehme, 3. Süvari Tümeni Albay Esat. İki tümenin de bağlı oldukları kolordu, 3. Kolordu ve komutanı bilin bakalım kim? Albay İsmet (İnönü). 3. Kolordu ise 7. Ordu'ya bağlı.[303] Ağırlıklı olarak Türkçe kaynakları kullanan Edward Erickson da bu çatışma için şunları söylüyor:

> İkinci Şeria Muharebesi 30 Nisan 1918'de, İngilizlerin tekrar Şeria'nın karşısındaki köprübaşı mevziinden Amman'a doğru taarruzuyla başladı. Bu arada geçen iki hafta zarfında, Türkler ilerleyen İngiliz birliklerine karşı kanatlardan taarruz etmeye elverişli, güçlü birlikler (24. Piyade Tümeni ve 3. Süvari Tümeni) getirmişlerdi. Bu Türk tümenleri 2 ve 4 Mayıs tarihleri arasında karşı taarruzlar icra etti ve İngiliz taarruzunu çok kısa sürede sona erdirdi.[304]

Torosyan'a göre, bu başarıdan sonra Alman Komutan (Liman von Sanders) ve Türk kurmayları haziranda bir karşı taarruz yapıp Erihe'yi yeniden ele geçirmeyi planlamışlar. Torosyan, böyle bir harekete geçmek için sayıların yeterli olmadığını düşünüyormuş ama bu sadece onun kanaati olarak kalmış. 8 Haziran 1918'de her şey hazırmış. Alman piyadesi, Erihe'nin batısında mevzilenmiş. Onların sağ ve sol kanatları ise 46. ve 48. Türk Alayları[305] tarafından korunuyormuş. Torosyan'ın yeni görevi, 7 Haziran 1918'de Haberleşme ve Teftiş Subayı olarak atandığı Alman Alay Karargâhı'ndadır.

O gün sıtmadan muzdarip olan Torosyan, olur da İngilizlere esir düşerse diye tuhaf düşünceler içindedir. İngilizcesinde de düşüklükler var ama Araplara bütün metin boyunca yüklediği rolü bir kez daha vurgulaması ve kendisinin biraz aşağıda göreceğimiz gibi Arap birlikleri başında oynayacağı role okuyucuyu hazırlama işlevi taşımasından dolayı önemli bulduğum için alıntılayayım:

> Ve zihnim bütün planın çökmeye mahkûm olması kanaatinden dolayı sıkıntılıydı. Bu, İngilizler tarafından esir edilmem ve bir Arap is-

303. Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 150-151.

304. Edward J. Erickson (çev. Kerim Bağnaçık). *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu. Çanakkale, Kutü'l-Amare ve Filistin Cephesi*, İstanbul, İş Bankası, 2009, s. 203.

305. Çeviride 46. ve 48.Tümenler olarak karşılanmış. Torosyan da birlikler konusunda tutarsız ve dikkatsizdir. Fakat, İngilizcesinde "*regiment*" olarak geçtiğine göre "alay" olarak bırakılmalıydı. Torosyan, Türkçe - 1, s. 239. 2. baskıda da aynıdır.

yanında geleceğinden artık emin olduğum Ermeni ulusal bağımsızlığı için kişisel planlarımın sonu anlamına gelebilirdi.[306]

Bu girizgâhtan anlamışsınızdır ki yakında bu sıkıcı ve zorunlu savaş anlatımlarının zincirlerinden yine kurtulacağız ve heyecanlı maceralar okuyacağız... Fakat şimdilik sıkın dişinizi, şu Erihe taarruzuna bakalım. Torosyan'a göre 8 Haziran 1918'deyiz. Sabah saat üçe yirmi kala uyanırlar. Komutan olan Alman binbaşı, Torosyan'a Türk topçusunun 03.50'de ateşe başlamasını söylemesini emreder. Top atışı 20 dakika sürer. Sonra haber gelir ki Alman piyadesi "El-Mousalla" Tepesi'ne ilerlemektedir. Kısa süre içinde üç siper hattı "elimize" geçer. Alman binbaşı gün doğuşuyla birlikte Erihe'nin zapt edileceğini genel karargâha bildirir. Fakat böyle olmaz. İngilizler tarafından top atışları sıklaşır. Almanlar istikrarlı bir şekilde ilerlemekte, desteklemekle görevli Türk alayları gözle görülür biçimde geri kalmakta, Almanlarla irtibatı kaybettikleri görülmektedir. İngilizler, Türklerin verdiği bu aradan yararlanarak Almanları esir alırlar. Almanların başına gelenden haberdar olmayan Türkler, El-Mousalla Tepesi'ne doğru savaşmaya devam ederler ama sonunda onlar da yenilir. Bulundukları noktadan olan biteni gözlemleyen Alman Binbaşı, Torosyan'a kendilerinin de teslim olmakla iyi edeceğini söyler. Torosyan, adamı teslim olmamaya ikna eder. Gece olunca yavaş yavaş tepelerden inerler ve bir Alman erzak deposuna ulaşırlar. Başka gelen subaylar da olur. Birkaç gün sonra Başkomutan Liman von Sanders bir divan-ı harbe başkanlık eder ve karşılıklı olarak birbirlerini suçlayan Alman ve Türk subaylarını dinler. Sonunda mesele kapatılır.

24 Temmuz 1918'de Torosyan'ın da içlerinde bulunduğu üç tümen Nablus'un 8 mil güneyinde olan Beita'ya intikal eder. Torosyan, temmuzun sonuna doğru, bir öğlen üzeri birkaç günlük bir resmî iş için Nablus'a gider. Subaylar arasında popüler olan bir Türk kahvehanesine devam eder. Subaylar genel durumun umutsuzluğunu konuşmaktadır. Ortalıkta, yakında Ermeni, Fransız ve İngilizlerin "bize" karşı devasa bir taarruz düzenleyecekleri haberleri dolaşmaktadır. Torosyan, yakında olacakları bir kez daha çıtlatıyor:

Bana göre, benim Ermeni ulusal bağımsızlığı için en büyük umu-

306. Torosyan, İngilizce, s. 168. "And my mind was heavy with the conviction that the whole plan was doomed to a failure that might mean my capture by the British and end my personal plans for Armenian national independence which I now felt sure would come in an Arab uprising."

dumu temsil eden Araplar hakkında tek bir kelime öğrenemedim. Anladığım, dillerini konuştuğum ve kendileriyle ilişkiye geçmek için en büyük fırsata sahip olduğum bir halktı onlar.[307]

Ben de bunu anlamıyorum. Bu kişi bir Osmanlı subayı değil mi? Tamam, dünyanın her yerinde insanlar neler konuşuyor diye kahvehanelere gidip kulak kabartanlar olurdu. Hatta Osmanlı örneğinde, hafiyelerin, halkın nabzını tutmak için kulaklarını en açık tuttuğu yerler kahvehanelerdi ama diğer Osmanlı subaylarından bir şeyler öğrenebilmek için illa ki kahvehanelere mi gitmesi gerekiyor? Subay arkadaşlarıyla başka bir temas noktası yok mu? Ayrıca, tutalım ki öyle olsun, yine de kahvehanelerin bir istihbarat değeri olsun, ortalıkta hiç olmayan bir Ermeni ordusunun İngiliz ve Fransızlarla birlikte taarruza kalkacağını duyuyor da, 1918'de Şeria Nehri'nin doğu yakasında cirit atan, Hicaz demiryoluna neredeyse günlük sabotajlar düzenleyen Şerif Faysal'ın Arapları hakkında mı hiçbir şey duymuyor?

Torosyan'ın Erihe'nin alınması amacıyla yapıldığını söylediği "Haziran" saldırısına gelince, Filistin Cephesi komutanı Sanders, saldırının yapılacağı tarih olarak "13/14 Haziran" *(sic)* gecesini veriyor. Erihe'yi zapt etmek gibi bir amacı olduğundan hiç söz etmiyor. Ona göre, 7. ve 8. Orduların fazla uzayan cephesini kısaltmanın yolu, 4. Ordu'nun, 7. Ordu'nun Şeria'nın batısındaki mevzilerine yerleşmesiymiş. Bunun için de, önce, "Msallabe Tepesi" ve bu tepenin her iki yanında bulunan Britanya mevzilerinin "Auja" (Avca)'ya kadar geri atılması gerekiyormuş. Bu taarruzun komutası 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa'da (Cebesoy) imiş. 702. ve 703. Alman Piyade Bölükleri onun emrine verilmiş. Osmanlı birlikleri ise 53. ve 24. Tümenler ve 3. Süvari Alayı'nın iki zayıf alayı imiş. Ana saldırı Msallabe üzerine yapılacak, talî bir saldırı ise Wadi Mellaha ve Şeria arasındaki dar vadiye yönelecekmiş. Bunun için de 4. Ordu, Alman 146. Piyade Alayı'nın iki bölüğü ve iki Osmanlı taburu ayrılmış.

Saat 03.00'te birliklere ilerleme emri verilmiş. Alman piyadesi ilerleyerek düşmanın birinci hattını ele geçirip ikinci hattına girmiş. Osmanlı piyadesi aynı şekilde ilerlemediği için gün doğduğunda ikinci hatta sadece Alman askerleri dövüşüyormuş. Britanyalılar başlangıçta zayıf olan direnişlerini, özellikle Avustralyalı birlikler yetiştirerek güçlendirmiş. Almanlar çekilmek zo-

307. Torosyan, İngilizce, s. 167-171. Alıntı s. 171'den.

runda kalmış. Wadi Mellaha tarafındaki ikincil saldırı da kısa sürede durdurulmuş. Takviye geldiğini gören Liman Paşa, Ali Fuat Paşa'mn öğlen üzeri saldırıyı yineleme teklifini reddetmiş. 4. Ordu birlikleri daha başarılıymış. 8. Kolordu topçusu aktif olarak çatışmalara katılmış ve Şeria Nehri'ndeki Vaftiz Yeri denen yörede Britanya kuvvetlerine, özellikle Hint süvari tümenine ağır zayiat verdirmiş.[308]

Liman Paşa'nın, Osmanlı birliklerinin savaş meydanında Almanlar ile birlikte eşzamanlı olarak hareket etmemesinden acı acı yakınması Torosyan'ın anlatımıyla uyum içindedir. Liman'ın metninde bir divan-ı harpten ise hiç bahis yok. Esir olan Almanlardan da söz etmiyor. Daha da önemlisi, Torosyan'ın tümeni olan 46. Tümen'den, Liman Paşa tek kelimeyle bile bahsetmemektedir. Yıldırım Orduları Komutanı, piyade bölükleri seviyesine kadar inerek ayrıntılı anlattığı bu çatışmada koskoca 46. Tümen'i atlamış veya bastırmış olamaz değil mi? Doğru, aslında Torosyan da 46. Tümen'den söz etmemişti. Fakat, Erihe'nin batısındaki tepelere yerleşen Almanları koruyan birliklerin 46. ve 48. Alaylar olduğunu söylemişti. Fakat, 46. Alay, 46. Tümen'in bir birliği, üstelik onun topçu alayı yani Torosyan'ın kendi alayı olduğu için bizim açımızdan durum değişmiyor! Liman Paşa, 46. Alay'dan (veya 48. Alay'dan da) bahsetmiyor ki.

Erickson, Irak Cephesi'nden kaydırılan 46. Tümen'e bağlı birliklerin, 1918 yılında Filistin'deki muharebelerde genelde ihtiyat birliği olarak tutulduğunu belirtmektedir. Mesela, Birinci Şeria Muharebesi'nde (21 Mart-11 Nisan 1918) 46. Tümen'in 46. Hücum Bölüğü Amman'da ihtiyat olarak tutuluyor.[309] Daha sonraları ise 8. Ordu Komutanı Cevad Paşa, 46. Tümen'in hepsini ihtiyatta tutmuş ve tümeni, Tul Kerem yakınlarında, ordusunun merkez bölgesinde mevzilendirmiş. Yıldırım'ın üç ordusu içinde ihtiyat kuvveti bulunduran tek ordu da 8. Ordu imiş.[310] 17 Eylül 1918'de de 46. Tümen'in hepsi Cevad Paşa'nın kıyıda tehdit altında bulunan 22. Kolordusu'nun gerisine, El-Tire'ye sevk edilmiş.[311]

Hoş değil mi? Torosyan'ın anlatımında, Irak Cephesi'nden gelen 46. Tümen'in Nablus'taki 7. Ordu'ya katıldığı açıkça belirtili-

308. Sanders, *Five Years in Turkey*, s. 249-253.

309. Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, s. 208.

310. Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, s. 221-222.

311. Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, s. 226.

yordu.[312] Şimdi görüyoruz ki 7. Ordu değil 8. Ordu'ya bağlıymış o tümen. Daha hoşu da Torosyan'ın bağlı olduğunu bilmediği 8. Ordu'nun komutanı olan Cevad Paşa kim biliyor musunuz? Hani Çanakkale'de Müstahkem Mevki Kumandanıydı, Torosyan'la özel olarak ilgilenir, Harbiye Nezareti'ne onun için övgü dolu yazılar yazardı ya. İşte o Cevad Paşa [Çobanlı].[313] Torosyan, tabii ki o kadar vefasız değildir. Bilseydi ki eski komutanı Filistin'de de komutanı olmuştur, onu hatıratının sayfalarında böyle meyus bırakmaz, iki çift laf eder, o da Cevad Paşa'dan övgüyle söz ederdi. Ama bilmiyor işte. Kendisini ve tümenini 7. Ordu'ya bağlı sanıyor. Nasıl olabilir derseniz; kolay, 1929 veya 1947'deki kaynaklarını ya üstünkörü okudu veya o kaynaklarda bu bilgi yoktu. Neyse, artık daha fazla ilerlemeyeyim, neredeyse Torosyan'ın Osmanlı ordusundan firar edeceği güne geldik! Kısacası, hazirandaki bu çatışmada 46. Tümen veya ona bağlı olan bir birlik yok.

Bu noktada hemen itiraz edilip Torosyan'ın kendi birliğinin dışında, "Alman alayı" nezdinde görevlendirildiğini söylediği hatırlatılabilir. Öncelikle zaten Alman alayı yok, iki Alman bölüğü var. Kendi birliği olması lazım gelen 46. Topçu Alayı, onun anlatımıyla Erihe'nin batısındaki tepelerdeyken, topçu Torosyan'a birliğindeki komutanlık görevi bıraktırılarak Alman piyade bölüklerinden birisine, muhabere veya haberleşme subayı olarak atanmasını hiç inanılır bulmuyorum. Orduda, muhabere subayı mı yokmuş? Veya Torosyan Almanca bilgisiyle mi temayüz etmiş ki onu göndermişler? Dolayısıyla, aynen Makedonya, Manastır ve Romanya Cephelerinde yaptığı gibi, burada, Filistin cephesinde de kendini birliğinden alarak başka birlikler nezdinde özel görevle görevlendirmiş görünüyor.

Liman Paşa'nın bu temmuz teşebbüsünü anlatırken Erihe'yi almak gibi bir amaçtan hiç bahsetmediğini biraz önce gördük. Ama burada da ordu komutanı olsa bile tek kişinin anlatımına otomatik olarak güvenmeyelim. Torosyan'ın bariz şekilde defolu olan anlatımına onu hemen tercih etmeyelim. Onun dediğini de sınayalım. Liman von Sanders'e hiç dost olmayan ve Filistin Cephesi'ndeki büyük bozgunun sorumlusu sayan Mirliva Sedat'ın, Filistin'deki üç ordunun birden mevcudu bu kadar azalmışken Erihe'nin geri alınması gibi bir hususu atlayacağını sanmıyorum. Nitekim eleştirel olmakla beraber böyle bir askerî amaçtan bahsetmiyor. Dedikleri şöyle:

312. Torosyan, İngilizce, s. 165.

313. Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 150.

Bilhassa Liman von Sanders Paşa Salt Muharebelerinin [1. ve 2. Şeria Muharebeleri, HE] başarıya yaklaşmasından dolayı çok gururlanmakla beraber gelecekte önemli olayların burada meydana geleceğine kanaat getirmiş gibiydi. 4. Ordu Cephesi ve bilhassa Şeria Vadisi ile fazla meşgul olmaya başlamıştı. 7. Ordu Cephesi'nin, Şeria'da 4. Ordu Cephesi'yle birleşen sol kanadında meydana gelen çukurluğu bertaraf etmek, bu şekilde Ed-Damiye ve Ümmüşart geçitlerini daha uzaktan emniyet altına almakla beraber İngilizlerin Eriha yolu ile Vadi-i Nemrin istikametinde Şeria'ya karşı yapacakları harekâtı tehdit etmek, cepheyi kısaltarak kuvvetten tasarruf etmek ve hele 4. Ordu sağ kanadını daha müsait bir vaziyete getirmek gibi sebep ve düşüncelerle Avca'ya kadar olan çöl araziyi zapt ve işgal etmek istemişti.

Tertip edilen taarruz başlangıçta başarıyla gelişerek Ebu Tellul zaptedilmiş ve Avca'ya kadar gidilmiş ise de İngilizler süratle kuvvet yetiştirerek taarruz kuvvetlerini mağlup ederek tepeyi geri almışlardır.[314]

Hazirandaki bu Osmanlı teşebbüsünün cereyan edişi hakkında Wavell'ın anlatımı da Sanders ve Miralay Sedat'ı tamamlar niteliktedir:

Bu dönemde düşmanın giriştiği tek taarruz harekâtı, Şeria Vadisi'nde, Auja Nehri'nin kuzeyindeki mevzilerimize karşı denendi. Kayalık bir sırt olan Abu Tellul, nehirden kuzeye doğru uzanır ve Musallabeh'te bir uçurumla sona erer. (...) Liman von Sanders, General Allenby'nin vadiyi tutmasından dolayı kendisine empoze edilen geniş cephenin tehlikesinin farkındaydı ve bizi oradan sürüp çıkararak veya Şeria'nın doğusunda yeni harekâtları imkânsız ve ihtimalsiz kılacak bir şekilde işgal ettiğimiz yeri sıkıştırarak ve daraltarak sıkıntılarına bir çözüm bulmaya çalıştı.

Saldırı iki Alman taburu ve iki Türk tümeni ile yapılacaktı. 14 Temmuz'da sabah 3.30'da Almanlar ileri mevzileri yararak aralarına girdi ve Abu Tellul Sırtı'nın zirvesine ulaştı. Mevziiyi tutan Birinci A.L.H. [Avustralya Hafif Süvari, HE] Tugayı hemen karşı saldırıya geçti ve düşmanı hâlâ dayanmakta olan ileri mevzilerin üzerine sürdü. Sabah 9'a kadar çarpışma bitmişti ve cephe hattı eski haline getirilmişti. 375 kadar Alman esir alındı ve yüzün üzerinde ceset sayıldı. Hafif süvarinin zayiatı sadece yetmişti. Saldırıyı desteklemek için pek az çaba gösterdikleri için Türkler, Alman müttefiklerini fena halde yüzüstü bıraktılar.[315]

314. Mirliva Sedat, *Filistin'e Veda*, s. 171-172.

315. Wavell, *The Palestine Campaigns*, s. 190-191.

Bu noktada, tam anlamıyla çatışan tarafların görüşlerini aksettiren savaş anlatımlarının bazı noktaları suskunlukla geçiştirmek için ideal bir zemin olduğunu hatırlayalım. Diyelim Liman Paşa, bu taarruzu emreden komutan olarak kendi başarısızlığının altını çizecek bazı noktaları, anlatımında es geçmiş olabilir. Mesela, Alman kamuoyu nezdinde Alman bölük efradının çoğunun esir düşmüş olmasını hatırlamasa ve hatırlatmasa da olur. İşte, yukarıda Miralay Sedat da, Osmanlı birliklerinin taarruz sırasında Almanları desteklemediğini söylemiyor. Yenilgideki temel sorumluluk Liman Paşa'daysa, tezimiz buysa, Osmanlı komutanların onu gönülden desteklemediklerini, belki de engel olduklarını söylemenin lüzumu yoktur. Bu çarpışmayı anlatışında Wavell'da bir sorun görmedim ama herhalde onun da suskunlukla geçiştirdiği yerler vardır.

Tarihçi olarak işimiz zaten bu suskunlukları teşhis etmek, muhtemel nedenleri hakkında fikir yürütmek, bunu yaparken de mümkün olduğu kadar çok kaynak görmek, birbirleriyle karşılaştırmak, kısaca kaynaklarımızı tek bir metinmiş gibi üstelik eleştirel okumak değil midir? Evet, tabii ki kaynaklar kendi ideolojileri ve önyargıları, sempatileri ve antipatileri doğrultusunda görüşler beyan edecek, hele bir tezi savunduklarında ağırlıklı olarak kendi seçtikleri verileri kullanacaklardır. Fakat Torosyan'da itiyat hâlini almış olduğu gibi çok temel verilerde tutarsızlıklar, imkânsızlıklar, olamazlıklar haddinden fazlaysa o kaynak hakkında hiç mi tereddüt göstermeyeceğiz? Dünya yıkılsa baş üstünde tutmaya devam mı edeceğiz? Kendi öz yaşamından kesitler sunarak askerî hatırat aktardığı iddiasında olan Torosyan'da yer isimleri, coğrafyanın kendisi, askerî birliklerin türü ve numaraları, Torosyan'ın emrinde çalıştığını söylediği komutanlar, olayların geçtiği tarihler ve daha nice olgusal tutarsızlıklar ve olamazlıklar gördüğümüzde hâlâ hiç şüphe duymayacak mıyız?

Tabii ki Torosyan hoş sohbetliğine güvendi, hatırat türünde bir eser kaleme aldı. Bazı yerlerde edebî bir üslup kullanmaya çalıştı. Bazı yerlerde ise, tahminim doğruysa, doğrudan kurmacaya girişti. Fakat, işin o boyutunu şimdilik bir kenara bırakalım ve hatıratının hiç kurmacaya kalkışmayan, düz bir hatırat olduğunu varsayalım. Bazı olayları hatırlamaması, yanlış hatırlaması, karıştırması, bastırması, başkalarını abartması gayet mümkündür. Bu ayrıca, herkes için geçerlidir. Hele istem dışı hataları herkes yapabilir. Mesela, Liman Paşa, en azından eserinin İngilizce çevirisinde, Yıldırım Ordular Grubu'nun, bu saldırının 13/14 Hazi-

ran gecesi yapılmasını emrettiğini söylüyor. Torosyan da saldırının 8 Haziran sabahı gerçekleştiğini söylüyordu. Şimdi artık söylemeliyiz ki her iki tarih de yanlıştır. Saldırı, 14 Temmuz günü yapılmıştır. Torosyan'ın kendi tarihini nasıl ürettiğini bilmiyorum ama Sanders'te basit bir karıştırma olmuş, gün aynı kalmakla birlikte ay farklı verilmiştir. Dediğim gibi bu hatanın Sanders'ten mi yoksa anonim İngilizce çevirmenden mi kaynaklandığını bilmiyorum. Fakat, buradan yola çıkarak Torosyan ve Sanders'i eşitleyecek veya "Bakın, Sanders, saldırının tarihini yanlış biliyor demek ki o tarihte Yıldırım Komutanı değildi!" gibi ham çıkarımlar yapmayacağım çünkü başka bütün kaynaklar, hatta Sanders'in kendisi bile daha sonra, 14 Temmuz 1918 tarihini veriyor. "Türk birliklerinin etkinliğinin bozulmasını bu 14 Temmuz olaylarından daha iyi hiçbir şey kanıtlayamazdı"[316] dediğine göre metinde daha önce bir maddi hata yapılmış olduğu açıktır.

Torosyan'ın ise yaptığı yanlışlar değil tutturabildiği doğrular dikkatimi çekiyor. İş o boyutlarda. Gerçi bunu da şimdiye kadar yazdığım metnin akışından görebilirsiniz ama bu 14 Temmuz saldırısının yöneldiği tepeye de "El-Mousallac" veya "El-Mousalla" demekteydi. Kitabın orijinal metninde 176. ve 177. sayfalar arasında bulunan haritada ise "El-Musalla Tepeleri" *(El-Musalla Hilles. sic)* olarak geçiyor. Nitekim bu isim Türkçe çeviride de "El Musalla" olarak kullanılmıştır. Sanders'deki "Msallabe" ve Wavell'daki "Musallabeh" formları da Musalla sözcüğünü üretmez. Bunun Türkçede Musallabe olarak geçmesi gerekir. Torosyan, burada da hangi nedene müstenit olduğunu bilmesem ve "Endamen Köprüsü" boyutlarında olmasa bile kendine göre bir yer ismi türetmiş durumdadır.

Filistin'de sonun başlangıcı

Gözümüz aydın, dönemin kaynaklarından eksik gedik askeri tarih özetlemesi şimdilik frene bastı ve biz yine Torosyan'la birlikte sıkı macera peşindeyiz. 12 Ağustos 1918 günü Torosyan yine Nablus'tadır ve Askerî Klubü ziyaret etmektedir. Sınıf arkadaşı olduğunu söyleyen bir subay onu aramaktaymış. Tanımadığı bu kişiyle ertesi gün görüşürler. "Türk teğmeni" (hangisi, mülâzım-ı evvel, mülâzim-ı sâni?) kılığında uzun, esmer bir kişiymiş gelen. Türkçe görüşürler. Nuri Yusuf tarafından geliyormuş. Acaba, baş-

316. Sanders, *Five Years in Turkey*, s. 253.

ka bir istihbarat subayı Torosyan'a tuzak kurmuş olmasın? Nuri Yusuf, asi Arap lideri! Meğerse adam da Torosyan'ın sadece kötü bir poz fotoğrafını görmüş, o da karşısındakinin o olduğundan emin değilmiş. Kıyafet değiştirmiş, gelmiş. Torosyan'ın heyecanı ancak bir doğrudan alıntıyla aktarılabilir:

> Tabii ki dışarıdan titremiyordum ama içimden savaşın ilk günlerinde olduğumdan daha fazla heyecanlanmıştım. Merak ettiğim ve gelmesini umduğum tarih gelmişti ve birkaç dakika sonra oradan ayrıldığımız andan itibaren yeni bir davaya onulmaz bir şekilde bağlanmıştım.[317]

Hadi Torosyan'ı anladık, başından beri Araplar sayesinde Osmanlılardan intikam alacağını ve/veya Ermenistan ulusal bağımsızlığının kazanılacağı fikrindeydi. Sağ olsun, ara ara bu düşüncelerini de bizimle paylaştı. Peki, bu Arap önderi Nuri Yusuf'a ne oluyor ki savaş koşulları altında Torosyan'ı arayıp bulduruyor? Galiba, Torosyan da Arap İsyanı'nın başarılması açısından çok önemli. Yoksa adam bir defa gördüğü birini arar mıydı?

Neyse, adamın ona bir mesajı varmış ama ancak Şeyh Hacı Saidh'in köyünde verebilirmiş. Beş mil boyunca Besan yönüne at sürmüşler. Bir köye gelmişler. Ağır bir perde açılmış ve Torosyan kendisini birden uzun bir toplantı odasında bulmuş. Sert, tunç yüzlü, esrarengiz ifadeli yirmi kadar Arap şeyhi onu bekliyormuş. Şeyh Hacı Saidh, halklarının çok çektiğini, artık "Türk boyunduruğunu fırlatıp atmanın" zamanının geldiğini söylemiş. Sonra, oluşan Arap kabileleri ittifakını anlatmış ve Nuri Yusuf'un adına Torosyan'ın onların liderlerinden biri olması teklifini yapmış.

Torosyan, o gece, nihayet intikam vaktinin geldiğini, Türk ordusunun zayıf noktalarını nasıl da iyi bildiğini düşünmüş. Tan atana kadar haritaları üzerinde çalışmış. İki gün sonra, söz verdiği gibi yine şeyhin köyüne gitmiş. Nablus'ta "subaylar kulübü"nde tanıştığı Arap teğmen arkadaşı ona bir mektup vermiş. Mektup, Nuri Yusuf'tan geliyormuş... Torosyan'ın hatıratı ilk kez olmak üzere burada "belge" kullanmaya başlıyor çünkü "aktarıyorum" diyerek mektubu aynen veriyor. Dolayısıyla, biz de bu "tarihî belgeyi" ve Torosyan'ın cevabî mektubu üzerine Nuri Yusuf'un kaleminden çıkma "ikinci tarihî belgeyi" aynen görme fırsatına kavuşmuş oluyoruz! Ah, keşke Torosyan, önemli bir Arap isyan li-

317. Torosyan, İngilizce, s. 174-175.

derinin kaleminden çıkan bu mektupların fotoğraflarını da koysaydı da bu tarihî malzemenin orijinal görüntülerinden mahrum kalmasaydık. Bu mektuba hep değer verdiğini söylediğine ve daha önemlisi yıllar sonra aynen alıntıladığına göre demek ki, hatıratını yazdığı sırada Torosyan'ın elindeydi.

Nuri Yusuf'un ilk mektubunun içeriğine gelince, eh, pek olağanüstü bir şey yok gibi, sadece Şeria kıyısındaki bedeviler de dâhil olmak üzere 15 Arap şeyhinin Torosyan'ın kumandasında olduğunu, bunların asker ve askerî malzeme sağlayacağını, masrafların da gizli bir komitece ödeneceğini bildiriyor. Ah, âlem-i tahayyül sen nelere kadirsin! Fakat, aynı mektuptan öğreniyoruz ki Torosyan üç aydır tümeniyle birlikte Nablus yakınlarındadır.[318] E, biz Nablus tarafına intikallerinin (ikinci kez) tam tarihini biliyoruz: 24 Temmuz 1918 idi. Üç ay geçmişse artık eylülün sonuna geliyoruzdur. Yahu, acele etsenize, zaten Filistin Cephesi'nin çöktüğü zaman bu zaman. Türk ordusunun "zayıf noktalarının" faş olup uzaya dağıldığı an... Bunları bilmenin zavallı Torosyan'a kazandırabileceği ne avantaj olacak ki artık?

Neyse, "güç olmasın da geç olsun" ekolünden oldukları anlaşılan şeyhler o günkü toplantıda Şam'ın gerisinde değişik kabilelerden güçlü bir birlik oluşturarak Türkleri arkadan vurmayı önermişler. Torosyan ise karşı çıkmış. Hayır, yakında liderlerinden biri olacağı Arapların, ileride Türkiye Cumhuriyeti'nde "Bizi arkadan vurdu bunlar" türünden sitemlere maruz kalacaklarını öngördüğü için değil. Tamamen askerî açılardan efendim. Artık biliyorsunuz, askerî konularda tartışmayı seviyor ve çok özgün fikirleri var. Böyle bir önlem çok aşikâr olur, Türk casusları tarafından hemen fark edilirmiş. Oysa Türk ordusu zor durumdaymış. Askerlerin de subayların da morali bozukmuş. Şöyle hatlarına hızlı ve beklenmedik bir dalış olursa paniğe düşerlermiş. Dolayısıyla, her kabile bir süvari gücü ve yeterli erzak hazırlamalı ve işaret geldiğinde çabucak Şeyh Saidh'in köyünde toplanabilmeliymiş. Şeyhler düşündükçe bu planı ateşli yapılarına daha uygun bulmuşlar ve plan kabul edilmiş. Daha, İstanbul Sarıyer'de, Nuri Yusuf'un evindeyken esmer, haydut kılıklı adamların başında bilinmeyen ufuklara doğru pala sallayacağını kuran Torosyan'ın bu kurgusu gerçekleşmek üzeredir ama ey okuyucu, biraz daha sabır...

Torosyan, Türk birliğindeki görevine dönmeden önce Nuri

318. İlk mektubun metni için, Torosyan, İngilizce, s. 177 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 247.

Yusuf'a ana hatlarıyla planını yazar ve şeyhlerin onay beklediklerini bildirir. Muharrem'in ailesi hakkında da malumat sorar. Hafta sonu şeyhlerle yeni bir gizli toplantı daha düzenlenmiştir. Birliğinden yine izin almıştır, yıllar sonra yazarken şimdi hatırlamıyordur bulduğu bahaneyi ama şüphe uyanır diye gizli yollardan köye gidiyordur. Bütün cephe sükûnet içinde olduğundan bir haftalık bir izne de başvurmuştur ama aldığında ne yapacağını bilmemektedir. Fakat, Türk hatlarının arasından geçerek Nuri Yusuf'un karargâhına gitme fikri hoşuna gidiyordur.

Nuri Yusuf, yeni mektubunda ki onun da bir İngilizce çevirisi aynen var kitapta, benim gibi şüphecilerin sesini kesmek için, planları can ü gönülden onayladığını yazıyor. Türk konuşlanmasını çok iyi bildiği için Torosyan'a istediği gibi hareket etme yetkisi veriyor. Tabii başka şeyler de var. Meğerse Muharrem'in Paşa babası, Arap milliyetçilerinin en sağlam destekçilerindenmiş. Arap bağımsızlığını ihya etmek için elinden geleni yapmış. Sadece, Arapların kötü yönetilmesi yüzünden değil Ermenilere karşı yapılan aşırılıklardan dolayı da İttihatçılardan kalben nefret ediyormuş. Paşa, Arabistan'a geldiğinde yaşlı ve kalbi kırık bir adammış. Yedi aydan az bir süre önce Kudüs'te ölmüş. Ölümünden hemen sonra da karısı ve kızı Gazze'ye gitmişler. Büyük kızı geçenlerde evlenmiş ama küçük kızı Cemile, onulmaz bir şekilde veremmiş. Yatağından kalkamıyormuş. Cemile ise babasının ölümü sıralarında Nuri Yusuf'a, Torosyan ile olan aşklarını anlatmış ve Torosyan'ı bulup kendisine getirmesine dair Nuri Yusuf'a söz verdirmiş. Eğer Torosyan şimdi şüphe uyandırmaksızın birkaç günlük bir izin alabilseymiş, alsınmış çünkü Nuri Yusuf sözünü tutmak istiyormuş. Şeyh Hacı Mahmud, Torosyan'ı önce Nuri Yusuf'un yerine sonra Gazze'ye götürecekmiş.[319]

Torosyan, "Savaşta ve isyan entrikasının ortasında bir adamın haksız bir kaderin sillesiyle (birebir çeviri: çomağı gibi görünenle) sarsılması için pek vakti yoktur"[320] dediğine göre isyan henüz entrika veya plan aşamasında. Nitekim aynı sayfada, "Savaşın ortasında silahlı bir isyan planlıyorduk. Her an, yaklaşan tarihe gebeydi ve

319. İkinci mektubun metni için, Torosyan, İngilizce, s. 179-181 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 248-249. Türkçede Paşa, İttihatçıları Arap ve Ermeni siyasetindeki ifrata kaçan tedbirleri yüzünden "içtenlikle eleştiriyor." İngilizce "At heart he detested..." ifadesi böylece başka bir kalıba girmiş oluyor.

320. Torosyan, İngilizce, s. 181. "In war and amidst the intrigue of revolt there is little time for a man to falter under what may seem the bludgeoning of an unjust fate". Torosyan, Türkçe - 1, s. 250'de "Harbin ve isyanın göbeğinde iken, hak etmediği bir acı ve kederin sillesini yemek insana fazla gelir" şeklinde metinden bağımsız olarak çevrilmiş.

fitne ve tehlikeli gizli toplantılar ile karmaşıktır."[321] dediğine göre gerçekten de böyledir. Bu hangi Arap İsyanı acaba? Şeriflerin isyanı deseniz onun entrikası 1915'te çevrildi...1916'da isyan patladı.

Filistin'de bir cevelan

Peki, neyse gönül bu. Ne zaman isterlerse o zaman planlarlar. Yine şeyhler konseyinde toplanılır. Toplantının sonunda, Torosyan, liderleri Nuri Yusuf'u ziyaret edebilsin diye düzenlemeler yapılır. Torosyan da ordugâha döndüğünde öğleden sonra karargâha gider ve Halep'teki kız kardeşini ziyaret etmek için özel istekte bulunur. Bu izin verilir. Halbuki, gördük, şeyhler konseyine gelmeden önce de bir haftalık izin talebinde bulunmuştu ama eğer çıkarsa o izinde ne yapacağını bilmiyordu. Sonra, Nuri Yusuf da izin almasını söyleyip nasıl kullanacağını çıtlattı. Cemile'yi görmeliydi. Hatırat, böyle bir şey işte, unutmuş izin için zaten başvurduğunu bize anlattığını, bir daha anlatıyor. Kader (kurgu) böylece adım adım yaklaştırır Torosyan'ı Cemile'ye. Bu arada iyi de olmuştur hani. Halep'teki kız kardeş Baydzar da hatırlatılmıştır okuyucuya.

Torosyan 4 Eylül 1918 günü Şeyh Hacı Saidh'in köyüne ulaşır. Hacı Mahmud onu beklemektedir. Arap kılığına girer, bir Arap adı edinir ve Şeria Vadisi'ne doğru yola çıkar. Gece boyunca yolculuk ederler. Şafaktan önce birkaç saat uyurlar. Güneşle beraber kalkarlar ve birkaç saat içinde Wadi-El-Yousuf'a ulaşırlar. Arap karargâhı biraz daha ileridedir. Torosyan orada Nuri Yusuf ile buluşur. Bütün gün haritalar, planlar ve gizli stratejiler üzerinde çalışırlar. O gün (5 Eylül) öğleden sonra Gazze tarafına yönelirler. Nuri Yusuf, İngiliz hatları arasından geçmeleri için güvenli geçiş ayarlar. El-Sheore'ye kadar 10 kişilik bir Arap muhafız grubu onlara eşlik eder. Akşamüzeri Hebron/El Halil yakınlarındaki ufak bir Arap köyüne ulaşırlar. Gece boyunca seyahat ederler ve sabah (6 Eylül) dört civarında Gazze şehrine varırlar.

Torosyan, öğlene doğru Muharrem'in annesinin malikânesine tek başına gider. Muharrem'in annesiyle dramatik bir karşılaşma olur. Cemile'yi sorar. Kimselerin bilmediği bir şekilde nasılsa yaşadığını öğrenir. Bahçede kıvrılan bir patikada siyahlar içindeki "bir" kadını izler ve zeytin ağaçlarının altında ufak bir yatakta

321. *Torosyan, İngilizce, s. 181. "In the midst of war we were planning an armed rebellion and each moment was pregnant with impending history and complex with cabals and dangerously secret meetings".* Bu da Türkçeye "Harbin ortasında silahlı ayaklanma örgütlüyorduk. Her anımız yaklaşan tarihi olaylara gebeydi; tehlikeli gizli toplantıların ve eşkıyaların ortasındaydık." şeklinde çevrilmiş. Torosyan, Türkçe - 1, s. 250

Cemile'yi görür. Muharrem'in annesi yatağın üzerine eğilip kıza bir şeyler fısıldar. Torosyan'ın içinde bir oğlan çocuğu ağlarken gözleri kupkurudur (Acaba tümenlerin hareketlerini anlatırken daha mı edebîydi?) Cemile'ye her şeyi anlatır. Ertesi gün (7 Eylül) yine Cemile'nin yanındadır. Cemile kan kusarak ölür. Onun da ertesi günü (8 Eylül) defnederler. Torosyan ve arkadaşları 7 saat at sürerek gece Kudüs'e giderler. Sabah (9 Eylül) Kudüs'te Arapların Büyük Müftüsü ile buluşur ve ana hatlarıyla planları anlatırlar. Sonra, Erihe'ye yani Müttefik hatlarının son noktasına kadar gidiş izni almak için Britanya Askerî Valisi'nin ofisine giderler. Ertesi gün (10 Eylül) Erihe'de belgeleri dikkatle incelenir ve akşama kadar orada tutulurlar. Akşam, gözleri kapatılarak, 100 yarda kadar ileride olan Wadi Aujah'taki İngiliz ileri mevziine kadar götürülürler. Atlarını gece boyunca Şeria Vadisi'nde sürerler ve tan atarken Şeyh Saidh'in köyüne girerler (11 Eylül). Torosyan hiç dinlenmeden Arap kılığını çıkarır, yüzbaşı üniformasını giyer ve doğruca Nablus'a, Türk karargâhına gider.[322]

Torosyan, Arap hatlarının gerisinden döndükten 10 gün sonra, Şeyh Saidh'in köyündeki 3. Gizli Konsey'e katılır (21 Eylül). Nuri Yusuf'tan gelen haber, intikam saatinin geldiği ve Müttefik saldırısının birkaç gün içinde gerçekleşeceği yolundadır. Arap süvarisinin seferber edilmesi için özel düzenlemeler yapılmalıdır.[323]

Şimdi bu noktada bir açıklama yapmalı ve parantez içindeki tarihleri neden verdiğimi söylemeliyim sanırım. Torosyan, bu Filistin cevelanı esnasında her yere kaç saatte, kaç günde gittiklerini vermeye özel bir dikkat göstermiş. E, yukarıdaki adsız köyde yapılan 3. Gizli Konsey toplantısının da Nablus'a döndükten 10 gün sonra yapıldığını, Müttefik saldırısının da birkaç gün içinde yapılacağını muştuladıktan sonra takvimin ilerlemesi beklersiniz. Oysa Filistin'de Osmanlı çöküşünün başlangıcı olan bu saldırının tarihi gayet iyi bilindiği gibi 19 Eylül 1918. İşin güzeli, Torosyan da bu tarihleri biliyor. Bilmez değildir. Evet, "hatırlamıyor", yazılı birtakım kaynaklardan bakıyor ve öyle biliyor. "Sorun ne?" derseniz, sorun şu ki yukarıda tüm bu açık-kapalı tarihleri veren kendisi değilmiş gibi, "Dört gün sonra, 19 Eylül 1918'de, sabah 3 kadar erken bir saatte Filistin cephesinin Akdeniz'den Şeria Nehri'ne kadar olan bü-

322. Torosyan, İngilizce, s. 181-187 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 250-254.

323. Torosyan, İngilizce, s. 188. "I...at last received word from Sheikh Nuri Yousuf that..." Torosyan, Türkçe - 1, s. 255. "Şeyh Nuri Yusuf, nihayet yakında intikamımızı alacağımızı söyledi" şeklinde çevrilmiştir. Nuri Yusuf bu toplantıda hazır değil, haber gönderiyor.

tün batı kanadı üzerinde müthiş bir top gürlemesi koptu" diyor.

Tabii ki olaylardan 30 sene sonra yazılmış bir hatıratta bir kişinin, eğer zamanında notlar almadıysa veya günlük tutmadıysa tarihleri hatırlaması güçtür. Ama sorun da tam bu ya. Böyle bir güçlük varsa neden tarihleri tam gün, bir yere hareket saatlerini tam saat, bombardıman başlangıçlarını veya bitişlerini bazen en hurda dakikasına kadar dakik veriyor? Verebiliyor? Bilmiyorum neden. Sakın inandırıcılığı sağlamak veya arttırmak için olmasın? Eğer öyleyse bir zahmet benim yaptığımı yapmalı, mesela yukarıdaki Filistin cevelanı faslında yola çıkış tarihi olan 4 Eylül 1918'i bir kâğıda yazmalıydı. Sonra günbegün seyahatinin tarihlerini belirlemeli, ondan sonra da önlemini almalı, Arap şeyhlerini 3. Gizli Konsey için, geri döndükten 10 gün sonra değil, daha kısa süre içinde toplamalıydı!

Fakat zor biliyor musunuz bunu yapmak. Torosyan'ın âlem-i tahayyülde rakip bile saymadığı gerçek hayatta ise casusluk, entrika işleriyle olan ünsiyetinin Torosyan'a göre kat kat üstün olduğu müsellem keyfiyet olan, hem albay olmak hasebiyle hem de Britanya müesses nizamının merkezinde konuşlanmasından dolayı kendisine her iki anlamıyla da madun denemeyecek olan Arabistanlı Lawrence bile yapamadı bunu. "Gittim" dediği yörelere hiç gitmediğini, "Şu kadar zamanda gittim" dediği yerlere kuş olsa gidemeyeceğini, "karşılaştım" dediği insanlarla karşılaşmasının imkânı olmadığını Phillip Knightley ve Colin Simpson, ta 1969'da gösterdiler.[324] Hoş, Arap tarihçilerinden Suleiman Mousa biraz daha önce söylenecek epey bir şeyi söylemişti zaten.[325] Türkiye'de de Orhan Koloğlu, tüm bu eleştirileri Lawrence hakkındaki kitabında enine boyuna irdeledi.[326]

Bu noktada ben de Filistin Cephesi'nde kızıl kıyamet kopmadan biraz önce de olsa, şimdiye kadar bilerek uzak durduğum Torosyan'ın Nuri Yusuf'u hakkında belki bir şeyler söylemeliyim. Tabii tek başına değildir bu önemli Arap isyan önderi. Daha, Cafer, Ali Rıza, Said, Nuri ve Kadir vardır. "Ufakları şimdilik bir yana dursun da irisine bakayım" diyorum, bu sonuncuları dikkate almıyorum, sadece Nuri Yusuf'un peşine düşüyorum ve böyle bir Arap isyan lideri bulamıyorum. Osmanlı ordusunda subay olacak, Cemal Paşa bir kuzenini idam etmiş olacak, savaşın ortasın-

324. Phillip Knightley ve Colin Simpson, *The Secret Lives of Lawrence of Arabia*, New York, McGraw-Hill, 1969.

325. Suleiman Mousa, *T.E. Lawrence. An Arab View*, Oxford, Oxford University Press, 1966.

326. Orhan Koloğlu, *Lawrence Efsanesi*, İstanbul, Alkım, 2003.

da saf değiştirecek ve isyan edecek. Ne bu isimde bir Arap milliyetçi önderi bulabiliyorum ne de bu özelliklere tam olarak uyan birine rastlıyorum.

Yine de yukarıdaki prototipe en fazla uyan Arap milliyetçi önderi Bağdatlı Nuri es-Said Paşa. Osmanlı Mekteb-i Harbiyesi'nden ve sonra Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden mezun. Sonra savaş esnasında saf değiştiriyor. Şerif Faysal'ın emrine giriyor. Şerif Faysal adına Şam'a giren Arap birliklerinin başında bulunuyor. Faysal'ın kısa süren Suriye Krallığı sırasında başbakan. Faysal, 1920'de Fransızlar tarafından tahtından indirilince onunla beraber Irak'a gidiyor ve oranın en önemli politikacılarından biri oluyor. Defalarca başbakanlığa geliyor. Meşhur Nuri es-Said Paşa. Adında bir de Yusuf olduğunu hiçbir yerde göremedim. Hoş, Torosyan tam adıyla versе ne fark ederdi? Liman von Sanders'in adını veriyor da ne oluyor, ne değişiyor? Orası ayrı mesele ama benim burada söylediğim sadece "Nuri Yusuf" adında bir Arap milliyetçi önderinin varlığını saptayamamış olmam. Bir de Rwalla bedevilerinin lideri meşhur Nuri al-Şalaan var ama adamcağızın Osmanlı askerî okullarında mürekkep yalamışlığı yok, o yüzden onu hızla geçiyorum.

Filistin'de son perde

Yukarıda gördüğümüz gibi Torosyan, kendi verdiği tarihlere göre 25 Eylül 1918'de başlaması gereken son Müttefik saldırısını, olması gerektiği ve tarih kitaplarında olduğu gibi 19 Eylül'e çekmiş ve hiç olmazsa bu saldırının tarihini doğru "hatırlamıştı." Ona göre saldırı sabah 03.00'te başlar. Akdeniz'deki Müttefik filosu Tul Kerem'deki 8. Ordu üzerine etkili bir ateş açar. Türkler, hatlarını bozar ve Nablus'ta bulunan 7. Ordu yönüne karmakarışık bir şekilde çekilirler. Yani Torosyan'ın mensup olduğu ordu yönüne. Bu arada, sırası gelmişken belirtelim ki Torosyan, Nablus Savaşı esnasında 7. Ordu'nun kumandanının da kim olduğunu bilmiyor. O da Mustafa Kemal Paşa.[327] Canım şart mı bahsetmesi, muhakkak biliyordur da meskût geçmiştir denebilir. Hayır bilmiyor. Onun adını da, göreceğiz, ancak Kilikya'ya gittiğinde ilk kez duyacak!

Bu sırada pek çok İngiliz alayı ve bir Ermeni gönüllü birliği (Fransız Doğu Lejyonu/*Legion d'Orient*) bütün cephe boyunca birleşik bir saldırı yapmaktadır. Bunun sonucu cephenin bir sa-

327. Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 150.

at içinde çökmesi olur. Panik içindeki Türkler, karargâh yönüne düzensiz bir çekilme yapar. Telgraf hatları deli gibi çalışıyordur. Torosyan, Nablus'ta bir haftadır beklemekte olan Arap haberciye vakit tamamdır mesajı gönderir. Bu adam Nablus'tan çıkarak Şeyh Saidh'in köyüne gitmek için öğleden sonra 15.30'da yola çıkar. Torosyan, Araplara katılacağını ve süvarileri toplamaları gerektiğini söylemiştir. Kısaca duralım, Müttefik saldırısı 03.00'te başlamıştır, bir saat içinde Osmanlı cephesini çökertmiştir. Torosyan tam 12.5 saat sonra vaktin geldiğini bildirmiştir, öyle mi? Filistin sathının değişik yerlerinde bulunan Arap süvarisinin toplanması da haliyle daha sonra olmak durumundadır. Hani, Arap atlarına binip, Türk hatlarına hızla inip panik yaratacaktı bu süvari? Hat filan kalmamış durumda, kızıl kıyamet kopmuş, biraz geç değil mi bu planı uygulamak için? Ayrıca Beysan yolunda olduğunu söylediği ve tam neresi olduğu bilinmeyen daha doğrusu var olup olmadığı bile bilinmeyen bu köyün ahalisi Müttefik saldırısının başladığını Torosyan'dan mı öğrenecek? Ah anladım, Torosyan onların kumandanıydı. Pardon. Atlarına atlayıp harekete geçmemeleri ancak disiplinlerinin bir ölçüsü olabilir. Kumandanlarını bekliyorlar, ne yapsınlar?

Müstakbel kumandan ise bir süre daha yerinde kaldığını muterif. Biraz daha mevziinde kalmış ki savaş hangi yöne doğru cereyan ediyor, bir iyice anlasın. Raporlardan Ermeni birliklerinin Türk merkezini yardığını ve düzenli bir şekilde ilerlediğini, İngilizlerin de diğer taraflarda kaçan Türkleri takipte olduğunu öğrenmiş. Kurmay başkanı Şevket Bey'den, yerini bırakması ve 7. ile 8. Ordular arasında habercilik yapması emrini almış. O da zaten oradan ayrılacakmış ama bu kendi amaçları doğrultusunda olacakmış. Sakinmiş. İntikamı duygusuz olacakmış. Bulunduğu yerdeki telgraf tellerini kesmiş.[328] Atına atlamış ve atını çatlatırcasına dağlara doğru sürmüş. Sabah 05.00'te (20 Eylül) Şeyh Saidh'in köyüne ulaşmış. Beyaz kıyafetli yüzlerce Arap süvari onu bekliyormuş. Arap kılığını giyinmiş, başlarına geçmiş ve doğruca Endamen Köprüsü'ne at sürmüşler. 06.45'te köprüye ulaşmışlar ve pusuya girerek Türkleri beklemişler. Bu arada Türk Genel Karargâhı ile "Yetmiş-sekizinci Ordu" *(sic)* arasındaki telgraf

328. Ayhan Aktar, Sanders'in anılarına gönderme yaparak şöyle diyor: "Liman von Sanders aynı olayı şöyle anlatıyor: "Tulkerem ile Nasıra arasındaki telefon ve telgraf bağlantısı sabah saat 7.00'ye doğru kesilmişti. 8. Ordu Komutanlığı'nın telsiz telgraf istasyonu da artık arandığı halde cevap vermiyordu." Bkz. Torosyan, Türkçe-1, s. 256. Torosyan'da ise telgraf hatları deli gibi çalışıyor ve ancak öğleden sonra kendisi telgraf hatlarını kesiyor. Hatlar sabah 7.00'den beri kesikse, Torosyan hangi telgraf raporlarını okuyordu?

bağlantılarını kestirmek için de dört atlı göndermiş.

Beklediği üzere Türk birlikler Wadi-Farra Dağları arasından görünmüş. Bir Britanya uçak birliği bu çekilmekte olan birlikleri bombalamış, yüzlercesi ölmüş. Kalanları da Torosyan ve Arapları dağıtmış, bu kılıç artıkları Besan yönüne çekilmiş. Torosyan, artık İngilizlerin elinde olan Nablus'taki İngiliz Karargâhı'na durumu bildiren haberciler göndermiş ve kendisi takibe geçmiş. Yüzlerce askeri kılıçtan geçirmişler. Saat 08.00'e kadar 7. ve 8. ordular çılgınca geri çekilişteymiş ve neredeyse Besan eteklerine ulaşmışlar. Burada, İngilizler onları karşılamış ve teslim olmaya zorlamış.

Anlaşmaya göre saat 16.00'ya kadar Osmanlı birlikleri, savaş esiri olarak Müttefik hatlarının içine sessizce yürüyeceklermiş. Fakat İngilizler beklerken cephaneye, trenlere ve ağırlıklara ateş vermişler ve Şeria Nehri'ne doğru yeni bir hamle yapmışlar. Bu kısım tepelik olduğu için hızlı hareket etmeye müsait değilmiş. Ancak 21 Eylül 1918 günü nehrin kıyısına ulaşabilmişler. Öbür yakada olan 4. Ordu'ya katılmak ve belki yeni bir savunma hattı oluşturmak için nehre atılmış ve karşı kıyıya çıkmaya uğraşmışlar. Torosyan, mümkün olduğu kadar bu orduları yakından takip etmiş, anlaşma şartlarına uymadıklarını görünce nehir kıyısında bulunan artçı birliklere saldırmış ve büyük kayıp verdirmişler. Bu arada, takipteki İngilizler yetişip karşı kıyıya geçmek için bekleyen altı bin Osmanlı askerini yeniden esir etmiş.

Torosyan'ın süvarisi o sırada yalnızca 1.000 kişi kadarmış ama tamamen moralleri bozulan Türkler siper almayı bile akıl edemiyorlarmış. Torosyan ile süvarisi Şeria'nın doğu tarafına geçerek takip harekâtına orada devam etmiş. Geri çekilenler uçak saldırıları altında Tibnih'e ulaşmış ama orada bölükler halinde İngiliz bombaları tarafından yok edilmiş. Ancak dar dağ patikalarına ulaşınca ağaçların ve çalıların arkasına saklanarak biraz olsun nefes alabilmişler. Torosyan'ın süvarisi ise 2.000'i bulmuş.

22 Eylül akşamı geri çekilmekte olan Osmanlı ordusu İrbid yakınlarına ulaşmışken Torosyan, gökte bir helyograf mesajı görmüş. Genel Komutanlık'tan geliyormuş. Demek ki normal telgraf iletişimi bozulmuş. Bu mesaj, Der'a (*Derat*) ve Şam'ın korunması için güçlü takviye birliklerine ihtiyaç duyulduğunu söylüyormuş. Çekilen ordunun Türk subayları da aynı mesajı okumuş ve şimdi Müzeyrib (*El-Muzarib*) tarafına yönelmişler. Burada birliklerine biraz düzen verip iki alayı güneydoğuya, Der'a'ya göndermişler. Kalan birlikler kuzeye, Şam'a devam etmiş. Torosyan, "Güçlerini

bölmekle ciddi bir hata yaptıklarını hissettim ve fırsatı ele geçirdim" diyor. Der'a tarafına giden iki alaya saldırmışlar. Biri Müzeyrib tarafına kaçmış, diğeri ise dağılmış. Bu iki alayı kılıçtan geçirmişler. Sonra da çekilmekte olan diğer birliklerin dörtnala peşine düşmüşler. Şeyh Miskin yakınlarında onları da yakalamışlar. Bu da 24 Eylül günü olmuş. Mücadele çok kanlı geçmiş.

Az bir dinlenmeyle, yine telgraf tellerini kesip bu kez genel karargâh ile 4. Ordu arasına dalmışlar. Cesaretlendirici haberler alıyorlarmış. Başkomutanları Şerif Emir Faysal (*Scheref Ermier Feisel*) ve aralarında arkadaşı Nuri Yusuf'un da bulunduğu yedi muktedir önder Der'a'daki Osmanlı müstahkem mevzilerine bir saldırı yapmış ve 4. Ordu'yu tamamen bozguna uğratarak kaçırmış. Artık Yakın Şark'taki savaşın en önemli geri çekilişi başlıyormuş. Birbirlerinden sadece 7-8 mil mesafede olmalarına rağmen 7., 8. ve 4. Ordular herhangi bir birleşme girişiminde bulunmamışlar. Korkudan felç olmuş gibi görünüyorlarmış ve tamamen düzensiz bir şekilde Şam'a, geriye kalan tek güçlü mevziye kaçmışlar.

Faysal'ın ordusu çekilenleri izleyerek büyük intikam almış. Torosyan'ın, 7. ve 8. Orduları takipte olan birliği de her gün sayıca artarak sonunda 6.000 rakamına ulaşmış. Teslim alma diye bir şey yokmuş. Savaşın belki en kanlı geri çekilişi olmuş bu. 30 Eylül sabahı, saat 05.30 dolaylarında Torosyan ve süvarisi Şam şehrinin 7 mil güneyine ulaşmış. Düşmanın, kenti terk etmeye kalkışacağını hisseden Torosyan, önlemini almış. Birliklerine, şehrin kuzeybatı yönündeki ana yollardan birini kesmelerini emretmiş. İşte "Türk Yıldırım (mermi şoku) Süvarisi ve peşinden gelen piyadeyle" kapıştıkları yer burası. Kaçanları izlememişler. Birliklerine, şehrin eteklerinde bulunan ve 4. Ordu'nun çekilme yolu üzerinde olduğunu hissettiği Kisve adlı küçük köyün yakınlarına geri dönmelerini emretmiş. Saat 16.00'dan sonradır ki 4. Ordu düzensiz bir halde görünmüş. Tabii yine fırtına gibi dalmışlar. 4. Ordu kendini korumak için pek az şey yapabilmiş. 17.30'a gelindiğinde Türklerin durumu çok nazikmiş. Torosyan'ın güçleri önde, Emir Faysal ve komutan arkadaşları arkada, İngilizler de iç bölgelerden cebrî yürüyüşlerle gelerek Batı kanadını kapatıyorlarmış. Türkler, Arapların "yatağan"ının düşmana asla merhamet göstermediğini bildiklerinden teslim olmak için İngiliz hatlarına koşmuşlar.[329]

329. Torosyan, İngilizce, s. 188-196 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 255-263.

Sonrasında Torosyan'ın haklı övünmeleri ve geniş açıdan yapılmış stratejik analizleri var. Doğrudan alıntılamazsak olmaz:

> Duygusal olarak hâlâ zaferimizden heyecanlanamıyordum. Türk ordusunun belini kırmaya yardım etmiştim ve Türk İmparatorluğu yenilginin ağırlığı altında titremeye başlamıştı. Dört hafta dolmadan Yedinci, Sekizinci ve Dördüncü ordular hemen tamamıyla yok edilmiş, binlerce yaralı yol kenarlarında ölmeye terk edilmiş, sayısız binler tutsak alınmıştı. Yenilgiyi savuşturmak için umutsuz son çabalarında bütün birliklerini Avrupa cephelerine götürmeye mecbur kaldıkları için Alman müttefikleri de artık onlara yardım edemezdi.[330]

İhata gücünü ve düşünce vüsatını görüyorsunuz herhalde. Sadece bir noktayı gerçeğe biraz aykırı anlatıyor; o da tevazuundan. Allenby ve diğerleri ona yardım ettiği hâlde o alçakgönüllülükle kendisinin yardımcı durumundan söz ediyor. Oysa anlattıklarının üstünkörü bir değerlendirmesi bile gerçekte durumun öyle olmadığını söylemiyor mu?

Şimdi de kısaca Liman Paşa'nın bu Şam önü çarpışmalarını nasıl anlattığına bakalım. Liman'a göre, 7. Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa ve çekilmekte olan Osmanlı ordularının öncüleri 29 Eylül'de Kisve'ye ulaşır. Liman, Şam'ın genel havası için şunları söylüyor:

> Şam ahalisinin tutumu o sırada tehdit edici bir hâl almıştı. Oraya her gün silahlı Arap çeteleri geliyordu. Fantazyalar düzenlemek ve havaya ateş açmaktan başka bir şey yapmamalarına rağmen şehirde meşum bir unsur oluşturdular. Halk, Bulgaristan'daki kötü durumu anlatan ve genel Alman vaziyeti hakkında abartılı haberler veren Britanya broşürlerinin yağmuruna tutulmuştu.[331]

Liman Paşa, Mustafa Kemal'e 29 Eylül'de Rayak'ta oluşturulacak yeni cepheye çekilmesi emrini verir. 30 Eylül'de, Britanya süvarisi ve bedeviler Sasa'ya ilerler ve Artuz'un bir kısmını işgal ederler. 29-30 Eylül gecesini Kisve'de geçiren Osmanlı birliklerinin bir kısmı da 30 Eylül günü Şam'a ulaşır ve durmayarak Barada Vadisi yoluyla Rayak'a devam ederler. 30 Eylül gecesine ve 1 Kasım sabahına kadar Kisve'ye ulaşamayan ordu artçılarıyla düşman arasında bazı çatışmalar olur.

330. Torosyan, İngilizce, s. 196 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 263.

331. Sanders, *Five Years in Turkey*, s. 301.

30 Eylül günü saat 11.00'de, 146. Piyade Alayı ile birlikte Kisve'nin bir kilometre güneyindeki bir çiftlikte konuşlanan Alman Yarbay Von Hammerstein, güneyden gelen ve Kisve'nin batısına geçmeye çalışan bir düşman süvarisi görür. 146. Alay'a bu gelen süvariye saldırı emri verir. Düşman süvarisi kuzeybatıya çekilir ama Kisve'nin kuzeyinde tekrar Osmanlı çekilme kollarına saldırır. 26. ve 53. Tümenlere baskın verir. Bu birlikler kısa bir direnişten sonra büyük oranda esir olurlar. Şam'da artık pek çok eve Faysal'ın dört renkli bayrağı asılmıştır. Düşman Araplar, evlerden, çatılardan, balkonlardan, pencerelerden ateş etmektedir. 30 Eylül akşamı saat 21.00'de son Osmanlı asker treni Şam'dan ayrılır ve yolda sık sık ateş açılmasına rağmen Rayak'a ulaşmayı başarır.[332]

Her zamanki gibi karman çorman anlatıyor ama Torosyan'dan anladığımız şu, 30 Eylül sabahı saat 05.30'da Kisve'nin de güneyinden birden Şam'ın kuzeybatısına çıkıyor, saat kaçta nereye ulaştığını söylemiyor ama pusuya girip bekleyecek kadar bol vakti olmuş. Orada 10.30'dan başlayarak bir katliam yapıyor. Sonra şimşek gibi tekrar Kisve'ye dönüyor. Oraya da ferah feza yetişmiştir. Hatta gelmekte olan 4. Ordu'yu bekliyor. 4. Ordu ancak saat 16.00'da Kisve'ye ulaşıyor. Torosyan saat 15.30'a kadar 4. Ordu'yu da dağıtıyor ve kalanların İngilizlere teslim olmasını sağlıyor. Yani, her şeyi birden tek başına yapmak isteğinden dolayı aynı gün içinde hem Barada Vadisi'nde kuzeyde, hem de Kisve'de güneyde Osmanlı ordularını katlediyor. Bunun tam bir imkânsızlık olduğu açıktır. Hem, kuzeybatıda, aslında Avustralya süvarisine teslim olan 26. ve 53. Tümenleri katledecek hem de tekrar Kisve'ye dönerek öğleden sonra da 4. Ordu'yu kesecek. Yani hem Şam'dan çekilen Osmanlı birliklerini hem de Şam'a girmeye çalışan birlikleri aynı gün içinde halledecek! Uydururken bunlardan birine yoğunlaşsaydı bari, daha inandırıcı olurdu. Uzatmayayım ama Wavell'a göre 4. Ordu'dan kalanları dağıtan ve teslim alan birlikler 5. Süvari Tümeni ve 4. Süvari Tümeni'nin bir tugayı. Kuzeyde, Barada Vadisi'nde olanlar ise Avustralya Tümeni'nin 5. ve 3. Hafif Süvari tugayları.[333] Torosyan ise aynı anda her ikisi.

Lawrence da kim oluyor?

Hele neyse, Torosyan'a göre 1 Ekim 1918 günü birleşik Arap ve İngiliz güçleri Şam'a girerler. Şerif Faysal birkaç gün sonra ge-

332. Sanders, *Five Years in Turkey*, s. 302-305.

333. Wavell, *The Palestine Campaigns*, s. 228-229.

lir ve büyük bir ağırbaşlılıkla Türk Generali Cemal Paşa'nın soylu Arap liderlerini yargılamaya bile lüzum görmeksizin astırdığı meydana atını sürer... Torosyan'ın Filistin-Suriye maceralarını okurken biraz daha becerikli, çok daha cesur bir Arabistanlı Lawrence hayali gözlerinizin önüne gelmiş olabilir. Yalın kılıç Arap süvarisiyse, Arap süvarisi, onların başında mavi gözlü bir komutansa, bu da mavi gözlü bir komutan... Çok daha becerikli. Bu hiç değilse, Lawrence gibi hücum sırasında düşmana ateş edeceğim derken kendi hayvanını tabancayla vurmuyor. Emin olabilirsiniz ki aynı görüntüler Torosyan'm da gözlerinin önüne geldi. Oysa bu çöller iki kahramanı aynı anda taşıyacak kadar engin değil ki! Şaka yapmıyorum, bu izlenimleri Torosyan'ın kendi yazdıklarından edindim. Uzunca olacak ama yine alıntılayayım:

> Şam'a girdiğimin ertesi günü Arap ordusunun kalanı yükleriyle birlikte giriş yaptı. Arkalarında da deve sırtında olan ve *Havaja-el-Masra*, mutemet, dedikleri biri geliyordu. Bu hecinsüvarın Yüzbaşı Lawrence, şimdi Arabistanlı Albay Lawrence, olduğunu öğrendim. Şeyhler ve adamları, Arap liderlerce gereği gibi onaylanmış senetlerini ödemesi için ona sunarlardı.
>
> Bildiğim kadarıyla Yüzbaşı Lawrence Arap İsyanı'nı teşvik etmek için hiçbir şey yapmadı, Arap askerî taktiklerinde de herhangi bir rol oynamadı. Ondan söz edildiğini duyduğumda bir mutemetti, başka bir şey değildi. Kral Faysal'ın kardeşi olan ve benim tanıdığım bulunan Prens Emir Abdullah için de öyleydi.
>
> Kötülemek için yazmıyorum Bir savaş adamı olarak yazıyorum. Bazıları savaşır diğerleri de öder.[334]

Demek ki Torosyan bu satırları Lawrence 1935'te ölmeden önce yazmış. 1947'de de durumunun farkında değil ki aynen bırakmış. Şeytan diyor ki, bırak âlem-i tahayyülde kozlarını paylaşsınlar, birbirleriyle ne davaları varsa görsünler... Fakat Torosyan, Emir Abdullah'ı mı tanırmış? Ne zaman söyledi? Ben mi kaçırdım? Tevazuunun derecesine bakınız. Ayol, bu satır arasında tanış olduğunu söylediği Abdullah, önce Ürdün Emiri olan sonra da 1946'da, krallığa terfi eden meşhur Şerif Abdullah değil mi? Aşk olsun, kitabının yayımlanmasından bir yıl önce insanın arkadaşı kral olsun da nasıl tanıdığını söylemesin... Metindeki suskunluğun derecesine bak!

334. Torosyan, İngilizce, s. 197 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 265-266.

Lawrence'a ve tam anlamlandıramadığım lakabına gelince, Torosyan, hatıratının en başında kendini tanıtırken dayanamamış o zaman da çatmıştı adamcağıza. Veya ona çatmasının kendisinin tanınmasında yararlı bir şey olacağını ummuştu. Şöyle diyordu:

> Ben bir yüzbaşıydım, Dünya Savaşı sırasında bir Türk topçu taburunun bir komutanıydım ve daha sonraları, Arabistanlı Albay Lawrence, cephe gerisinde hâlâ İngiliz altını çuvalı çekelerken ben Arap isyanında altı bin Arap atlısına kumanda ediyordum. Ona Arapçada "Havaja-el-Masra", mutemet derdik. Hakikaten de hem mutemetti hem de *Emperyalist İngiliz efendilerimizin* günlük hizmetlerini tam almasını sağlaması için oraya yerleştirilmiş bir gözetmendi.[335]

Torosyan, metnin birkaç yerinde Arapça bildiğini, dillerini konuştuğu insanlar olarak Araplarla anlaştığını söylüyordu. Bir değil, iki yerde geçen bu "*Havaja-el-Masra*" tabiri de ne demek acaba? Maaşları dağıtan insan, vezne görevi yapan kişi demek istediğini İngilizce "*paymaster*" açıklamasından da anlıyoruz ama Torosyan'ın sular seller gibi vâkıf olduğu orijinal dilde ne anlama geliyor?

Bakın, dakikalardır sözlük karıştırıyorum böyle bir tabir yok. Hani, zorlayarak, bir telaffuzla Mısırlı Hace, "Mısırlı zengin" gibi bir anlam yakıştırsak bunun maaş kâtibi olmakla alakası yok. "Masra" sözcüğüne sevabından bir "f" harfi eklersek ve masrafı Türkçedeki gibi düşünürsek yani harcama, ödeme anlamına geldiğini varsayarsak, "havaja" yı da biraz zorlayarak "efendi" veya "üstad" anlamına alırsak Torosyan'ın "*paymaster*" sözcüğünün Osmanlıcadan uydurma olarak ve tabii "f" jokeriyle birlikte Arapçadaki karşılığını bulabiliriz: "ödeme üstadı!" Güzel. Ama Arapçada böyle bir tabir yok. Dolayısıyla burada Arapçadan gelen bir terimin İngilizceye çevrilmesi olgusuyla değil, İngilizce "*paymaster*" sözcüğüne bir Arapçamsı yakıştırma yapıldığını söylemek durumundayız. Zaten "masraf" sözcüğü de Arapça "banka" anlamına geliyor! Ayrıca bir "f" harfini kafamızdan koyup da Torosyan'ın güzelim Arapçasını bozmaya ne hakkımız var?

Torosyan her ne kadar Lawrence'a ateş püskürse de emin olun onun kadar habis değil. Evet, sadece "para dağıtıyor, savaşmayı hiç bilmiyor" demeye getirerek biraz kara çalıyor ama hiç olmazsa Lawrence diye bir adamın varlığını inkâr etmiyor. Ne ka-

335. Torosyan, İngilizce, s. 19. Vurgu benim. Torosyan, Türkçe - 1, s. 99.

dar takdir-i şayan bir durum... Rakibin var olma hakkını teslim etmek... Lawrence'da ise aksine, Torosyan'ı hiç göremiyoruz efendim. Torosyan diye bir adam hiç yaşamadı sanki! Bu kadarı da olmaz. Tamam, hasetlikse bir yere kadar, yalancılıksa keza, emperyalist ideolojinin aleti olmaksa hakeza, fakat insan Arap İsyanı hakkında kitap üzerine kitap döşenir de, yeri gelmiş 6.000 Arap süvarisinin başında zaferden zafere koşmuş, ordular bozmuş bir savaş önderinden nasıl bahsetmez? İnsanî bir şey tabii... Kıskançlık! Başka hiçbir açıklaması yok. "Torosyan salt Ermeni olduğu için Türk resmî tarih ekolünden gelen Lawrence tarafından ütülendi, tarihten silindi" diyemeyeceğimize göre!

Lawrence'ın döne dolaşa aynı hikâyeleri anlattığı dolayısıyla aslında tek bir meta-metin karakteri arz eden kitaplarına bakıyorum. Üstelik olur da çeviri sırasında başlarına bir şey gelmiş olabilir diye sadece orijinal metinleri dikkate alıyorum. Ne "Çölde İsyan" (*Revolt in the Desert*), ne "Bilgeliğin Yedi Sütunu" (*Seven Pillars of Wisdom*), ne "Doğu Meclisi" (*Oriental Assembly*) ne de "T. E. Lawrence'ın Seçilmiş Mektupları" (*Selected Letters of T. E. Lawrence*) Torosyan'ın adını anıyor. Hiçbirinde Torosyan'ın has dostu Nuri Yusuf da yok. Torosyan'la dost olmak bile tarihten silinme tehlikesi taşıyor anlaşılan.

Öte yandan, Torosyan'ın Arap isyan önderleri diye bahsettiği isimlerden yani "Cafer, Ali Rıza, Said, Nuri ve Kadir" olarak verdiği isimlerden bazılarına bu son derece ayrıntılı büyük metinde rastlayabiliyoruz. Mesela, Lawrence, Ali Rıza'nın, Emir Faysal'ın Şam Komitesi'nin başkanı olduğunu yazıyor. Türkler yenildiğinde hükümet dizginlerini ele almak için aylardır gizlice hazırlık yapıyormuş bu komite.[336] Nuri es-Said'in ikiye bölünmüş isminden türeyen adaşları Said ve Nuri'ye bakmıyorum bile, altından kalkamam. Kadir diye biri hiç yok.

Fakat "Cafer" diye biri var. Meşhur, Cafer Paşa el-Askeri! (Jaafar Pasha al-Askari). Lawrence, Bağdadlı olan Cafer Paşa'nın Alman ve Türk ordularında başarıyla hizmet ettikten sonra Enver Paşa tarafından Şeyh Senusi'ye yardım etmesi için Trablusgarb'a gönderildiğini söylüyor. Cafer'in, düzenlediği kabile birlikleriyle iki çarpışmada İngilizleri sıkıştırdığını, sonra esir alınarak Kahire iç kalesine hapsedildiğini, kaçtığını, yakalandığını ve nihayet Şerif Hüseyin'in isyanı ve önde gelen Arap milliyetçilerinin idamı üzerine savaşta yanlış yerde durduğunu anlayarak saf değiştirdi-

336. T. E. Lawrence, *Revolt in the Desert*, Londra, Century, 1986, s. 311 (İlk baskısı 1927'de).

ğini yazıyor. Şerif Faysal, Cafer Paşa'nın kendisine bağlı düzenli askerlerin komutanı olmasını istiyormuş. Iraklı ve Suriyelilere güvenmeyen babası Şerif Hüseyin asla istemiyormuş. Faysal, sorumluluğu üzerine alarak Cafer Paşa'yı yanına almış.[337]

Cafer Paşa, başarılarından dolayı Allenby'nin tavsiyesi üzerine İngilizlerden sonra madalya da almış. Fakat, Hicaz Kralı Şerif Hüseyin, kendi gazetesi olan *Kıble*'de, bazı aptalların "Arap Kuzey Ordusu Komutanı Cafer Paşa" diye birinden bahsettiğini, böyle bir rütbenin bulunmadığını, aslında Arap Ordusu'nda yüzbaşıdan yukarıda komutan olmadığını, Şeyh Cafer'in de ancak herkes gibi görevini yaptığını bildiren bir ferman yayımlatmış. Bunun üzerine adamcağız istifa etmiş de Faysal kabul etmemiş.[338] Cafer Paşa el-Askeri daha sonra, Faysal, Irak'a kral olunca oraya gidecek, bir suikasta uğrayıncaya kadar en önemli bakanlardan biri olacaktır.[339]

Tabii ki Irak'ta 1936 darbesi sırasında suikast sonucu öldüğünde Irak başbakanı olan Cafer Paşa'dan söz ediyoruz. Adamcağız bir de mükemmel hatırat bırakmış. Ne güzel! Enver Paşa nasıl varsa bu da var ve tarihî bir şahsiyet. Şükürler olsun, Torosyan'ın hatıratı doğrudur işte. Bundan büyük kanıt mı olur? Fakat heyhat ki ne heyhat, Cafer el-Askerî de bu 6.000 Arap süvarisiyle 7. ve 8. Osmanlı Ordularını darmadağın eden, 4. Ordu'dan önce Şam'a ulaşarak o ordunun önünü Şam güneyinde kesen ve İngilizlere teslim olmasını sağlayan Torosyan'ı öyle bir ütülemiş ki tiril tiril yapmış! Ne lüzumsuz ayrıntılar var bu hatırat kitabında. Nuri es-Said ile karşılıklı kayınbirader olduklarını, birbirlerinin kız kardeşleriyle evlendiklerini bile öğreniyoruz da Sarkis Torosyan'dan tek bir kelime bile bahis yok.[340]

Aslında Lawrence ile Torosyan'ın burun buruna gelmiş olmaları gereken yerler var ama ikisi de pek sessiz bu konuda. Lawrence zaten hiçbir şey söylemiyor. Bunun somut bir iki örneğini

337. T.E. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom. A Triumph*, Londra, Reprint Society, 1939, cilt 1, s. 171-172 (İlk baskısı 1926'da aboneler, 1927'de genel kamu için basıldı. 1922'deki kısaltılmamış Oxford edisyonu da sonradan basılmıştır).

338. Lawrence, *Revolt in the Desert*, s. 255.

339. T.E. Lawrence (haz. David Garnett), *Selected Letters of T.E. Lawrence*, Londra, World Books, 1941, s. 105 (İlk baskısı 1938'de).

340. Jafar Pasha Al-Askari (haz. William Facey ve Najdat Fathi Satwat, çev. Mustafa Tariq Al-Askari), *A Soldier's Story. From Ottoman Rule to Independent Iraq. The Memoirs of Jafar Pasha Al-Askari (1885-1936)*, Londra, Arabian Publishing, 2003. Türkçesi için bkz. Cafer el-Askeri (haz. Necdet Fethi Safvet, çev. Halit Özkan), *İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli*, İstanbul, Klasik, 2008.

vereyim. Biraz önce yukarıda Torosyan'ın savaş anlatımını özetlerken onun 22 Eylül 1918'de, El-Müzeyrib'den Der'a'yı takviye etmek için gönderilen iki Osmanlı alayına saldırıp onları sırayla kılıçtan geçirdiği bir pasajı görmüştük. Hani, Torosyan, Osmanlı komutanların güçlerini bölmekle ciddi bir hata yaptıklarından söz ediyordu. Lawrence da, kendileri Şeyh Saad'da iken bir İngiliz uçağının, biri 4.000 kişilik ve Der'a'dan, diğeri 2.000 kişilik ve Müzeyrib'den (*Mezerib*), iki Osmanlı asker kolunun, kuzeye, Şeyh Saad'a, kendi üstlerine doğru gelmekte olduğunu bildirdiğini yazıyor. Şam'a doğru çekilen 4. ve 7. Orduların kalıntılarıymış bunlar. Lawrence, önce büyük birliğin çekilmesine izin verdiklerini, sadece Rwalla bedevilerini huzursuz etmeleri için onun peşine taktıklarını ama kendi güçlerine eşit gibi görünen ikinci kola Şeyh Miskin yakınlarında saldırdıklarını söylüyor. Esir almamış, bu kolu tamamen yok etmişler. Sonra da daha büyük olan Der'a'dan gelen kolun peşine takılmışlar. Lawrence sonunda bu işi zamana ve etraftaki Araplara bırakmaya karar vermiş ve takibi durdurmuş.[341]

Anlatımlarda birtakım farklı noktalar var. Torosyan, Osmanlı birliklerinin El-Müzeyrib'de kendilerine mümkün olduğunca düzen verdikten sonra iki "alayı", geriye güneye, Dera'ya gönderdiklerini söylüyor. Tam olarak nerede belli değil ama saldırarak onları yok etmişler. Lawrence'a göre ise pek yok edememişler ki biri Der'a'dan biri Müzeyrib'den iki kol, yukarıya, Şeyh Saad'a doğru, kuzeye geliyormuş. Dolayısıyla, küçük kolu bir kez de Lawrence yok etmiş görünüyor! Osmanlı ordularının Şam'a çekilmesi esnasında bazı birliklerin güneye, aksi istikamete gönderildiklerine dair bir kayıt bulamadım. Tam aksine, Liman Paşa, 4. Ordu komutanı Cemal Paşa'ya (Küçük, Mersinli) Der'a-Müzeyrib bölgesinde toplanan birliklerin kumandasının verildiğini ve ona işe yarar birliklerin tren ile Der'a'dan Şam'a gönderilmesi için her fırsatı değerlendirmesi emrinin verildiğini yazıyor.[342] Dağılmayalım, önemli olan, hem Torosyan'ın hem Lawrence'ın aynı bölgede bir Osmanlı kolunu yok ettiklerini söylemeleri. Bu kol 2.000 kişilikmiş. Lawrence'ın birliği de 2.000 kişilikmiş. Torosyan durur mu? Onun emrindeki süvariler de 2.000 kişi! Dahası, Torosyan, bu 2.000 kişiyi yok ettikten sonra, aynen Lawrence gibi, kuzeye doğru giden büyük birliğin peşine düşmüş.

341. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom*, cilt 2, s. 650-655.

342. Sanders, *Five Years in Turkey*, s. 297.

> Der'a'ya giden alayları kestikten sonra geri çekilen orduların diğer bölümü peşine son hızla düştük ve onları Şeyh Miskin bölgesinde yakaladık. Bu 24 Eylül'de oldu. Karşılaşma kanlıydı çünkü keserek ve biçerek onların arasından kendimize yol açtık; insan kayıpları çok yüksekti.[343]

Ortada, biri Torosyan'a, diğeri Lawrence'a bağlı her biri 2.000 kişi olan iki Arap birliği var sanırsınız. Aynı bölgede, aynı zamanda, aynı Osmanlı birliklerini öldürüp duruyorlar. Pardon, Lawrence'a kalmasın diye Torosyan onları daha önce öldürüyor. Peki, bunları birbirlerinden habersiz mi yapıyorlar? Yoksa, Torosyan burada Lawrence'ın kendisi mi? Veya bir tür *alter ego*'su mu? Nuri Yusuf da Nuri es-Said'in gölgesi mi?

Yine yukarıda Torosyan'ın 30 Eylül günü, birliğine bir çatışmadan sonra, Şam yakınlarındaki küçük Kisve Köyü'ne dönme emri verdiğini ve geri çekilmekte olan 4. Ordu'yu orada beklediğini görmüştük. Açıkça söylemiyor ama bu köyü karargâh olarak kullandığını metnin gidişinden anlamak mümkündür. Ertesi gün, 1 Ekim günü de birleşik Arap ve İngiliz güçlerinin beraber Şam'a girdiğini, Faysal'ın ise birkaç gün sonra giriş yaptığını söylüyordu. Kendisinin hangi gün Şam'a girdiğini söylememekle beraber, yine metnin akışından, Faysal'ın Şam'a girdiği gün zaten orada olduğu anlaşılıyor. Lawrence ise, Torosyan'dan bir gün sonra gelmiş. Dolayısıyla, Torosyan'ın 1 Ekim günü Şam'a girmiş olduğunu düşünebiliriz.

30 Eylül günü Kisve yakınlarında olan, hatta geceyi Kisve'de geçiren başka biri daha var: Lawrence. "Savaşımız sona ermişti. Yine de o gece Kisve'de uyuduk çünkü Araplar bize yolların tehlikeli olduğunu söylemişlerdi ve bizim de gece Şam kapısında, aptalca ölmek gibi bir arzumuz yoktu" diyor. Lawrence da kendi anlatımında ertesi günü, 1 Ekim 1918'de Şam'a giriyor.[344] Torosyan'ın 30 Eylül gecesini nerede geçirdiğine dair metninde açık bir ifade yine yok. Ama o gece Nuri Yusuf ve diğer Arap önderlerle buluştuğunu söylüyor. Sakın o da geceyi Kisve'de geçirmiş olmasın? Her halükârda her ikisi de bu kadar büyük kuvvetlerle aynı yörede olduğunu söyleyen iki kişinin birbirinden bahsetmemesi ilginç değil mi? Hadi, Lawrence, Torosyan'dan zaten bahsetmiyor, Torosyan neden Lawrence'ın 30 Eylül'de Kisve'de olduğunu ve ertesi gün *beraber* şehre girdiklerinden söz etmiyor?

343. Torosyan, İngilizce, s. 192 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 260.

344. Lawrence, *Revolt in the Desert*, s. 311 ve Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom*, c. 2, s. 664.

Dahası, Lawrence'ın kendisinden bir gün sonra kente girdiğini belirtme ihtiyacı duyuyor?

Lawrence, Torosyan ile karşılaştı mı?

Lawrence, Torosyan'dan bahsetmiyor ama onda da Osmanlı ordusunda yüzbaşı olan bir Ermeni'den bahis vardır. Torosyan'ın sadece anlattıklarının teyit edilip edilmemesi açısından değil, bizatihi Filistin Cephesi'nde bulunup bulunmadığı konusuna da ışık tutabilme potansiyeli taşıması açısından çok önemli olan bu anlatımın üzerinde biraz durmak lüzumunu duyuyorum. Lawrence, Amman dolaylarındaki Tell el-Şihab demiryolu köprüsünün havaya uçurulmasıyla Der'a tarafına bir akının daha kolay yapılabileceğini düşünmüştür.[345] Lawrence'ın meta-metninin bir versiyonuna göre, Allenby'nin Filistin Cephesi'ndeki genel saldırısından 48 saat önce, 16 Eylül 1918'de,[346] diğer bir versiyonuna göreyse aynı saldırıdan yine 48 saat önce 17 Eylül 1918'deyiz.[347] Lawrence, saldırıdan 48 saat öncesinde ısrarlı olduğuna, saldırının tarihi de 19 Eylül olarak belli olduğuna göre demek ki 17 Eylül'deyiz. Lawrence'ın anlatımından neyin hangi gün olduğu her zaman kolayca anlaşılamıyor ama burada 17 Eylül günü sonrası anlatımında bir akşam yemeğinden söz ettiğine, gece karanlıkta da iş göremeyeceklerine göre bir gün daha geçer. Bu hesapça 18 Eylül olmuştur.

Demiryolu köprüsünü uçurmak için çalışmaları yavaş yavaş ilerleyip hazır olduklarında Tell el-Şihab'ın genç şeyhi ziyaretlerine gelir. Bu köy, köprünün anahtarı konumundadır. Çocuk, durumu, kalabalık muhafızları ve nasıl mevzilendiklerini açıklar. Ona inanılırsa köprüyü berhava etmenin o kadar kolay olmadığı anlaşılmaktadır. Lawrence, çocuğun yakında ölen babası düşman konumunda olduğu ve kendisi de ani bir şekilde taraf değiştirdiği için onun anlattıklarından kuşku duyar. Bunun üzerine delikanlı, bir saat sonra karakola kumanda eden ve arkadaşı olan komutanla birlikte geri dönmeyi önerir. Lawrence, adamlarına biraz daha istirahat etmelerini söyler ve "Türk'ünü" getirmesi için delikanlıyı geri gönderir. Sonrasını şöyle anlatıyor:

345. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom*, c. 2, s. 609.

346. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom*, c. 2, s. 614.

347. Lawrence, *Revolt in the Desert*, s. 270.

Kısa sürede çocuk, *kendi hükümetine elinden gelen her şekilde zarar verme derdindeki bir Ermeni olan bir yüzbaşıyla geri döndü.* Adam ayni zamanda çok da sinirliydi. Malumat aldığımız konusunda kendisini ikna etmek için epey uğraşmak gerekti. Astlarının ve bazı yedek subayların sadık Türkler olduğunu söyledi. Köye yaklaşmamızı ve biz orada gizlice yatıp beklerken en hevesli adamlarımızdan üç dört tanesinin kendi odasında saklanmasını önerdi. Astlarını tek tek kendisini görmeleri için çağıracakmış ve her biri girdikçe pusudaki bizimkiler geleni bağlayacakmış.

Bu tam da macera kitaplarından inmiş gibiydi ve hevesle kabul ettik. Gece saat dokuzdu. Tam on birde köyün çevresine dizilecektik ve şeyhin, bizim güçlü adamları kumandanın evine götürmesini bekleyecektik. İki tertipçi mutlu bir şekilde ayrılırken biz de yüklü develerinin yanında yorgunluk uykusuyla uyuyan ordumuzu uyandırdık. Zifirî karanlıktı.[348]

Çok ilginç tabii. Bu Ermeni yüzbaşı bizim Torosyan olabilir mi? Eğer öyleyse, işte Lawrence da isim vermeden de olsa ondan bahsediyor. Savaşın çok sonlarında 18, hatta belki de kendi dediği gibi 19 Eylül'de, o ana kadar hizmetinde kaldığı Osmanlı devletine mümkün olan en büyük zararı vermeye çalışan bir Ermeni yüzbaşı... Filistin Cephesi'nde aktif askerî görev başında olacak kaç tane Ermeni yüzbaşı olabilir ki? Üstelik yerel Araplarla, en azından kendi bulunduğu köydeki Arap şeyhiyle arası iyi. Burası da Torosyan'ın anlatımıyla tutuyor. Dolayısıyla ihtimaldir. Lawrence'daki bu referans, belki de kendi metni dışında Torosyan'a olan çok önemli bir ve şimdilik benim bulabildiğim ilk göndermedir.

Ne var ki bu Ermeni yüzbaşının Torosyan olmama ihtimali de çok güçlü. Bunu Torosyan'ın metnine bakarak söylemiyorum. Evet, Torosyan, Tell el-Şihab garnizonu komutanı olduğunu söylemiyor. Lawrence'la böyle bir entrika içine girdiğini hiç anlatmıyor. Dahası, Lawrence'ı ilk kez 2 Ekim günü Şam'da deve sırtında gördüğünü söylüyor. Tell el-Şihab, görev yaptığını söylediği Nablus'a oldukça uzak, Şeria'nın doğu yakasında, Amman taraflarında. Bunların hepsi Torosyan'ın metninden çıkıyor ama metninin söylemediklerinden yola çıkarak bu Lawrence'daki bu Ermeni subayın Torosyan olup olmadığını anlayamayız.

Lawrence'da ise bu konuda biraz daha bilgi var. Sanki orijinal

348. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom*, c. 2, s. 622 ve Lawrence, *Revolt in the Desert*, s. 276. "Soon the boy was back with *a captain, an Armenian, anxious to harm his government in any way he could.* Also he was very nervous." Vurgular benim.

plan tam bu değildi gibi, ama develerini ve patlayıcılarını alarak köye doğru yola çıkmışlar. Lawrence, ceplerini ateşleyicilerle veya fitillerle doldurmuş. Uzun, ikili bir sıra halinde, kıvrılan patikadan yürümüşler. Bir taraftan da ihanete uğramaktan korkuyorlarmış. Uzun süre bekledikten sonra karanlıkta, kahverengi paltosunun içine beyaz bir gömlek giyen ve onu bir bayrak gibi göstererek gelişini haber veren genç şeyh gelmiş. Planın yattığını fısıldamış. Buna göre, Liman von Sanders'in gönderdiği bir Alman albay ve Türk ihtiyatlar Afule'den bir trenle biraz önce vadiye girmişler. Amaçları panik içindeki Der'a'yı kurtarmakmış. Sonrasını yine alıntılayayım:

> *Mevziinde bulunmadığı için küçük Ermeni'yi tutuklamışlar.* Makineli tüfekler her yerdeydi ve nöbetçiler aralıksız bir enerjiyle yolları dolaşıyordu. Aslında, oturduğumuz yerden yüz metre ileride patikanın üstünde bir gözcü vardı: İçinde bulunduğumuz ortak acayip durum beni güldürdü ama sessizce.[349]

Şimdi Lawrence'ın bu dedikleri doğruysa ve ayrıca söz konusu Ermeni subay, bizim Şam Fatihi Torosyan ise, Torosyan'ın tam savaş başladığı gün Osmanlı ordusundan firar etme hikâyesi ve tabii ki sonraki her şey sadece bu tutuklanma hadisesinden dolayı bile çok zora giriyor. Yok, söz konusu subay Torosyan değilse, Lawrence'daki bu hikâye, temel unsurları itibarıyla Torosyan'ın öyküsüne sadece benzemekle kalıyor. Torosyan'ın savaşın son zamanlarında saf değiştiren tek Osmanlı subayı olduğunu zaten varsaymamalıyız.

Lawrence'ın söylediklerinin de bu metinde eleştirisini yapmak niyetinde değilim. Sadece şu kadarını söylemekle yetineyim ki iç tutarlılığı daha yüksek, daha iyi hikâye anlatıyor, edebî yetenekleri daha gelişkin, hatta bölgedeki mevcudiyetinin ve Arap İsyanı'nı hazırlamaktaki katkılarının pek çok tanığı var diye Lawrence'a gerekli olarak Torosyan'dan daha fazla güveniyor değilim.[350] Pekâlâ, şu yukarıdaki Ermeni yüzbaşı-delikanlı şeyh macerasını icat ederek anlattığı pek çok "gerçek" öykünün arasına yerleştirmiş olabilir. Lawrence'ın yazdıkları içinde böylesi hayal, kurgu,

349. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom*, c. 2, s. 623-624 ve Lawrence, *Revolt in the Desert*, s. 277-278. *"They had put the little Armenian under arrest for being absent from his post."* Vurgu benim.

350. Filistin Cephesi'nde İngiliz askerî istihbaratı konusunda, Lawrence'ın rolünü de tartışan arşiv kaynaklarına dayalı ciddi bir çalışma için bkz. Yigal Sheffy, *British Military Intelligence in the Palestine Campaign, 1914-1918*, Londra, Frank Cass, 1998.

fantezi, cinsel fantezi, *Ali Baba ve Kırk Haramiler* veya *Bin Bir Gece Masalları*'ndan fırlama o kadar çok kısım var ki...

Şu yukarıdaki "plan" gerçekten bir plan olabilir miydi Allah aşkına? Birliğinde ne kadar Osmanlı Devleti'ne sadık kalan subay varsa, tek tek o Ermeni subayının odasına girecekmiş de bekleyen üç dört kişi tarafından etkisiz hale getirilecekmiş. Yahu, eter mi koklatacaksınız adamlara? Mücadele ederler, bağırır, kıyameti koparırlar. Peki, tutalım ki Lawrence'ın gönderdiği üç dört bedevi dev kuvvetinde ve hiç yorulmaksızın birbiri peşine gelen herkesi etkisiz hale getiriyor. Sonra? Lawrence da olmaz bir gevezelik yaptığının farkında ki anlattığının macera kitaplarından fırlama bir şey olduğunu söyleme lüzumunu hissediyor. Sahi, aynısını Torosyan da yapmıştı. Hem anlatmak istiyorlar hem de tuhaflığın farkındalar ve yemin billâh okuyucularını ikna etmeye, söylediklerinin "gerçek bir hikâye" olduğu garantisini vermeye çalışıyorlar. Ben de ne zaman bir metinde "gerçek bir hikâye" nitelemesini görsem aslında gerçeklikle ilintisinin iyice zayıf olduğunu anlıyorum. Bu edebiyat bugün, Türkiye'de, ortalığı istila eden Millî Mücadele, Çanakkale, Galiçya'daki "hakikate müstenit" çılgın Türk maceraları ile tam gaz gidiyor. Eline birkaç tane "tarih kitabı" (anı da olur) geçiren, "gerçek olgularla" kendi kurmacasını harmanlayarak ortaya her iki türe de, hem romana hem tarihe, aynı anda ihanet etmeyi beceren ucubeler çıkarmayı beceriyorlar. Bunlardan, üzerinde roman yazmayan birinin gelecekteki araştırmacıları ne kadar uğraştırabileceğini tahmin bile edemiyorum.

Neyse, yukarıda Lawrence'ın durumunda kader (kurgu) gecenin saat dokuzu ile on biri arasında, demiryollarının mısır patlağı gibi patladığı bir zamanda, zifirî çöl karanlığında bir tren getiriyor Şihab köyüne de bu maceraya girişmekten Lawrence'ı ve yanındakileri son dakikada da olsa kurtarıyor. Kısaca bir oluşun değil de olmayışın hikâyesi. Nasıl olmadığını anlatıyor. Eh, olmayış bu. Ne söylersen söyle. Belki de Almanlar değil, uçan daireleriyle gelen Marslılar engel olmuştur. Plan yattıktan sonra, ne fark eder?

Tabii, Lawrence çok daha yetenekli bir anlatıcıdır. Yanında bulunan Nuri Said (Nuri es-Said) ile komik planları akim kaldıktan sonra ne yapacaklarını düşünmüşler. Nuri Said, doğrudan saldırıp mevzii zapt etmeyi önermiş. Lawrence ise ödenecek bedeli, kaybedilecek yaşamları düşünerek bu yeni planı veto etmiş. Zaten, gerekeni yapmışlarmış. Şam-Filistin yolunu iki defa havaya uçurmuşlar o gün, ayrıca Afule garnizonunu oraya çekmek de

Allenby'ye başka bir fayda imiş.[351] Yanılıyor olmam her zaman için mümkündür ama tahminim o ki, plan başlangıçta da bu kadar sadeydi, bundan ibaretti. Şihab'a saldırıp ele geçirmeyi düşündüler, iyi korunduğunu görünce vazgeçtiler. Bu arada, Demiryolu Köprüsünün akıbetini merak edenler için bir not düşeyim ve genç şeyhin, köprüyü havaya uçmaktan bir kez daha kurtardığını kaydedeyim. Bu sefer de Türkler, çekilirken tahrip etmek istemişler, onları engellemiş.[352]

Her iki kaynağa da güvenmediğimi iyice belli ettim sanırım. Bu noktada spekülatif seviyede başka bir açıklama daha yapılabileceğini düşünüyorum. Lawrence'ın yazdıklarıyla Torosyan'ın hatıratı arasında tek yönlü de olsa bir ilişki kurulabilir. Bildiklerimizin asgarisine bakalım; Lawrence'da Torosyan ismen hiç yok. Bunun önemi açık ama şaşırtıcı değil, çünkü Torosyan'ın maceralarını kaydetmiş bir başkası da zaten yok. Torosyan ise Lawrence diye birini kesin duymuş, adı geçiyor. Hatta okumuş ve okuduğunu beğenmemiş olmalı ki belirli bir zıtlaşma duygusuyla yazıyor. Acaba Torosyan, Lawrence'da bu savaşın neredeyse son günü saf değiştiren Ermeni yüzbaşı figürünü görünce, bu kısmı okuyunca ne yaptı? Benim tahminim ilham aldığı yolunda.

Daha açık söyleyeyim, acaba Torosyan, Lawrence'ın kitabında bu Ermeni yüzbaşı karakterini görünce ona bir isim, kendi ismini, ödünç verip bu karakter etrafında elimizdeki "hatırat"ı mı üretti? Başka bir deyişle, Lawrence'daki Ermeni yüzbaşı figürü, Torosyan'ın metni için bu kadar merkezi bir öneme sahip mi? Bu sorunun cevabını bildiğim iddiasında değilim. Fakat bana en az diğer ihtimaller kadar dikkate alınması gereken bir ihtimalmiş gibi geliyor. Eğer ihtimaller içinde bir tercih hakkım olacaksa bu ihtimal için kullanırdım.

Başka şahitlikler

Torosyan'ın metninin sıkıntılı ve aşırı sorunlu olduğunu artık kesinlikle biliyorum. Daha doğrusu Torosyan'ın metnini kurmaca olarak okumazsak her adımda tarihî gerçeklikle çeliştiğini, Torosyan dışındaki kaynaklardan gelen tarih bilgimizi tabir caizse altüst ettiğini görüyoruz. Lawrence'a da her konuda güvenmenin imkânsız olduğunu biliyorum. Özellikle Arap İsyanı anlatım-

351. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom*, c. 2, s. 624 ve Lawrence, *Revolt in the Desert*, s. 278.

352. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom*, c. 2, s. 657 ve Lawrence, *Revolt in the Desert*, s. 305.

larında başka kaynaklardan doğrulanamayacak, tam aksine yanlışlanabilecek epik-romantik bir edebiyata kaçmaktadır. Yazdıkları, döneminde bile ciddi olarak tepki çekmiştir. Mesela, Osmanlı hizmetinde bulunan ve 2. Gazze Savaşı'na katılan Venezüellalı subay Rafael de Nogales, Lawrence'ın, Emir Faysal'ın ordusunu Araplara özgürlük getiren bir ordu olarak anlatmasını tamamıyla siyasî nedenlerle yapılmış bir propaganda ve Fransızlar tarafından kolaylıkla görülen bir blöf olarak değerlendirmektedir. Belki daha da önemlisi, Lawrence ve Faysal'ın askerî etkinliklerini değerlendirirken kullandığı şu ifadelerdir:

> ...General von Liman'ın 1918'deki geri çekilişi esnasında Der'a yakınlarındaki askerî demiryolumuzu kısmen engellemek dışında Emir Faysal'ın Suriye ve Filistin'deki askerî harekâtı tamamen gerilla savaşıyla kısıtlı kalmıştır.[353]

Kısaca Lawrence'ın da kurmacaya giriştiği yerler vardır. Dolayısıyla, onun yarattığı ve birkaç kelimeyle temel özelliklerini çizdiği bu Ermeni yüzbaşı figürünün Torosyan tarafından ağırlıklı olarak kurmaca niteliği taşıyan bir metnin temel karakteri haline getirilmiş olmasını tamamen mümkün görüyorum. Hatta bu varsayımım doğruysa Torosyan'ın bütün metninin bu karakter için yazıldığını kabul etmek gerekecek. Bu noktada sanırım bir de hatırlatma yapmalıyım. Torosyan adıyla Osmanlı Ermenisi bir yüzbaşının gerçek hayatta mevcut olmadığını ileri süremem. Nasıl ki Lawrence varsa ama metni kurgusal ile kurgusal olmayanın çok ilginç bir harmanlamasıysa, Torosyan diye biri de aynen öyle mevcut olabilir. Ben sadece Torosyan'ın ürettiği metnin kurmaca niteliği taşıdığını söylüyorum. Kurgusunun hatırat kurgusu olmadığını düşünüyorum.

Bunu söylerken de artık spekülatif alan dışına çıkarak söylüyorum. Metnin kendisi şükür, yazarından bağımsız olarak ortada duruyor. Torosyan hakkında başka kaynaklardan ne öğrenirsek öğrenelim elimizdeki metnin artık kendi hayatiyeti var. Bu metnin dışına çıkarak Torosyan diye bir kişinin var olduğunu ve kurmacadaki karaktere oldukça benzer bir şekilde Osmanlı ordusunda yüzbaşı olarak bulunduğunu da göstersek, hiç olmadığını da göstersek, var olduğunu ama hayatta farklı işler yaptığını da göstersek elimizdeki metin için ulaştığım bu yargıyı değiştirmek

353. General Rafael de Nogales, *Memoirs of a Soldier of Fortune*, New York, Garden City Publishing, 1932 s. 347-348.

için bir neden görmüyorum. Buna bir ara sonuç da diyebiliriz.

Tabii ki eğer saplantılı bir fanatik değilsem ulaştığım bu ara sonucu değiştirmeye hatta çöpe atmaya da hazır olmam gerekir. Fakat bunun için metnin kurmaca olmadığına ikna olmalıyım. Torosyan bilinçli olarak kurmacaya başvurmaksızın aklında kaldığı kadarıyla hatıratını yazıyor ise metnin düz bir okumasının bu kadar sorun üretmemesi gerekirdi.

Evvela, 19 Eylül günü Müttefiklerin genel saldırısı başladığında Nablus'ta olduğunu söylüyordu. Hatta üç tümen olarak Nablus yöresine tam gidiş tarihlerini de 24 Temmuz 1918 olarak vermişti. Eğer birliği hâlâ, Irak Cephesi'nden kaydırılan 46. Tümen ise, bu tümenin saldırı başladığında 8. Ordu'nun ihtiyatı olarak Tul Kerem'de bulunduğunu biliyoruz.[354] Torosyan, Nablus tarafındaysa görevinin ne olduğunu ve yeni birliğinin adını söylemiyor ama oradaki ordu, 7. Ordu'ydu. Kumandanı da Mustafa Kemal Paşa'ydı. Peki, söylemesin, tutalım ki yeni görevi 7. Ordu'dadır.

Ne diyordu, muharebenin en civcivli anında, hani Ermeni birlikleri Türk merkezini dağıtmışlardı, kurmay başkanı Şevket Bey, 7. ve 8. Ordular arasında kurmay habercilik yapmasını istemişti. Kimmiş acaba bu kurmay başkanı Şevket Bey? Hangi ordunun kurmay başkanıymış? Nablus Muharebesi veya İngilizce kaynaklarda geçtiği şekliyle Megiddo Muharebesi'nde "Şevket" adlı bir kurmay başkanı yok.[355] Sadece bu çarpışma bölgesinden çok uzakta olan 4. Ordu'nun, 2. Kolordusu'nun komutanı olan bir Miralay Şevket var. O da hem kurmay başkanı değil hem de sorumluluk bölgesinden çok uzaktaki çatışmaya böylesine müdahil olması mümkün değil. Aynı saptamalar, daha önce Torosyan'ın tümeni 46. Tümen'in komutanlığını yapan ve sonra 4. Ordu'nun kurmay başkanı olan ve *Yıldırım* adında bir de değerli eser bırakan Hüseyin Hüsnü Emir [Erkilet] için de geçerli.[356] Zaten, adı da Şevket değil. Dolayısıyla Torosyan'ın sözünü ettiği bu kurmay başkanının ya 8. Ordu'nun kurmay başkanı veya çok daha büyük ihtimalle 7. Ordu'nun kurmay başkanı olması lazım. 8. Ordu'nun kurmay başkanı Sadullah Bey, 7. Ordu'nun kurmay başkanı ise, Torosyan'ın bahtsızlığına bakın ki yine Şevket değil. Mustafa Kemal Paşa'nın kurmay başkanı olan ve sonra mirliva rütbesindeyken Filistin hezimetini ve Os-

354. Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, s. 221.

355. Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 152-153.

356. Hüseyin Hüsnü Emir (Erkilet), *Yıldırım*, Ankara, ATASE, 2002.

manlı ordularının ricatını anlatan değerli bir eserin sahibi olan Miralay Sedat [Doğruer].[357] Geriye Yıldırım Orduları Grup komutanının kurmay başkanı kalıyor. O da Mirliva Kâzım Paşa [İnanç]. O kurmay başkanının sırf Torosyan'la telefonda konuştu diye adının tarihten silindiğini düşünmeyeceksek, "Şevket Bey" in de bir uydurma karakter olduğunu kabul etmemiz gerekecek.

Ah, öyle deyince birden her şey aydınlandı zihnimde. Tabii ki hayalî karakterler kadrosuna da bakmalıyım. Torosyan, hâlâ kendi tümeni olan 46. Tümen'deyse, kendi tümen kurmay heyetinde olan bir Mustafa Şevket Bey vardı. Hani İttihatçı görünen ama aslında muhalif olan, İzmirli, hayalî... Hatırladınız mı? İşte odur. Şükür, gerçek hayatta bulamadıklarımızı böyle kurmacada buluyoruz işte.

Bu metinde Filistin Cephesi'nin tüm öyküsünü yeniden anlatmak veya her çatışmayı ayrıntılandırmak veya kronolojik sıra içinde anlatmak gibi bir amacım tabii ki yok. Fakat, Torosyan sözünü ettiği için kısaca değineyim; Osmanlı cephesinin "merkezinin" Ermeni birliklerince çökertildiğini söylüyordu. Aslında, metinde, 19 Eylül 1918 günkü genel saldırıyı anlatmadan çok önce, mesela istihbaratçı Osmanlı subayı ağzından nakiller yaparak Osmanlıların bu Ermeni ordusundan çekindiklerini söylemiş, okuyucuyu bugün için hazırlamıştı. Torosyan'ın, Filistin Cephesini de, diğer yerlerde olduğu gibi, iki ordunun karşı karşıya geldiği tek bir hat sandığı, her ordunun hatta tümenin kendi cepheleri olduğunu göz ardı ettiği yazdıklarından anlaşılıyor. Dolayısıyla bu Ermeni birlikleri tarafından çökertilen cephe merkezinin neresi olduğunu pek anlayamıyorum. Herhalde 8. Ordu cephesi olmalıdır. 7. Ordu cephesi de olur.

Ermeni askerlerinin Fransız komutası altındayken Filistin'de çarpıştığını bildiğim için Wavell ne diyor diye bakıyorum; 19 Eylül 1918 günü saldırı saat 04.30'da başlamış. Sadece birkaç noktada ciddi direnç varmış. Wavell, "En sert çarpışma muhtemelen en sağ taraftaydı, orada Fransız birliğinin almayı hedeflediği, inatla savunulan bir mevzi vardı" diyor.[358] Wavell'ın sağı, nerede bulunduğuna bakarak Torosyan'ın merkezi olabilir. Saat farkını ve burasını geçiyorum. Ayrıca, Mirliva Sedat da saldırının 03.30'da başladığını söylüyor.[359]

357. Mirliva Sedat, *Filistin'e Veda*.

358. Wavell, *The Palestine Campaigns*, s. 206-207.

359. Mirliva Sedat, *Filistin'e Veda*, s. 196.

Ermeni tarihyazımına "Arara Muharebesi" olarak geçen çatışma olmalıdır bu. Daha sonra, 1919'da Kilikya'da iken bu çatışmaya katılan Ermeni lejyonerlerden bu çatışmanın nasıl cereyan ettiğini duyan Ermeni din adamı Grigoris Balakian'ın hatıratında oldukça abartmalı bir tasviri vardır. Nablus yakınlarındaki bu zaptedilemez yükselti yüzlerce Türk ve Alman bataryasıyla savunuluyormuş ve daha önce defalarca, tam sekiz kez, buraya saldıran İngilizler püskürtülmüş. Cephede "250.000" askeri olan Allenby, Ermeni gönüllü ordusunun yarısı olan 2.500 askeri bu dağı almakla görevlendirmiş. Saldırı sabahı "bütün" İngiliz topçuları burayı hedef almış. "Yüzlerce" İngiliz uçağı tepede bulunan Türk ve Almanlara bomba yağdırmış. Büyük İngiliz kuvveti burayı yine alamamış ama dağa tırmanan Ermeni askerleri sonunda başarılı olmuş. Balakian şöyle diyor:

> Britanya uçakları bu büyük zaferi General Allenby'ye sinyalledi-ler ve bütün Britanya ordusu, Ermeni savaşçıların mümkün kıldığı bu oldukça istisnaî zaferi tamamlamak için ileri atıldı. (...) Bu zaferden sonra Şam da düştü ve muzaffer Britanya ordusu Halep'e doğru ileri yürüdü.[360]

Peki, hatırat türünün mutat abartmaları bir tarafa bırakılırsa ki adamcağız zaten orada çarpışan Ermeni askerlerden duyduklarını yazdığını söylüyor, sorun ne? Sorun gayet basit, Torosyan, Ermeni birliklerinin başarısını "raporları dinleyerek" öğrendiğini söylüyor. Henüz Osmanlı tarafındaydı, bu bahsettiği raporlar ancak telefon raporları olabilir. Osmanlı tarafı biliyor muymuş yenilginin ortasında karşısındaki askerlerin kimler olduğunu?

Torosyan'ın ev yapımı "Endamen Köprüsü" anlatımı ise başka kimselerde yok. Hani 20 Eylül sabahı orada saklanıp saat 06.45'ten itibaren Vadi-i Ferra tarafından gelen Osmanlı askerlerini doğruyorlardı ya... O da yok. Wavell'a göre 8. Ordu cephesi öyle bir saat içinde değilse de öğlen olmadan çöküyor ama Tul Kerem ancak 19 Eylül akşamı zapt ediliyor.[361] Mustafa Kemal'in komutasındaki 7. Ordu'nun hemen tamamı ile 8. Ordu'dan kalanlar 20-21 Eylül gecesi Nablus'tan ayrılıyor ve Vadi-i Ferra'yı takip ederek Bisan/Beisan'a ve Şeria Nehri'ne ulaşmaya çalışı-

360. Grigoris Balakian (İngilizceye çev. Peter Balakian ve Aris Sevag), *Armenian Golgotha. A Memoir of the Armenian Genocide, 1915-1918*, New York, Vintage Books, 2009, s. 390-392.

361. Wavell, *The Palestine Campaigns*, s. 207.

yorlar. Şafak söktüğünde ise Britanya uçakları dört saat boyunca bu orduları bombalıyor. Yürüyüş kolunun önü tıkanıyor. Askerler tepelere sığınıyor. 90 top, 50 kamyon ve 1.000 kadar başka araç terk ediliyor.[362] Tam bir hezimet olduğuna en ufak bir şüphe yok fakat Ed-Damiye Köprüsü, İngilizlerce ancak 22 Eylül sabahı ele geçiriliyor. Batı yakasında kalan çok sayıda Osmanlı askeri İngilizlerce esir alınıyor ama Torosyan'ın pala sallayarak köprünün önünde toplu asker katliamı yapan Araplarından eser yok bu anlatımda.[363] Bundan sonrası Şeria'nın doğu yakasında, 7. Ordu'dan kalanlar ve 4. Ordu'nun Şam'a doğru çekilmesi ve İngilizlerce takip edilmesi olacaktır.

Mustafa Kemal Paşa'nın kurmay başkanı Sedat Bey ve 3. Süvari Tümeni Kumandan Vekili Binbaşı Vecihi Bey gibi Osmanlı subaylarının bu korkunç geri çekilişi anlatan eserlerine sahip olduğumuz için şanslı sayılırız. Böylece, Torosyan ve Lawrence'da değişik versiyonlarını gördüğümüz birtakım olayları da takip edebiliyoruz. Sedat Bey'den öğreniyoruz ki Osmanlı birlikleri, İrbid'e oradaki ordunun büyük menzil ambarından erzak almak için gitmiş. Mustafa Kemal Paşa, 25 Eylül 1918'deki bir emriyle daha önce Şeria Grup Komutanlığı'na bağlı olan 3. Süvari Tümeni ve 24. Tümeni, İsmet Bey [İnönü] komutasındaki 3. Kolordu'nun emrine vermiş ve El-Müzeyrib'de toplanmalarını emretmiş. 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa [Cebesoy] ise Der'a'da toplanma emrini almış.[364]

Farkına vardınız sanırım, İsmet Bey'in birliği Lawrence ve Torosyan tarafından ayrı ayrı kılıçtan geçirilen daha küçük yürüyüş kolu. Ali Fuat Paşa'nın birliği ise Lawrence'ın hırpalayarak peşini bıraktığı, Torosyan'ın ise yalınkılıç aralarına dalarak dağıttığı daha büyük olan yürüyüş kolu. Ne Lawrence'tan, ne Torosyan'dan ne de kendi başlarına hareket eden diğer bedevi aşiretlerinden hiç hasar almamış mıdır bu birlikler? Böyle bir şeyi söylemek mümkün değil. Osmanlı-Türk kaynakları da söylemiyor. Mesela, Vecihi Bey 25/26 Eylül gecesi 7. Ordu'ya gönderdiği raporda "Bazı bedevi çeteleri dağınık birliklerimize taarruz etmektedirler" demiş.[365] Aynı şekilde Havran Komutanı Yarbay Wilmer de yine 26 Eylül 1918 ta-

362. Wavell, *The Palestine Campaigns*, s. 213.

363. Wavell, *The Palestine Campaigns*, s. 216.

364. Mirliva Sedat, *Filistin'e Veda*, s. 276-277 ve Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 152-153.

365. Mirliva Sedat, *Filistin'e Veda*, s. 278.

rihli raporunda, "Dera'nın batısındaki Arapların hâl ve hareketleri şüpheli ise de toplu birliklere karşı şimdiye kadar *hiçbir zarar veremediler*. Bazı asker ve subayları soydukları doğrudur" bilgisini vermiş.[366] Aşk olsun Wilmer, siz de mi? Almanlar da mı katılıyor bu ütüleme yarışına? Hani, Torosyan kılıçtan geçirmişti o yürüyüş kollarını? Teessüf ediyoruz tarihi böylesine çarpıttığınız için.

Vecihi Bey anılarında Havran yöresindeyken çekilen orduyu rahatsız eden Bedevi kuvvetlerine geniş bir yer ayırmış. Osmanlı birliklerinin bazen çok sert karşılık verdiği anlaşılıyor. Mesela, El-Müzeyrib yakınlarındaki Tefes Köyü'ndeki bir çatışmayı aktarırken şöyle diyor:

> Tümenin öncüsü 6'ncı Alay bu köyün hizasına gelince şiddetli bir ateşe maruz kaldı.
>
> Alay, derhal ve bütün kuvvetiyle piyade savaşına indi. Filistin harp cephesinde muharebe başlamadan takriben bir hafta, on gün önce Mezirib (*sic.* El Müzeyrib) havalisinde toplanıp da şimendiferleri tahrip ve köprüleri berhava ederek ordunun Şam ile bağlantısını kesmeğe, düşmana yardım etmeye çalıştıkları, geçenleri rahatsız, itlaf ve nihayet yağmagirlik ettikleri anlaşılmıştı. (...) 8'inci Alayın mızraklı bölükleri bir taraftan köyü kuşatırken, 6'ncı Alayın yaya bölükleri bombalarla hücum etti. Sayıları binden fazla tahmin olunan asiler köyün dışına atılarak henüz kapatılamayan kuzey cephesinden kaçmak istedi. Fakat 8'inci Alayın atlı bölükleri bu firara izin vermedi. Bir anda hücuma kalkarak bunları mızraktan geçirdi. Pek azı kurtuldu, ya kurtulamadı.[367]

Daha sonra yeniden harekete geçmek için birlikler düzenlenirken kuzeybatı ve batı tarafında başka birlikler görmüşler. Düzenli olmalarından dolayı bunların önce İngiliz olduğunu sanmışlar. Müzeyrib'te bulunan 3. Kolordu komutanı (İsmet Bey), bu yeni güçlerle savaşa girilmemesi uyarısı yapmış.

> Lakin batıdan ilerleyenlerin 4-5 kilometre uzağımızda durdukları görülünce bunların da tahminen binden fazla asilerden ibaret Bedeviler olduğu anlaşıldı. Ve bilahare yine aynı günde, Şerif Faysal'ın civar köylerde bilhassa Şeyh Said istikametinde bulunan ve Tevs (*sic.* Tefes) gürültüsünü haber alınca o istikamete yönelen, fakat cesaret

366. Mirliva Sedat, *Filistin'e Veda*, s. 282. Vurgu benim.

367. Vecihi Bey (haz. Murat Çulcu), *Erkân-ı Harb Binbaşısı Vecihi Bey'in Anıları. Filistin Ricatı*, İstabul, Arba, 1993, s. 70-71 (İlk baskısı 1921'de).

edip de bir türlü Süvari Tümenine yaklaşamayan artçılar ve yardakçılar olduğu doğrulanmıştı.[368]

Biraz uzuyor ama Lawrence ve dolayısıyla ondan mülhem olan Torosyan'ın verdiği resimden oldukça farklı bir resim çıktığı için biraz daha devam edeyim.

> Köylere tahsin (*sic.* tahassun) eden asiler orduyu rahatsız etmekten ziyade yağma için tuzak kurmuşlardı. Tek tük geçen efradı, silahsız iseler elbiselerini soyup çırılçıplak salıveriyorlar, silahlı iseler, öldürüp silahlarını alıyorlardı. (...) Tefsi (*sic.* Tefes'i) geçince, hemen köy civarında tesadüf ettiğimiz bir ağırlık kafilesi aynı akıbete uğramış, imha edilmişti. Bu bir Alman kafilesiydi. Telef olanlar soyulmuş, henüz kanları kurumamıştı. Leşleri serilen hayvanların yükleri alınmış, fakat şuraya buraya ağzı açılmamış birkaç konyak şişesiyle döküntü halinde bir miktar bisküvi terk edilmişti.[369]

Aslında, Vecihi Bey, nasıl Bedevi ordusunu uzaktan görüyorduysa Lawrence da onları görüyordu. Sayısı kendi sayılarına denk diye tercih ettiği birlik Vecihi Bey'in de içinde bulunduğu koldur. Vecihi'yi doğrular bir şekilde uzaktan baktıklarını, son Türkler köyü terk ettikten sonra Tefes'e girdiklerini ve katliamı gördüklerini söylüyor.[370] O noktadan sonrası ise çok farklıdır. Lawrence, bu Osmanlı kolunu takip ettiklerini, zor duruma düşürerek üçe bölünmesini sağladıklarını, önce en arkadaki Almanları yok ettiklerini, kendi emri üzerine esir alınmadığını söylüyor. Sonra da kolun kalanını takip etmişler ve gün batana kadar tamamıyla yok etmişler. Torosyan'ın intikam katliamlarını anlattığı yerlere çok benzeyen şu sözlerini alıyorum: "Tafas dehşetinden doğan bir çılgınlıkla öldürdük ve öldürdük, hatta ölenlerin ve hayvanların bile kafalarına sıktık, sanki onların ölümü ve akan kan acımızı dindirecekmiş gibi."[371] Hatta, bir grup bedevi savaşçı Lawrence'ın esir alınmaması emrini duymamıştır ve 200 askeri esir etmiştir. Tabii ki onları da katlederler. Sonra Lawrence ve bedeviler yavaş yavaş kendilerine üç dört saat uzaklıkta olan Şeyh Saad'a giderler ama ora-

368. Vecihi Bey, *Filistin Ricatı*, s. 71-72.

369. Vecihi Bey, *Filistin Ricatı*, s. 72.

370. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom*, c. 2, s. 651.

371. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom*, c. 2, s. 653-654.

da çok durmazlar. Lawrence diğer devesini getirtir ve gecenin karanlığında daha büyük olan Der'a kolunu avlamaya çıkarlar. Düşman, günbatımında (!) kamp kurmaya kalkışır ama izin vermezler. Der'a kolu da darmadağın olur. Sadece Almanlar istisnadır. Lawrence düşman da olsalar onlardan gurur duyar. Sonrası da malum, yukarıda gördük, bir noktada Rwella bedevilerini geri çağırır ve bu bozgunun tamamlanmasını zamana ve köylülere bırakır.[372]

Torosyan kadar inandırıcı. Demek Lawrence biri 2.000 diğeri 4.000 kişilik iki kolu da 24 saat içinde yok etmiş. Bir de Torosyan'ı da inandırsaydı, o da aynı birlikleri bir daha yok etmeseydi. Bu çok farklı anlatımlardan tabii ki Vecihi Bey ve Mirliva Sedat'ınkilere itibar ediyorum. Osmanlı askerleri melek misal insanoğullarıdır asla katliam filan yapmaz demiyorum. Zaten öyle bir şeyi saklama eğilimleri yok. Sayıları konusunda verdiği rakam çok abartmalı olsa da Vecihi Bey, "asilerin" çoğunun mızraklandığını söylemiyor muydu? Sanki kimin kim olduğunu ayırabildiler! Tabii ki önlerine çıkan herkesi mızrakladılar! Orada değilim. Fakat, Lawrence (ve ondan mülhem Torosyan'ı) daha az inandırıcı buluyorum. Elinin altındaki düzensiz birliklerle mi yapmış Lawrence bu imha savaşlarını? Ciddiyetten uzak kâğıttan savaş tasvirleri, tuhaf bir yüzeysellik! Böyle bakınca Torosyan da haklı gibi. "Böyle yazmakla oluyorsa, ben de yazarım" dedi herhalde. Tabii ki Lawrence ile beraber olan Emir Faysal'a bağlı Arap savaşçıları çekilen kollara hiç zarar vermemişlerdir gibi bir iddiam yok. Mevcut tarihî gerçeklik karşısında olamaz da. Sadece, Lawrence'taki bu intikam-imha savaşları anlatımını fazlasıyla abartılı buluyorum. Yoksa, izole olmuş durumdaki küçük birliklere ciddi zararlar vermişlerdir. Mesela, Mirliva Sedat, yukarıda gördüğümüz 6. Alay'ın, mensup olduğu süvari tümeninin diğer birlikleri Tefes'in kuzeyinde toplanan bedeviler ile uğraşırken, Tefes'ten çıktıktan sonra saldırıya uğradığını, hatta top ateşine maruz kalarak mevcudunun yarısını yitirdiğini yazıyor. Kalanların kurtulmasını ise şöyle anlatıyor:

> Ordu kurmay başkanının idaresinde mevziye giren küçük bir müfreze (7. Ordu Karargâh Bölüğü ile 20. Kolordu'nun yürüyüş kolunun son kademesinden alınan birkaç makineli tüfek) bu alayın bakiyesini kurtarabilmiş ve 7. Ordu yol kollarının Bedevi Kuvvetleri (Emir Faysal) tarafından durdurulması tehdidine engel olmuştur.[373]

372. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom*, c. 2, s. 654-655.

373. Mirliva Sedat, *Filistin'e Veda*, s. 291-292.

Sedat Bey söylemiyor ama ordu erkân-ı harb reisi kendisidir. Evet, tabii ki Faysal kuvvetleri çekilen Osmanlı askerlerine zayiat verdirmişlerdir ama küçük fakat makineli tüfek kullanan bir müfreze 6. Alay'ın kalanını kurtarıp, 7. Ordu yol kollarının durdurulmasını önleyebiliyorsa, ortada Lawrence'ın anlattığı türden bir imha savaşının olmadığı da ortaya çıkar. Hele, 7. Ordu'ya bağlı 20. Kolordu'yu da imha ettiği yolundaki iddiası diğer kaynaklardan hiç desteklenebilecek gibi değildir. Sonuçta, Mustafa Kemal Paşa'nın Halep'e kadar götürebildiği ve orada İngilizlere ve Faysal kuvvetlerine karşı hâlâ savaşabilen bir 7. Ordu vardı.[374]

Bu arada, sadece not olsun diye yazıyorum; Lawrence, Tefes katliamının intikamını almak için esir almadıklarını ve Alman birliğini bu yüzden öldürdüklerini söylüyordu. Bu, intikam olayının, Tefes'teki çarpışmadan sonra olması demek. Oysa, Vecihi Bey, Tefes'ten çıktıktan sonra yolda ölü Almanları gördüklerini yazıyor. Bu da ileriden giden Almanların, Tefes olayı olmadan önce öldürülmüş olmaları demek. Vecihi Bey, 1921'de yayımladığı kitabında bunları Lawrence'ı okumasına imkân olmadığı bir zamanda söylemiştir. Yani cevap verme kaygısı yoktur.

Bir de rahatsızlık verici o kadim sorumuz var yine. Torosyan'ın bu denli katkıda bulunduğu ve hemen her aşaması gayet iyi bilinen Arap İsyanı'nın anlatımlarında adının hiç geçmemesinin nedeni ne olabilir acaba? Üstelik Arap İsyanı önderleri ona bu kadar güvenmişken. Farz edelim ki Torosyan'ın Nuri Yusuf'u Nuri es-Said'den başka, tarihin kaydetmediği pek önemli bir Arap isyan önderi olsun. Daha önce sadece bir kez gördüğü bir kişiyi 15 Arap şeyhinin ve binlerce askerin başına getirmesi için nasıl mücbir bir neden vardı? Torosyan'ın Çanakkale'de kazandığı ünün (!) Osmanlı ordusu içindeki yaygınlığı olacak herhalde. Gülünç ötesi. Bir Arap isyan önderi sadece Çanakkale'de İtilaf gemilerini batırdı (!) diye son derece gizli olması gereken hazırlık ve planlama toplantılarına Torosyan'ı nasıl sokar? Nasıl güvenir? Haydi o güvendi, şefi durumunda olan Emir Faysal nasıl güvendi? Torosyan'ın Arap isyancılar nezdindeki vazgeçilmezliğinin nedeni neymiş? Lawrence, Britanya ve Faysal arasındaki bağlantıydı, arkasında Britanya'nın gücü vardı. Torosyan'ın arkasında hangi güç, heybelerinde kimin altını vardı?

Ah... ah... Söylemişti Torosyan, bunları hep açıklamıştı. Birileri ödemeleri yapar, birileri de çarpışırdı. Torosyan'ın arkasında bir

374. Süleyman Hatipoğlu, *Filistin Cephesi'nden Adana'ya Mustafa Kemal Paşa*, İstanbul, Yeditepe, 2009.

büyük devlet, cebinde o büyük devletin dağıtılacak altınları olmadığına göre, neden hâlâ ayak direyip gerçeği kabul etmemek için kıvranıyorum ki? Tabii ki Torosyan'ı askerlik dehası, strateji bilgisi ve önderlik yeteneklerinden dolayı 1.000, 2.000, 6.000 Arap süvarisinin başına getirdiler. Nuri Yusuf tabii ki ona güvenecekti. Muharrem'in muhterem babasının evinde Torosyan'ın fotoğrafını görmemiş miydi? İnsana bundan âlâ güven telkin eden başka bir şey olabilir miydi ki hâlâ sorguluyorum. Pardon, pardon... Bazen kurmacanın gücünü, o âlemde neler yapılabileceğini unutuyorum. Önemli bir Arap ailesinin ikinci oğulları olarak kabul ettiği, sular seller gibi Arapça konuşan, Arap kültürünü yakından tanıyan, aslen Ermeni olsa da bir Arap kızına abayı yakan, Osmanlı'dan intikam almak için Araplardan çok daha fazla sebebi olan Torosyan'a güvenmeyip de ne edeceklerdi? Kadim sorumuzun cevabına gelince, nankörlükten başka bir açıklama bulamadım. Bizim Genelkurmay'ın Arap tarihyazımcılığını da etkisi altında bulundurduğunu ileri sürmeyeceksek daha iyisi aklıma gelmiyor.

Ermeni tarihinin unuttuğu Torosyan

Osmanlılar ve sonra Türkler, İngilizler, Almanlar, Araplar derken mukadderdi belki ama Torosyan'ın metninde şimdi de öyle bir yere geldik ki gerek çağdaşı Ermeniler ve gerekse sonraki Ermeni tarihyazımcılığı Torosyan'ı bütünüyle ütülemiş görünüyor. Torosyan, 4 Kasım 1918'de Şam'a, Amerikalı Ermeni Gönüllüler ile Fransızların ve Müttefiklerin, Türk vilayeti Kilikya'nın gelecekte yurt olarak Ermenilere bırakılması üzerinde anlaştığına dair bir haber geldiğini söylüyor. Raporlar, Ermeni gönüllülerin Akdeniz kıyısı boyunca Beyrut'a ilerlediği yolundaymış. Arap kuvvetlerinden izin alan Torosyan, Şam'ın yerli Ermenilerinden 800 gönüllü toplayarak Beyrut'a hareket etmiş. Kardeşlerini görüp görmeyeceğini ve kız kardeşine, Halep'e hızlı bir seyahat yapıp yapamayacaklarını merak ediyormuş. Dört günlük yürüyüş sonucunda Beyrut'a ulaşmış ve bir Ermeni heyeti tarafından karşılanmışlar.

Kardeşleri Parseğ ve Aram'ın Amerika'dan gelen Ermeni Lejyonu içinde olduklarını öğrenmiş ve kısa süre içinde onlarla buluşmuş. Onlarla konuşmalarını şöyle anlatıyor:

> Şunu öğrendim: Amerikan elçiliği kanalıyla gönderdiğim mektubum onlara ulaşmış ve onlar da ellerinden geldiği kadar çabuk bir şekilde haberleri arkadaşlar ve hemşeriler arasında yaymışlar. Sonuç iki bin

> Ermeni gönüllünün Müttefiklere katılmak için gemiye binmesiymiş. Bu, 1917 yazında olmuş. Kıbrıs'a çıkmışlar ve Fransız bayrağı altına girmişler. Bir yıl geçmeden Filistin'de muzafferane dövüşüyorlardı.[375]

Torosyan'ın metnin düz bir okuması da oldukça düz sonuçlar veriyor. Neler söylediği gayet net ve basit. Amerika'da yaşayan Ermeniler, Osmanlı'daki hemşerilerine ne olduğunu onun ancak Şubat 1916'da yazdığı mektup vasıtasıyla öğrenmişlerdir. Kardeşlerinin diyaspora içinde etkin bir konumda oldukları anlaşılıyor. Eh, kendisi de hiç fena değildir. Şam'dan 800 yerli Ermeni gönüllü toplamıştır. Emir Faysal'ın Ermenilerle arasının pek hoş olmadığı bir dönemde büyük başarıdır.[376] Peki, "hatırattır, özneldir herkes olayları kendi açısından anlatır, kendi rolünü biraz şişirir" diyelim; ne diye başka hiç kimse bu olaylardaki katkılarından dolayı Torosyan'dan ve kardeşlerinden hiç bahsetmiyor?

Dahası parmaklar Boğos Nubar Paşa'yı gösteriyor da Torosyan ailesinden söz eden kimse yok. Bakabildiğim kadar matbu kaynağa bakıyorum. Bulamıyorum. Saatlerce internet ortamında araştırıyorum, hiçbir şey yok. Ermeni Lejyonu'ndaki askerlerin pek çoğunun tek tek tanıklıklarına ulaşıyorum. İlaç için olsun Torosyan'ı anan yok. Çok daha önemlisi, hadi Torosyan'ın bu işlerdeki öncü rolünü çağdaşları arasında anan olmadı, Torosyan'ın hatıratını bugün niye kimse kaynak olarak kullanmıyor? Torosyan'ın Osmanlı ordusunda bulunmuş bir Ermeni subay olması onu böylesine bir kara koyun yapmaya yeterli olur mu hakikaten?

"Şurada da yok, burada da yok" diyerek elinizdeki bu metni şişirmeye hiç niyetim yok. Var olanı kanıt olarak sunmak gerek. Yokluğun nesine kanıt göstereyim? Sadece, henüz 1922'de hatıratını yazan ve benim biraz önce kullandığım Grigoris Balakian'dan bir alıntı yapmak istiyorum:

> Ermeni Ulusal Delegasyonu başkanı Boğos Nubar Paşa ile müzakere eden İtilaf devletleri, özellikle Britanya ve Fransa, pek çok vaatlerde bulundular. 1918'in başında bu devletler Ermeni gönüllülerden dört bin kişilik bir ordu oluşturdular. Britanya ve Fransa subay-

375. Torosyan, İngilizce, s. 198-200. Alıntı, 199-200 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 267-269. Alıntı s. 269.

376. Ermeniler ile Suriye ve Lübnan Müslümanları arasındaki ilişkiler giderek bozulacak ve zaman zaman açık çatışma şeklini alacaktır. Mesela, Beyrut'taki Ermeni Lejyonu 18 Kasım 1918'de Müslüman polis gücüyle kavgalaşmış, 28 Şubat 1919'da da Halep'te, Şerif Faysal'a bağlı güçler, İskenderun'daki Ermeni aşırılıklarına cevaben bir Ermeni katliamı düzenlemişlerdir. Bkz. Robert F. Zeidner, *The Tricolor over the Taurus, 1918-1922*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2005, s. 70, s. 82

ları onları Port Said ve Kıbrıs'ta aylarca eğittiler ve sonra Filistin cephesine götürdüler.[377]

Ama belki de Torosyan'a haksızlık yapıyorumdur. Torosyan "müzakereleri ben yürüttüm" demiyor ki. Üstelik şu kendi verdiğim alıntı bile Ermeni Lejyonu fikrinin Boğos Nubar'dan çıktığını söylemiyor ki. Adamcağız sadece bu konuda müzakere ediyormuş. Fikrin babasının kim olduğunu unuttuysanız kısaca hatırlayalım: Torosyan sadece Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin durumunu bildiren bir rapor göndermemişti ki! Bir Ermeni Gönüllü Lejyonu örgütlenmesi fikri de ta 1916'da onundu. Artık uygulaması da Boğos Nubar'a vesaireye kalmış.

Baydzar'ın ölümü

Torosyan, Beyrut'a vardığının ertesi günü Aram ve Parseğ ile kız kardeşleri Baydzar'ı getirmek için Halep'e hareket eder. Demek ki Kasım'ın 9'udur. Kurgu veya değil metnin de ikna edicilik eşiği en düşük yerlerinden biridir. Yol boyunca, tekrar bir araya gelmekten başka bir şey konuşmamışlar ama Baydzar'ın, Torosyan'ın metnindeki rolü birkaç cümleyle bitirilmek üzeredir:

> Onu bulduk, ölmüş ve Halep Millî (Ermeni, HE) Mezarlığı'na gömülmüştü ki toprak olan bedeni bugün hâlâ oradadır. Üzüntü, yalnızlık ve çekmiş olduğu mahrumiyetten dolayı ölmüş.
>
> Kardeşlerim yıkıldı ve ağladılar fakat ben sadece, hissettiğim ama ifade edemediğim bir kederin kuru gözlü seyircisi olarak ayakta durabildim. Arabistan'da eski bir bahçede sönen yıldızlar gibi bir çift göze bakmıştım ve içimde bir şey ölmüştü.[378]

Torosyan'ın gerçek hayatta da adı Baydzar olsun veya olmasın bir kız kardeşi var mıydı bilmiyorum. Fakat ben olsaydım, beni bir kurmaca metin içinde dahi olsa böylesine acemice öldüren ağabeyimin başına yazdığı metni fırlatırdım! Baydzar'ın ölümü, ölüm nedenleri, nereye gömüldüğü hepsi, hepsi sadece yukarıdaki iki cümleye sığdırılmış durumda. Bir de metnin en başlarında edebiyatçı olmadığını söylüyordu. Kendine haksızlık ediyor. Vecizlik numunesidir. Büyük başarıdır.

377. Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 390.

378. Torosyan, İngilizce, s. 200 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 269.

İşte burada ben de feci bir haksızlık yapıyor olabilirim. Sonuç olarak ölüm gibi travmatik bir olay karşısında olsa da insan davranışlarının aynılık göstermesi beklenemez ve herkes acısını kendince yaşar. Nitekim yukarıda da hiç değilse anlık tepkiler farklı olmuş. Torosyan metninde bu acı olaydan bahsetmek istememiş olabilir. Aslında az ama öz epey bir şeyler söylemişti. Cemile'nin ölümünden sonra içinde bir şeyin öldüğünü söylemiş, görünürdeki ifadesizliğini buna bağlamıştı. Metnin içinde de genel olarak, ölümlere tepkisizliğini, kendisinin öldürürken nasıl mekanikleştiğini anlatan pek çok pasaj vardır. Yine de saygı duyalım ve kendisinin Baydzar'ın ölümüne verdiği tepkiye laf etmeyelim.

Fakat, Baydzar'ın ölüm nedenlerine bakınız. Üzüntüden, yalnızlıktan ve o zamana dek çekmiş olduğu yokluklardan dolayı ölmüş. Hastalıktan değil, açlıktan değil, kimse de öldürmüyor ama tehcirin dehşetini yaşayan, yüzlerce kilometre yol yürüyen, açık havada, dağlarda kalan buna rağmen son fotoğrafından anlaşıldığı kadarıyla gayet sağlıklı görünen 17-18 yaşlarındaki bu genç kız böyle ölmüş. Hani, Halep'te ona iyi bakacak ve koruyacak bir Ermeni ailenin yanına bırakılmıştı? Ağabeyi de iki cümleden fazla sözünü etmeye, bu dramatik olayın nasıl olduğunu açıklamaya yanaşmıyor. Everek'ten tehcirin hangi gün saat kaçta başladığını söyleyen, falan taarruzun tam başlangıcını vermeye dikkat eden Torosyan'da, Baydzar'ın ölüm tarihi yok, ne zaman öldüğü bile belli değil. Bu kadar sıra dışı bir ölümün sonrasını değil ama öncesinin ve kendisinin böylesine geçiştirilmesini garipsiyorum. Ama metinden bu beklentilerim tek başına hiçbir şey demek değil.

Şu aşamada elimde metnin kendisinden başka bir bilgi kaynağı yok. Torosyan'ın olgu ile kurguyu harmanlamasından dolayı metne güvenemiyorum. Yapılacak her akıl yürütmenin tam tersinin de yapılabileceği son derece bulanık ve bulutsu bir ortam ve kaygan bir zeminde olduğumuzu sanıyorum. Mesela, yukarıda, metnin kendi iç mantığından yola çıkarak temel birtakım verilerin eksikliğine dikkat çektim. Güzel de, kesinlik ifade eden bu tür verilerin mevcudiyeti, Torosyan'ın anlattığı olayın gerçek olup olmadığının gerekli olarak kanıtı değil ki. İnandırıcılığı sağlamak için, tarihî gerçeklikle uyuşsa da uyuşmasa da bu tür verileri kullanma huyunu artık bildiğimiz için tam tersine Baydzar'ın ölümünü geçiştirmesi gerçeğin hiç olmazsa bir kısmına, kaybettiği bir kız kardeşin mevcudiyetine de işaret edebilir.

Dolayısıyla bunun sonu yok, ama sanmıyorum. Artık belli bir riski alıyor ve bu noktada metnin kurmaca karakterinin çok ağır bastı-

ğını düşünüyorum. Bunu yaparken sadece metindeki bu kısmı değil Baydzar figürünün geçtiği tüm pasajları birlikte değerlendiriyorum. Bir de metnin hem içinde hem dışında olan bir kanıt parçası elimizde olabilir, onu da göz önünde tutuyorum. Evet, anlatımın kesinlikle içinde olmayan ama Torosyan'ın kitabındaki bir sayfada bulunan bir bilgiden veya o bilginin olmayışından söz ediyorum. Torosyan kitabını anne ve babasının hatırasına ithaf etmiş. Aynen "Şehit edilen ebeveynimin hatırasına" ifadesini kullanıyor. Bir kız kardeş bu kadar önemsiz midir ki Torosyan bu ithafta Baydzar'dan söz etmiyor? "Anne-babasının 1915 olaylarında hayatlarını kaybettiklerine dair ne kanıt var?" diye sorulursa, evet, eldeki şu ithaftan başka hiçbir şey yok. Kurmacayla, edebiyatla hiç ilgisi olmayan bir yerde, böyle bir konuda da hilaf-ı hakikat beyanda bulunduysa yapacak bir şey yok tabii ama ben artık burada Torosyan'a inanıyorum.

Torosyan Kilikya'da

Metne geri dönersek, Torosyan, Halep'e nasıl gittiklerini ve ne zaman döndüklerini söylemiyor. Beyrut'ta, Fransız komutan "Romeo" (Yarbay Louis Romieu) Ermeni birlikleriyle Kilikya'nın işgali amacıyla yola çıkana dek neredeyse iki ay kalmış. Bir taraftan da Ermeni muhacirlerin memleketlerine güvenlik içinde dönüşünü sağlamak için bölükler gönderilmiş. Kardeşleri, ordunun büyük kısmıyla Adana'ya devam ederken Torosyan, İskenderun'da kalmış. Türkler, Ermeni Lejyonu'nun önünden korkuyla kaçıyor ama tenha dağ yollarında dağınık Ermeni kervanlarının önlerini kesiyorlarmış. Bütün vilayette askeri karakollar ve muhafızlara ihtiyaç duyulduğu kısa süre içinde ortaya çıkmış. Torosyan'ın emrine 50 asker verilerek Payas'a gönderilmiş. Ermeniler gruplar halinde Kilikya'ya dönüyormuş.[379]

İşin doğrusu metin bu noktada aniden bir inanılırlık, en azından olabilirlik boyutu kazanıyor gibi. En azından ben, 6.000 aşiret süvarisinin başında, Lawrenceçilik oynayan, binlerce askeri tek bir darbeyle yere seren bir Torosyan veya zırhlı üstüne zırhlı batıran bir Torosyan'dansa buradaki 40-50 jandarmanın başında, yollarda muhafızlık hizmeti veren bir Torosyan'ın söylediklerini daha inanılır buluyorum. Bu demek değil ki kurmaca unsurlar bu kısımda yok. Hiç olur mu, ne masal sahneleri var. Ayrıca, Çanakkale'de olduğu gibi daha en başından itibaren emperyalist-

379. Torosyan, İngilizce, s. 200-201 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 269-270.

lere, bu durumda Fransızlara duyulan güvensizliğin metne yansıması hatta metni yazdırması var.

Fransızlar ikili oynamaktadır, hatta Ermenilere ihanet içindedir. Bunu ortaya çıkarıp keşfedecek kimdir? Tabii ki Torosyan. Haftalar geçer, Türk çetelerin faaliyeti artınca Torosyan, bunların silahlarını ve cephanelerini nereden aldığını merak etmeye başlar. Karargâha durumu bildirir ve köylere bir baskın yapar. Hayretler içinde görür ki silahlar ve cephane Fransızlar tarafından sağlanmaktadır. Durumu İskenderun'daki üstlerine bildirir ama herhangi bir eyleme geçilmez. O da aynen Çanakkale'de olduğu gibi şüphelenmeye başlar. Kısa bir süre sonra "Albay Romeo" tarafından 40 kişilik bir süvari müfrezesi oluşturarak Adana'ya gitmesi emredilir. Kente ulaştıklarında 28 Mart 1919'dur.[380]

Kilikya özgürlüğü solumaktadır. Bahar ve yaz ayları vukuatsız geçer. Fakat Müttefik dostları ve koruyucularında hissedilir bir değişiklik olur. Torosyan, "Bir entrikanın epeydir mayalanmakta olduğunu hissettim" diyor. Antep, Maraş, Kilis ve Adana'nın Britanyalı muhafızları buraları birdenbire terk eder ve yeterli bir açıklama yapmaksızın yerlerini Ermeni Lejyonu'na bırakırlar. Bir İngiliz subayı, Fransızlar ve Türkler arasında, Kilikya'nın Müttefiklerce boşaltılmasıyla sonuçlanacak gizli bir anlaşma olduğunu Torosyan'a çıtlatır. Kilikya'nın Fransız valisi çekilir ve görevini bir Türk'e bırakır.[381]

Ermeniler buruktur. Torosyan da öyledir ama diplomasinin ihanetini bildiği için şaşkın değildir. Nereden biliyor diplomasinin ihanetini derseniz, tabii ki Çanakkale'den. Hatırlarsanız, diplomatlar orada kazanılmış savaşı kasten vermişlerdi. Hikmet dolu bu mert asker sözlerini alıntılayayım:

> Halkım buruktu; bozulamaz sandıkları sözler almışlardı. Ben buruktum ama şaşırmış değildim çünkü diplomasinin ihanetini biliyordum. Savaş, canavar yaratırdı, kötücül, çoğu zaman dövüşte kahraman olan canavar adamlar; diplomasi ise çakalların oyunuydu. Ben savaşmayı tercih ettim.[382]

380. Torosyan, İngilizce, s. 201 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 270-271.

381. Bu vali değişikliği bahsinin, Adana Valisi Esat Bey'in görevi bırakmasından sonra (23 Ekim 1919), Celal Bey'in, İstanbul'daki Fransız komiserinin tavsiyesi üzerine Adana valiliğini kabul etmesi (2 Kasım 1919) olayından mütevellit olması mümkündür. Bkz. Yusuf Delikoca, *Çukurova, İşgal Günleri ve Kahramanların Hikâyesi. Çukurova Kahramanları*, Adana, 2010, s. 102-103.

382. Torosyan, İngilizce, s. 202-203 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 272-273.

Fransız valinin hareketini duyar duymaz karargâhı yakından göz hapsi altında bulundurmaya karar verir. Bir gün bir Türk binbaşının Albay Romeo'nun karargâhını terk ettiği haberi gelir. Torosyan, adamı takip ettirir ve kentin dışındaki bir Türk kampına girdiğini öğrenir. Bundan sonrası onun için çocuk oyuncağıdır. Sivil giysilerini giyip o gece Türk kampına gider. Doğal bir şekilde Türk saflarının arasına girer. Şaşkın muhafızlara sihirli kelime olan açıl susam açılı (*Es-selam-Alekum*) telaffuz eder. Gerisini kendi sözcükleriyle vereyim:

> Neredeyse otomatik olarak cevap verdiler ve ben kendimi *Edirneli Topçu Yüzbaşı Emin Bey* olarak tanıttım ve güvenlerini sağlamak için Türk üniformasıyla çekilmiş fotoğraflarımı gösterdim.[383]

Hemen yüksek rütbeli subaylara götürülür. Onlar da bu ziyaretten hoşlanmış görünürler ama "intikamcı bir Arap" tarafından kaydı görülebilecekken ne diye civarda tek başına dolaştığını sorarlar. Buna cevabı hazırdır. Halep Tümeni'nden izinli olduğunu ve sadece Kayseri'ye giderken mola verdiğini söyler. Söylediklerini güçlendirmek için onlara, Mersin'den yola çıkarak yaklaşmakta olan 15.000 kişilik büyük bir Ermeni birliğine dair raporlardan ötürü Ermeni olarak dolaştığını anlatır. Subayların dili gittikçe çözülür.

Torosyan, herkesin evine mi gittiğini sorar. Gülerek tabii ki gitmediklerini, Türkiye'nin yaralarını saracak ve kaybedilen toprakları ele geçirecek güçlü bir adam olan Mustafa Kemal'in ordusuna katılmak üzere olduklarını söylerler. Müttefiklerin artık çok ihtiyaç duyulan dostlar haline geldiğini, tabii ki Türkiye'yi kontrol etmek istediklerini ama kendi aralarında anlaşamamaktan dolayı silah ve cephane verdiklerini, Türkiye'yi birbirlerinin elinde bırakmaktansa Türklere bırakmayı tercih ettiklerini anlatırlar. Ermeniler, Kilikya'da silahlı ve oldukça güçlüdür ama Fransızlar birkaç ay içinde Kilikya'yı Türklere vermeyi garanti etmişlerdir. Torosyan zekice davranır, gülüşmelere katılır. Çeşitli planlar tartışılır; bu arada öğrenir ki Fransızlar, Türk birliğine güvenli geçiş sağlamış ve bir akşam önce de acil ihtiyaçlarını karşılamak için tayın göndermişlerdir. Öğreneceğini öğrenen Torosyan, akşamüzeri güya istemeye istemeye ordugâhtan ayrılır. O gece iyi uyuyamaz ve bir asker olduğu için bir eylem planı hazırlamaya başlar.[384] O pla-

383. Torosyan, İngilizce, s. 203 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 273. Vurgu benim.

384. Torosyan, İngilizce, s. 202- 204 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 272-274.

na tabii ki bakacağız ama şimdilik biraz soluklanalım.

Demek ki 1919 sonbaharına gelmişiz artık. Kimmiş görevini bir Türk'e devreden Kilikya valisi, Brémond mu? Adana'da o sırada bulunan askerî birlikler hangi Osmanlı ordusuna mensupmuş? Torosyan demek "Halep Tümeni" dediği birliğinden memleketine izinli gidiyormuş... Mütareke'den bir yıl sonra 1919'da ne Halep Tümeni? Halep'te olan bir tümen deseniz Halep, 1918 Ekim'inde çoktan İngiliz işgaline girmiş durumda. Ordugâhtaki subaylar nasıl olabiliyor da Halep Tümeni gibi birlik olmadığını söylemiyorlar? Dahası bu izne gidiş öyküsüne inanıyorlar? Torosyan, Nablus'ta bulunduğunda, karargâhı orada bulunan 7. Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa'nın adını hiç duymamış mı ki şimdi bu Adana dışında ordugâhtaki subaylardan öğreniyor? O subaylar Arap İsyanı'nın Adana'ya kadar uzandığını mı düşünüyor ki Torosyan'ın bir Arap intikamcı tarafından öldürülebileceğini söylüyor? Soruları uzatabiliriz.

Torosyan'ın, haber toplama amaçlı kılık değiştirme ve Türk subaylarıyla yarenlik faslına biraz daha yakından bakalım. Bir Osmanlı subayı kimliğine bürünüyor. O da bir yüzbaşı, üstelik topçu ve Edirneli. Torosyan da topçu yüzbaşısı ve Edirne'de idadi okumuştu. Bu kadar benzerlik fazla değil mi? Ordugâhtaki subayları inandırmak için herhalde bu rütbenin üniformasıyla çekilmiş fotoğraflarını gösteriyor. Kitabında bizi ikna etmek için gösterdiği fotoğraflar gibi mi yani? Üstünde sadece bu fotoğraflar mı vardı? Emin Bey adına düzenlenmiş herhangi bir resmî belge daha ikna edici olmaz mıydı?

Peki bir de spekülatif bir soru atalım ortaya: Torosyan acaba Osmanlı ordusunda "Emin Bey" adıyla mı bulunuyordu? Eğer öyleyse bu kimliği ne zaman ve nasıl edinmişti? Ailesini 1914'e gelinceye kadar 6 yıl görmemesi acaba onun bu "Emin Bey" kimliğiyle mi ilgili? Daha açıkça yazayım, Torosyan bir mühtedi miydi? Muharrem'in ailesini, paşa babasını, sarayları filan boş verin, o kişilerin tamamen kurgusal karakterler olduğunu düşünüyorum. Fakat, Torosyan, diyelim ki 1909 Adana olayları sırasında veya hemen akabinde bir şekilde Müslüman (ve belki Edirneli) bir ailenin yanında yaşamış olabilir mi? Bu, kendi ailesini bir türlü görememesini açıklar mı? Eğer, kendi adıyla Mekteb-i Harbiye'den mezun olmadıysa ve Osmanlı ordusunda bulunmadıysa Torosyan'ın izini Osmanlı kayıtlarında nasıl sürebiliriz ki? Bu durumda, Enver Paşa'nın imzaladığı tasdiknâme, Torosyan'ın kendi adını ve babasının adını taşıdığı için otomatik olarak şüp-

heli bir hâle gelmez mi? Torosyan'ın en büyük suskunluğu bu muydu acaba? Bu soruların tümüne birden "belki" cevabı verilebilir. Şahsen, cevaplarını da öğrenmek isterdim. Bu durumda, Torosyan'ın bazı ikilemler yaşamış, iki kimliği arasında cidden bocalamış olması da mümkün. Belki de son anlara kadar Osmanlı ordusunda bulunmasını, Torosyan'ın aslında nerede durmak istediği konusundaki kararsızlığına da bağlayabiliriz.

Aşikâr ki bu merakım daha ziyade Torosyan'ın metnine değil de İnsan Torosyan'a ilişkin. Elbette ki yazar ile ürettiği metni arasında az veya çok, muhakkak bir ilişki vardır. Elbette, böyle bir bilgi bizim, onun tarafından üretilmiş bu metne bakışımızı değiştirir. Metnin bazı yerlerini biraz daha iyi anlamamızı sağlar, bazı yerlerinin çöp kutusuna gitmesine yol açar. Keşke bilebilseydik. Fakat buna gereğinden fazla bir önem atfediyor da değilim çünkü benim tarihçi ilgim ve yaptığım inceleme İnsan Torosyan'dan ziyade yazdığı metin ve onun dolayımı ile Yazar Torosyan üzerine yoğunlaşmış durumda. Dolayısıyla kendi insanî meraklarımı da yenip arada sırada metnin hâlâ devam eden ve hiç olmazsa İngilizce aslında bozulmaksızın kalan mevcudiyetini kendime hatırlatıyorum. Bu sözlerimi züğürt tesellisi olarak görebilirsiniz. Ama ne çare ki sadece Torosyan'ın metninde değil pek çok metinde durum budur veya daha kötüdür. Elde metinden başka bir şey yoktur ve biz o metnin eleştirisiyle yazara gitmeye çalışırız. Bu sözlerimden, bir dikiş tutturamayıp ufak ufak kaçmanın yollarını aradığım sonucuna da lütfen gelmeyiniz. Bitmek üzere, sona yaklaşıyoruz ama henüz metin üzerine yaptığım inceleme bitmedi. Bittiği zaman da hâlâ ortalıkta olacağım ve tarihçi olarak işimi yapmaya çalışacağım.

Metne dönelim lütfen. Kalemi de eline en az kılıç kadar yaraştıran bir savaşçı, meslekten bir asker olan Torosyan, yine işi başa düşürmüş, kendi gözleriyle müşahede ederek, emperyalistlerin büyük senaryosunu yine keşfetmiş, pek yakından tanıdığı diplomatları yerden yere vurmuş, çevrilmekte olan dolapları, komploları tamamen açığa çıkarmıştı. Kilikya'da entrika kazanları kaynamaktaydı. Bölgeyi İngiliz emperyalistlerinden devralan Fransız emperyalistleri, Torosyan'ın henüz 1919 başında şüphelenmeye başladığı gibi Türkler ile anlaşmışlardı. Ona göre 1919 sonbaharında ise kesin anlaşmışlardı. Çukurova ve Güney Anadolu'daki Türk-Fransız savaşının henüz hiçbir çatışması yaşanmamışken, madem anlaşmışlardı neden 1920 boyunca savaşacaklardı acaba? Burasını hızla geçiyorum, ama anlaşmışlardı. Torosyan, Adana dışındaki Türk ordugâhındaki aşırı başarılı casusluk faaliyetinden döndüğü akşa-

mın sabahında soluğu Ermeni Ulusal Birliği Konseyi'nde alır. Onlara öğrendiklerini aktarır ve üç aşamalı bir eylem planı önerir.

1- Kilikya'da isyan bayrağı açılacaktır.

2- Bütün Fransız subayları derdest edilecek ve vilayetin dışına çıkarılacaktır.

3- Acil saldırı tehdidi altında olan bütün kasabalar, özellikle hudut kasabaları ve toprağımıza ana giriş noktaları silahlandırılacak ve tahkim edilecektir.

Müttefikler belki o zaman vaatlerine uyacaktır. Asker Torosyan hiç lafını eğip bükmeden bunları, siyasî ve askerî meselelerden bihaber olan, Müttefiklerin halklarına ihanet etmesinden ziyade kendi kişisel başarılarını düşünen zengin işadamlarından oluşan Konsey'e anlatır. Zengin işadamları ise Paris Konferansı'nın kararları tarafından korunduklarına işaret ederler.

Kassandra-Torosyan, kararları ve sözcükleri mermi yerine kullanamayacaklarını söyler ama vilayetin üzerinde savrulmuş bir kılıç gibi duran ve yaklaşmakta olan felaket konusunda onları ikna edemez. Üç ay daha geçer. Artık Türk habercileri Fransız yetkililerle açıktan iletişim halindedir. Fransız hükümetinden gelen bir emir, askerî hizmetten çekilmek isteyen bütün Ermeni askerlerin bunu yapmakta serbest olduklarını bildirir. Bu zamana kadar Fransızların ihanetinden artık emin olan Amerikalı Ermeni gönüllülerin yarısından fazlası mide bulantısı ve hayal kırıklığı içinde Amerika'ya geri döner. Albay Romeo'nun yerine Albay Phlised-Mari (Yarbay Flye Sainte Marie) gelir.[385]

Torosyan'ın bu "kehanetleri", metni yazdığı günden geriye bakarak yaptığı konusunda en ufak bir kuşkum bile yok. Yani Kilikya'daki Fransız-Ermeni teşebbüsü başarısız olduktan sonra. Zaman içinde seyahat diye bir şey yok ama bir metinde bunu çok kolay yapabilirsiniz. Yapmanız gereken şey, nasıl sonuçlandığını bildiğiniz olaydan önceki bir zamana kendinizi ışınlamanız ve oradan "geleceğe" dönük bu kehanetleri yapmanız. Tuhaf bir şekilde sizin karşınızda gerçeği bir türlü göremeyen bazı küt kafalı adamlar vardır. Sizin dilinizde tüy biter ama anlatamazsınız. Olan olur. Torosyan'ın muarızları olan zengin işadamları da iyice kofmuşlar canım. Paris Barış Konferansı'nda Ermenileri koruyan kararlar alındığını düşünüyorlarmış. Boğos Nubar'ın her türlü çabasına rağmen Ermeniler bir taraf olarak Konferans'a bile katılamamışken mi alınmış o kararlar?

385. Torosyan, İngilizce, s. 204- 205 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 274-275.

Sahi, şimdi merak ettim 1919-1920'deki Paris Barış Konferansı'nda (konferanslarında) ne zaman alınmış o kararlar? Ermenileri, bahusus Kilikya'da olduğumuza göre Kilikya Ermenilerini ilgilendiren ve koruyan o kararlar? Torosyan, bu "hatıraları" 1919'un sonbaharı için anlatmaktadır, unutmayalım. Buyurun, üşenmeyip tek tek yazıyorum I. Dünya Savaşı'ndan sonrasını tasarlayan ve Paris semtlerinin adlarıyla bilinen bu ünlü antlaşmaları. Almanya ile Versailles, 28 Haziran 1919; Avusturya ile Saint-Germain, 10 Eylül 1919 ve Bulgaristan'la Neuilly, 27 Kasım 1919. Aa, 1919 yılı bitiverdi. Üstelik Ermenilerin ve Kilikya'nın bu ülkelerin hiçbiriyle alakası yok! Acaba, o zengin ve cahil tüccarlar "yine de eski vilayettir" filan diyerek Bulgaristan'la yapılan antlaşmadan mı medet umdular? Macaristan ile Trianon 4 Haziran 1920'de, tabii ki Osmanlı ile Sèvres 10 Ağustos 1920'de imzalandı. Asla uygulanmadı. Uygulanmasını bırakın Sultan Vahideddin onaylamadı bile. Sonrası malum, yeniden savaş, Milli Mücadele ve Lausanne'a giden yol. Torosyan'ın laf dinlemeyen karşıtları, 1919 yılındayken 1920'de imzalanan Sèvres'e mi güveniyormuş? Artık hiç ayrıntısına girmiyorum. Sanki Sèvres'de Kilikya'ya bağımsızlık tanınmıştı. Tabii ki Fransa'ya bırakılan (Ermenilere değil, o Doğu Anadolu'da) arazi ise Adana'yı bile kapsamıyordu. Sahi, Fransa da daha 1919'da, Kuva-yı Milliye ile anlaşmıştı öyle mi?

Metnimize dönelim. Üç aydan fazla zaman geçtiğini söylediğine göre 1920'nin başlarındayız. Kilikya'da işler kötüleşmektedir. Her taraftan Türk muhacirler gelmektedir. Kilikya'nın doğu ve kuzeydoğu kısımlarında Kemalist Türkler hudut kasabalarını kuşatmaya başlamıştır. Bu sıradadır ki Maraş'taki Fransız kuvvetleri geri çağrılır. Şehir sakinleri kolay lokma olarak çapulculara[386] bırakılmıştır. Torosyan'a göre sonrası şöyle cereyan etmiş: "Bir hafta geçmeden Türkler şehre girdi ve on iki binin üzerinde Ermeniyi katletti ve altı bin kadar Senegalli asker donarak öldü."[387]

Torosyan'ın "Maraş katliamı ve Senegalli askerlerin donması"

386. Orijinal metinde "Maranders" olarak geçen bu sözcüğün, İngilizceye yaklaşım hususunda oldukça yenilikçi olan Torosyan tarafından "Maraşlılar" anlamında kullanılıp kullanılmadığına emin olamadım. Çeviri metin, "Marauders" olarak yorumlamış, bundan da çok emin değilim ama ben de böyle kabul ediyorum.

387. Torosyan, İngilizce, s. 204 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 275. Türkçe metinde 12.000 sayısı yanlışlıkla 2.000 olarak çevrilmiştir: "Bir haftaya kalmadan, şehre girip iki binden fazla Ermeni'yi katlettiler ve altı bin Senagalli askerin donarak ölmesine sebep oldular." Çevirinin ikinci baskısında da hata korunmuştur. Tabii ki çeviri metnin diğer tasarrufları sayı konusundaki bu yanlışlıktan daha önemlidir. Torosyan, Maraş'a girip katliam yapanların Türkler olduğunu açıkça söylediğine göre bu eylemi üst satırdaki çapulculara atfedecek şekilde öznesiz ve kimliksiz bırakmak kabul edilemez. Öte yandan, Torosyan, Senegalli askerlerin sadece donarak öldüklerini söylüyor. Türkler veya çapulculardan dolayı donduklarını açıkça söylemiyor. O şekilde kalmalıydı.

olayını sadece duyarak, döneminde mi yoksa çok sonraları mı olduğu belli değil ama duyarak aktardığı anlaşılıyor. Hatırlayacaksınız, Çanakkale Muharebeleri sırasında da Kafkas veya Irak cephelerinden haberler veriyordu. Kısaca okuyucuya bir dolgu malzemesi sunuyor. Bizatihi bunda yadırganacak pek bir şey yok. Torosyan'dan daha dikkatli olan hatırat yazarları böyle şeyleri kimden duyduklarını söyler ama hatırat türündeki diğer eserlerde de oldukça sık karşılaştığımız bir durumdur bu.

Anlattıklarının içeriğine gelince, sayılardaki büyük abartmayı bir kenara bıraksak bile Torosyan'ın ister döneminde duysun isterse çok sonraları duysun kulaktan dolma bu bilgileri doğru dürüst değerlendiremediği ilk bakışta hemen anlaşılıyor. Fransız kuvvetleri Maraş'tan niye geri çağrılmış, yine mi diplomatların ihaneti? "Türkler" neredeydi ki Maraş'a girmiş olsunlar, dahası Maraş'a girmek için Fransızlar çekildikten sonra bir hafta beklesinler? Maraş'ta da yerli Türkler olduğuna göre bu anlatımda, bu geniş katliamı yapan Türklerin, şehir dışından geldiği anlaşılıyor. Sakın bunlar, Torosyan'ın sözünü ettiği "Kemalist Türkler" olmasın? Güzel de 1920'nin başında böyle bir katliamı yapacak denli büyük Kemalist kuvvetler nerede? Bölgeye tek tük Kuva-yı Milliyeci önderler gönderiliyor ama henüz Büyük Millet Meclisi bile açılmış durumda değil. Dışarıdan gelme bir askerî birlik bana pek olamazmış gibi geliyor.

Hep vurguladığım gibi elinizdeki bu inceleme Torosyan'ın metni ve bir ölçüde de kendisi hakkında. Dolayısıyla Torosyan'ın sözünü ettiği ve zamansallık boyutuyla birlikte pek çok cepheye, yöreye dağılmış durumda olan tarihî olayların karmaşık tarih yazımı sorunlarının da eşzamanlı olarak irdelenerek saptanması yolundaki bir çalışma, bu incelemenin boyutlarını çok aşar ve kendime de öyle imkânsız bir hedef koymadım. Ama öyle şeyler okuyorum ki kaynak karıştırmaya mecbur kalıyorum. Ayrıca, Torosyan'ın metninin hiç değilse bir cephe, Çanakkale Cephesi açısından düz bir okuması yoluyla bu metne hâlihazırda bir tarihî kaynak muamelesi yapılmış ve büyük sonuçlar çıkarılmış durumda.

Torosyan'ın kırık dökük aktardığı bu yukarıdaki olayın, Kilikya'da ve Fransızların nüfuz alanı olarak tesis etmeye çalıştıkları mücavir bölgede Fransızlar ile Kuva-yı Milliye arasındaki mücadelenin silahlı çatışmaya dönüşmesinde çok önemli bir aşama olduğu konusunda bütün kaynaklar hemfikir. Maraş'a o sıralarda değilse de çok sonraları "Kahraman" sıfatının verilmesiy-

le sonuçlanacak bu olayı, Fransızların Kilikya macerası üzerinde müstakil bir çalışması bulunan Robert Zeidner'den izleyelim. 21 Ocak-10 Şubat 1920 arasında cereyan eden bu hadiselerin Zeidner'deki adı "Maraş İsyanı" şeklindedir. İsyan eden Maraşlılar; kendilerine isyan edilen de işgalci kuvvet konumundaki Fransızlardır.

Zeidner, bu önemli hadisenin Kilikya'da değil de, Amanos Dağları'nın doğusunda olmasının tuhaf görünebileceğini kaydediyor. Asıl Kilikya'da Fransızlar ve özellikle Ermeni Lejyonu (*Légion Arménienne*) ile yerli Müslümanlar arasında çıkan her türlü sürtüşmeye rağmen, Fransızlar, Amanos'un batısını, Kilikya'yı, on ay boyunca kontrol edebilmişler. Bunda, Müttefik kuvvetlerinin Kilikya'da yoğunlaşmasının rolü varmış. Fransızların Ekim 1919'da Amanos'un doğusuna geçmeleri ise Maraş İsyanı'nı tetikliyor. Amanos'un doğusundaki küçük bir İngiliz kuvveti 1919 baharında Antep, Urfa ve Maraş kent merkezlerinde silah toplamış ama Fransızlarla yapılan (ve tüm Suriye'yi Faysal'dan alarak Fransızlara bırakan) anlaşma uyarınca İngilizler, Filistin'e doğru geri çekilirken Müslümanlara silah dağıtmışlar. Zaten, Arap, Kürt ve Türkmen aşiretlerin ellerindeki silahları hiçbir zaman toplamaya kalkışmamışlar. Üstelik, Kilikya'dan sürülen Müslüman çeteler de Amanos'un doğusunda bulunuyormuş.[388]

Bu arada Asaf Bey (Kılıç Ali) de bir makineli tüfek müfrezesiyle birlikte Mustafa Kemal Paşa tarafından bölgeye gönderilmiş ve Maraş'ın 40 kilometre kadar doğusuna gelerek Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bir şubesini kurmuş. Sivas'ta bulunan 3. Kolordu Komutanı Miralay Hüseyin Selahattin'in (Çolak) Elbistan'da yığdığı 800 tüfek, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne bağlı milisleri silahlandırmakta kullanılmış. Ayrıca, Maraş jandarma komutanı halka zaten 800 tüfek dağıtmış durumdaymış. Fransızlar, karşı tedbir olarak Antep'te bulunan Tuğgeneral Quérette'nin karargâhıyla birlikte Maraş'a gitmesini emretmişler. Kılıç Ali'nin akınları devam ediyormuş, hatta Maraş'a doğrudan saldıracağı tehdidinde de bulunmuş fakat Mustafa Kemal tarafından kontrol altında tutuluyormuş. Adana'daki Fransız Komutan Dufieux da aynısını kendi komutanı açısından yapıyormuş. Fakat Quérette, Maraş eşrafını 21 Ocak 1920'de toplayarak Kılıç Ali'nin saldırıları durmazsa misillemede bulunacağını söylemiş. Eşrafın kendisiye alay etme-

388. Robert F. Zeidner, *The Tricolor over the Taurus, 1918-1922*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2005, s. 175-176.

si ve bildiği gibi yapmasını söylemesi üzerine eşraftan birkaçı dışında kalanları tutuklamış. Serbest bırakılanlar Fransız garnizonundan çıkar çıkmaz Müslümanlar tarafından bir yaylım ateşi açılmış ve savaş başlamış.[389]

Fransızlarla Ermeni müttefikleri kuşatılmış. 7 Şubat'ta Albay Robert Normand komutasında bir Fransız birliği imdada gelmiş ve özellikle toplar açısından savunmayı takviye etmiş. Ama şehrin dışından açtırdığı ateş pek dost düşman ayırt etmiyormuş. Bu sıralarda Türklerin cephane ve yiyecek stokları bitmeye yüz tuttuğu için 9 Şubat'ta bir ateşkes önermişler. 10 Şubat'ta Quérette ile görüşen Türk delegasyonu, Fransızların, bütün Ermeni birliklerini çekmesini, ayaklanan Müslümanlar için af ilan edilmesi ve herkes için yiyecek ve barınacak yer sağlanması şartlarıyla Maraş'ta Fransız idaresinin kabul edilebileceği sinyalleri veriyormuş. Fakat, o esnada Dufieux kentin boşaltılmasını emretmiş. Fransızlar 10-11 Şubat gecesi cephanelerini imha ederek çekilmeye başlamış. Panik olan 5.000 kadar Ermeni, şehirden çıkan son Fransız yürüyüş kolunu izleyerek Maraş'tan ayrılmış. İslahiye yolunda üç gün boyunca tipi içinde kalarak ancak çok yavaş hareket edebilen yürüyüş kolunda ağır zayiat olmuş. Özellikle kış koşulları açısından hazırlıksız olan Ermenilerin üçte bir kadarı ölmüş. Kışlık kıyafeti olan ve düzenli beslenen Fransız askerleri arasında bile 700'den fazla donma vakası varmış.[390]

Görüldüğü gibi bu anlatımda, Fransızların Maraş'tan çekilmesinden bir hafta sonra şehre giren ve geniş ölçekli katliam yapan bir grup yok. Ermeniler şehirde kalmıyor. Şehirde Fransız işgaline isyan ve silahlı direnme var. Fransızlar, durduk yerde geri çekilmiş değil. Zor koşullar altında üç haftalık bir çatışma ve yardıma gelen birliğin de durumu değiştirmemesi üzerine alınan bir geri çekilme kararı var. Donarak ölen 6.000 Senegalli asker efsanesinin de bu güç geri çekilme olayından kaynaklandığı anlaşılıyor.

Torosyan daha sonra Kemalistlerin, Haçin (Saimbeyli) yöresinde Ermenilerle savaşına kısaca değiniyor.[391] Fransızların, bazen Ermenileri, bazen Türkleri desteklediklerini belirtiyor. "Bütün bu belirsiz süreç boyunca ben ve müfrezem Adana eteklerin-

389. Zeidner, *The Tricolor over the Taurus*, 176-180.

390. Zeidner, *The Tricolor over the Taurus*, s. 180-183.

391. Haçin çatışmalarının ayrıntılı bir anlatımı için bkz. Cenani Gürbüz, *Milli Mücadele'de Develi ve Ermeniler*, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1996, özellikle, 3. ve 4. Bölümler.

deki küçük köyleri koruyorduk"[392] dediğine göre Torosyan'ın Kilikya/Çukurova Cephesindeki büyük çatışmalara katılmadığı anlaşılıyor.[393] Nitekim yukarıda Maraş çatışmasını duyarak aktardığım söylemiştik. Torosyan'ın çok abartılı savaş hatıralarının aksine bu kısa beyanını inanılır ve önemli buluyorum.

Bu muhafızlık görevinde kendisini güçsüz ve lüzumsuz hisseden Torosyan Fransız hizmetinden istifa ettiğini de söylüyor. Dediğine göre bu son derece kolay olmuş çünkü Fransızlarla imzaladığı hiçbir kontratı yokmuş ve istediği an bırakabilirmiş. Bu esnalarda Ermeni Ulusal Birliği, Adana'yı korumak için Ermeni gönüllüler arıyormuş. Fransa hizmetinden çıkan Torosyan, Şubat 1920'de Batı ve Güney cepheleri kumandanlığını kabul etmiş. Fakat Fransızların siyaset oyunu yaptıklarını ve kendilerinin istediği gibi hareket etmesine engel olduğunu görünce planlarını yürütemeyeceğini anlayarak beş haftalık bir hizmetten sonra bu yeni görevinden de istifa etmiş.[394] Acaba bu son derece alçakgönüllü görevlere değindiği yerler Torosyan'ın hatıratında gerçeklikle ilişkisi çok daha güçlü olan yerler midir? Başka bir deyişle buralarda dahi abartma olsa da bu söylediklerini Gerçek Torosyan'ın yaşamına ait ipuçları olarak kabul edebilir miyiz? Bilmiyorum. İzleyen ve Torosyan'ın hatıratındaki son bölüm olan 18. Bölüm'ün macera içeriği yine çok yükseliyor. O yüzden burada söylediklerinden de emin olamıyorum. Torosyan, pekâlâ o macera anlatımlarını okuyucusuna sunmak için bu üst üste istifalar aracını kullanarak macera (ve kurmaca) yolunda kendini özgürleştirmiş de olabilir. Yine de buraya bir mim koyuyorum.

Torosyan çeteci

Torosyan'ın hatıratında ise artık Nisan 1920'ye geldik. Mütareke'den sonra neredeyse bir buçuk yıl olmuş ama Türkiye'ye barış gelmemiştir. Eşkıyalık almış başını gidiyor, Mustafa Kemal'in destekçileri iç bölgeleri karıştırıyor ve tedhiş ediyordur. Hemen, hem

392. Torosyan, İngilizce, s. 206 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 276.

393. Bu çatışmaların ayrıntıları için Birinci Meclis'te Adana milletvekili olan Zamir Bey'in (Damar Arıkoğlu) hatıralarına ve yine Adana milletvekillerinden ve bir ara Adana belediye başkanlığı da yapmış olan Kasım Ener'in eserine bakılabilir. Damar Arıkoğlu, *Hâtıralarım*, İstanbul, Tan Matbaası, 1961 ve Kasım Ener, *Çukurova Kurtuluş Savaşı'nda Adana Cephesi*, Ankara, San Matbaası, 1970. Ermeni liderlerin isimlerini ayrıntılı olarak veren bir kaynak için bkz. Abdülgani Girici, *1920 Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2011.

394. Torosyan, İngilizce, s. 205- 206 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 276.

Kuva-yı Milliye ile anlaştıklarını söylediği Fransızlara ne oluyor anlamak ve hem de yakındığı eşkıyalığa kendi alçakgönüllü katkılarını görmek için Torosyan'dan bir alıntı yapalım:

> Türkler, özgüvenlerini kazandıkça ve güçlendikçe Fransız askerleri katlediliyordu ve böylece hainler de ihanete uğruyordu. Memleket ayaklanma ile kaplanmıştı.
>
> Ermeni gönüllü hizmetinden istifam üzerinden bir hafta geçmeksizin, hepsi iyi ata binen, keskin nişancı olan ve akıcı Türkçe konuşabilen 15 tane saldırgan ve azimli süvari ile dağlık bölgelerin yolunu tutmuştum.
>
> Tamamen maceraydı, görünürde kesin bir planım vardı ama içimden biliyordum ki hiç umut yoktu.
>
> (...)
>
> Türk köylerine daha kolay girebilmek ve propagandamızı yayabilmek için Türklerin *çizgili* üniformalarını giyinmiştik.[395]

Sondan başlayalım. "Türklerin Çizgili üniformaları" derken neyi kastettiğini anlayamadım. Orijinal metinde "*banded uniforms*" şeklindedir. Ola ki "çete" (*band*) veya çok daha güçlü bir ihtimalle "haydut" (*bandid*) sözcüklerinden yola çıkarak "Türk çeteci/haydut kılığı" demek istesin. Herhalde "*bandid*" sözcüğünü "*banded*" diye yanlış yazdı.[396] İngilizcesinde bu türden pek çok hata var. Bu tamiri tabii ki biraz da kitabına koyduğu Kuva-yı Milliyeci kılığında çekilmiş kötü kalite fotoğraftan yola çıkarak öneriyorum. Tarif ettiği 15 kişi de bir çete efradına uyuyor. Çok önemli değil. Önemli olan maceranın yine başladığı konusunda okuyucunun ağzına bir parmak bal çalmasıdır. Onu da açık açık söylüyor zaten.

Propaganda yapacaklarmış. Niyet buymuş. Neyin propagandası olduğunu da anlatıyor. Türklerle savaşamayacağı için mümkün olduğu kadar çok yer dolaşıp, onlara Ermeni ve Fransızların gücü hakkında dehşete düşürücü hikâyeler anlatacak ve büyük Kilikya kentlerinden herhangi birine saldırmalarından önce çekinmelerini sağlayacakmış.

Bu noktada Torosyan, elimizdeki metnin karakteri hakkında aydınlatıcı olabilecek bazı sözler söylüyor. Alalım:

395. Torosyan, İngilizce, s. 208 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 277-278.

396. Türkçe çeviride ise bu ifade, "Türk köylerine rahatça gidebilmek ve propaganda yapabilmek için Türk askerlerin üniformalarını giyiyorduk" şeklinde yanlış çevrilmiştir. Torosyan, Türkçe - 1, s. 278.

> Deneyimlerim ve diyar diyar dolaşırken maceralarım herhangi bir tarihsel değerden yoksun olan uzun bir kişisel maceralar öyküsü anlatmamı gerekli kılardı. Anlatmayı beceremediğim için bu, korkarım ki zaten uzun olan bir hikâyeyi iyice imkânsız hale getirirdi. Fakat beni terk etmeyi reddeden ve anlatılmak için ısrar eden iki olayı yazmak ve hatırlamaktan da kendimi bütünüyle alamıyorum.[397]

Anladınız tabii. Macera anlatacak. Macera da artık biliyorsunuz birilerinin Torosyan'a tuzak kurması, bir suikast hazırlaması ve onun şeytanî bir planla kaçmayı başarmasıdır. İki olaydan biri gerçekten böyle. Tabii satır arasında da söylemiş oluyor ki diğer anlattıklarının tarihî önemi vardır.

Araya ufak tefek başka şeyler sıkıştırmayı da biliyor. Dağlarda haftalarca dolaşmış, köylülerin ve askerlerin güvenini kazanmışlar ve en gözü kara Kemalist güçlerden ve köylülerin çapulcu çetelerinden çok bilgi toplamışlar. Her gittikleri yerde gaddarlık kanıtları görüyorlarmış. Fransız askerlerinin tanınamayacak derecede kesilmiş ve parçalanmış gövdelerine rastlıyorlarmış. Kamp ateşleri karşısında oturuyor, bunları yapanların anlattığı kan kokan barbarlık öykülerini dinliyorlarmış. "Bazen ölüleri gömdük, çoğu zaman da can çekişenlerin işlerini kolaylaştırdık" diyor. Ne yaptıklarını anlamayı da artık bizim anlayışımıza bırakıyor. İşte, "*Macedonis*" cephesinde Binbaşı Michell'in komuta ettiği meşhur ve cesur Fransız taburunu da böyle görmüşler.

Bu tabur Pozantı (*Bazanti*) yakınlarında Türklerce pusuya düşürülmüş. Efradının yarısı katledilmiş. Kalanlar bir kaleye sığınarak beş hafta boyunca direnmişler. Torosyan ile çetesi de onları defalarca kurtarmaya çalışmış ama her seferinde püskürtülmüşler. Sonunda, Fransızlar kuşatmayı yarmış, üç yüz kadar olan yaralılarını taşıyarak Tarsus'a ulaşmışlar. Her gün Türk ve Kürt çeteleri zafer şarkıları söyleyerek Torosyan çetesinin yanından geçip gidiyormuş.[398]

Peki, Torosyan dayanamadı bu macerayı anlattı ama sanki önemli bir tarihî olaya benziyor. Çare yok izini süreceğiz artık ama ne çıkıyor bu anlatımdan şimdi? Torosyan ve adamları Türk çeteci kılığındadır, güzel Türkçe konuşmaktadırlar. O kadar ki askerler ve köylü milisler onları kendilerinden sanmakta, ateş başında maceralarını anlatmaktadır. İyi ama bu Türk kılığındaki

397. Torosyan, İngilizce, s. 209 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 278.

398. Torosyan, İngilizce, s. 209-210 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 279.

çeteler kuşatma altındaki Fransızlara yardım etmeye kalktıklarında kendilerini ele vermiş olmazlar mıydı? O zaman da bütün o propaganda planları yatmaz mıydı? Nasıl olacak da hâlâ Türk ve Kürt çeteleri yanlarından şarkı söyleyip geçecek? Soru işte, geliyor insanın aklına. Bir de Fransızların vefasına ve dayanma gücüne bakın. Yarısı katledilmiş tabur, 300 yaralısını beraberinde taşıdığı halde yarma harekâtı yapacak ve Tarsus'a ulaşacak. Tarihi boş verin âlem-i tahayyülde bile olmaz. "300 Fransalı" diye filmini çevirsen ertesi gün "*glitch*" bulduk diye YouTube'a koyar bu insanoğlu.

Bu Makedonya Cephesi'nde çarpışmış, sonra da Kilikya'ya gelmiş Binbaşı Michell'i hiçbir kaynakta bulamadım. Torosyan'ın anlatmaya çalıştığı çatışma-kuşatma ise aslında tek bir olay değil. Gayet iyi bilinen, iyi belgelenmiş bir seri çatışmadan unsurlar alarak ve ikna edici olmasa da işin içine kendisini ve çetesini sokuşturarak yeni bir "tarihî olay" üretmiş durumdadır. Çukurova tarihinde "Birinci Kavaklıhan Muharebesi", "İkinci Kavaklıhan Muharebesi", "Pozantı Savaşı" ve "Karboğazı-Süneder Savaşı" diye bilinen olayları birkaç satırda sentezleme hünerini göstermiştir. Başarıdır.

Kısa tutmaya çalışarak neden böyle düşündüğümü açıklayayım. Fransız General Dufieux, Gülek Boğazı yakınında stratejik öneme sahip olan Pozantı'ya Binbaşı Pierre Mesnil'i 412. Piyade Alayı'nın 2. Taburu'yla göndermiş. Niğde'de bulunan 11. Piyade Tümeni komutanlarından Miralay Mümtaz Bey (Ulusoy), Mesnil'i Pozantı'da kuşatmış. Mart-Mayıs 1920 arasında Tekelioğlu Sinan Bey'in (Binbaşı Ratip Ali) örgütlediği milislerden sürekli destek alarak Mesnil'i iyice sıkıştırmış. Bunun üzerine Dufieux, kuşatılan birlikten çok daha büyük bir birliği Tarsus'tan yardıma göndermiş.[399] Tekelioğlu Sinan Bey ve diğer müfrezeler 12 Nisan 1920 tarihinde Birinci Kavaklıhan Muharebesi'nde bu yardım kolunu püskürtmeyi başarmışlar. Savaşın nasıl cereyan ettiğine dair çeşitli grup komutanlarının raporları incelendiğinde Tarsus'a geri çekilen kuvvetin bu yardım kolu olduğu anlaşılıyor.[400] Fakat bir gün içinde olup bitmiş bir savaş ve öyle bir kaleye kapanarak beş hafta boyunca savunmada kalan bir Binbaşı Michell yok.

Onun yerine Pozantı'da iyice bunalan Binbaşı Mesnil var. Dufieux, mayısın ortasında bu kez Albay Gracy de La Hayrie ko-

399. Zeidner, *The Tricolor over the Taurus*, s. 213.

400. Ener, *Çukurova Kurtuluş Savaşı'nda Adana Cephesi*, s. 93-97.

mutasında iki alay göndermiş. Bu kuvvet de İkinci Kavaklıhan Muharebesi'nde yenilmiş. Son çare olarak Dufieux'nün kendisi 25 Mayıs 1920'de bir zırhlı tren alarak bölgeye gitmiş. Demiryolu söküldüğü için bu girişim de sonuç vermemiş. Pozantı'da bulunan Mesnil'e kuşatma boyunca bazı yaya kuvvetler ve Ermeni gönüllülerden birkaç bölük ulaştığı için o sırada emrindeki asker sayısı bini geçiyormuş. Fakat arada eşi Madame Mesnil esir edilmiş. Mesnil ise 26 Mayıs'ta dağ patikalarından giderek Pozantı'yı boşaltmaya karar vermiş. Tahmin edilebileceği üzere yaralılarını götürememiş ve bir askerî rahip refakatinde Pozantı'da bırakmış.[401] Yaralılara bakılmasını rica eden bir mektubu bile var.[402]

Peki Michell/Mesnil Torosyan'da olduğu gibi kurtulmuş mu? Hayır. 50 kilometre kadar dağlarda gittikten sonra Pozantı'nın güneybatısında Karboğazı-Süneder'de iyi hazırlanmış bir pusuya düşmüş. Molla Nasuh ve Mehmet Efendi komutasındaki Gülekli küçük bir müfrezenin saldırdığını anlamamış ve bir askere teslim olmak konusundaki ısrarı dolayısıyla alelacele Manisalı jandarma komutanı Hasan Bey'e (Kara Afet/Akıncı) haber salınmış ve bu subay Mesnil'i ve birliğini esir etmiş.[403] Tekelioğlu Sinan Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya olan raporunda 650 er ve 23 subayı esir ettiğini söylüyor.[404] Damar Arıkoğlu da yıllar sonra hatıratında, "Güzel ve genç bir Fransız dilberi olan karısına tarafımızdan gösterilen şefkat ve insaniyeti nasıl inkâr edebilirdi; eşi madam kendisine tertemiz teslim edilmişti..." diyerek övünecektir.[405]

İşte, bu incelemede sık sık görülebileceği üzere, Torosyan'ın, savaş gibi insanların anılarında ciddi iz bırakan bir hadiseyi anlattığı hangi satırının peşine düşersek böyle oluyor. Bırakın dediği yerde bulunmuş olmasını, yazılı kaynaklardan okuduğunu bile düzgün aktarmıyor. Bu tabii ki Torosyan'ın metnini düz bir hatırat olarak okursak böyle. Torosyan'ın dediği yerde bulunmamış olsa da, dediklerini yapmamış olsa da niçin tarihî gerçekler olduğunu söylediği bu olayları bildiği veya öğrendiği gibi metninde aktarmadığı-

401. Zeidner, *The Tricolor over the Taurus*, s. 215.

402. Ener, *Çukurova Kurtuluş Savaşı'nda Adana Cephesi*, s. 143. Ayrıca bkz. Tekelioğlu Sinan Bey (Ali Ratip Bey), *Kuvayımilliye Komutanı Tekelioğlu Sinan Bey'in Günlüğü*, Ankara, ATESE Yayınları, 2012, 18.

403. Zeidner, *The Tricolor over the Taurus*, s. 215 ve Ener, *Çukurova Kurtuluş Savaşı'nda Adana Cephesi*, s. 144-146.

404. Tekelioğlu Sinan Bey, *Kuvayımilliye Komutanı Tekelioğlu Sinan Bey'in Günlüğü*, s. 121.

405. Arıkoğlu, *Hâtıralarım*, s. 123.

na dair bir açıklamam var elbette ama bunu sonraya bırakalım. Sadece şu kadarını söyleyeyim: Torosyan böyle bir aktarımı tercih etmedi. Böyle bir aktarım sonucu ortaya çıkacak metni beğenmeyeceğini düşünüyorum. Tabii ki tanım gereği zor bir iş ama benim de bazen yaptığım gibi Torosyan'ın metninde tarihî gerçekliklerle birebir örtüşmese bile bazı gerçek olaylar aranabilir. Mesela, yukarıdaki anlattıklarıma bakılarak Torosyan'ın Mesnil'e yardıma giden Ermeni gönüllü bölükleri arasında olmasını bir ihtimal olarak akılmıza getirebiliriz. O zaman onun da esir düşmesi bir ihtimal olarak belirirdi. Dolayısıyla sanmıyorum. Türk çeteci kılığında Michell/Mesnil'e yardım etmeye çalıştığını ise, yukarıda söyledim hiç muhtemel görmüyorum.

Peki, kurgunun ve olgunun iç içe geçtiği bu metinde neyin gerçek neyin kurgu olduğunun saptanmasında herhangi bir ölçüte sahip olabilir miyiz? Bu basit soruya bile hemen evet veya hayır cevabı veremiyorum. Bu soruya daha sonra döneceğiz ama ben şimdilik muhtemel bir ölçüt hakkındaki düşüncelerimi aktarayım. Torosyan'ın metnin arasına sıkıştırdığı ve pek bir izleğe bağlanamayan olayların gerçeğe daha yakın olmalarını, en azından bir gerçek çekirdeğine sahip olmalarını daha muhtemel görüyorum. Öncesi ve sonrası olmayan, perakende duran hatta kendi içlerinde bile bir öykü veya anekdot anlatmayan bu tür pasajlar bana kurmacanın senaryosundan daha uzakmış gibi geliyor. Hal böyle olunca tersi durumları ki metnin büyük kısmı onlardan oluşuyor, senaryo uyarınca üretilmiş olarak görme eğiliminde olduğumu da söylemem gerekir. Öte yandan bu metin adacıklarının tamamen veya kısmen gerçeği yansıttığı bir varsayım ve somut bir kanıta dayanmıyor. Torosyan, pekâlâ kendi yazım önceliklerinden dolayı bu adacıklara büyük metninde yer vermiş olabilir, bize belki bir şeyleri unutturmamak istiyordur. Tabii ki bunların daha basitçe, senaryo örmekteki acemiliğinden kaynaklanması da mümkündür. Kötü hikâye (veya fıkra) anlatıcıları gibi bir başlangıç yapıyor, sonra ne diyeceğini unutuyor ve anlattığını, niyeti o olmasına rağmen, herhangi bir yere bağlayamıyor da olabilir.

Mesela, bu geçerken verdiği bilgiler kabilinden, eserinin bu son bölümünde, yukarıdaki Pozantı bahsinden hemen sonra, kardeşleri Çavuş Parseğ ve Onbaşı Aram'dan söz açmakta, bu ikisinin sadece 32 kişiyle birlikte çarpıştıklarını söylemektedir. Misis Köprüsü'nün savunmasından sorumlu olan Parseğ burada üç gün aralıksız olarak 2.000 kişilik Kemalist bir güce karşı savaşmış ve 1.000'den fazla Ermeni muhaciri kurtararak güvenli bir şekilde

Adana'ya ulaşmalarını sağlamış.[406]

Sayılar arasındaki korkunç oransızlığı ve hatta savaş bahsinin kendisini geçelim, geriye bir köprüyü koruyan küçük bir müfreze kalıyor. Parseğ ve Aram'ın da aynı müfrezede görev yaptığı anlaşılıyor. İşte hiç olmazsa bu tür bir bilgiyi gerçek olarak kabul edebilir miyiz? Belki. Ama ancak bir belki. Bir anı metninde biri sonrakini besleyen, baştan belirlenmiş bir senaryoya uygun mantıklı bir olaylar zinciri değil de bu tür kopukluklar, özellikle de hatırlama işinin niteliğinden dolayı, daha çok beklenir.

Yıllar sonra, insan zihninde, geçmişe ait imajlar bulanır, çözünür ve dağılırken kısaca biz unuturken zihin birtakım tutunacak dallar, nisyan denizinde çıkabileceği adacıklar arar. Eski yıllıklarda ve kroniklerde deprem, sel, yangın, salgın gibi zihinde kalıcı önemli olayların zikredilmesi hiç boşuna değildir. Bir olay mesela filan deprem yılında olmuştur. Hatırat yazmak bir hatırlama pratiğidir. Yazmaya koyulduğunuzda kafanızda muhakkak bir şeyler vardır ama bir hatırat sahibinin, hele notlara, belgelere, bir günlüğe dayanmadan hafızadan yazıyorsa, hatıratının yazım işlemi bittikten sonra ortaya çıkacak metnine daha yazıma başlamadan hafızasında aynen sahip olduğu düşünülmemelidir. Torosyan'daki bu görünürdeki kopuk bilgiler acaba kolaylıkla hatırlayabileceği doğrudan kendisi veya yakınlarıyla ilgili önemli gördüğü olaylar mıdır? Belki. "Ben ne zaman Pozantı'daydım? Gibi bir sorgulamanın "Ha, Parseğ ile Aram, Misis'teyken!" türünden cevabının hatırlayıcıya epey yardımcı olması mümkündür.

Öte yandan, Torosyan, senaryo yazmakta ve hikâye anlatmakta göründüğü ve iddia ettiği kadar beceriksiz değilse, kendi büyük planı çerçevesinde kardeşlerini Kilikya'ya getirmişse, yani kurmacanın Yüzbaşı Torosyan'ının otuz iki kısım tekmili birden maceralarını desteklemek için bu figürleri figüran olarak istihdam etmişse o zaman da böyle alakasız, geçerken pek de farkında olmadan söylüyor, arızî bir şekilde cebinden bir çakıl taşı düşürerek bize yolu gösteriyor olabilir. Dinleyicisinin (okuyucusunun) "E, kardeşlerine ne oldu yahu? Sen Türk çetesi kılığında dolaşırken onlar neredeydi? Ne yapıyordu?" türünde gelebilecek bir sorusunu önceden kestirmekle ilgilidir bu, fakat asıl işe yaradığı yer başkadır. Bu tür kopuk bilgiler vermek ve bunu belirli bir safiyetle yapmak esasen senaryo ile yazılmış büyük hikâyeyi inandırıcı kılar. "Hepimiz biliyoruz canım, kurmacada böyle ne idüğü

406. Torosyan, İngilizce, s. 210 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 279.

belirsiz bilgi adacıkları mı olur? Adam doğru söylüyor işte!" şeklinde düşünmemizi sağlar.

Yalnız burada önemli bir husus var. Torosyan'ın bu bilgi adacıklarının kendileri zorunlu olarak hayal mahsulü olacak diye bir şey yok. Çanakkale'de Ertuğrul Tabyası'ndaki topların çapı gibi bir bilgi nasıl gerçeği yansıtıyorsa Parseğ ile Aram'ın mevcudiyetleri ve Misis'te savaşmaları da gerçek olabilir. Olgu ile kurguyu karıştırmanın esas işlevi ve faydası da budur zaten. Bu karışım kimi yerde zebralarla antilopların aynı sürü içinde yan yana durmasına, kimi yerde de tuz ile şekerin karışık olarak bir kâse içinde bulunmasına benzer. Daha kötüsü bile olabilir. Pembenin nelerden oluştuğunu bilirsiniz, aslı beyazdır ve kırmızıdır. Pembenin içinde neresinin kırmızı, neresinin beyaz olduğunu saptamaya kalkışmak kadar beyhude olabilir bu karışık metinleri incelemek. Yalnız, temel bir ilkeyi hatırlamakta fayda var. Olgu ile kurguyu karıştırmaktaki amaç, olgusal olanın daha belirginleşmesini değil kurgusal olanın daha ikna edici görünmesini sağlamaktır. Bu karışım, olguya ve olgulara dayanan tarihe değil edebiyata hizmet eder.

Olgu ve kurgu arasındaki ilişkide kalesinde sürekli gol görmüş bir disiplinin, tarihin bir uygulayıcısı olarak Descartes'a rahmet okutacak bir şüphecilik içinde olmalıyım, kusura bakmayın. Dolayısıyla, evet, bu tür kopukluklarda, bilgi adacıklarında zihnî bir not alıyorum ama Torosyan'ın metni gibi yüz tane sabıkası olan bir metinde hiçbir şeye otomatik olarak inanmıyor veya bel bağlamıyorum. Pembeyi zaten geçin, şekeri ve tuzu da bir yana bırakın, bu metindeki antiloplar ve zebraları bile birbirlerinden ayıramıyorum. Ertuğrul Tabyası'ndaki topların çapı doğru ama ben bu doğruyu başka her kaynaktan saptayabiliyorum. Torosyan'ın kendisiyle, yakınlarıyla, ailesiyle, kardeşleriyle, nereli olduğuyla söylediklerinin doğru olma ihtimali, aksi ispatlanmadığı sürece varittir. Fakat metni bir kez kurmaca olarak teşhis ettikten sonra bu temel bilgilerin bile artık başka kaynaklardan teyit edilmesine veya yanlışlanmasına ihtiyacımız var. Kısaca Torosyan'ın şahidi Torosyan olduğu sürece bu temel noktalarda bile işimiz var demektir.

Vaaz ve pusu

Yüzeye çıkmak için bana baskı yapan ve bu incelemenin sonuç kısmında yazılmayı bekleyemeyecek kadar sabırsız olan bu düşünce ve eleştirilerden sonra artık sona ermekte olan Torosyan'ın

metnine yeniden eğilebiliriz. Günlerden bir gün Tarsus yakınlarındayken, 200 veya daha fazla sayıda eşkıyanın Tarsus kentini yağmalamak ve Hıristiyan sakinleri öldürmek için yola çıktığını öğrenirler. Bu Torosyan'ın yukarıda anlatmaya söz verdiği, dinleyicisi (okuyucusunun) da "Ne olur anlat, anlat!" dediği iki maceradan birincisidir. Torosyan'ın çetesi onları durdurmak için çok küçük olduğu için, Türk köylülerinin yardımını alarak eşkıyayı durduracak bir hileye başvurur.

Sarı Saltuk'tan beri bu coğrafyada örneklerini gördüğümüz kadim bir hiledir bu. Kahramanlar o kadar hünerlidir ki "küffara" kendi dillerinde, kendi mabetlerinde vaaz verebilecek kadar karşı tarafın dinine vâkıftırlar. Yanlış anlaşılmasın, senkretizmin olağan olduğu, ihtidanın ve uğru/kripto din tutmanın vukuat-ı adiyeden sayıldığı bir coğrafyada kahramanların yetkinliğini sorguluyor değilim. Hilenin kadimliğinden ve model olma gücünden bahsediyorum.

Torosyan'ın adamlarından Mardig, Müslüman ayin ve erkânını çok iyi bilen, hocaların sözlerini ve hareketlerini maharetle taklit edebilen bir oyunbazdır. Ona bir hoca cüppesi uydururlar ve köylülere gözdağı verecek, korkutacak bir vaaz vermesi için düzenlemeler yaparlar. Düzenlemeler derken sözün gelişi canım, çete yanlarında bir de minber taşımıyor. Basitçe iki adamlarını önceden köylere gönderir ve muhtarlara "Kutsal Adam"ın gelmekte olduğu bilgisini çıtlatırlar. Bu gelen mübarek zat da öyle biri olmalıdır ki adı köylerde bomba etkisi yapar. "Bölge camii" temizlenir, minbere özellikle kutsal bir kilim örtülür.

Tayin edilen gün geldiğinde bine yakın okuma-yazması olmayan cahil Türk köylüsü gelir ve camiye gitmekte olan Mardig Hoca Efendi Hazretlerinin ellerini öperler. Mardig, hayatında böyle eğlence yaşamamıştır (Siz de eğleniyorsunuz değil mi lejyoner arkadaşlar!). Köylüler abdest alır ve sessizce camiye girerek kendi ruhlarını peygamberin ruhaniyeti ile doldurmasını beklerler. Mardig, başka bir vird, herkesin öyle kolay kolay bilemeyeceği bir sihirli söz olan "*Bis Millah-hi Rahman-ul Rahim*" ile sözlerine başlar. Yüzünde yoğun bir acı ifadesi, sanki en mukaddes duygularla doluymuş gibi gözlerini belertir ve elini kolunu savurarak öylesine etkili konuşur ki köylüler bis yapmasını istemiş midir bilemiyoruz ama gönülleri fetheder.

Yerimiz var, tek bir metin üzerine koca kitap yazıyoruz. Ayrıca milyonda bir ihtimal bile olsa bu vaazın gerçekte verilmiş olması da mümkün. 1920 yılının Tarsus kırsalında, bir camii minberin-

de verilen vaazın metnini başka nerede bulacağız? Çevireyim ister misiniz?

> Kulak ver ey Cemaat-i Müslimin, ey sevgili kardeşlerim (...) Çok muhterem rehberimizin mukaddes arzularını iyi dinleyin. İçinde yaşadığımız günler kötüdür, kederlidir, yerimiz yurdumuz ve mukaddes dinimiz ölümün ve yıkımın kara hayali ile acı bir surette tehlikeye düşmüştür.
>
> Hükümetimizin namussuz liderleri, İttihat ve Terakki Partisi, iki milyon gencimizi kurban ettikten sonra şimdi artık nisyana gark olmuştur. Dünyanın kalanı barış içindeyken savaş hâlâ devam ediyor. En uzaklardaki tek bir ev bile bir sevgilinin kaybından beri değildir. Heyhat, hepsi bu kadar değil. Yöneticilerimiz kâfir Ermenilere olan gaddar davranışlarıyla bütün dünyayı karşımıza dikti. Yurdumuz bizi boyun eğmeye zorlayan yüzlerce yabancı askerle dolu değil mi? Nerededir şimdi efendilerimiz? Bilinmeyen yerlerde, emniyet içinde. Bizi en zor zamanımızda terk ettiler ve yağmalanmış hazinemizde ne varsa yanlarında götürdüler. Biz kaldık ve acı çekiyoruz, onlar ecnebi ülkelerde cariyeleriyle birlikte aydınlık, güzellik ve rahat içinde oturuyor. *Şimdi de aramızda yeni bir habis, Mustafa Kemal diye başka bir lider çıktı;* köylerimizi soyan, kadınlarımızın ırzına geçen ve geriye kalan birkaç çocuğumuzu ve delikanlımızı zorla hizmetlerine ve kendi yağmacılıklarına dâhil eden kana susamış yeni bir eşkıya ordusu oluşturdu.
>
> Ne müthiş bir vaziyetle karşı karşıyayız. Netice ne olacak? Gerçekte kendi değirmenlerine su taşırken cennete gideceksiniz diye sizi Hıristiyanları katletmeye ikna ediyorlar. Size müstekreh yalanlar söylüyorlar. Müslümanların elleri Hıristiyan kanına batmış ve lekelenmiş olduğu için Peygamberimiz Hz. Muhammed çok kızgın ve üzgündür. *Haydi gerçek müminler olarak kalkalım ve bu diktatör Mustafa Kemal'e hizmet etmeyi reddedelim.* Haydi onun *haydut* ordularını yok edelim ve köylerimize girmelerini yasaklayalım. Ancak böyle yaparak Allah'ın inayetine nail oluruz, şerefimizi, gençlerimizi ve yurdumuzu kurtarırız.[407]

Aman, Hoca Mardig, ne yaptın, ne eyledin? Çukurova'da binlerce Kemalist köylü milisin ayaklanıp Fransızları taburla teslim aldığı o ihtilal zamanlarında söylenecek laf mı bunlar? Maazallah adamı parça parça ederler. Gerçi Hoca Efendi, göğüste çapraz fi

407. Torosyan, İngilizce, s. 211-212 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 280-281.

şek bandıyla dolaşan müsellah bir çeteyle birlikte ama olsun, on beşe karşı bin.

Ama anlaşılan bunlar 2012'nin Türkiye'sinde de söylenecek laflar değil ki Mardig/Torosyan'ın sözleri çeviri metinde aslında bir anlamda otosansür de olan ciddi bir sansüre uğramış. Fark etmişsinizdir, epeydir ana metin içinde çeviriyi değerlendirmiyor ve metnin akışını bozmamak için, o da söylenecek en asgarî noktaları söyleyerek, dipnotlarda bu işi yapmaya çalışıyordum. Evet, teknik olarak da birtakım eleştirilerim var ama onlar üzerinde durmayacağım. Sonuçta benim çevirdiğim metin de, diğeri de ortada. İsteyen karşılaştırabilir, farklı tasarruflarımı görebilir. Önemli bulduğum ise şu: Çeviri metin, Mustafa Kemal ile ve bir ölçüde de onun ordusuyla ilgili olan kötü sözleri ayıklamış, ya hiç çevirmemiş veya yuvarlamış.

Benim, "Şimdi de aramızda yeni bir habis, Mustafa Kemal diye başka bir lider çıktı..." diye çevirdiğim yer Türkçe metinde "Şimdilerde içimizden bir başka yeni lider çıkmış..." şeklinde karşılanmış. Aslı şöyle: "*Now another villain springs in our midst, another leader, **one Mustafa Kemal**...*" Benim, "Haydi gerçek müminler olarak kalkalım ve bu diktatör Mustafa Kemal'e hizmet etmeyi reddedelim" şeklinde çevirdiğim ifadeler, "Gerçek müminler olarak başkaldıralım ve bu Mustafa Kemal'e hizmet etmeyi reddedelim" olarak çevrilmiş. Aslı şöyle: "*Let us rise as true believers and refuse to serve this **dictator** Mustafa Kemal.*" Benim, "Haydi onun *haydut* ordularını yok edelim ve köylerimize girmelerini yasaklayalım" olarak çevirdiğim cümle, "Haydi, onun ordularını yok edelim ve köylerimize girmelerini engelleyelim" şeklinde verilmiş. Onun aslı da şöyle: "*Let us destroy his **bandid** armies and forbid them to enter our villages.*"

Neden? Türkçede "Mustafa Kemal", "habis/serseri", "diktatör", "haydut" sözcükleri mevcut değil mi? Bunun ne için yapıldığını belki tahmin edebilirim. Belki de tahminimden bambaşka bir nedenle yapılmıştır. Hiç önemli değil. Böyle olması gerektiğini düşünmüyorum ve yapılanı bilimsel bulmuyorum.

Memleket hâllerini memlekete bırakıp Mardig faslına dönersek. Yok, hiç düşündüğüm gibi olmamış. Köylüler, Mardig'in başına üşüşüp öğütlerini almak istemişler. "Bölge camiinin" bulunduğu köyün muhtarı da bu yeni hocaya teşekkür etmiş ve köylerinde biraz daha kalmaları niyazında bulunmuş. Torosyan ve çetesi biraz pimpiriklenerek kabul etmemişler ama eğer köye bir saldırı vaki olursa yakınlarda olduklarını, gelip koruyacaklarını va-

at ederek oradan ayrılmışlar. Kozolof Hanı'na (?) inmişler geceyi geçirmek için. Hancı, 200 Kemalist'in Tarsus yolunda olduğunu teyit etmiş. Sonra öğrenmişler ki Kemalistler sabahleyin onların bulunduğu yerden geçecektir. Bütün gece, geleceklere nasıl baskın çıkacaklarını, onları nasıl kandırıp kaçıracaklarını düşünmekle geçmiş. 16 adam için delice bir maceraymış canım. Aldıkları karar mantıklı olmaktan çok cesarete dayanıyormuş ve Kemalistlerin Tarsus'a gitmek için içinden geçmek zorunda oldukları "Gurlek" (Gülek) Boğazı'na odaklanmış bir plan geliştirmişler.

Sabahleyin dokuzda Kemalistler gelmiş. Torosyan ve çetesi onları kardeşçe konuşarak karşılamış. Torosyan onlara, kendilerinin de Mustafa Kemal yanlısı olduklarını ve bu yolda daha önce pek çok Kemalist'in asker firarilerinin saldırısına uğramasından dolayı izcilik ve muhafızlık yaparak güvenli geçişi temin etmekle sorumlu olduklarını, saat 11.00'e kadar geçişi ertelemelerini, biraz daha araştırma yapacaklarını söylemiş. Kemalistler, kanmış ve hanın çekiciliğine kapılarak inmişler. Fakat Torosyan çetesi tam ayrılmak üzereyken kılıçlarını sallayarak etraflarını almışlar. Torosyan iyice korkmuş ama korktuğu gibi değilmiş. Kemalistler sadece cesaretlerini göstermek istiyor, Tarsus'taki her Hıristiyan kıza neler yapacaklarını söylüyormuş. Çabuk olmaları için Torosyan ve çetesini uyarmışlar.[408]

Handan ayrıldıklarında Torosyan çetesiyle "Gurlek Boğazı"nın kayalık çıkıntılarına yerleşmiş ve iki adamını iki gün önce ziyaret ettikleri köye göndererek Allah adına acil yardım istemiş. 45 dakika geçmeden muhtar ve adamları gelerek katılmışlar. Öğlen üzeri Kemalist çete boğaza girmiş. Torosyan son adamın da girmesini bekledikten sonra işaret vermiş. Yarım saat içinde savaş bitmiş. Boğaz ölmüş ve ölmekte olan adamlarla dolmuş.

Yaa aynen böyle olmuş. Şimdi bu macerayı yazmasın da ne yapsın? Hani, önden gidip yol emniyetli mi diye bakacaktı? Madem, Kemalistler de bunu kabul etmişti. Torosyan da ancak saat 11.00'de Kozolof'tan (?) ayrılmıştı. Niye çok mu geç kaldı ki, geriye bir haber ulaşmadan yola çıktı bu Kemalist grup? Yürüdü ve öğlen olmadan Gülek Boğazı'na girdi? Bir de İngilizcede hem silah hem top anlamına gelen "*gun*" sözcüğünü kullanarak bunla-

408. Torosyan, İngilizce, s. 213-214 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 281-282. Burada da Türkçe çeviriden farklı düşündüğüm bir yer var. Aslında "We must hurry, they admonished us in a sheer excess of bestiality" olan cümle "Elimizi çabuk tutmalıydık; bize barbarca şeylerden söz etmişlerdi" şeklinde çevrilmiş. "Tam bir ifrat derecesinde olan hayvanlıkları içinde bizi uyardılar, acele etmeliydik" şeklinde çevrilmeli. Kemalist çete bir an önce Tarsus'a girmek istiyor ya...

rın boğazın giriş ve çıkışına yerleştirildiğini söylüyor ki ne desem bilmiyorum. Eğer kastettiği topsa, çetesi yanında top mu dolaştırıyordu? Yok, tüfekse koca Gülek Boğazı'nın bir girişine bir çıkışına tüfek yerleştirsen ne olur, yerleştirmezsen ne olur? Silahlarını ellerinde tutsalar olmuyor mu? Çeviri haklı olarak "silahlar" diye anlamış ama toptur top. Torosyan, tüfekçi subayı değil ki topçu subayı. Dağ boğazı olsun, deniz boğazı olsun öyle yükseltilerine çıkıp, adam olsun zırhlı olsun aşağıdaki çaresizleri topla haklamak gibi bir tutkusu da var, artık biliyorsunuz. "Yahu herkesi topa tuttum, buncağızların günahı ne?" demiş olmalıdır.

Ortaokulda tarihe yardımcı bilimler arasında coğrafya da var diye öğretmişlerdi. Doğruymuş. Söz, ben de bir dahaki sefere coğrafyaya yardım edeceğim, bu minnetle ilelebet yaşayamam ya. Dikkat isterim ey millet! Torosyan'ın kayalıklarında siper aldığı, girişine çıkışına top yerleştirdim dediği, bakıp da içine giren son adamı gördüğü boğaz bendenizin boğazı değil ki. Gülek Boğazı. Kilikya'nın Kapıları. Latincede "*Pylae Ciliciae*" deniyormuş. İngilizcede "*Cilician Gates*" deniyor. İç Anadolu'yu Çukurova'ya bağlıyor. Bugün içinden otoyol geçiyor. Alıntının zamanıdır değil mi?

> Yolun boğaza girdiği kesimde yükseklik 1.160 m, boğazdan çıktığı kesimde ise 820 m'dir. Dar anlamda Gülek Boğazı'nı oluşturan bu iki nokta arasındaki uzunluk 10 km'dir. Geniş anlamda Ulukışla ile Tarsus arasındaki kesim için kullanılan Gülek Yolu'nun bir bölümü Niğde, öteki bölümü Adana illerinde, Gülek Boğazı ise İçel ili sınırları içinde kalır.[409]

Efendim, biz ne yapacağız geniş anlamda Gülek Yolu'nu, bize dar anlamda olanı yeter. Hepi topu 10 kilometrecik kadarmış. Torosyan da 16 kişilik çetesi ve herhalde 116.000 kişi olan kandırılmış ve gaza gelmiş köy ahalisiyle bu boğazı tuttu. İçindeki adamları bire kadar kırdı. Bu köy de boğaza yakın olan Gülek Köyü olmasın sakın? Ne de olsa Karboğazı'ndan aşağıdakilere kurşun sıkmaya talimliler. Vah vah! Bu kadarı âlem-i tahayyülde bile olmaz. Haydi bizim Clio'yu bir tarafa bırakın o zaten huysuz; komedi ve idilik şiir bölümünden sorumlu Thalia bile duyunca cadı kesilir de süpürgeyle kovalar adamı. Şaka bir yana da Torosyan acaba orada pusu kurmayı bırak, Gülek Boğazı'nın yakınından geçmiş mi?

İnnellahu maa es-sabirin, sabır, az kaldı bu metnin dibi görün-

409. "Gülek Boğazı", *AnaBritannica*, cilt 14, s. 180.

dü. Sırada son macera var. Efendim işte yukarıdaki korkunç pusudan sonra ne yapsınlar? Bir haftacık saklanmış Torosyan Çetesi. Sonra yeni köylerin muhtarlarının güvenini kazanmışlar. Türk planlarını hile ile olsun savaş ile olsun bozmuşlar. "Bitap düşünceye kadar savaştık ve öldürdük" diyor adamcağız. Bize yalan borcu mu var, varsa zaten misliyle, faiziyle eda etti, böyle diyorsa böyledir. Ama bakın artık tası tarağı toplama vakti geliyor ya, usta anlatıcı ayağına yer yapıyor:

> Duygusuz bir şekilde atımı sürüyordum, şimdi artık hayatımmış gibi görünen büyük boşlukta umutsuz bir davanın ateşi yanmış ve küle dönmüştü. Kendimi, aniden, peşinden gidecek çılgın umutları olmayan amaçsız biri olarak buldum.[410]

Aman komşular yetişin, bu edebî şaheser hakikaten bitiyor galiba! Olur mu a canım efendim olur mu? Daha her anlamda sendromlarından muzdarip olduğunuz Baron Munchausen var geçilecek, Ararat'a büyük toplar çıkarıp Ankara'yı dövmek projesine ne derseniz üstadım? Yok, göz göre göre bitiyor metin. "Bari küçük bir ayrılık armağanı verseydi bize" derken isteklerimiz kabul oluyor.

Everek'e veda ve Adana'dan ayrılış

Amma velâkin, sadık Türkler oldukları yolundaki kanaat dağlarda yayılmışmış. Nasıl ya? Öldürmekten bitip tükeneceksiniz de nasıl böyle bir kanaata sahip olacak oraların ahalisi? Bir köy muhtarı akşam yemeğine çağırmaz mı? Çağırır tabii. İnsan dağda da olsa bir ziyafeti hakeder. Ama gitme kardeşim, biliyorsun artık bu ziyafetlerde ne oluyor. Bu kaçıncı? Yok, daveti kabul ediyor. Eyvah, eyvah ki ne eyvah tek başına gitme kararı alıyor. Atından da bıkmış, adamlarından da bıkmış. Başını dinlemek istiyormuş. Sadece tabancasını ve birkaç el bombası alarak gitmiş.

Yemek mükemmelmiş. Türk kahvesi okkalı, nargile canlandırıcıymış. Bilmiyorlar tabii o sırada ki tütün öldürür, ne canlandırması... Birden köy köpekleri havlamaya başlamasın mı? Muhtar Efendi'nin bet beniz atıvermiş. Torosyan ise sil baştan yüzbaşı ve gerilla şefi olmuş. Ev sahibine üst katta kalmasını emrederek kendisi alt kata inmiş. Bir de ne baksın, iki silahlı Kemalist. Ka-

410. Torosyan, İngilizce, s. 215 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 283.

pıyı çarpmış, sürgüyü sürmüş, tabancasını çekmiş, üst kata fırlamış. O oraya çıkıncaya kadar aşağıdakiler pencerelere ateş etmeye başlamış. Yerde sürünerek cama yaklaşmış ve bir el bombası atmış. Gölgeler karanlıkta sığınacak yer arayarak kaçışmış. Ev sahibi ve ailesi, Fettah Boğazı'ndaki (Fetha) domuzları aratmayacak şekilde feryat etmeye başlamış.

Torosyan, feryat figan içindeki kadının feracelerinden birini sırtına atmış, kadının küçük çocuğunu elinden tutarak arka kapıya yönelmiş. Artık bir numara yapılmasından kaygılandığı için, en ufak bir ses olursa çocuğu öldüreceği garantisini vermiş (Film yapacak arkadaş, burasını çıkaralım olur mu, biter koca kahraman biter). Tabii ki yıllar sonra dönüp baktığında bu tehdidini fiiliyata taşır mıymış, bilmiyormuş. İhanet korkusuyla ve yaşama içgüdüsüyle insan her şeyi yapabilirmiş. Neyse, oyun tutmuş. Torosyan, Kemalist şefi sıyırarak yanından geçmiş. Adam, ateş hattından çabuk çıkması için sert bir emir vermiş. Biliyormuş, inanılmazmış ama işte hafızasında her şey çok canlıymış, köy evlerinin arkasına giden yolda, elinde küçük kızın eli, o gecenin cüretini görüyor ve hissediyormuş. Bir süre sonra kızı bırakmış, en yakın eve gitmesini emretmiş, kana susamış bir orduyla döneceğini söyleyerek dışarı çıkmamasını söylemiş.

Komşu köye ulaştığında, kendi adamlarını tüfek seslerinden dolayı huzursuz bulmuş. Nefes nefese bağırarak köylülerden Allah adına eşkıya tarafından basılan yan köye yardım etmelerini istemiş. Atlanmışlar, deli gibi sürmüşler. Kemalistlerin hiç şansı yokmuş, yakalanmışlar. Adamlar, Müslüman ve nizamî asker olduklarına yeminler etmişler ama köylülerin yardımıyla kurşuna dizilmişler. Torosyan, bugüne kadar hâlâ bilmiyormuş ki muhtar hakikaten ihanet etmek niyetinde miydi? "Görüyorsunuz savaş bir kahramanlık işidir. Bazıları ölür, bazıları yaşar ve onun hakkında yazar" diyor. Bazıları da hiç katılmadıkları savaşları yazarlar...

Nihayet içindeki son alev de yanmış tükenmiş. Artık intikamdan da bıkmış usanmış.

> Arayışımız alenen umutsuzdu ve bizler tarih tarafından yenilgiye uğratılmıştık.
>
> Çabalarımız umarsızca boşunaydı. Sonunda kılıcımı ve silahımı bırakmaya karar verdim. Kilikya bir Ermeni yurdu değil, içinde halkımın kanıyla entrikalar mayalanan, kaynayan bir kazandı.[411]

411. Torosyan, İngilizce, s. 217 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 285.

Böylece Torosyan, çetesine kararını bildirir ve kendisini küçük Everek kasabasına kadar izlemelerini rica eder. Küçük bir nefes alalım. Niye böyle bir şeyi yapsınlar? Hepsi mi Everekli? Hepsi mi sılaya dönecek? Değilse niye gitsinler? Ayrıca, siyasî bir dava için eline silah alanın silahı bırakması da sonuçta siyasî bir karar değil mi? Torosyan'ın adamları sadece onun adamları mıymış? Kendilerine ait bir görüşleri yok muymuş bu Kilikya davasında? Hiç mi bir şey dememişler? Yokmuş. Dememişler. Şeflerinin veya eski şeflerinin bu kararına aynen katılıyorlardı herhalde. Dahası, onu hâlâ memleketine kadar izliyorlar. Tehlikeli değil mi, silahlı-külahlı bir çete halinde Kemalist cephenin arkasına sarkmak? Tabii ki ancak âlem-i tahayyülde olur böyle şeyler. Yazacağını yazdı. Laf tükendi. "Şunu da ekleyeyim, bunu da ekleyeyim" dedi. Onları da ekledi. Artık ufak ufak tezgâhı toplamak zamanı geldi. Şöyle ortaya tarih ve davamız üzerine okkalı birkaç söz savurduktan sonra hayal perdesini indirebiliriz, bu metinden çıkabiliriz, değil mi sevgili okur? Söylemeye lüzum bile yok ki 1920'nin sonbaharında Güney Cephesi'nde Fransızlarla boğuşmanın en fazla tırmandığı bir zamanda böyle bir ziyareti ancak roman sayfalarında muhtemel görüyorum.

Peki, üç günlük seyahat onları karlarla kaplı Erciyes Dağları'nın koruduğu tanıdık vadiye getirir. Torosyan, nedenini bilmediği tükenmez bir özlemi gidermek için keder hissetmeksizin yoluna devam eder. Artık kendi hayatının seyircisi olmuştur. Batıya doğru ilerleyerek kasabanın kıyısındaki ağaçlığın gölgesine sığınırlar. Bir zamanlar kokulu meyve ağaçlarıyla dolu ve düzgünce ekilmiş olan babasının çiftliğini geçerler. Şimdi her taraf harap durumdadır. Atından indiği sırada yaşlı bir adamın yaklaştığını görür. Adamın yüzü aşinadır, o da Torosyan'ı tanımış gibidir. Sonunda çıkarır, adam kasabanın değirmencisidir. Adam onu asabi bir şekilde uyararak, artık Kürt ve Türkler tarafından işgal edilen köye girmemesini tavsiye eder. Şehrin kuzey tarafında da büyük bir Kemalist birlik çadır kurmuştur. Duyguları ölen bir adam olarak Torosyan biraz daha ayak sürür. Dikkatli bir şekilde Adana'ya geri dönerler. Seyahatin her günü, Kilikya'daki Ermeni davasının umutsuzca kaybedildiği yolundaki düşüncelerinin doğrulandığını görürler. Adana'ya ulaştıklarında, Ermeni sakinlerin üzgün, korkmuş ve hayal kırıklığına uğramış bir halk olarak her gün kentten ayrıldıklarını görürler.

Fransız yetkililerle yapılan bir görüşmede Torosyan kendi özel macerasının onları mutsuz ettiğini ve kaygılandırdığını öğ-

renir. Torosyan'a acilen Amerika'ya gitmesini salık verirler. O da kardeşini (kardeşlerini?) arar ve "hepsi" davanın kaybedildiğinde anlaşır. Bulutsuz bir gökte güzel bir yıldızın belirdiği bir gece Adana'dan gemiye binerler.[412] Hikâyemiz de böyle biter. Nasıl başladıysa öyle. Tutarsızlıklar içinde.

Bu fasılda vurgulamak istediğim son husus Torosyan'ın şu yukarıdaki Kilikya'dan ayrılma anlatımıyla ilgili. Tabii ki Torosyan bu anlatımı kurguladığı zaman, 1929 veya 1947'de, Fransızların Ankara Hükümeti'yle anlaşarak Çukurova bölgesini boşalttıklarını biliyordu. Her zamanki basit teknikle bu bilgi parçasını sonradan öğrenmemiş de en başında, sahadayken kendi keşfetmiş gibi yazıyor. Fransızların ihanetini de kimseler öğrenmeden önce o öğrenmiş! Hem de çok önceden. Ta 1919'da. Yukarıda hangi yöntemlerle öğrendiğini ayrıntılı olarak gördük. Fransızlarla yapılan Ankara Antlaşması'nın tarihi tabii ki 1921.

Ezbere olmaz, kronoloji karıştıralım. Tam olarak 20 Ekim 1921.[413] Bu antlaşmayla sadece Güney Cephesi'nde Fransızlarla çatışmalar durmadı, Suriye-Türkiye sınırı da anahatlarıyla saptandı. Fakat çok daha önemlisi İtilaf devletlerinin o zamana kadar güç bela korudukları ortaklık görüntüsü darmadağın oldu. Fransa, Ankara Hükümeti'ni resmen tamdı. Ankara Antlaşması'ndan epey önce bu yoldaki görüşmelerin başladığı da malum. Fransa, 9 Haziran 1921 tarihinde eski bakanlardan Henry Franklin-Bouillon'ı Ankara'ya gönderdi.[414] Bunlar doğru da Torosyan, henüz 1919'da bu Fransız ihanetini nasıl anladı? Nasıl anlayabilirdi? Daha da önemlisi, diyelim ki Fransızlar, İtilaf'a ihanet etmek niyetinde, ne kıymet-i harbiyesi var? Henüz Maraş çatışması yaşanmamışken, Antep savaşları yapılmamışken?

Kısacası, Fransızlarla olan savaş, Torosyan'ın kendi anlatımıyla, o, Nisan 1920'den sonraki bir tarihte Adana'dan ayrıldığında, son hızıyla sürüyordu. Daha önce de, 1919 yazında Fransız yetkililerin, arzu eden Ermeni askerlerin askerî hizmetten istifa edebileceklerine dair bir emir yayımladıklarını ve bunun üzerine Amerika'dan gelen Ermeni gönüllülerin yarıdan fazlasının Fransızların ihanetinden dolayı hayal kırıklığı ve mide bulantısı içinde Amerika'ya döndüğünü söylemişti. Torosyan'ın Kilikya'daki ilk

412. Torosyan, İngilizce, s. 217-219 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 285-286.

413. Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi, 1918-1938*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000, s. 294.

414. Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi*, s. 260.

görev yeri de karışıklıkların olduğu Payas çevresiydi. Fakat "Romeo", ona 40 kişilik bir süvari müfrezesi oluşturarak Adana'ya gitmesini emretmiş, Torosyan da 28 Mart 1919'da yeni görev yerine ulaşmıştı.[415] Onun metnindeki bu ipuçlarını izleyerek gerçekte ne olduğunun biraz peşine düşelim isterseniz.

Osmanlı yetkilileri henüz 16 Aralık 1918'de, Dörtyol'da bulunan Ermeni Lejyonu'nun Birinci Taburu'ndan kaçan 400 Ermeni askerin aşırı davranışlarından ötürü hem Kilikya'daki hem de İstanbul'daki Fransız yetkililere yakınıyorlar. Hapishanelerden boşalan Müslüman suçlular da karışıklığı arttıran bir unsur. Payas sakinleri ise Osmanlı ordusundan kaçan Ermeni ve Türk asker firarilerinin karıştığı soygunlardan şikâyet ediyor. Payas'ta bulunan Ermeni lejyonerleri de Ermeni hemşerilerinin tehcir sırasında ellerinden alınan malları geri almak gerekçesiyle bu yağmaya katılmış.[416]

Kilikya'da otoritelerini kurmak isteyen Fransızların bu karmaşadan ne kadar rahatsız oldukları tahmin edilebilir. Başlangıçta, Müttefiklerin askerî varlığından dolayı çekingen olan Müslümanlar da kendi çetelerini kurarak Ermeni Lejyonu'na saldırmaya başlamış. Fransız yetkililerin bakış açısını yansıtan Zeidner'in lejyon hakkındaki hükmü acımasızdır: "Fakat bu sonuncusu [Ermeni Lejyonu] Şubat 1919'da İskenderun'da yağma, kundakçılık ve isyan ile büyük bir zirveye ulaşan Kilikya'daki terör kariyerini ani bir şekilde sonlandırdı."[417] Dedim ya, Ermeni Meselesi de dâhil, pek çok karmaşık meselenin tarihyazımsal sorunlarına bu incelemede girmeme imkân yok. Fransız yetkililer ve Ermeni lejyonerler arasında karşılıklı olarak kullanılan "ihanet" veya "terörizm" gibi nitelemeleri irdelemekten çok, ne olduğunu, o da Torosyan'ı ilgilendirdiği ölçüde, saptamaya çalışıyorum.

Ermeni Lejyonu'nun 4. Taburu, Cezayirli askerlerle ufak bir kavgadan sonra şubatın ortasında isyan ederek İskenderun'u harap etmiş ve bazı Fransız subaylarına saldırmış. Ancak ondan sonradır ki Fransız subayları, limanda bulunan denizcilerin yardımıyla isyancıları sakinleştirmeyi ve silahsızlandırmayı başarmış. Fransızların asıl sıkıntısının ise karışıklıkları öne süren İngilizlerin bölgedeki askerî varlıklarını artırması olduğu anlaşılıyor. Ge-

415. Torosyan, İngilizce, s. 205 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 275.

416. Zeidner, *The Tricolor over the Taurus*, s. 79.

417. Zeidner, *The Tricolor over the Taurus*, s. 80.

neral Allenby, Ermeni Lejyonu'nun kendi sorumluluk bölgesinden kaldırılmasını talep etmiş ve Hindistan ordusunun 19. Piyade Tugayı'nı, Kilikya'daki Fransız komutasının üzerine çıkarmış.[418]

Şubat 1919'da İskenderun'daki lejyoner isyanını bastıran Fransızlar, 1919 sonbaharına kadar bölgede kalan Britanya kuvvetlerinin varlığına dayanarak sorun çıkaran herkesi lejyondan atmaya başlamış. 4. Taburu tamamıyla dağıtmışlar. Taburun, şubat isyanına katılmayan erlerini, kalan diğer üç tabur arasında paylaştırmışlar. Bu üç tabur da Mersin, Adana, Tarsus gibi tren hattı boyundaki başlıca yerleşim birimlerinde konuşlandırılmış ki daha kalabalık Britanya birlikleri tarafından kontrol altında tutulmaları kolay olsun. İskenderun'da sorun çıkaran 400 Ermeni lejyonerini ise silahsız bir amele taburu haline koymuş ve Cezayir Sömürge Piyadesi'nin yakın gözetimi altında Port Said'e göndermişler.[419]

İşin doğrusu Ermeni Lejyonu'na ilişkin olarak yapılan bu tasarruflar dikkate alınınca Torosyan'ın Kilikya'daki lejyoner kariyerinin kendi söylediği tarihten çok önce bitmiş olmasını bir ihtimal olarak değerlendirmek durumundayız. 1919 yazında Ermeni gönüllülerin gitmekte serbest olduklarının söylenmesinden sonra kendi inisiyatifiyle bölgeden çıkmış da olabilir, Fransızlar tarafından çıkarılmış da olabilir. Öte yandan, 28 Mart 1919'da küçük bir müfrezeyle Adana'ya nakledilmesi Zeidner'in tarif ettiği manzarayla uyumlu görünüyor ve bir gerçeği de yansıtabilir. Sorun, Torosyan'ın, İskenderun'daki "müfsit takımından" mı yoksa bir şeye karışmamış "iyi lejyonerlerden" mi olduğunun saptanmasındaki güçlükten kaynaklanıyor. Ben, hatıratındaki Fransızlara isyan çağrıları vesaireyi dikkate almayıp, bir kez olsun Torosyan'a inanmak ve Kilikya'daki kalışının biraz daha uzun olduğunu düşünmek taraftarıyım. Ayrıca, Ermeni Lejyonu'ndan firar eden askerler arasında olarak Kilikya'da hür teşebbüs de kalmış olabilir. Kendisinin Fransız hizmetinden istifa ettikten sonra beş hafta da Ermeni Ulusal Komitesi hizmetinde çalıştığı, hatta oradan da ayrılıp dağlarda çetecilik ettiği beyanını aklımızda tutalım. Unutulmaması gereken en önemli nokta ise, Torosyan'ın Nisan 1920'den sonra bir tarihte Kilikya'dan ayrıldığında bunun pek de kendi isteğiyle olmadığı, Fransızlar tarafından gönderildiği, hatta Amerika'ya gönderildiği ve bunun Ankara Hükümeti'yle barış yapılmasından çok önce olduğudur. Başka bir deyişle, bu tar-

418. Zeidner, *The Tricolor over the Taurus*, s. 80-81.

419. Zeidner, *The Tricolor over the Taurus*, s. 82-83.

tışmalardan çıkan bir sonuç varsa o da Torosyan'ın ve belki kardeşlerinin de Fransa'nın Kilikya işgalinin bitmesine bir yıldan daha fazla bir zaman varken bölgeden uzaklaştırıldıklarıdır. Bu durum metindeki antiemperyalist Fransız karşıtlığını da izah edebilir. Torosyan'ın Adana'dan ayrılması konusuna sonuç bölümünde bir kez daha değineceğiz.

4. bölüm

Torosyan diye bir yazar

Üzerinde bu kadar kelam ettikten sonra Torosyan'ın metnini değerlendirmeyi hâlâ bitirebilmiş değilim. Çok yakında Torosyan'ın metni dışına çıkacağız ve metin dışı kaynaklardan hareketle Torosyan'ın, kurmaca evrenlerde değil de bizim bu maddî dünyamızdaki "maceralarını" keşfetmeye uğraşacağız. Başka bir deyişle kendi kurmacasındaki karakterlerden biri daha doğrusu başrol oyuncusu olan Torosyan'ı yeterince inceledikten sonra bir zamanlar bu dünyada yaşamış kanlı canlı bir insan olarak Gerçek Torosyan'a ulaşmayı deneyeceğiz. O egzersizi yapmaktaki amacımız ise, paradoks gibi gelebilir ama yine Yazar Torosyan'ı ve yazdığı metni anlamaya ve anlamlandırmaya çalışmak.

Evet, Torosyan'ın metninin, onun şu bizim maddî dünyamızda arkasında bıraktığı en somut ve en büyük iz olduğunu, yani hatıratının, Torosyan'ın en büyük gerçeği olduğunu bir an bile göz önünden ırak tutmaksızın Gerçek Torosyan'ın kendi metninin dışında bıraktığı izleri arayacağız. Ama önce Yazar Torosyan'ı ve ürettiği metni biraz daha anlamaya çalışalım.

Bu incelemede çeşitli yerlerde ve çeşitli vesilelerle söylediğim gibi Torosyan'ın metninin senaryolu bir kurmaca metni olduğunu düşünüyorum. Metin, bir hatırat metni olmak için fazlasıyla akışlı, olaylar birbirleriyle fazlasıyla bağlantılıdır. Hatırlama işleminin niteliğinden dolayı anlatımda beklenebilecek ve doğal sayılabilecek kopukluklara Torosyan'ın metninde pek rastlanmıyor. Torosyan da yazdığı metnin bir plana dayandığını bir bakıma bize söylüyor gibidir. Metinde "entrika ve fesat planları" çerçevesinde bize aktardığı, okuyucusuyla paylaştığı "planlar", geçmişte olmuş ve kendisi tarafından hatırlanarak bize anlatılan olaylardan çok metnin o noktadan sonra nasıl akacağını haber veren alt planlara benziyor.

Yazarız o kitapların daha iyisini

Torosyan'ın ne tür metinler okuyarak kendi metnini hazırladığı sorusuna verebilecek çok ayrıntılı bir cevabım yok. Başka bir deyişle Torosyan'ın hatıratının entellektüel açıdan kimlere, hangi kaynaklara borçlu olduğunu gösterebilmek pek kolay değil. Üstelik bu kaynaklar asla yazılı olmak zorunda değil. Pekâlâ bol film seyredip etkilenmiş de olabilir. Yazılı metinlere gelince, her şeyden önce, metnin referans verdiği başka metinler yok. Yine de birtakım tahminlerde bulunabiliriz. Eşyanın tabiatı gereği Torosyan'ın etkilendiği, kullandığı eserlerin 1947'den öncesi döneme ait olması gerekiyor. Torosyan'ın hatıratında telif hakkı tarihi için 1929 ve 1947 tarihleri var ama metnin 1947'den önce basıldığını sanmıyorum. Öyle bir baskının varlığını saptayamıyoruz. Fakat ben de Ayhan Aktar'a katılıyorum ve bir şekilde yayımlanamamış olsa da kitabın yazımına 1929'da başlandığını, belki de bir müsveddenin o tarihlerde bitirildiğini fakat yayımlanmasına fırsat olmadığını düşünüyorum. Dolayısıyla, yanılıyor olabilirim tabii ki fakat Torosyan'ın hatıratının kaynaklarının ağırlıklı olarak 1920'lerden geldiği kanaatindeyim.

Yukarıda, Torosyan'ın, yazdıklarına değilse de Arabistanlı Lawrence'ın kendisine bir göndermede bulunduğunu gördük. Torosyan'ın, Lawrence'ın kendisiyle veya şahsiyetiyle değil yazdıklarıyla bir didişmeye giriştiğini düşünmeliyiz. Dahası Lawrence'ın yazdıklarıyla Torosyan'ın hatıratı arasında birebir örtüşmeler vardır. Kısaca, Lawrence'ın *Bilgeliğin Yedi Sütunu*'nun, Torosyan'ın başlıca kaynaklarından biri olduğu konusunda elimizde yeterince metinsel kanıt vardır. *Bilgeliğin Yedi Sütunu*'nun Amerikan okuyucusuyla ilk buluşma yılı 1927. İlginç bir tesadüfle Liman Paşa'nın hatıratı da İngilizce olarak Amerika'da yine aynı yıl, 1927'de yayımlanıyor. Wavell'ın *Filistin Muharebeleri* adlı kitabının ortaya çıkış yılı da 1928. Askerliği sevdiğini söyleyen, askerî konularda lejyonerlere konuşmalar yapan Torosyan'ın, tabii ki başka kaynakların yanı sıra, bu üç kitabı okumuş olduğunu sanıyorum. Torosyan'ın metninde olayların ana hatlarıyla akışını bu kaynaklardan aldığını gösteren yeterince belirti olduğu gibi, bu şekilde düşünmeyi haklı çıkarabilecek bazı küçük noktalar da vardır. Mesela, Torosyan, İngilizce yazmasına karşın "Şerif" sözcüğünü Almanca bir kaynaktan aldığını ima edercesine "Scheref" şeklinde yazmaktadır. Aynı sözcük, Liman von Sanders'in hatıralarında da buna yakın bir

şekilde "Scherif" olarak geçiyor.[420] Daha önemlisi, Sanders'in 14 Temmuz'daki taarruzundaki Osmanlı birliklerinin tutumunu eleştirisi Torosyan'da yankılar bulmuştur.

İngiliz kaynaklarının "Achi Baba"sının Torosyan'ın elinde nasıl "Ashji Baba" haline geldiğini ayrıntılıca gördük. Çanakkale Cephesi anlatımına, özellikle başlarda, Müttefik donanmasının harekâtını anlatırken oldukça ihtimam gösteren Torosyan'ın dönemin İngilizce literatürünü görmeksizin yazdığını asla düşünmemek gerekir. Sir Ian Hamilton'ın *Gelibolu Günlüğü*, 1920 gibi erken bir tarihte yayımlanmıştı.[421] Torosyan ile Komodor Keyes'in görüşleri arasındaki bazı örtüşmeleri gördük. Daha doğrusu, Torosyan'ın Keyes'in görüşlerinden mülhem olarak nasıl bir alt-plan yazdığını gördük. Keyes'ın anıları da 1934'te yayımlanmıştı. Compton Mackenzie'nin meşhur *Gelibolu Hatıraları*'nın ilk basım tarihi de 1929.[422] Irak Cephesi derseniz, Sir Charles Townshend'in savaş hatıratı 1920'de yayımlanmıştı.[423]

Kısaca, Torosyan veya bir başka yazar için 1920'lerde gayet geniş bir I. Dünya Savaşı külliyatına ulaşmak mümkündü. Torosyan'ın Lawrence gibi bazılarını okumuş olduğuna kesin gözüyle bakılabilir. Diğerleri için, belki Keyes, Sanders ve Wavell bir nebze hariç tutulmak üzere böyle bir kesinlikte iddiada bulunamam. Philadelphia'da Torosyan'ın okuduğu kitapların bir şekilde kaydını hâlâ saklayan bir kütüphaneden kesin kanıt elde etmek gerçekten de hoş olabilirdi. Orası başka mesele ama burada, tabii ki bir olabilirlikten, Torosyan'ın bunları okumuş olma ihtimalinden söz ediyorum.

Torosyan'ın bunları veya savaş tarihi, savaş ve cephe hatıratı türlerindeki benzer metinleri nasıl okuduğu konusunda ise elimizde oldukça sağlıklı yorum yapmamıza izin verecek denli malzeme var. Hepsi de Torosyan'ın kendi metninden geliyor. Torosyan'ın bu metinleri okuyup öğrendiklerini düz bir şekilde aktarmadığını artık biliyoruz. Bu durumu acaba nasıl açıklamalıyız? Daha ziyade tarihî roman yazarlarının okuduğu gibi okumuş olmalı. Belirli bir konuda kendisini bilgilendiriyor. Diyelim ki birlik numaraları, coğrafya, komutanların adları, önemli savaşların

420. Mesela bkz. Sanders, *Five Years in Turkey*, s. 304.

421. Sir Ian Hamilton, *Gallipoli Diary*, New York, George H. Doran, 1920. 2 cilt.

422. Compton Mackenzie, *Gallipoli Memories*, Londra, Cassel and Company, 1929.

423. Sir Charles V. F. Townshend, *My Campaign in Mesopotamia*, Londra, Thornton Butterworth, 1920.

tarihleri gibi konuları yaptığı okumalardan öğreniyor. Sonra kendi metnini yazmaya başladığında bu öğrendiklerini kurmacaya yediriyor. Yazarken tarihî bilgiye çok da bağlı kalmak gibi bir sıkıntısı yok. Kurgusu bir birlikten alınıp başkasına verilmesini gerektiriyorsa öyle yapıyor.

Tuhaf isimleri aklında tutamayıp, karmaşık askerî operasyonları yetersiz olarak anlayıp, aklında kaldığı gibi aktardığı haller tabii ki var. Yani bazen öğrendiklerini bilinçli bir şekilde, kendi kurgusunun gereği olarak değil, bilinçsiz bir şekilde, elinde olmadan eğriltiyor. Hatıratında bu türden bilinçsiz hata veya yanlış türünden pek çok unsur olduğu muhakkaktır. İnsan kurmaca da olsa mesela, Ed-Damiye Köprüsü'nü neden "Endamen" yapsın ki? Fakat, ben işin bu tarafına çok önem de vermiyorum.

Bazense okuduğunu aynen yeniden üretemediği veya yeniden anlatmayı beceremediği için değil, daha güzel, daha iyi, daha okunabilir bir metin kaleme aldığını düşünerek öğrendiklerini bilinçli olarak eğriltiyor. Tüm tarihî kurmaca yazarlarının yaptığını yapıyor, kendisini kayıtla kuyutla sınırlamak, elini kolunu bağlamak yerine, ontolojik anlamda kendi özgürlük alanını genişletiyor. Mesela, arkadaşı olan, Osmanlı ordusundan Arap İsyanı'na katılan Arap subayı rolündeki kahramanım kolaylıkla gerçek hayattaki adı olan Nuri es-Said olarak sunabilecekken, bunu yapmak çocuk oyuncağı iken yapmıyor. Benim hazzettiğim bir tarz değil ama pek çok kurmaca yazarının yaptığını yapıyor. Kurgudaki karakterini, bu arada kendi kurgusundaki Torosyan karakterini, gerçek yaşamdaki prototipleri üzerinde şekillendiriyor. Kısaca "gerçek hikâye" diyebileceğimiz bu türde kalem oynatmayı seçiyor.

Bazı karakterlerinin gerçek hayatta birer prototipleri olsa bile onların ismini neden kullanmadığı sorusuna gelince; Torosyan, kurgusunda herkesin malumu olan gerçek karakterlere isimleriyle yer vermemiş değildir. Bunu da deniyor. En az ikna edici karakterler, en kâğıttan figürler de bunlar. Torosyan'ın "Enver Paşa"sının en ufak bir ikna ediciliği var mı? Hele, Torosyan'ın birer figüran rolünü münasip gördüğü Liman ve Goltz Paşalar? Torosyan, bu herkesin bildiği, ukala takımının her an "ama olur mu?" diye yaptıklarına itiraz ederek güzelim hikâyelere limon sıkabileceği türden karakterlerin metin içinde ne kadar cansız, ne kadar eğilip bükülmez olduklarının farkına varmış olmalıdır.

Ne yapıyor Enver Paşa, Torosyan'ın metninde? En fazla kendisinin bir mukallidini oynuyor. Ama yine Enver'dir, yine Harbiye Nazırı'dır. Yapabileceklerinin, daha doğrusu Torosyan'ın ona yap-

tırabileceklerinin bir sınırı var. Şöyle ifade edeyim, kurgusal Torosyan, Enver Paşa'nın evinde de Muharrem'in adsız Paşa babasının sarayında kaldığı gibi teklifsiz kalabilir, altı yıl boyunca kendi ailesinin yanına bir kez bile gitmeksizin Enver'in konağında yaşayabilir miydi? Keza, ilk kez karşılaştığı Nuri es-Said'in evine de Nuri Yusuf'un evine gittiği gibi gidebilir miydi? Enver Paşa'yı da Cemile veya Muharrem gibi kurgunun gerektirdiği şekilde, canı istediği noktada öldürebilir miydi? İşte yazarken, belki de hayatındaki ilk ve son kurgu denemesini yaparken bu "sorunun" farkına varmış ve kendince bir çözüm olarak "Nuri Yusuf" karakterini yaratmıştır. Kimse, Nuri Yusuf'tan gelen mektubun hesabını sormaz ama Nuri es-Said imzalı iki mektubu, eserinde biraz zor yayımlardı. Baksanıza, gerçek adıyla sahne alan Liman Paşa, metinde bir kez daha burnunun ucunu bile gösteremiyor. Talat Paşa, Prens (Kral) Abdullah gibi gerçek karakterlerden sadece gıyaben bahsedilebiliyor. Emir Faysal, hatta Lawrence gibileri ancak uzaktan seyredilebiliyor.

Severiz yaralı kahramanları

Bir başka dikkatimi çeken nokta ise Torosyan'ın hemen her çarpışmadan sonra yaralanması. Çanakkale'de 25 Şubat'ta bir kez, 18 Mart'ta ikinci kez olmak üzere iki kez yaralanıyor, Romanya'da yaralanıyor, Irak'ta elinden yaralanıyor, Şam'da suikastçılar tarafından kolundan yaralanıyor. Hep hafifçe yaralanıyor. Kurşun veya şarapnel sıyırıp geçiyor. Ama yaralanıyor. Ortalıkta bol kan görüntüsü oluyor. Kurşun veya şarapnel bulamazsa gidip parçalanmış mermilerin sivri uçlarına basıyor da yine kendini yaralamayı başarıyor. Enver Paşa, verdiği tasdiknâmede bu yaralanmaların, Çanakkale'de olanlardan birini tasdik ediyor. Metne gerçek dünyadan bazı unsurlar karıştırılmış olmasına rağmen temel olarak bir kurmaca metni olduğunu teşhis ettikten sonra sorabiliriz sanıyorum: Neden acaba? Gerçek Torosyan'ın, kurmacanın kahramanı Torosyan'a garezi ne ki bu kadar sık yaralıyor onu? Kritik kelime şu yukarıda başka bir bağlamda kullandığım "kahraman" kelimesi mi? Kahraman dediğin yaralanmazsa olmaz mı? Torosyan kendisini bir savaş kahramanı suretinde inşa etme mücadelesi esnasında bu "gaziliğe" ihtiyaç mı duyuyor?

Belki. Belki bir defa olan bir hadise olsa, üzerinde pek fazla düşünmeksizin bu kadarlık bir açıklamayla yetinebilirdik. Torosyan açısından da daha ikna edici olurdu. Ama bu kadar tutarlı bir şekilde hafif ama bol kan üreten yaralanmalar hakika-

ten de tuhaf duruyor. Bence, Torosyan, hatıratında sadece Baron Munchausen'e taş çıkarmakla kalmıyor, her sözüne inanılası müthiş Baron'un adıyla anılan Munchausen sendromundan muzdarip de olabilir. Kendi bedenine bilinçli olarak bir zarar vererek veya vermiş gibi yaparak ilgi ve sempati toplamaya çalışıyor. Ayrıca, yapsın canım, sorgulamak kimin haddine, nihayetinde bunları kurgusal bir metinde yapıyor. Gerçek hayatta yapmasından daha sağlıklı olduğuna hiç kuşku olamaz. "Vekâleten Munchausen olmasından da daha iyidir" diyecektim ama galiba metninde onu da yapıyor. Elinden ne Muharrem, ne Cemile kurtuluyor çünkü.

Bilmem fark ettiniz mi Torosyan'ın bütün kahramanlık pasajları hep Osmanlı ordusunda bulunduğu sıralara denk geliyor. Hatta bir kez Çanakkale'de kahraman olarak kendisini kurduktan sonra hep o sermayeden yiyor. Bütün toplum haberdar gibidir bu kahramanlıktan. Tabii, gerçekten de dediklerini yapmış olsaydı, üç düşman gemisini batırsaydı, dediği boyutlarda olmasa bile savaşın ortasında kahraman ihtiyacı içinde olan her toplumda olduğu gibi namı biraz yayılırdı herhalde. Fakat, biz artık bu kahramanlık anlatımlarının gerçeklikle ilgisi olmadığını biliyoruz. Dolayısıyla haddinden fazla patetik ama sadece "Türkler" ve bir ölçüde de onların müttefikleri nezdinde mi kahraman olmak istiyor? Hatırlayacaksınız, Osmanlı mütteffikleri de Torosyan'a kendi çaplarında gösteriler düzenlemiş, madalya vermek için kuyruğa girmişlerdi. Gerçi, hatıratının başındaki biyografik notta İngiltere ve Fransa tarafından da madalyalar aldığı söylenmişti ama metnin içinde buna dair tek kelime yoktur. Ne zaman, hangi aşamada almış? Ne madalyası almış? Bu kadar mı önemsizdir bu iki "emperyalist" devletten madalya almak?

Ama, Enver'in tasdiknâmesi öyle mi? Adıyla sanıyla Harp Madalyası'na nail olduğunu tasdik ediyor noter Enver. Dolayısıyla sormaya hakkımız var: En fazla Osmanlı toplumu içinde mi tanınmak ve statü peşindeydi Torosyan? En çok, onlar tarafından mı beğenilmek, sevilmek istiyordu? Cevabımız evetse, kurgusal Torosyan'ın belki de Gerçek Torosyan'ın yaşadığı birtakım kimlik parçalanmalarından, kimliğine karar verememesinden, hatta kimliği bırakın, 19 Eylül 1918 gününe kadar Osmanlı ordusunda kaldığına göre, tarafına kolay kolay karar verememesinden söz edebiliriz. Kurgu veya değil, Nuri Yusuf da, Nuri es-Said de, Cafer el-Askeri de, hatta Şerif Faysal da benzer sorunlar yaşamışlardır herhalde. Kendilerine bir yanlış yapıldığını düşünen ve bu yanlışın intikamını almaya çıkan bu insanlar, Torosyan'ın defa-

larca belirttiği gibi, o intikamı aldıklarında aniden yeni bir kimliğe mi kavuşmuşlardır? Yoksa intikam gittikten sonra baki kalan bir kimlik olmuş mudur, eski kimliklerinden bir şeyler kalmış mıdır? Bu sorunun kolay bir cevabı olmadığını biliyorum. Sadece, Osmanlı sonrasındaki eski Osmanlı seçkinleri ve toplumları hakkında pek çok araştırma yapılmasına gerek olduğunu not etmiş olayım.

Öte yandan, Torosyan'ın 19 Eylül 1918'e kadar Osmanlı ordusunda kalışını uzatmasına başka bir açıklama da getirilebilir. Hani, ailesine olanlardan dolayı çok uzun süre intikam düşleri kuruyor ama neredeyse son güne kadar Osmanlı ordusunda kalıyor ya. Bunun son derece basit bir nedeni daha olabilir. Torosyan, okuyucusuna Osmanlı tarafından bakarak bir hatırat yazmaya söz vermişti. Başka türlü kitabının başlığına neden "Türkiye ve müttefiklerinin beş cephesi" türünden bir bilgiyi koysun? Ama, diyelim ki Şubat 1916'da ailesinin tehcir edildiğini öğrendikten sonra Osmanlı ordusundan ayrılsa, dört yıllık savaşın sadece yarısını hatta ancak üçte birini anlatmış olacak. Oysa, o tüm cepheleri sonuna kadar anlatmak istiyor. Kim böylesine bir kahramanlık öyküsünün yarıda kesilmesini ister?

Tabii ki Torosyan'ın kahramanlığı derken savaştaki fizikî yetkinlikten söz etmiyorum, toplum tarafından onaylanan, beğenilen, aslanlaştırılan bir kahramandan bahsediyorum. Sanırım bu, kurguda olsun gerçek hayatta olsun Torosyan için önemliydi.

Araplarla birlikteyken sadece duygusuz ölüm makinesi söylemi var. Nasıl kesip biçtiğini anlatıyor ama hiç kahramanlığından bahsetmiyor. Modeli Lawrence kadar olsun Arap kahramanlığına da gönderme yok. "Temiz çöl çocukları" birtakım "soylu vahşiler" yerine Torosyan'ın intikam planlarında figüran olan "esmer, haydut kılıklı adamlar" hâkim söylemine. Aynı şekilde Ermeni Lejyonu'nda ve sonra Ermeni gönüllüsü olarak Kilikya'da bulunduğu dönemi anlatırken de sonlara doğru hafif tertip bir ölüm makinesi söylemi geliyor; Torosyan artık adam öldürmekten usanıyor ise de bir kahraman değildir artık. Hele başlarda ölüm makinesi filan da değildir, muhafızdır, nöbetçidir. Niye? Araplar sonra da Ermeniler arasında kahramanın, kahraman olduğunu tasdik edecek bir Enver Paşa muadili mi yoktu? Emir Faysal'ın madalya bastıracak fırsatı olmamış ise de bir kâğıt parçasına bir şeyler de mi çiziktiremezdi? Hele ki kalem Yazar Torosyan'ın elindeyken bunu yapmak çok mu zordu? 6.000 süvariyle 7. ve 8. Osmanlı ordularını ezip dağıtmış olan bir Torosyan kahraman değil de kim

kahraman olacak? Öyle anlaşılıyor ki Yazar Torosyan, Kurgusal Torosyan'ın kahramanlığının bir de Faysal tarafından tasdik edilmesine lüzum görmemiş.

Burası önemli bir ipucu verebilir bize. Bu kahramanlık ve kendine perestiş kısmının senaryolu bir metin üretmekten de öte tam bir fabrikasyon olduğuna hiç şüphe yok. Torosyan, neden Ermeniler arasında kendisini bir kahraman olarak kurgulamadı acaba? Sanırım buna bir cevap verebilecek durumdayız. Eğer öyle yapsaydı, kitabı Amerika'da yayımlandığında Ermeni diyaspora cemaatinde ciddi tepki çekerdi. Lejyonerlerin toplantılarında konuştuğunu biliyoruz. Kilikya'da tek başına bulunmadığına göre, etrafındaki insanlarla ortak bir geçmişi paylaştığına göre, Kilikya için zırhlı batırma veya 6.000 Arap süvariye karşılık gelebilecek bir hikâyeyi anlatamazdı. Anlatsa kolayca yalanlanırdı. Dolayısıyla Kilikya için anlattıkları birden pek domestik bir ölçeğe düşüyor. Ya 50 askere, ya 40 kişilik müfrezeye ya da 15 kişilik çeteye razı olmak durumunda kalıyor. Yaptığı işler de bir yerde nöbetçilik veya muhafızlık yapmak gibi o derece sıradan işler haline geliyor. Sahi Fransızlar, bu usta topçuyu niye jandarma müfreze komutanı olarak istihdam ediyorlar ki?

Ermeniler arasında bir nebze olsun inanılırlığını muhafaza etmek için savaş ve olağanüstü kahramanlık anlatamayacağı için önünde açık duran bir patika Ermeni davasına ne kadar hizmet ettiğini anlatmak. Buna kimse itiraz etmez. Bu bağlamda savaşçı-kahraman değil örgütçü rolünü öne çıkarması önemli olabilir. Ermeni Ulusal Birliği'ne gidip oradakilerle tartışması, Amerika'daki Ermeni çevresi için olağanüstü bir şey değildir. Çeşitli örgütlere bağlı, tek bir hiyerarşik düzen içinde hareket etmeyen, birbirleriyle yatay ilişkiler içinde olan bu grup içinde, aynısını yapan, davanın başarıya ulaşması için o değil de bu yöntemin izlenmesi gerektiğini ileri sürenler muhakkak olmuştur. Diyasporada bile hâlâ hangi taktiğin hangi yöntemin daha çok başarı getireceğini tartışmaya devam eden kapalı ama informal bir grup içinde Torosyan'ın kendisine bir prestij sağlaması da ancak bu örgütçülük dolayımıyla olabilirdi. Dikkat edilirse, bu Kilikya cephesinde fantastik olana geçiş yaptığı nokta çetesiyle birlikte dağlara çıktığı nokta. Çöl, nasıl önce Lawrence'ı sonra Torosyan'ı özgür kıldıysa, dağlar da aynı işlevi görüyor. Ne yapsın yani adamcağız? "Gurlek" Boğazı'nı kapatarak Kemalist çeteyi imha etti diye komşu köyün muhtarından tasdiknâme alacak değil ya. Etti işte. İnanmıyor musunuz siz?

Metinden giderek yazarı bulmak

Peki, biraz da başka düzlemlerde devam edelim. Nasıl bir insandır Yazar Torosyan? Siyasî görüşleri ne yoldadır? Dünya görüşü nedir? Dindar mıdır? Kiliseyle arası nicedir? Paraya karşı tutumu nasıldır? Varsayalım ki Torosyan diye bir yazar kişi yok. Yazdığı metin de anonim. Biz yine de metinden giderek yazarı biraz olsun buluruz her halde diye düşünüyorum. Çalıştığım üniversitelerde yirmi yıla yakın bir süredir "Osmanlı Kronikleri" adlı bir ders veriyorum. Bazen anonim metinlerle de uğraştığımız bu derste, anonim olsun veya olmasın öğrencilerimden metne şu soruları sormalarını hep isterim: Yazar kimdir? Erkek midir, kadın mıdır? Cinsiyeti nedir? Asker midir, kâtip midir, din adamı mıdır? Mesleği nedir? Etnik ve dinî aidiyetleri nelerdir? Metni yazdığı zaman dilimi nedir? Metni yazdığı sırada kaç yaşındadır? Metnini kimler için yazmıştır? Metnini kimlere karşı yazmıştır? Kimler yazarın kahramanlaştırdıklarından, kimler şeytanlaştırıp yerdiklerindendir? Başka sınavlarda da bir yazarın metninden genişçe bir alıntı yapıp, dil özelliklerinden dolayı çoğu şeyin hemen anlaşılmasını engellemek için İngilizceye çevirip yukarıdaki soruları sorduğum ve cevap beklediğim olmuştur. Yazarı daha önce hiç okumamış da olsa konu hakkında bilgisi olan öğrencilerimin tahminlerini, akıl yürütmelerini okumak hep eğlenceli ve bazen de çok öğretici olmuştur.

Varsayalım ki biz bu kadar sayfadır metnini anlamaya çalıştığımız Torosyan hakkında, adı dâhil hiçbir şey bilmiyoruz ve bu ve benzeri nice soruları metne tevcih ediyoruz. Daha doğrusu metni okuduk çok şey biliyoruz ama bilmezden geliyoruz, yazarın söylediklerini de eleştiri süzgecinden geçirmeksizin gerekli olarak doğru kabul etmiyoruz. Hayır, daha baştan *a priori* olarak bir inanmazlık ve inkârcılık içinde değiliz. Bilâkis, günlük hayatta olduğu veya olması gerektiği gibi "beyan esastır" diyerek en başında yazara inanmayı seçtik. Fakat dedikleri doğru olduğu takdirde mevcut bilgimizle yani metin dışından gelme başka bilgilerimizle ortaya çıkan çelişkileri asla göz ardı etmiyoruz.

Evet, bunlar ve/veya benzeri sorularla donanmış olarak metni okumaya çıktık ki o metni daha iyi değerlendirelim ve anlayalım. Metin anonim olsaydı ve yazar kendi hakkında hiçbir şey söylemeseydi bile bazı noktaları anlamak çok kolay olurdu. Mesela, bu bir kadın tarafından üretilmiş bir metin olamazdı. Bunun için "ordudaki kariyerini" bile dikkate almaya gerek yok. Mahallesinde askercilik oynadığını anlattığı o birkaç satır kâfi olurdu.

Meslekten asker olduğuna dair de çok ciddi şüphelerim var fakat en azından topçu subayı olmadığını, öyle bir eğitim görmüş olamayacağını da herhalde bu işin uzmanı olanlar hemen anlayacaktır. Ben de anladım ama biraz vakit aldı. Din adamı olmadığı ise aşikâr. Bedenî güç sarfını gerektiren herhangi bir mesleği de olamazmış gibi. İlginç ama memur olduğunu da sanmıyorum. Belirli bir tahsili olduğu açık ama profesyonel bir yazar olmadığı alenen ortada. Çok fazla "sandığımın" farkındayım, daha fazla ilerlemeden buraya kadar neyi niçin sandığımı bir miktar açıklamak isterim.

Din adamlığını bir kenara bırakın, dindar biri olduğuna bile bin şahit ister. Bu satırları yazdıktan sonra metni bir kez de bu gözlerle okuyup sağlamasını yapacağım ama herhangi bir şeyi Tanrı'dan bildiği gibi bir izlenim kalmamış aklımda. Dua ediyor mu, ondan bile emin değilim. Her hâlükârda Tanrı'nın merkezi bir yer aldığı bir metin değil bu. Tabii ki Ermeni ve Hıristiyan olduğunu her yerde söylüyor ama Hıristiyanlık onun için nasıl bir değeri haizdi, bunu metinden anlamak zor. İlginç, papazlardan hiç bahsetmiyor. Herhangi bir kilisenin eşiğinden adımını içeri atmış değil.

"Orduda" ki yıllarını mühtedi bir Müslüman olarak geçirdi deseniz, bu Müslümanlığın da, eğer öyleyse, Torosyan'ın eğnine çok sathî oturduğunu söylemeliyiz. Ne tekkeye gidiyor ne camiye. Camiye girdiği tek bir sefer var. O da hoca kılığındaki Mardig'le birlikte cahil köylüleri kandırmaya çıktıkları zaman. Papazlara göre hocalar daha şanslı mı bilmem, ama onlardan bahsettiği zaman, hep olumsuz olarak bahsediyor. Osmanlı toplumundaki fanatikliğin kaynağı bu "müezzinler"dir, Beyazıt'ta Emin Bey'in kıraathanesindeki hocalardır. Kısaca, Torosyan'ın metninde herhangi bir ruhaniyet izi görünmüyor. İnsanların din konusundaki tavırlarıyla, aptallığıyla alay eden bir metin var elimizde. Bu anlamda Torosyan'ın materyalist dünya görüşünü benimsemiş, ilerlemeci, modernist, pozitivist bir yazar olduğunu söyleyebiliriz. Doğru, kiliseye ve/veya papazlara, ruhbanlara doğrudan bir eleştirisi yok, bu Amerika'daki okuyucu katmanlarından biri olan Ermenilerin çoğunun tepkisini çekerdi fakat din hakkındaki görüşlerini bizlere Müslümanlık üzerinden, müezzinler, hocalar üzerinden duyurmaya çalışıyor gibidir.

Torosyan'ın memur olmadığını sandığımı yazdım yukarıda. Bundan, sivil veya asker, kâtip, sekreter, bürokrat, her neyse, özel sektörde veya kamuda maaşlı bir kişi olmamasını kastediyorum. Kap-

sayıcı olduğu oranda yanılma payını da arttıran bir iddia olduğunun tabii ki farkındayım. İnsanların paraya karşı olan tutumlarının meslekleriyle muhakkak ki bir alakası vardır fakat bu konuda mutlak çıkarımlar yapmanın da yanıltıcı olacağını kabul ederim. Yine de bir miktar hatırat metni okumuş ve çeşitli meslek gruplarından insanların hatıratını okumuş bir araştırmacı olarak genelleme yapmama izin verin. Maaşlı ve tabii ki eli biraz kalem tutan insanların bıraktığı "ben-metinleri"nde o kısıtlı paranın nasıl harcandığı konusunda o kadar çok veri var ki Torosyan'da bu konuda kelime bile edilmemesini çok sıradışı buluyorum.

Ne alınan ilk maaşın kaç kuruş olduğu, ne yenilen bir yemeğin kaça mal olduğu, ne sıkışınca bir dosttan alınan borca gönderme var bu metinde. "Canım asker adam, ekmek elden su gölden" denebilir tabii ama; 1- Diğer asker anılarındaki para ilintili göndermeler (mesela, devletin verdiği üniformayı beğenmeyerek daha şıkını diktirmenin kaça mal olduğu gibi) ve 2- Torosyan'da kışla dışında kesinlikle para harcamayı gerektiren durumların bolluğu, bizim bu yorumu haklı görmememizi sağlayabilir. Torosyan mesela, cepheden İstanbul'a gelince en lüks otellerden birinde kalıyordu. Bunu da mı ordu veriyordu?

Velhasıl, maaşlı bir asker olması icap eden Torosyan, harcamaları açısından bu para konusunu metninde tamamıyla yok saymış. Gerekirse kendisi başkalarına yardım amaçlı birkaç kuruş veriyor o kadar. Ailesinden gelen veya ailesine gönderdiği bir para da yok. İnsanın kısıtlı maaşını nasıl üleştirip harcayacağını düşündüğü bir dünyayı bırakın, paranın hiç geçmediği bir masal evreninde gibi hissediyoruz kendimizi Torosyan'ı okurken. Muharrem'in evi kendi evi gibidir, babası kendi babası makamındadır, orada para tabii geçmez. Ama Torosyan, gerek Garabet'in gazinosunda olsun gerek başka yerlerde olsun yer içer, fakat para vermez. Gerçi ona ziyafetler çekenlerden bazıları Annik/Fahriye gibi, Şam'daki tüccar/İttihatçılar gibi veya Kilikya'daki köy muhtarı gibi aslında Torosyan'ın kuş canının peşindedirler. Ev, şekerlemeden yapılmıştır ama içinde çocuk yiyen bir cadı vardır. Eh, Torosyan da, yer, içer ve vuruşarak kaçar. Macera dediğiniz de ne ki? Özellikle askercilik-kahramancılık oynayan çocuklar için?

Yukarıda, Torosyan'ın dünya görüşünün materyalist olduğunu düşündüğümü söyledim. Acaba siyasî fikriyatı konusunda da daha belirli bir şeyler söylemek mümkün mü? Metnin içinde üç ayrı noktada, girişinde, Çanakkale'yi ve Kilikya'yı anlatır-

ken Torosyan'ın anti-emperyalist bir tavır takındığı görülüyor. Torosyan'ın anılarını kaleme aldığı dönemde ölmekte olan bir düzen varmış. Bu düzendeki çok önemli görünen devlet adamları, "yabancı para emperyalistlerinin" yönettiği o dünyada onların basit aletleriymiş. Belki de yine bir alıntı yapmalıyız:

> Onlar o adamlardı ki yabancı emperyalist düzenekleri babamın, annemin katledilmesiyle, yüzbinlerce, milyonlarca yurttaşımın katledilmesiyle sonuçlandı. Onlar miraslarından mahrum edilenlerin ihanetçileriydi. Ve onlar da benim halkımın bir zaman mahkûm olduğu gibi geçip gitmeye mahkûmdular.[424]

Torosyan, aynı yerde, Lawrence'dan bahsederken kendisini de işin içine katarak "Bizim Britanyalı emperyalist efendilerimiz" nitelemesini kullansa da Ermenilerin öldürülmesindeki gerçek suçluların bu emperyalistler olduğuna emindir. Geçmişle bir hesaplaşma yapmış ve bu kanaate ulaşmıştır. Yine alıntı yapalım:

> Bir zaman oldu ki Türklerin ebeveynimin katilleri olduğuna ve zalimliklerinin kız kardeşimin ölümüne neden olduğuna cidden inandım. Fakat şimdi, yabancı emperyalist ulusların herhangi bir başkası da olabilirdi ama İngiltere ve Fransa'nın gerçek katiller olduğunu biliyorum. Türkler Yabancı Emperyalizminin aletlerinden başka bir şey değildi.[425]

Çanakkale'yi bilerek almayan da bu yabancı emperyalistler. Kilikya'da Türkler ve Ermenileri birbirine karşı oynayan da onlar. Halklar arasında sorun çıkaranlar veya mevcut sorunları körükleyenler de onlar. Hesapçılar, samimi değiller, verdikleri sözleri tutmuyorlar.

Bu noktada artık Torosyan'ın epeyce sola çeken bir söylemi olduğunu hatta belirgin olarak Bolşevizm'e yakın durduğunu söyleyebiliriz. Benim yorumlarımdan ziyade, kendi ifadeleri daha aydınlatıcı olacaktır:

> Özerklik için umutsuz arzularımızda önce emperyalist Rusya sonra emperyalist İngiltere ve sonunda da emperyalist Fransa tarafından kandırıldık. Fakat ulusal isimlerin önemi yoktur. Amaç ve uygulamada yabancı emperyalizmi sadece yüzeyde değişir, özünde namus-

424. Torosyan, İngilizce, s. 19 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 98.

425. Torosyan, İngilizce, s. 19 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 99.

suz ve tamamen iğrenç kalır. İsyan etmemiz için bize baskı yapan yabancı emperyalistler ve ulusal hevesler üstteki değirmen taşıydı, alttaki taş ise *sömürülen Türk kitleleriydi* ki aşırılıklarını liderleri kışkırtıyordu. Bu demagoglar, onların perişan hallerine kafalarının takılmasını engellemek için Ermenileri yem olarak kullanıyor ve onların dinsel gayretlerini ve fanatikliklerini heyecana getiriyorlardı. Sonunda Türkler isyanımızın devam eden tehdidinden umutsuzluğa düşüp kendilerinin Ermeni meselesini Dünya Savaşı'nın büyük katliamlarıyla kesin olarak çözmeye karar verinceye kadar imkânsızca fantastik milliyetçi hevesler için kışkırtıldık.[426]

Torosyan'ın Ermeni meselesi hakkındaki çözümlemeleri bugün çeşitli mahfillerde beğenilir mi bilmem ama dedikleri açık değil mi? Üstteki değirmen taşı olan yabancı emperyalistlerin baskısı ve Ermeni milliyetçi hevesleriyle alttaki değirmen taşı olan sömürülen Türk kitlelerinin arasında kalan Ermeni halkı emperyalizmin değirmeninde öğütülüp gitmiştir. Yani, burada da ezilen kitlelerin katliamlardan sorumlu olamayacağı düşüncesi işleniyor ki Torosyan'ın anti-emperyalist duruşuyla uyum içinde bir analizdir bu.

Bu solcu-devrimci tavrı Torosyan'ın Kilikya'daki zengin Ermeni işadamları eleştirisinde de görmek mümkün. Torosyan, diplomasiye, uluslararası antlaşmalara güvenmeyecek kadar deneyimli bir kişidir. Onlar ise kendi çıkarlarından başka bir şey düşün(e)meyen birtakım burjuvalardır. Üstelik siyasî ve askerî işlerde cahildirler. Ermeni toplumunda onların lafı geçiyordur ama aslında Torosyan'ınki geçmelidir. Kısaca, yazarımız iktidara veya en azından kamu işlerinde sözünün dinlenmesine de taliptir.

Burada, küçük bir parantez açayım ve kitabını yayımladığı 1947 yılında Torosyan'ın kapitalist sistemden çok memnun olmayan bir göçmen olduğunu, malî açıdan da çok başarılı olmuş olamayacağını düşündüğümü belirteyim. Neden böyle düşündüğümü de söyleyeyim. Torosyan, 1947'de Amerika'da zenginleşmiş

426. Torosyan, İngilizce, s. 21, "The foreign imperialists tormenting us to revolt and national aspirations were the upper millstone, the lower was *the exploited Turkish masses* who were incited to their excesses by their leaders, demagogues who tried to keep their minds off their miserable lots by Armenian baiting and by the excitation of religious fervor and fanaticism." Vurgu benim ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 100. Türkçesi yine oldukça serbest bir çeviri anlayışını izlemiştir. "Bir yanda, bizler üzerimizdeki milliyetçi emellerin ağırlığı altında ezilirken, diğer yanda, *yöneticileri tarafından sömürülen Türk halkı* kışkırtılarak aşırı uçlara doğru yönlendiriliyordu. Demagoglar, Ermenileri yem olarak kullanarak dini duyguları ve fanatizmi körüklüyor ve *bu gariban kalabalığın zihnine hükmetmeye çalışıyordu.*" Orijinalinde Türk halkının yöneticileri tarafından sömürüldüğü söylenmiyor. Demagoglar da gariban kalabalığın zihnine hükmetmeye çalışmıyor, sömürülen Türk kitlelerinin dikkatini başka yöne çekiyor.

bir diyaspora üyesi olsaydı yine de bu anti-emperyalist tutumları takınır veya zengin Ermeni işadamlarına ettiği lafları eder miydi? Aynı şekilde, hatıratının birinci bölümünün sonunda ağabeylerinin Amerika'ya gidişini anlatırken "o zamanlarki efsanevi bolluk diyarı"[427] gibi bir laf kullanıyor. Demek ki hiç olmazsa kitabını yazdığı sıralarda bir hayal kırıklığı içindedir.

Bu arada hazır değinmişken Torosyan'ın kendi milliyetçiliği hakkında da bir şeyler söyleyelim. Kendisini de işin içine katarak yaptığı yukarıdaki gibi çözümlemelerden kolaylıkla anlaşılabileceği üzere Torosyan'da milliyetçi bir taraf kesinlikle vardı. Fakat dönemine göre ırkçı bir tavır içinde olduğunu söylemek kolay değil. Türkler veya başka bir grup insan için bugün kullanılsa rahatlıkla ırkçı sayılabilecek söylemleri kendi döneminin başat biyolojik-genetik ırkçılığı yanında zemzemle yıkanmış sayılır. Türkler, zalim, barbar vesaire her şey olabilirler ama böyle yaratıldıkları için, yapıları gereği böyle değildirler. Kötü bir hükümet, demagog yöneticiler ve din adamlarının elinde kaldıkları, yaşam koşulları çok kötü olduğu, yabancı emperyalistler tarafından acımasızca sömürüldükleri için, cahil ve geri bıraktırılmış bir yığın oldukları için böyledirler.

Metinden yola çıkarak yapılabilecek çözümlemelerin bu kadarla kalmayacağı kolaylıkla tahmin edilebilir. Mesela Torosyan'ın ailesiyle ilgili pek çok bilgi var. Bunları, Yazar Torosyan'ı bulmayı umduğum bu kısımda değil de aşağıda, İnsan Torosyan'ı bulmaya çalışacağım bölümde ele almaya çalışacağım. Yalnızca metnin genel kurgusunu etkilediğini düşündüğüm bir husus var. Onu burada ele alabilirim. Torosyan, metninde babasından pek az bahsediyor. Sadece bir çiftçi olduğunu, Everek'te meyve bahçeleri bulunduğunu biliyoruz. Annesinden de fazla söz ediyor sayılamaz ama bütün metin boyunca Everek'teki anne figürünü okuyucusuna hep hatırlatacak şekilde yazıyor. Mesela, ailesinden haber almak istediği zaman hep annesine mektup gönderiyor veya telgraf çekiyor. Aynı şekilde memleket haberlerini de hep annesinden alıyor.

Ana-oğlun haberleşmesine tabii ki bir itirazım yok ama acaba babası neden var ile yok arasında bir yerde? Hatta hatırlayacaksınız, Vartuhi Hanım, imzasını hep "Varteh Torosyan" olarak atarmış. Son kez Everek'ten haber aldığında imza bu şekilde olmayınca Sarkis iyice şüphelenmişti. "Varteh" bana bir kadın isminden ziyade erkek adıymış gibi geliyor. Acaba, Sarkis Torosyan'ın ba-

427. Torosyan, İngilizce, s. 23. "...That then fabled land of plenty."

bası o sıralarda hayatta değil miydi? Başka ihtimaller de var tabii. Anne ve babası ayrı olabilir. Babası gurbette olabilir, Everek'te olmayabilir. Yahut, Everek'te olabilir ama Sarkis ile arası bozuk olabilir. Bunları bilebilmem mümkün değil. Sadece metinde dikkatimi çeken bir nokta bu, o yüzden vurguladım. Belki de dikkati çekecek hiçbir özelliği olmayan bir husustur. O ailedeki mesajlaşma işlerini Vartuhi Hanım üstlenmiştir.

Pek öyle olduğunu sanmıyorum. Hem de metinden dolayı sanmıyorum ki Yazar Torosyan ile de burası ilgilidir zaten. Muharrem'in babasını nedense fazlasıyla sahiplenmek istiyor Torosyan. Evin ikinci oğlu olduğunu vurgulamalar mı istersiniz, Paşa'nın Sarkis'i, sadrazama o şekilde tanıştırmasını mı istersiniz, Sarkis'in mitili o eve atmasını mı isterseniz, hepsi mevcut. Paşa'nın, Sarkis'in kendi çevresinin olanaklarıyla asla ulaşamayacağı bir hayatı, saray ve harem hayatını canım, hiç olmazsa gözlemleyebilmesi için icat edilmiş kurgusal bir karakter olduğunu kuvvetle düşünüyorum. Gerçek hayatta da bu karaktere prototip olabilecek biri var mıydı bilmiyorum. Paşa karakterinin bir gerçek çekirdeğine sahip olup olmaması ise aslında ikincil kalıyor. Daha önemli olan Torosyan'm bu karaktere atfettiği özelliklerdir. Soralım o zaman: Paşa, acaba, Sarkis'in sahip olmak istediği ideal baba mıydı? Gerçek hayatta bir nedeni olmalı ki böylesine aşikâr bir şekilde bir baba figürü arayışında olmalı diye düşünüyorum. Yoksa, kendisinin bir türlü olamadığı iyi, anlayışlı, zengin, hoşgörülü babayı Paşa'nın şahsında mı yansıtıyordu?

Peki, küçük bir toparlama yaparsak, Sarkis Torosyan, askerliğe düşkün, askerî konularda yazılmış özellikle hatırat türü kitapları okumayı seven, askerliği macera gibi gören, kendisini sürekli kan damlatan bir kahraman suretinde kurgulayarak insanların ilgisini, sevgisini, sempatisini çekmeye çalışan, hayatta gerçekleştirdiğini söylediği entrika planları sadece yazım planlarından ibaret bulunan bir yazardı. Baron Munchausen'in her anlamıyla hayrülhalefiydi. Kendi aklınca espriliydi, basit sürprizlere düşkündü. Fazla gelişmemiş bir mizah anlayışı vardı. Belirli bir eğitim görmüştü. "Bulundum" dediği yerlerin coğrafyası hakkındaki fikirleri pek mahduttu. Gözüyle görmediğini kitaplardan ancak bir noktaya kadar öğrenebilmişti.

Dediği gibi Arapça bildiğini sanmıyorum ama herhalde Ermenice, Türkçe ve İngilizce ve belki başka bir iki dil daha biliyordu. Türkçesi, çok kısıtlı sayıdaki Türkçe alıntılardan anlaşıldığı kadarıyla iyice paslı bir Türkçedir. Ayrıca, eğitimli birinin Türkçesinden

ziyade bir taşra Türkçesidir. Eğer Enver'in tasdiknâmesinin yazarı da Torosyan ise resmî kitabet dilinden bihaber olduğunu da çok rahatlıkla söyleyebiliriz. İngilizcesi ise sadece telaffuz, yazım hatalarını barındırmakla kalmıyor (Böyle onlarca hata tesbit ettim ama burada göstermekten sarfınazar ediyorum). Fakat, ciddi gramer ve anlatım sorunları olan bir İngilizceydi. Boston'daki yayınevinden doğru dürüst bir editörlük hizmeti almadığı anlaşılıyor.

Dindar bir yazar değildi. Materyalistti. Sıkı bir antiemperyalistti. Solcuydu hatta bir Bolşevik sempatizanıydı. 1940'ların Amerikası'nda "sömürülen kitleler" türü bir söylem kullanabiliyordu. Para denen el kiriyle kalemini kirletmedi bile. Paranın geçmediği bir metin yarattı. Kilikya macerasından sonra Ermeni milliyetçi hülyalarına itibar etmeyecek kadar realist oldu. Kişisel düzeyde duygularını iyi ifade edemediğini sanıyorum. Romantik hiç değildi. "Tesadüf" unsurunu fazlasıyla kullanan ve basit bir senaryosu olan bir metin yazdı. Kendisine yanlış yapılan bir gencin intikam peşinde koşarak güçlenmesi öyküsü diyebiliriz buna.

5. bölüm

Torosyan diye bir insan

Yazar Torosyan yazdığı metinle kaim ve ortada. Bu metnin bir "ben-metni" olmak hasebiyle aslında İnsan Torosyan'a ilişkin de pek çok bilgi vermesi gerekiyor. Veriyor da. Kitabına koyduğu Osmanlıca belgeden 1307, yani 1891-1892'de doğduğunu, Kayseri'ye bağlı Develi'nin kaza merkezi olan Everek'ten olduğunu ve babasının adının Ohan olduğunu öğreniyoruz. Metnin içinden de çok şey çıkıyor. Annesinin adının Vartuhi olduğunu, ağabeylerinin 1909'dan sonra Amerika'ya gittiklerini, Parseğ ve Aram adındaki iki ağabeyi/kardeşinin Filistin'de, Fransız Doğu Lejyonu'nda çarpıştıklarını, sonra da yine Fransız idaresindeki Ermeni Lejyonu'yla Kilikya'ya geldiklerini, Parseğ'in çavuş, Aram'ın onbaşılık yaptığını biliyoruz. Kız kardeşlerinin adının Baydzar olduğunu, Baydzar'ın yaşını, onun ağzından Amerika'daki ağabeylerinin sayısının üç olduğunu ve Everek'te ailenin oturduğu sokağın adının Tekişe olduğunu da öğreniyoruz.

Ohan ve Vartuhi Torosyan tehcir sırasında, İslahiye'de öldürülmüş. Baydzar ise Halep'te ölmüş. Yine metne göre Ohan Torosyan'ın Everek'te bir çiftliği ve meyve bahçeleri varmış. Dolayısıyla, Sarkis Torosyan'ın hayatı bir şema hâlinde de olsa ana hatlarıyla ortaya çıkıyor. Everekli bir çiftçi ailesinin en az beş çocuğundan ve dört erkek çocuğundan biri. Diğerlerinin aksine çalışmak için Amerika'ya gitmiyor. Harbiye'den teğmen olarak 1914'te mezun oluyor, çeşitli cephelerde, çeşitli ordularda ve en son Kilikya'da çarpışıyor. Bu son girişimin başarısız olmasından sonra o da iki kardeşiyle birlikte Amerika'ya gidiyor. Belki 1929'da kaleme almaya başladığı kitabını 1947'de Boston'da bastırıyor.

Bu eserinde Amerika'daki hayatı hakkında hiçbir şey söylemiyor. Sadece kitabının başına konan kısa özgeçmiş notunda, me-

tinden öğrenemediğimiz önemli birkaç bilgi parçası var. Mesela, ilk tahsilini Everek'te kilise okulunda yapmış. Çok daha önemli olarak, "Yüzbaşı Torosyan, Philadelphia çevresinde gayet iyi tanınır, orada Lejyonerlerin ve diğerlerinin pek çok toplantısında konferanslar vermiştir"[428] denildiğine göre, Sarkis Torosyan'ın Amerika'dayken Philadelphia kentinde yaşadığı sonucuna ulaşabiliriz. Lejyonerlerin de Fransız Doğu Lejyonu ve sonra Kilikya'daki Ermeni Lejyonu'ndan olup Amerika'da yaşayan kişiler olduğunu düşünmeliyiz.

Tabii ki bu lejyonerler ve diğerleri önünde verdiği konferansların konusu/konuları bu kısa göndermeden çıkmıyor ama özelde lejyonerlerin, genelde bölgedeki diyaspora Ermeni cemaatinin ilgisini çekebilecek konular olduğunu, büyük bir ihtimalle de bunları kitabında anlattığını varsayabiliriz. Evet, büyük ihtimaldir ki bu cemaat içinde tanınan ve pek çok kez konuştuğuna göre anlattıkları ilgiyle dinlenen, sevilen bir anlatıcı olan Torosyan, o hikâyeleri yazıya dökmeden önce defalarca anlatmış, belki başkalarını da yine defalarca dinlemiş olsun. Kısaca elimizde önce sözlü olarak oluşturulmuş, sonra yazıya aktarılmış bir metin olabilir.

Bunun önemi ise şu ki Sarkis Torosyan, hatıratını yazmaya oturduğunda "hatırlama" işlerini çoktan yapmıştı, yazdıkça hatırlama gibi bir durum içinde olamazdı. Başka bir deyişle hatıratının metni daha yazmadan önce netleşmiş, hatta defalarca anlatılmaktan dolayı kalıplaşmıştı. Belki Torosyan'ın hatıratı, o konferansları dinleyenlerin teşvikiyle yazılmış ve basılmış, yani mevcudiyetini o konferanslara borçlu olmuş olabilir ama öte yandan Torosyan, yazmaya otururken artık belli bir paradigma içinden yazmak durumundaydı. Tabii ki konuşmalarında hiç anlatmadığı yeni maceralar sunabilirdi, hatta dinleyicileri açısından bu çok daha hoş olurdu ama daha önce anlattıklarının hepsini birden kitabından atamaz, daha da önemlisi onlarla çelişen yeni kısımlar koyamazdı. Bu anlamda eli kolu oldukça bağlıydı. Tamamen spekülasyon ama bu metni yazarken çok zevk aldığını sanmıyorum.

Hatta yüzlerce hatırat metni okumuş bir kişi olarak biraz daha ileri gidip ortaya sivri bir iddia atayım, Torosyan'ın hatıratında, hatırlama kelimesinin tam anlamıyla hatırlanmış tek bir pasaj bile bulamadım. Şunu söylemek istiyorum, metnin daha önce anlatılıp kalıplaşmış olmasından ötürü, Torosyan yazmaya oturduğunda hiç hatırlamadığı, tamamen unuttuğu bir şey ki bu bir isim,

428. Torosyan, İngilizce, s. 12.

küçük bir ayrıntı, bir sahne, her şey olabilir, birden yüzeye çıkmamış, o da bunun heyecanıyla kaleme sarılmamıştır.

Bilakis, metinde, kasabası Everek'e giden yolu anlattığı yerin dışında feci bir samimiyesizlik, müthiş bir teneke tınısı var. İnsanın edebî yetenekleri sınırlıysa, üstelik yazdığı metnin gerçek bir hikâye olduğunda ısrar ediyorsa, fizikî olarak hiç bulunmadığı, ayak basmadığı yerleri, hiç yaşamayan karakterleri anlatınca böyle olur. Bunda herhalde satış kaygısıyla olsa gerek, belki de yayınevinin yönlendirmesiyle, tamamen hayalî harem hikâyelerinin metne monte edilmesinin katkısı büyüktür. Topların çapını bir yerlerden bakıp yazmakla da hatırat olmuyor. Metin, hele bu kitabın başındaki özgeçmiş notunda iddia edildiği gibi "yoğun bir günlük" hiç değildir. Savaşların günlerini, yine bir yerlerden bakıp yazmak, taarruz tarihlerini de mümkünse öyle vermek değilse uydurarak ama ikna edici olsun diye dakikası dakikasına vermek bu metni bir günlük yapmaya da asla yetmiyor. Ama bütün öykü de bu değildir. İnsan Torosyan, bu metinde okuyucusuna açılmamış, sadece biraz harem sosuna bulamakla beraber, "büyük devlet adamlarının" yaptığı gibi "siyasî ve askerî hatıratını" yani profesyonel hayatını anlatmaya çalışmıştır. Enver Paşa, neden Torosyan'ın hatıratında boy gösterdi? Kral Abdullah'ın adı neden metinde geçti sanıyorsunuz ki? Kısaca "harem romansı" kısmının da bariz kurmaca niteliği taşıdığı dikkate alındığında Torosyan'ın "hatıratı", özel/mahrem *(private)* bir hatırat değildir. Zaten "hatırat" da değildir.

Peki, bu tuhaf ve melez metin hakkında eleştirilerim baki ama işte yukarıda gördük ki İnsan Torosyan'a dair pek çok şey de öğrenilebiliyor. Sorun ne? Sorun tabii ki metnin senaryolu bir kurmaca metin karakteri arz etmesi. Nasıl ki tarih, geçmişin ta kendisi değil belirli kurallar ve metodolojiler çerçevesinde geçmiş hakkında üretilen metinlerse, hatırat da insan hayatının, geriye bakılarak üretilen, bir yansımasıdır. Sadece bir yansımasıdır. İnsanın hayatının aynısı veya kendisi değildir. Her hatırat sahibi, sahip olduğu aynanın temizliğine göre bir görüntü yansıtır. Ama en temiz aynadan yansıyanın da tanım gereği bir görüntü olduğunu unutmamak gerekir. Belki ayna temizdir de yeterli ışık yoktur. Dolayısıyla her hatıratta kaçınılmaz olarak bir kurgu, hatırat sahibinin birbirine bağlayarak vurgulamak istediği bir olaylar zinciri veya tam tersine susmayı tercih ettiği noktalar olabilir. Fakat hayatın bir senaryosu olmadığı, olsa da biz faniler tarafından bilinemeyeceği gibi, onun yansıması olan hatırat için de kurmacanın senaryosu türünden bir senaryonun söz konusu olmaması lazımdır. Dolayısıyla,

İnsan Torosyan bu metinde kendi kurmacasının bir parçası, kendi kahramanlar kadrosunun bir figürü haline geliyor. Söylediği şeyleri yapmadığı/yapamayacağı metin incelenmesinden ayan beyan ortaya çıktığına göre metindeki Kahraman Torosyan karakteri ki kendi kurgusunun en yeteneksiz, en beceriksiz oyuncusudur, Gerçek Torosyan ile tanım gereği aynı olamaz.

Peki, aynadan yansıyan öz görüntüsünü patetik ve patolojik derecelerde kendi elleriyle bozan Torosyan, ya benzer şeyleri veya daha kötülerini başkaları için de yapıyorsa? O zaman biz, biraz önce sıraladığımız İnsan Torosyan'a ve yakınlarına ait olan bilgilere nasıl güveneceğiz? Yukarıda, metindeki Baydzar karakteriyle ilgili kuşkularımı gerekçeleriyle açıkladım ve Torosyan'ın gerçek hayatta bir kız kardeşi olsa, hatta adı Baydzar olsa dahi buradaki Baydzar'ın kurgusal bir karakter hâli arz ettiğini söyledim. Torosyan'ın bir kız kardeşinin olmadığı ihtimalini de kolay kolay dışlayamayız. Erkek kardeşleri hakkında metin içinde söylediklerinin de çok tutarlı olmadığını belirtmeliyiz.

Hatıratının girişinde Amerika'ya gidenlerin "ağabeyleri" olduğunu söylemişti.[429] Sonra bütün metinde "kardeşlerim" olarak geçti. Filistin'deki ilk karşılaşmalarında da "iki genç adam" olarak tarif etmiş, hatta onlar da Torosyan'ı söyleninceye kadar tanıyamamışlardı.[430] Belki yanılıyorum ama kişi, ağabeylerine neden kendisinden daha gençmişler gibi bir muamele yapsın? Sonra da Adana'dan ayrılmak üzereyken kardeşini arayıp bulduğunu söyledi. İki tane değil miydi bunlar? Ama aynı cümle içinde bunun bir yazım hatası olduğunu düşündürecek şekilde "hepimiz" diyor.[431]

Evet, sanırım artık Yazar Torosyan'ın metninin dışındaki kaynaklara bakmak ve Gerçek Torosyan'ın, modern dönemde yaşayan her insanın nerdeyse kaçınılmaz bir şekilde bıraktığı gibi arkasında bırakması muhtemel olan izlerini araştırmak durumundayız. Bunu da şu sebeple yapmayı öneriyorum: Eskilerin deyimiyle metin içi tenkidi veya iç tenkidi yaptık ve sonuçlar, kurgu olmadığı söylenen bir metin için felaket çıktı. Fakat yine asıl amaçtan kopmayarak, metnin kaynak değerini ölçebilmek amacıyla, met-

429. Torosyan, İngilizce, s. 23 "My older brothers sailed for America..." Türkçesinde de "Benden büyük olan ağabeylerim" şeklinde totolojik bir şekilde çevrilmiştir: Torosyan, Türkçe - 1, s. 102.

430. Torosyan, İngilizce, s. 199 ve Torosyan, Türkçe - 1, s. 269.

431. Torosyan, İngilizce, s. 219. "I looked up my brother and we all agreed that the cause was lost." Türkçesi de bu ifadeden yola çıkarak "Kardeşimi buldum. İkimiz de davanın kaybedildiği konusunda hemfikirdik" diyor. Fakat o da "hepimiz" sözcüğünü dikkate almıyor. Torosyan, Türkçe - 1, s. 286.

nin dışına uzanmak, dış tenkidi de yapmak durumundayız. Kısaca, bu şimdiye kadar söylediklerimi doğrulama yolunda bir girişim olacak. Başka bir deyişle Gerçek Torosyan'ın izini süreceğiz ki metindeki Kurgu/Kahraman Torosyan'ı daha iyi anlayabilelim.

Torosyan'ın imzası

Evvela, zamanın zalim dişleri arasından kurtularak bugüne ulaşmış ve Torosyan'ın elinden çıkmış bir şeye bugün sahip olduğum için kendimi şanslı addediyorum. Gerçi başkalarının da aynı şeye sahip olmasından dolayı bunun pek de nadirattan olmadığı anlaşılıyor. Ama belge belgedir. Lafı gevelemeden söylersem, Torosyan'ın attığı bir imza hemen elimin altında. Zavallıcık anlaşılan her kitabını böyle imzalamış.[432] Bendeki kitabı, Lyllian Bailey adlı bir hanıma ithaf edilmiş. Yazarın imzaladığı da hasseten belirtilmiş (*autographed copy*). İmzasını kitaplarında "Yüzbaşı S. Torossian" (*Capt. S. Torossian*) diye atıyor. Bazı resmi evraktaki imzasıyla da karşılaştırma imkânım oldu. Resmî evrakta ise yüzbaşıyı kaldırıyor fakat adını açık yazarak "Sarkis Torossian" şeklinde imzalıyor.

Torosyan'ın mezar taşı

Aslında bir şart veya kaçınılmazlık tabii ki değil ama Gerçek Torosyan, pek çok insanın durumunda olduğu gibi arkasında bir de mezar taşı bırakmış. Ayhan Aktar bu mezar taşının fotoğrafını yayımladı ama hakkında bir yorumda bulunmadı.[433] Önce bu mezar taşının üstündeki belgenin yani kitabenin peşine düşelim. Aslında, bu mezar taşında sadece Sarkis Torosyan'ın adı yok. "Torosian" ve "Kassabian" ailelerine mensup olan beş bireyin adları var.

Sonuncu sıradan başlıyorum. Kassabian Ailesi'nden 1922 doğumlu Bertha sanırım fotoğrafın alındığı yıl (2007) hâlâ hayatta olmalı ki taşa bir ölüm tarihi işlenmemiş. Diğer Kassabian olan Charles ise 1921'de doğmuş ve 2003'te vefat etmiş. Torosianlar ise üç kişi. Önce Sarkis var. 1893'te doğmuş ve 1954'te ölmüş. Dolayısıyla buradaki Sarkis kitaptaki Osmanlıca belgede bulunan Sarkis'ten iki yaş küçük görünüyor. Sonra Parsek geliyor. Sarkis Torosyan,

432. Ayhan Aktar'daki nüsha da imzalıdır. Ayhan sağolsun bir örneğini lütfetti. Karşılaştırdım, aynıdır. Ayrıca, internette tek tük satışa çıktığında satıcılar ellerindeki nüshanın yazarı tarafından imzalı olduğunu belirtiyorlar.

433. Torosyan, Türkçe - 1, s. 92.

kardeşinin adının Parseğ olduğunu söylediğine göre bu, mezar taşının gerçekten de bizim Sarkis Torosyan'a ait olduğu yolunda ciddi bir emare. Fakat çok ilginç, Parsek/Parseğ 1895'te doğmuş ve 1961'de ölmüş. İlginç çünkü bu durumda Parsek, Sarkis'ten iki yaş küçük oluyor. Bu durumda Torosyan'ın "ağabeylerim" dediklerinin içinde Parseğ'in olmadığını düşünmek durumundayız. Sonuncu Torosian ise Eugenie adında bir hanım. 1904'te doğmuş ve 1984'te ölmüş. Eugenie Torosian'ın kızlık soyadının Kassabian olduğunu ve Torosyan ailesine gelin gittiğini de düşünebiliriz. Hangisinin eşi olduğu tabii ki buradan belli olmuyor. Bu, mezar taşı/anı taşında bu iki ailenin birden varlığını böyle açıklayabiliriz. Tabii ki Kassabianların Eugenie ile ilgisi olmaması da muhtemeldir. Eugenie Torosian'a sonra dönmek üzere Sarkis Torosyan hakkında daha başka neler öğrenebiliriz diye devam edelim.

Bunun için "*Find A Grave*" adlı siteye gitmemiz gerekiyor. İsim ve soyismiyle arayarak Torosyan'ı buluyoruz. Buradaki sayfayı Bernadette Loefell-Atkins 24 Temmuz 2007'de yapmış. Sarkis Torosyan'ın, kitabından alınma, Haziran 1915'te Osmanlı subayı kılığında çekilmiş bir resmi, kitabının ve mezar taşının fotoğrafları da var. Birinci fotoğrafı Paul S. (Paul Vartan Sookiasian) diye bir başkası, diğer fotoğrafları ise Loefell-Atkins eklemiş. Özgeçmişinde bir Amerikan İç Savaşı meraklısı olduğunu belirten Loefell-Atkins, şu satırları yazdığım 24 Ekim 2012 günü itibarıyla *Find A Grave*'in 12 yıl 5 ay 27 günlük bir üyesiymiş.

Buradaki kayıtlara göre Sarkis Torosyan, 15 Mart 1893'te Ermenistan'da doğmuş ve 17 Ağustos 1954'te Bronx'ta, New York'ta ölmüş. Gömüldüğü yer ise Delaware'de. Yani Bizim Sarkis Torosyan'ın tanınıp, sevildiği yerlerde. Tam olarak, Arlington Mezarlığı'nda, Drexel Hill'de, Delaware County'de, Philadelphia, Pennsylvania'da medfun. Mezar parselinin adı ve numarası da şöyle: "Silver Brook Section Plot 265."[434] Böylece Sarkis Torosyan'ın tam doğum ve ölüm tarihlerini saptamış oluyoruz.

Bu hiç küçümsenecek bir başlangıç değil. En azından Sarkis Torosyan diye bir kişinin gezegen üzerindeki mevcudiyeti kanıtlanmış oluyor. "Hatırat bırakan kişinin bu Sarkis Torosyan olduğu ne malum?" denebilir tabii. Özellikle de doğum tarihleri tutmuyor. Bu doğum tarihi konusunu tartışacağız. Şimdilik şu kadar söyleyeyim ki bazı belgelerde 1891 bazı belgelerde 1893 olarak geçiyor. Torosyan Amerika'da doğmadığı için doğum tarihi-

434. http://www.findagrave.com/cgi-bin/fg.cgi

ni Amerikan kayıtlarından kesin olarak teyit etmek mümkün değil. Fakat aynı mezar taşında kardeşinin ismi var ve mezarı Philadelphia'da. Bu, kitaptaki özgeçmiş notuyla uyum içindedir. Bu arada, çok değişik telaffuzlarla yazılan bütün diğer Sarkis Torosyanları da kontrol ederek yazdığımı belirtmeliyim.

Sarkis Torosyan ne zaman doğdu?

Öte yandan, Amerika'da ölen bir kişi olarak Sarkis Torosyan, Amerikan bürokrasisine tabii ki takılmış durumda. Bir derya olan *"FamilySearch.org"* bu açıdan son derece verimli oldu. Burada, "ABD Sosyal Güvenlik Ölüm İndeks"inden (United States Social Security Death Index) Sarkis Torosyan'ın ölüm tarihini teyit etmek mümkün. Üstelik sosyal güvenlik numarasını da öğreniyoruz. 151-14-7929 olan bu numara New Jersey'den verilmiş. Ölüm tarihi sadece Ağustos 1954 olarak belirtilmiş. Ama bu kadarı kâfi, Drexel Hill'de, Arlington Mezarlığı'ndaki tarihle tutuyor.[435] Demek ki Sarkis Torosyan kitabını yayımladıktan kısa sayılabilecek bir süre içinde, 7 sene sonra Bronx'ta ölmüş. Yaşı ise o döneme göre çok genç sayılmaz. 61 veya 63 yaşında vefat etmiş. Ailesi, Philadelphia'da olduğu için oraya getirilerek defnedilmiş.

Ayhan Aktar, Türkçe çevirinin ilk baskısında, Torosyan'ın hatıratına düştüğü son dipnotunda aynen şöyle diyor:

> Amerikan Muhaceret Ofisi'nin kayıtlarına göre, 23 Aralık 1920 tarihinde Sarkis Torosyan'ın içinde bulunduğu gemi Ellis Adası'na yanaşmıştır. Everek doğumlu Sarkis Torosyan, Amerikan muhaceret makamlarına son ikamet ettiği şehrin Adana olduğunu söylemiştir. Vapur bileti Fransız Lejyonu tarafından ödenmiş. *Amerikan muhaceret memurlarına doğum tarihini 1893 olarak bildirmiş. Halbuki, Osmanlı kayıtlarında doğum tarihi 1891 olarak geçmektedir. Herhalde askerî okula yazılmak için yaşını büyütmüş olmalı!* Bu bilgileri sağlayan Paul Vartan Sookiasian'a teşekkür ediyoruz.[436]

Sarkis Torosyan'ın hangi Osmanlı kaydında doğum tarihi olduğunu biliyoruz. Bu, kitabında fotoğrafını da verdiği "Enver" imza-

435. "United States Social Security Death Index," index, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/JBYH-95Q: accessed 24 Oct 2012), Sarkis Torossian, August 1954; citing U.S. Social Security Administration, *Death Master File*, database (Alexandria, Virginia: National Technical Information Service, ongoing).

436. Torosyan, Türkçe - 1, s. 286, n.2.

lı tasdiknâmedir. Enver Paşa imzaladığı için değil Torosyan kitabına koyduğu için tabii ki dikkate alınmalıdır ama Torosyan'dan bağımsız bir kayıt değildir. Yanılıyorsam ve bundan başka bir "Osmanlı kaydı" varsa doğrusu görmek isterdim.

İlginç olan şu ki, Ayhan Aktar, Torosyan'ın hatıratının Türkçe ikinci baskısında, yukarıdaki alıntıda italikle belirttiğim kısmı dipnotundan çıkarmıştır. Yani Torosyan, artık Amerikan muhaceret makamlarına doğum tarihini beyan etmiş olarak görünmüyor. Tabii Osmanlı kayıtlarındaki 1891'de doğduğu bilgisi de yok. 6 Ekim 2012 tarihinde *Eski Defterler*'de Ayhan Aktar'ı konuk ettiğimizde, yayın dışındayken, bana doğum tarihlerinde herhangi bir çelişme olmadığını, meselenin bir hicrî-rumî takvim meselesi olduğunu ve ikinci baskıda düzeltmenin yapıldığı bilgisini aktardı. Şimdi ikinci baskıya bakıyorum ve neyin düzeltilmiş olduğunu görüyorum.

Enver'in tasdiknâmesinde, ilk baskıda "Ohan oğlu Serkis Bey Torosyan. Tevellüd 307 [Doğumu 1891]." olan ifade ikinci baskıda "Ohan oğlu Serkis Bey Torosyan. Tevellüd 307 [Doğumu 1893] olarak düzeltilmiş.[437] Maalesef herhangi bir şeyin düzelmiş olduğunu söyleyemeyeceğim. Amerikan kayıtları ile bu "belge"deki kayıt arasındaki çelişki kaldırılmak istenmiş ama bu bir hataya yol açmıştır. Şöyleki, 1307 tarihi ya rumîdir ya da hicrîdir. Osmanlı bürokrasisi rumî takvime göre işlediği için büyük bir ihtimalle rumîdir. Fakat küçük ihtimalle hicrî olmuş olsa ne olurdu ki? Hicrî 1307, miladî olarak 1889-1890'a rastlıyor. 1893'e rastlamıyor. Rumî 1307 ise miladî 1891-1892 yıllarına rastlıyor. Yine 1893'e rastlamıyor. Kısaca ne rumî 1307 ne hicrî 1307, 1893'e rastlıyor. Nereden çıktı 1893? Yanlışlığın nasıl yapıldığını anlamamakla birlikte sonraki baskılarda düzeltilmesini temenni ederim.

Fakat, Torosyan'ın bazı belgelerde, tabii ki bu arada mezar taşında, doğum tarihi 1893 olarak duruyor. Bazılarında da 1891 olarak duruyor. Maalesef, kolay kolay düzeltilemeyecek ve de anlaşılamayacak bir durum bu ve Torosyan'ın kendisinden kaynaklanıyor. Değişik belgelerde doğum tarihini farklı beyan etmiş. Bu konuda fikir yürütmekten kaçınıyorum.

Ellis Adası'nda Torosyan diye bir göçmen

Bu belgelerin elinizde tuttuğunuz çalışma açısından en önemli olanı Ellis Adası kayıtlarıdır. Burada da Ayhan Aktar'ın teşek-

437. Torosyan, Türkçe - 1, s. 12 ve Torosyan, Türkçe - 11, s. 10.

kür ettiği Paul Sookiasian'ın Aktar'ı ciddice yanılttığı ortaya çıkıyor. "Özgürlük Heykeli – Ellis Adası Vakfı" (*The Statue of Liberty-Ellis Island Foundation, inc.*) tarafından kurulan ve inanılmaz bir bilgi hazinesi olan "*ellisisland.org*" adresine gitmeniz, benim olduğum gibi çabucak üye olmanız kâfi. Burada Torosyan'ı imzasında olduğu imlayla "Sarkis Torossian" olarak arıyorum. Torosyanların kalabalık olduğu anlaşılıyor. "Torossian" olarak girince 147 kişi çıkıyor. Başka yakın yazılışları da denerseniz onlar da hiç boş değil, 40 küsur da "Torosian" var. Neyse takılmayalım, "Sarkis Torossian" diye arayınca dört tane birden çıkıyor. Kim bunlar derseniz, Ellis Adası'na yanaşan ve muhacir indiren vapurlarla gelen yolcular. Vakfın elinde 25 milyon belge varmış... Eğer aramanızdan uyumlu sonuçlar aldıysanız çıkan bu listede, yolcunun Ellis Adası'na geliş tarihi ve geldiği zamanki yaşı hemen görünüyor. Sonraki üç hane ise Yolcunun Kaydı (*Passenger Record*), Gemi Manifestosu (*Ship Manifest*) ve Geminin Resmi'nden (*Ship Image*) oluşan bağlantılar.

Eleyerek gidiyorum. Kiğı'lı (Keri) S.Torosyan, 1910'da ABD'ye geldiğinde 20 yaşındaymış. İstanbullu S. Torosyan, 1920'de geldiğinde 18 yaşındaymış. Biri bizimkinden biraz büyük, diğeri epey küçük olup yaşları tutmadığı için bunları geçiyorum. Asıl adayımız Adana-Kilikya (*Cillcia*)'dan 1920'de gelen Sarkis Torossian, o zaman 27 yaşındaymış. Ama Halep-(Alep) Suriye'den 1921'de gelenin de yaşı tutuyor. O da 28 yaşındaymış. Böylece her ikisi de 1893 doğumlu oluyorlar. Yine eleme amaçlı önce Halep'ten gelene bakıyorum. Yolcu Kaydı'nda, adının Sarkis, soyadının Torosyan olduğu, etnik aidiyetinin Ermeni olduğu, son ikamet ettiği şehrin Halep, geliş tarihinin 29 Ocak 1921, geldiğinde yaşının 28 olduğu, erkek ve evli bulunduğu bilgileri var. Getiren geminin adı *Britannia* ve Marsilya'dan yola çıkarak Ellis Adası'na gelmiş. Gemi Manifestosu'na kayıt sırası 0004. Bizim Torosyan olabilir mi, olabilir tabii.

Hemen Gemi Manifestosu'na gidiyorum. Ten rengi, gözü, saçı hepsi kahverengiymiş. Halep doğumluymuş. Terziymiş. Gideceği yer ise Paterson, New York. Yol parasını kendisi vermiş. Cebinde ise 40 doları var. Ermenice okuyabiliyor. Milliyeti Ermeni imiş. Geldiği ülkedeki en yakın akraba veya arkadaşının adı olarak Halep'te "Artis Efendi" görünüyor. Kayınbiraderi İglil İstani'nin yanına gidecek. O ise 68 Beech Street, St. Peterson'da oturuyormuş. İlginç, çünkü kayınbiraderinin kardeşi de onunla beraber seyahat ediyor. O delikanlı 20 yaşında. Adı Michel. O çiftçiymiş. Arapça okuyor. Cebinde 50 doları var. O da her şeyi "kahverengi" bir arkadaş. Sanırım bu kadarı kâfi. Bir an için, Hıristiyan Arap bir eşi,

Arap bir kayınbiraderi olduğu için "Acaba kitabındaki Cemile, Muharrem buradan neşet etmesin?" diye düşünmedim değil ama bu Torosyan'ın Bizim Sarkis Torosyan olma ihtimali çok düşük. Bu verilere daha kolay ulaşmak istiyorsanız muhteşem *FamilySearch*'a da gidebilirsiniz. Durun, göndermeyi oraya yapayım.[438]

Evet, bu satırları yazdığım sırada yazar olarak tabii ki bunların hangisinin Bizim Sarkis Torosyan olduğunu çoktan biliyordum. Her dalıp çıktığım çıkmaz sokağa sizi de sürükleyecek değilim ama nasıl bildiğimi, bilebildiğimi biraz olsun paylaşmak istiyorum. Bildiniz tabii. Son kalan S. Torosyan, "Bizim Sarkis Torosyan." Yolcu Kaydı'na göre, etnik aidiyeti Ermeni, Adana Cillcia'dan *(sic)* geliyor. 23 Aralık 1920 günü *Niagara* gemisiyle gelmiş. Le Havre Limanı'ndan çıkış yapmış *Niagara*. Torosyan'ın yaşı 27 ve o da evli! Manifestodaki yolcu numarası ise 25.

Efendim, biraz da *Niagara* hakkında bilgi vereyim. 1908'de Fransa'da, Ateliers & Chantiers de la Noire, St. Nazaire'de inşa edilmiş 8,481 gross tonluk, 485 feet boyunda 56 feet eninde, 15 knot yapabilen bir gemiymiş. 182'si ikinci mevkide 960'ı üçüncü mevkide olmak üzere 1.142 yolcu kapasitesi varmış. İki direkli, tek bacalı bir gemiymiş. Eski adı *Corse* imiş. 1910'da yine Fransız bandırası altında kalarak French Line şirketine satılmış. Bordeaux ve Havre ile New York arasında işlermiş. 1931'de hurdaya ayrılmış. İsterseniz Torosyan'ın geldiği gün taşıdığı her yolcunun adına ve diğer bilgilerine de ulaşırız. Bu da önemsiz bir bilgi değil hiç. Torosyan'ın kardeşleri yanında mı diye bakarız.

Fakat, artık Gemi Manifestosu'na gidelim ve Torosyan'ın muhaceret memurlarının bitmez tükenmez sorularına verdiği cevaplara bakalım. *Niagara*, 11 Aralık 1920 günü Le Havre'dan ayrılmış görünüyor. Demek ki 12 günlük bir yolculuktan sonra Ellis Adası'na ulaşmışlar. Manifestonun 481 numaralı sayfasından öğrendiklerimize göre Sarkis Torosyan, 27 yaşında, evli ve genç bir adamdır. Mesleği tüccarlıktır. Ermenice ve Fransızcayı hem okur hem yazar. Milliyeti Ermeni'dir. Irkı da öyledir. En son daimi ikamet ettiği ülke Fransa, kent ise Marsilya'dır. Geldiği ülkedeki en yakın akraba veya arkadaşın adresi yerine sadece "Ev, Marsilya-Fransa" cevabını vermiştir. Gideceği eyalet Pennsylvania, kent ise Philadelphia'dır.

Arşivde 480 numarayla kaydedilmiş sayfa ise daha ne ayrıntılarla doludur. Sarkis Torosyan'ın cebinde Philadelphia'ya gide-

438. "New York, Passenger Arrival Lists (Ellis Island), 1892-1924," index, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/J6K4-FJ8: accessed 25 Oct 2012), Sarkis Torossian, 29 Jan 1921; citing *Britannia*, United States National Archives, Washington, D.C.

cek bir bileti yoktur. Cebinde olması beklenen 50 doları da yoktur. *Niagara*'nın bilet ücretini ise Fransız Lejyonu değilse de Fransız Hükümeti vermiştir. Şimdi sıkı durun, daha önce Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunup bulunmadığı soruna "evet" cevabı vermiştir. "Canım, 1910'da gelmiş ağabeylerini görüp dönmüştür çocuk, her şeyi hatıratında yazacak değil ya" türünden bir soru aklınıza geldiyse hemen kovun o soruyu çünkü 1916 yılında gelmiş ve 6 ay kalmıştır. O gelişinde Philadelphia'da kalmıştır. Şimdi yolculuk nereyedir? Yine Philadelphia'ya. Orada kimin yanına gitmektedir? İnsanın Philadelphia'da bir kardeşi olunca onun yanına gitmez mi? Tabii ki en azından kendi işlerini yola koyuncaya kadar oradaki kardeşinin yanında kalacaktır. "Hangisi? Parseğ mi yoksa Aram'mı?" derseniz yine yanılırsınız çünkü Philadelphia'daki kardeşinin adı büyük ihtimalle Mardioros *(sic)* veya Mardieros *(sic)* olarak yazılmıştır. Daktilo "e" ve "o" harflerini aynı şekilde basmayı becerdiği için iyi okunmuyor. Daha doğrusu o tabii ki doğru olarak "Mardiros" demiştir de görevliler bu kadarını yazabilmiştir. Mardiros'un ev adresi ise 1119 North Street-Philadelphia, PA, yani Pennsylvania'dır. Geldiği ülkeye dönecek midir? Hayır. Amerika'da ne kadar kalacaktır? Daima. Vatandaş olma niyeti var mıdır? Evet, evet.

Sonrasında da Amerikalı muhaceret memurlarının ta ne zamandır sordukları, daha doğrusu gemi memurlarının onlar namına doldurdukları komik sorular var. Hiç hapse girmiş midir? Hayır. 22. soru: Poligam mısınız? Hayır. 23. Soru: Anarşist misiniz? Hayır. Canım belki hapse girmedi memleketinde, anarşist de değil ama bizim hükümete bir güzellik düşünüyordur? Haydi soralım, 24. Soru: "Amerika Birleşik Devletleri'ni ve tüm kanun kuvvetlerini ve benzerlerini şiddet veya zorla devirmeye inanan veya bunu teşvik eden bir kişi [misiniz]?"[439] Haşa, sümme haşa! Amerika'ya gelirken birisinden bir iş teklifi, vaadi, sözü alındı mı? Yok. Yabancı, daha önce bir yıl içinde ülkeden atılmış mıdır? Hayır. Akıl ve beden sağlığı nasıldır? İyidir. Bir engel veya sakatlık var mıdır? Yoktur. Boy-pos? 5 feet 5 inch. Ten rengi? Açık. Saçlar? Siyah. Gözler? Mavi. Bedende belirli bir iz? Yok bir şey. Doğum yeri, ülke ve kent/kasaba olarak lütfen? Ermenistan, Everek.[440]

439. "Whether a person who believes in or advocates the overthrow by force or violence of the Government of the United States or all forces of law, etc."

440. "New York, Passenger Arrival Lists (Ellis Island), 1892-1924," index, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/J6ZD-QYM: accessed 25 Oct 2012), Sarkis Torossian, 23 Dec 1920; citing *Niagara*, United States National Archives, Washington, D.C.

Sizi bilmem ama ben ilk kez okuduğumda "vay canına" demiştim. Yine diyorum. Tabii ki resmî kayıtların da dünya kadar sorunu oluyor ve birazdan bu örnek üzerinden onların bazılarını tartışacağız. Fakat Torosyan'ın ülkeye hiç kabul edilmemek veya kabul edildikten sonra ülke dışına atılmak gibi yaptırımların olduğu bir yerde okuyucusuna davrandığından çok daha ciddi davranmak için epey bir nedeni olduğunu düşünecek yeterli kanıt var elimizde. Ellis Adası kayıtlarında "reddedildi" diye isimlerin karşısına kurşun kalemle düşülmüş o kadar çok bürokrat notu var ki... Ben de saf saf "Yahu bu adam ne kadar çok izin alıyor, savaşın ortasında bile bir hafta, üç hafta izin veriyorlar veya cephedeyken gün aşırı izin alıyor, nasıl oluyor?" diye soruyordum kendime.

Meğer en büyük kafa iznini kendisine 1916 yılında vermiş. İyi mi? Adam, Amerika'ya gelmiş ve kitabında adından hiç söz etmediği ağabeyi Mardiros Torosyan'ın yanında, Philadelphia'da 6 ay kalmış! Bir daha yazayım mı? Birinci Cihan Harbi sırasında 6 ay Amerika'da kalmış! Osmanlı ordusunun en şanslı yüzbaşısı demeyecek de ne diyeceksiniz? Amerika'ya gitmiş de ne yapmış? Bilmiyorum tabii. Tarih böyle bir şey işte. Bir şey biliyorsunuz, başka çok şeyi bilmiyorsunuz. Yeni öğrendiğiniz bir bilgi beraberinde cevapladığından daha fazla soru getiriyor. Torosyan'ın Amerika'daki altı ayı şu an için bir bilinemezlik. Neden sadece altı ay kalıp geriye döndüğü de keza öyle, bilinmiyor. Fakat İstanbul'dan mektup yazıp kardeşlerine Ermenilerden oluşan bir gönüllü ordusu kurmalarını salık veriyordu. Daha fazlasını yapmış işte. Kendisi gitmiş. Artık doğrudan söylemiştir ne yapılması gerekiyorsa. Belki de kardeşleriyle dönmüş, Kıbrıs'ta askerî eğitim görmüştür. Nereden bilsin gariban ki bir gün Amerikalılar Aralık 1920'de üşene-sıkıla, yasak savmak kabilinden, aceleyle doldurulan o gemi manifestosunu çarşaf çarşaf internete koyacaklar? Bir cümle bile değil, kırık dökük iki tane rakam parçası koca hatıratı darmadağın edecek. Yazık değil mi?

Bilse, emin olun önlemini alırdı. Mesela, Enver Paşa'nın Almanlardan ayrı barış girişimlerinde aracılık etsinler diye Amerikalıları iknaya gönderdiği ve orada 6 ay kalan Edirneli Topçu Yüzbaşı ve tabii ki Teşkilat-ı Mahsusa üyesi Emin Bey olurdu! Dayanamaz, Philadelphia kırlarında Buffalo Bill ile birlikte bizon avlar, Delawere Apaçilerini örgütleyerek Nevada'ya kadar mızrak elde 10 günde gider gelirdi. Düşüp kalktığı arkadaşları da garanti, bir tarafta Geronimo ile öbür tarafta Stonewall Jackson olurdu. Büyük Kanyon'un bir girişine, bir çıkışına iki top koyar, aşa-

ğıdaki çaresiz Albay Custer'a acımadan gülle kusardı! Âlem-i tahayyül bu, niye olmasın? Kurmaca eserlerde uzay barlarına takılan yedi kollu sekiz gözlü mahlûkatı sorguluyor musunuz ki bunu sorgulayacaksınız?

Kitabının sayfalarında ne yapıyordu bizimki 1916 yılında? Ocak ayında Rami Kışla'sında asker talim ettiriyordu, şubat ayında Everek'teki ailesine ulaşmaya çalışıyordu. Haftalar geçip hâlâ haber alamadığında herhalde mart olmuştu. Sonra Madam Annik'in elinden zor kurtulmuştu. Eylülde Makedonya ve Romanya taraflarında hizmetimizdeydi. Arada gitmiştir Amerika'ya arada. Çanakkale farızasını eda etmiş, öyle gitmiştir!

Mesleğimiz de tüccarlık imiş. Ne alırdı ne satardı bilmiyoruz ama tüccarmış. Eh alacağın olsun Torosyan, Adana'nın zengin tüccarlarına laf edince biz de seni sınıf bilinci gelişmiş harbi bir delikanlı sanmıştık. Eh, yenge dersen. O da evde. Ev, Marsilya'da. Ya Cemile? Ya Cemile? Hiç mi hatırı yok idi ol teverrüm etmiş tazenin? 1918'de Gazze'de yitti gitti ol gonca nazenin. Sen doğruca Lawrence'lık yapmaya koştun, sonra ver elini Kilikya! Durduk yerde kavlin mi şaştı, başın bacadan mı aştı? Bu ne acele? İnanması güç ama yine de aşk olsun ne zaman oldu bu tezevvüc? İnsan okuruna söylemez mi?

Peki, sululuğu kesiyorum. Kusura bakmayın, asabım bozuldu... Torosyan, evinin Marsilya'da olduğu beyanını yapmış. Fransızcası da vardır. Fransızca okur, yazar. Bu uzunca bir süre orada kaldığına delalet edebileceği gibi tabii ki daha önce, okulda da öğrenmiş olabilir. Üstelik, birazdan açıklayacağım nasıl olduğunu ama Amerika'ya gelmeden önce en son mukim olduğu yer olarak yine Marsilya'yı göstermiştir, Adana'yı değil.

Nasıl bir sonuç çıkarmalıyız bütün bunlardan? Kilikya'da da mı hiç bulunmadı? Hayır, böyle düşünmüyorum. Kilikya'da bulunmuş olabilir. Orası için anlattığı ve tamamen ve aşikârane uydurma olan kısımları bırakırsak (Mardig, Gülek Boğazı baskını, vs) o cephedeki askerî faaliyetleri hep inanılırlık boyutlarındaydı. Ermeni Lejyonu hizmetinde pekâlâ dediği gibi küçük müfrezelerin başında sıkıcı muhafızlık görevleri yapmış olabilir. Fransızların tepkisini çekecek ve hiç hoş olmayan bir şeyler de yapmış olabilir. Burada, hatıratındaki küçük bir noktayı doğrulayan bir arşiv kaydını görmüş olmaktan memnunum. Öyle anlaşılıyor ki Fransız yetkililer Torosyan'ı sadece bir kenara çekip Amerika'ya gitmesini istememişler, doğrudan yol parasını da vermişler. Cebinde beş para olmayan bu tüccarın değil Adana'da, Fransa'da da kal-

masını arzulamamışlar gibi bir hâlleri var. Fransız hükümeti, her Amerika'ya göç etmek isteyen tüccarın bilet parasını verir miymiş acaba? Şimdi artık yüzlerce gemi manifestosu sayfası görmüş biri olarak yazıyorum, böyle bir hükümet tarafından yol parası verilen ikinci bir kişiye rastlamadım. Muhakkak vardır ama son derece nadirattan olduğu anlaşılıyor.

Gelelim Torosyan'ın son ikamet ettiği yerin Adana değil de Marsilya olduğu yolundaki iddiama. Ayhan Aktar, Paul Vartan Sookiasian'dan aldığı bilgiye dayanarak Torosyan'ın 23 Aralık 1920 günü Ellis Adası'na ulaştığına ve son ikamet ettiği şehrin Adana olduğu beyanında bulunduğuna işaret etmişti. Gerçekten de, son ikamet ettiği yer Gemi Manifestosu'nda değil ama Yolcu Kaydı'nda "Adana-Cillcia" olarak geçmektedir. Gemi Manifestosu'na gittiğimizde ise ne olduğu kolayca anlaşılıyor. Torosyan'dan önce Gemi Manifestosu'nda kayıtlı olan dört yolcunun en son ikamet ettikleri daimi yer "Cilicia Adana" olarak belirtilmiştir. Bunlar 21, 22 ve 23 numaralarda kayıtlı olan sırasıyla Ovzanna Terzian (25), Aghavni Terzian (16) ve Mariam Terzian (12) adlı üç kız kardeş ve Leon Tarpinian adlı, 18 yaşında bir işçi çocuktur. O da 24 numarada kayıtlıdır. Manifesto'dan bigisayar ortamına geçirilerek Yolcu Kaydı oluşturulurken 25. sıradaki Sarkis Torosyan da en son Adana-Kilikya'da ikamet ediyor olarak gösterilmiştir. Oysa manifestoda açıkça Marsilya-Fransa kaydı vardır.

Peki bu ne anlama geliyor? Torosyan, Adana'dan gemiye binmedi mi? Bindi tabii. Ama o gemi doğrudan Amerika'ya işleyen bir gemi değildi. Önce, herhalde evinin bulunduğu beyanını yaptığı Marsilya'ya gitti. Sonra, Le Havre'dan kalkan *Niagara*'ya bindi. Manifesto'daki komşularının aksine son ikamet yerini Adana olarak göstermemesini ise, kendisini orada ancak askerî görevinden dolayı bulunuyor olarak düşündüğünün bir işareti olarak alabiliriz. Sonuç olarak Torosyan ne Adanalıydı, ne de Adana'da bir evi vardı. Eşinin de Fransa'da, evin olduğu Marsilya'da olduğu varsayılabilir. Dolayısıyla, bu düşünce şekli yeni bir çıkarıma da kapıyı aralıyor gibidir: Torosyan, Adana'ya Şam-Beyrut yoluyla değil Fransa'dan da gitmiş olabilir.

Bu vesileyle Sookiasian'ın Ayhan Aktar'ı nasıl yanılttığını da anlatmaya çalışayım. İlk bakışta, Sookiasian'ın kendisi de yanılmıştır, sadece Yolcu Kaydı'na bakmıştır, orada da biraz önce açıkladığım gibi Gemi Manifestosu'nun doğru aktarılmamasından mütevellit hatayı almış, Aktar'a da o minvalde bilgi vermiş şeklinde bir akıl yürütme yapılabilir. Maalesef, ben bunun bu şekilde cereyan etti-

ğini düşünmüyorum. Bilakis, Sookiasian'ın, Yolcu Kaydı ile yetinmediğini, Gemi Manifestosu'nu da gördüğünü düşünüyorum. Bu düşüncemi ise Sookiasian'ın Aktar'a aktardığı çok önemli bir bilgi parçasına dayandırıyorum. Fransız Hükümeti'nin Torosyan'ın yol parasını verdiği bilgisi Yolcu Kaydı'nda yok. O bilgiyi edinmek için Gemi Manifestosu'na gitmeniz gerekiyor. Tabii ki öyle yapmasında bizatihi bir sakınca yok. Ama o sayfayı görüyorsanız ve oradaki bir bilgiyi beğenip alıyorsanız, başka bilgileri niye yerinde bırakıyorsunuz? Torosyan'ın 1916'da Amerika'da 6 ay bulunduğu bilgisi de o sayfada. Sayfada derken de büyük haksızlık yapıyorum, iki bilgi parçası arasında sadece ve sadece tek bir sütun var. Bilet parasını kimin ödediği 16. sütunda, Amerika'da daha önce kalınıp kalınmadığı, kalındıysa ne kadar ve nerede olduğu sorusu ise 18. sütunda. Serçe parmağım kalınlığında bile olmayan 17. sütun mu ayırdı 16. ve 18. sütunları, öylesine aşılmaz bir engel mi teşkil ediyordu?

Ellis Adası'ndaki arşiv kayıtlarının bir hatacığını yukarıda gördük. Metinleri dijital ortama aktarırken çok kolayca yapılabilecek bir maddi hata. Başınızı ağrıtmayayım ama pek çok örneğini gördüm. Bir kezinde peşine düştüğüm Torosyan'ı asıl belgelerde, Gemi Manifestosu'nda alakasız isimli bir Finli kadın olarak buldum. Fakat bu tür maddi hataların da ötesinde bu Gemi Manifestolarında eskiden kalma bir savrukluk ve yasak savma da kesinlikle var. Bunların araştırıcının önüne çok ciddi sayılamazsa da birtakım sorunlar çıkardığı muhakkaktır. Yukarıda, Halepli ve Everekli iki Sarkis Torosyan'ı ilk kez kıyasladığımda, Bizim Sarkis Torosyan'ın hangisi olduğunu tesbit etmekte kullanılabilecek her türlü veriyi tabii ki haliyle dikkate aldım. Halepli'nin "kahverengi" bir adam olduğu kaydı vardı. Gözü, saçı, ten rengi. Artık nasıl oluyorsa... Sonra Everekli olanda ise açık ten, siyah saç, mavi gözlü bir adam tarif ediliyordu ki kitabındaki fotoğrafların en azından bazılarında Torosyan'ın mavi gözlü olduğu bariz bir şekilde görünüyordu. "Ne güzel, burası da tuttu" dedim.

Bunun şimdi müthiş bir tesadüfle böyle olduğunu biliyorum. Halepli Torosyan, adaşının bindiği gemide olsaymış o da kayıtlara siyah saçlı, açık tenli, mavi gözlü bir adam olarak geçecekmiş. Asla şaka yapmıyorum. Torosyan'ın bulunduğu *Niagara*'nın manifestosunun o sayfasındaki tam 30 tane insanoğlunun hepsi "siyah saçlı, açık tenli, mavi gözlü" olarak görünüyor! Daha doğrusu en baştaki bu şekilde tanımlanmış ve kalanına "den den" konmuş. Ayrıca hiçbirinin bedeninde belirli bir fizikî iz yok gözüküyor. Diğer sayfalarda da aynı olduğunu söylemeye bile gerek yok

artık değil mi? Bir gemi dolusu mavi gözlü insan olamayacağına göre? Ha, unutmadan, Bizim Sarkis Torosyan, Halepli'nin gemisine binseydi belki o da orada kahverengilere bürünecekti. Gerçi onun sayfasında sadece 6 kişi var, hepsi kahverengi ama kontrol için aynı manifestonun başka sayfalarına gidiyorum, evet, maalesef bu varsayımım doğrulanmadı, orada herkes renk renk... Bir sorun olduğu kesin ama açıklaması sanırım sandığımdan daha karmaşık.

Ola ki, insanların nereli oldukları bilgisiyle hareket ederek kâğıt üzerinde ve tek tek herkesi kontrol etmeksizin, belki de önceden belirlenmiş talimatlara göre insanlara fizikî özellikler atfetsinler. Bilmiyorum fakat fazla da dağılmak istemiyorum. Sadece şu kadarını söyleyeyim ki bir konuda uyduran kayıt tutucular benzeri başka bir konuda daha titiz olabiliyorlar. Mesela, Everekli Torosyan'ın gemisinde herkes için kaş-göz, ten rengi aynı ama bireyler için değişik boy uzunlukları verilmiş! Ama dediğim gibi büyük bir sapma yaratabilecek bu bahsi burada bitirmek istiyorum. Sonuç olarak arşiv kayıtları dediğimiz kaynak türünün de sorunları var. Kâğıt üzerinde gördüğümüz her şeyin aynen öyle olduğunu asla düşünmemeliyiz. Nasıl ki tarih geçmişin aynısı değil aynasıysa, anılar tıpkısı yaşanmış hayat değilse, tek başına çıplak belge de tarih değildir. Ama resmî veya değil, belgeleri karşılaştırmak da tarihçinin işidir. Torosyan'ın bedeni özellikleri konusunda ise özellikle şanslıyız, çünkü *Niagara*'nın bu konudaki kullanılamaz durumdaki kayıtlarından başka Torosyan tasvirleri de var.

Torosyan'ın yeni askerlik macerası

Şaka gibi ama çocukluğundan beri kurşun askercilik oynama iştiyakında olan bu Torosyan kuluna cenab-ı hak ahir ömründe bir askerî kura isabet ettirmiş 1942 yılında. Yok, askere almıyorlar. O da bu sefer, II. Dünya Savaşı'nda Pearl Harbor'da çaresiz kalmış Japon uçakgemilerini kıvrandıra kıvrandıra deniz dibine göndermiyor her daim yanında taşıdığı topuyla. Aman aman! Adına, "Birleşik Devletler, II. Dünya Savaşı, Yoklama Kayıt Kartları" (*United States, World War II Draft Registration Cards*) denen geniş evrak tasnifinde rastlanıyor ama sanmayın ki arşiv köşelerinde dirsek çürütüp buldum. Yine o inanılmaz "*FamilySearch.org*"dan efendim. Hatta gül hatırınız için durun, kopyalayıp yapıştırayım... Ah şanslı yeni araştırmacılar ah! Henüz yarım asrı devirmiş bulunan bu naçiz tarih hizmetkârı 20-25 sene önce arşiv-

lerde katalog okuya okuya bir hal olmuştu... Şimdi öyle mi mirim? Neyi aradığınızı biliyorsanız birkaç dakikada yediğiniz önünüzde yemediğiniz arkanızda. Kopyalıyorum:

name:	Sarkis Torossian
event:	Draft Registration
event date:	1942
event place:	Philadelphia, Pennsylvania
gender:	Male
birth date:	15 Mar 1891
nara publication title:	World War II Draft Cards (4th Registration) for the State of Pennsylvania
nara publication number:	M1951
arc identifier:	563728
film number:	2281555
digital folder number:	004128710
image number:	00227

Çevirmem gereken bir şey var mı? Siz de yakaladınız tabii değil mi tarihşinas okurlar? Nasıl beyan etmiş doğum tarihini Torosyan? 15 Mart 1891. Hicrîye, rumîye gerek olmayan bir yerde. Kapı gibi milâdî olarak, günü gününe bir beyan. *Find A Grave*'deki gün ve ay ile aynı. Sadece orada 1893 idi. Burada 1891. Bunu niye yaptığını bilmiyorum. Yoklama, 28 Nisan 1877 sonrasında ve 16 Şubat 1897 öncesinde doğan genç-yaşlı "dedeleri" kapsıyormuş. Bu anlamda, Torosyan doğum tarihini 1891 olarak bildirse ne olur, 1893 olarak bildirse ne olur? Anlayabilmek için yaptığım araştırmanın ayrıntılarını, bana mal olan saatleri ise boşverin. Bakmadığım Sarkis Torosyan kalmadı. Sadece buradaki arkadaşın Bizim Gerçek Sarkis Torosyan olduğuna emin olmanızı isterim. 1893'te doğan da öyleydi. Aynı ay, aynı gün ama iki farklı yılda doğamayacağına göre bunun bir beyan sorunu olduğu aşikâr.

Neyse, tabii ki buradaki özetle yetinmedim. Taranarak görüntüsü internete konmuş olan orijinal belgeye de baktım. Öğrendiğimiz şeyler mebzul. Evvela, 117 S. Salford Caddesi, Philadelphia'da, 46. Bölge'de (*ward*) oturuyormuş, 27 Nisan 1942 tarihinde bizimkisi. Telefonu yokmuş. Yaşı 51 imiş. Doğum yeri ise Kayseri (*Kaisari*), doğduğu ülke de Ellis Adası'ndaki Ermenistan yerine Türkiye olmuş. İlişkiye geçilecek kişi olarak Aram

Samuelian'ı vermiş. O da 5937 Chesnut Caddesi, Philadelphia'da ikamet edermiş. Sıkıcı ayrıntılar mı? Asla değil. Ne olur inanın. Bu belgeden Yüzbaşı Torosyan'ın o tarihte ne işle iştigal ettiğini öğreniyoruz. Kimsenin yanında veya bir kurumda çalışmıyormuş. Kendi işi varmış. Ne iş yapıyormuş derseniz, yoruma açık. "*Painter*" diyor. Bir de İngilizceye zengin dil derler. Hem boyacı hem ressam anlamına geliyor.

Yorumu size kalmış. Ne yapıyordu? Kilise avlularında Kilikya veya tepesi karlı Ararat manzaraları mı satardı? Cemaatin ileri gelenleri ona resimlerini mi yaptırırdı? Yoksa elde kova-fırça harbiden boyacı mıydı? Veya böyle bir ayrım yapmaya hakkım yok ve her ikisini birden mi yapardı? Şu kadarını söyleyeyim ki internette galeri galeri dolaşmaktan helak oldum ama Ressam Torosyan'a rastlayamadım. Boyacı-badanacılara da artık takat yetiremem diye bakmadım. Zaten galerilerin burunları da henüz bu mesleğin ürünlerini sergilemeyecek kadar büyük. Gerçekten bilmiyorum.

Hatırat'ta sayfa 128 ile 129 arasında Torosyan'ın Arap savaşçılarını "Endamen Köprüsü" başında gösteren karakalem mi, yağlıboya mı, suluboya mı, akrilik mi, karışık malzeme mi ne olduğu belli olmayan bir temsilî resim var. Yine bir editoryal tasarrufla Türkçe okuyan kamu bundan mahrum edilmiş. Altyazısı "Yüzbaşı Torosyan'ın kuvvetleri (Araplar, Aşiretler ve Bedeviler) Şeria Nehri üzerinde, Endamen Köprüsü'nde 7. ve 8. Türk Ordularını parçalarken" şeklinde. Görsellik gibisi de yok canım, gördük inandık, amenna. Acaba bu resim Torosyan'ın fırçasından/kaleminden çıkma mı? Görüyorsunuz sinekten yağ çıkarmaya çalışıyorum ama bir yer geliyor tıkanıyorum.

Bir üçüncü ihtimal daha var ama. Belgede "Ressam/Boyacı-Kendi İşi" (*Painter-Own business*) olarak geçiyor ifade. Acaba bu ikisi ayrı ayrı şeyler mi? Yani o bir ressam ama bir de kendi işi var. Belgede sorunun şekli zaten "siz ne yapıyorsunuz" değil. "İşverenin adı ve adresi" diye soruyor. Olabilir mi, olabilir. Bir işvereni olmayan, verecek bir iş yeri adresi de olmayan Torosyan, kendisine "ressam" da demiş olabilir. Yani o sıralar da Yüzbaşı Torosyan'ın kendini ressam suretinde boyadığı yıllara mı denk geldi?

Malum henüz yazılmamış ressamlık hatıratında, Sistine Şapel'de çaylak Michelangelo'nun hatalarını düzeltirken nasıl iskeleden kayıp iki ayağı üzerine düştüğünü, La Giaconda'nın ikram ettiği içkiyi yudumlarken Papa Borgia'nın adamları baskın verdiğinde nasıl Ufizzi'nin kenef penceresinden atladığını anlatır tatlı tatlı... O Leonardo olacak yeteneksiz de sıfırmış sıfır. En deh-

şeti ise Fatih'miş, düpdüz bir burnu olmasına rağmen alıcı kuş heybetinde görünmek için Torosyan'a baskı yaparak yaptırmış o portreyi! Abdülhamid ise kavisli enf-i hümayununu düz çizdirmek için iki kese altın vermiş, Torosyan da bir hile yapmış, önce düz burunlu bir şey çizmiş sonra ise gerçek resmi saraya musluk tamircisi kılığında giren Parseğ'e vererek Amerika'ya ulaşmasını sağlamış. Kendisi malum, saraydan çıkamıyor, başını ipekli kumaşlardan kaldıramıyor ya... "Yahu birader saçmalama dediklerin hiç olacak şeyler mi?" derseniz eğer, ben de derim ki "Niye? O kadar olmaz-olamaz işleri Torosyan'dan kuzu gibi dinlediniz hiç gıkınız çıkmadı da bana gelince mi müdekkik ve münekkit kesildiniz? Benim ne günahım var? Bana niye inanmayacaksınız?"

Peki, biz de kurmacadan belgeye dönelim bakalım. Önemli bir yerdeyiz. Görevli Margaret Hanım (soyadını okuyamadım) Torosyan'ın eşkâlini sorup öğrendiği, gözüyle görebildiği kadar, dikkatle kaydetmiş. Fizikî İnsan Torosyan karşınızdadır efendim: Irkı için mevcut alternatifler "Beyaz", "Siyah", "Oryantal", "Hintli/Kızılderili" ve Filipino imiş. Bizimkisi hamdolsun Beyaz. Yok, gizil de olsa ırkçı bir damar yok bende. Ama şimdi hanımefendi bakıp bakıp da "Oryantal" demiş olsa ne yapardık diye düşünüyorum. Takatım kalmadı, bir de Çinli Torosyan'ın peşine düşemem, mazur görün lütfen.

Devam; Gözler? Mavi. Saç? Kahverengi ve kırlaşmış. Şimdi gel de akıllı, rasyonel bürokrasiyi sevme. "Sarışın", "Kızıl", "Kahverengi", "Siyah", "Gri/Kır" seçenekleri var da ya saç yoksa ne olacak? Malum dedeleri yokluyorlar, II. Dünya Savaşı'nın ağır atmosferindeyiz. Var tabii, oncağızlar için de "Kel" demişler, siyaseten doğruculuk hastalığına henüz yakalanmadıkları o zamanlarda. Ten rengi? Hele maşallah bu ne zenginliktir? İnsanoğlundan değil de İbrahim Hoca'nın zerzevatından bahsediyorlar sanki. Renk renk. Bunlardaki ten rengi düşkünlüğü adama sözlük karıştırtır. "Sarı benizli/Soluk (*sallow*)", "Açık/Beyaz (*light*) "Al/Pembe (*Ruddy*)", "Koyu/Esmer (*Dark*), Çilli (*Freckled*), Açık kahverengi/Buğday (*Light brown*), Koyu kahverengi (*Dark brown*) ve Siyah (*Black*). Efendim, Torosyan hem al yanaklı-pembe tenli hem de çilliymiş. İyi mi? Fotoğrafın hele renkli fotoğrafın hâlâ yaygınlaşmadığı bir dönemde dededen kalan eşkâl tariflerinin faydası işte budur. Torosyan'ın fotoğrafları var, haydi mavi gözlerini de en azından bazılarında müşahade ediyoruz, birinde biraz daha toparlak yüzlü bir Esed'e benziyor. Bazılarında resmen koyu çıkmış, göz rengini seçemiyoruz, ondan da mahrumuz. Ama kırmızı surat ol-

duğunu, çilleri bulunduğunu nasıl görebilirdik o fotoğraflardan?

Boy ve kilo ise yaklaşık olarak verilmiş. Torosyan, Ellis'e göre burada 5 santim kadar uzamış, 5 feet 7 inç gözüküyor. Kilosu ise 160 pound kadar. Dolayısıyla oldukça da dinç görünüyor. Yaşımıza göre hiç fena sayılmayız. Kılıç sallamak kadar fırça sallamak da zinde tutar adamı, kol kaslarınız taş gibi olur, ama ara sıra el değiştirin lütfen...[441] Sarkis Bey de bütün belge doldurulduktan sonra imzasını lütfetmiş, belgede yazılanları onaylamış.

Torosyan sonunda bir şeyin reisi: Torosyan hanesi, 1940

Şimdi, kronolojik sırada biraz önde olmasına rağmen, Torosyan'ın fizikî özelliklerini bir arada verebilmek uğruna ufak bir takdim tehirle, yukarıdaki yoklama belgesinden sonra ele aldığımız çok önemli bir belge daha var. Yine *FamilySearch.org*'dan. Ama dikkat, "Torossian" olarak girerseniz bulamıyorsunuz çünkü "Torosian" olarak kaydedilmiş. Söz konusu belge bize Aile Babası Sarkis Torosyan'ı sunuyor. Hem de aile bireyleriyle birlikte. Bu belge 1940 tarihli Amerika Birleşik Devletleri nüfus sayımıdır.

Önce aile bireylerini tanıyalım. Reis Sarkis'i biraz tanıyorsunuz artık. Beyaz, erkek, Türkiye'de doğmuş. 47 yaşında... Evet, burada da yapacağını yapmış ve doğum tarihini 1893 olarak vermiş. Anlamıyorum, bunu niye yapıyor? Neden 1891 ve 1893, bu iki tarih arasında gidip geliyor? 1915 tarihli olan "Osmanlıca tasdiknâmede" 1891; Ellis Adası'nda, 1920'de 1893; 1940 sayımında 1893; 1942 yoklamasında 1891. Mezar taşında da 1893 olduğuna göre maçı 1893 kazanıyor. Bir açıklamam yok, çaresiz geçiyorum. 1935'te de aynı yerde oturuyormuş. Sayımcılar, iç göçlerle ilgilendikleri için bunu soruyorlar.

Eşi Victoria Hanım ise 34 yaşında. O da Beyaz. O da Türkiye'de doğmuş. Tahmini doğum tarihi (*estimated birth year*) 1906. 1935'te oturduğu yer, şimdikinin, 1940'ın aynısı. Oğul John Torosian 19 yaşında. Beyaz. Doğum yılı 1921. 1935'te de ailesiyle aynı yerde yaşıyormuş delikanlı. Annesi ondan sadece 15 yaş büyük olduğuna göre, Victoria ya çok genç evlenmiş veya kayıtlarda yaşı olduğundan küçük görünüyor. John'ın doğum yeri ise Pennsylva-

441. "United States, World War II Draft Registration Cards, 1942," index and images, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/VQN6-QRG: accessed 25 Oct 2012), Sarkis Torossian, 1942; citing NARA microfilm publications M1939, M1936, and M1937; FHL microfilm 2281555.

nia, herhalde Philadelphia olmalı. Babası, tek başına evli bir adam olarak 23 Aralık 1920'de New York'a geliyor. 1921 içinde doğduğuna göre, annesi belki de hamileyken Amerika'ya geliyor. Öyle olmayıp Amerika'da da hamile kalmış olabilir. Yeterli vakit var. Keşke sayım tam doğum tarihlerini kaydetseydi. Tabii bambaşka bir ihtimal de şu: Sarkis Amerika'ya gelir gelmez arkada bıraktığı eşinden boşanıyor, en geç üç ay içinde evleniyor ve John, 1921'de Victoria'dan doğuyor. Büyük kız Rose, ağabeyinden sadece 2 yaş küçük. 1923'te, Pennsylvania'da doğmuş. 1935'te de aynı adresteymiş. Küçük kız Louise ise ablasından 3 yaş küçük. 1926'da aynı yerde doğmuş. 14 yaşında. O da 1935'te oradaymış. Sarkis ve Victoria 1921-1926 arasında üç çocuk sahibi olmuş gibi görünüyor.

Israrlı aramalarıma rağmen Victoria Torosian/Torossian hakkında pek az şey bulabildim. Bulduğum Victoria Torosian'ın da Sarkis'in eşi olup olmadığına emin değilim. Sosyal güvenlik numarası 202-22-8484, Pennsylvania'dan verilmiş. Doğum tarihi 15 Haziran 1903. En son mukim olduğu yer, Cumberland, Pennsylvania. Ölüm tarihi ise 18 Mayıs 1997.[442] Sarkis'in eşi için sayım 1906 doğumlu dediği için olmayabilir de. Öte yandan kayıtlarda bu tür tutarsızlıklar hep oluyor. 683 kayıt arasında tek Victoria Torosian olduğu için alıyorum.

Victoria Torosian, Türkiye'de doğduğu için o da göçmen olmalı fakat Ellis Adası kayıtlarında görünmüyor. Torosyan'a uzaktan yakından benzeyen her isim altında aradım fakat bulamadım. Tabii ki Ellis Adası dışında bir noktadan mesela Niagara Falls'dan giriş yapmış olabilir. Eğer, geldiği sırada Torosyan'la evli değilse veya o soyadıyla giriş yapmadıysa o zaman bulunma olasılığı imkânsıza yakın olacak kadar düşük olacaktır. Tabii ki bir yerlerden bir tüyo almazsak.

Daha da hoşu, Amerika'ya bir adla girip sonra adını değiştirmesi. Göçmenlerde çok sık rastlandığı üzere, yeni ülkede insanların dilinin dönmediği Ermenice adını Victoria olarak değiştirmiş olabilir. O zaman da yine koydunsa bul. Yine de kızlık soyadı ile 1905-1920/21 arasında giriş yapan tüm 1906 doğumlu kadınları araştırmaktansa bu ihtimali değerlendireceğim ve Ellis Adası'nda kaydı olan tüm Torosyanlara bakacağım. 1906 doğumlu genç kızları arayacağım. Bu sanıldığı kadar kolay değil. Tam 40 tane kadın Torossian var. Kimsenin doğum tarihi de verilmiyor, sadece

442. "United States Social Security Death Index," index, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/J19M-NTB: accessed 25 Oct 2012), Victoria Torossian, 18 May 1997; citing U.S. Social Security Administration, *Death Master File*, database (Alexandria, Virginia: National Technical Information Service, ongoing).

yolcuların geldiği tarih ve geldiğinde kaç yaşında olduğu kayıtlı. John'un doğum tarihi olan 1921'den sonrasına bakmayacağım için işim biraz kolaylaşıyor.

Bir Arakse Torossian Hanım buldum. 2 Kasım 1920'de gelmiş. Yaşı 20 olarak görünüyor ama yine de bakıyorum. Biliyor musunuz hangi vapurla gelmiş? Bizim *Gülcemal* ile! İstanbul'dan. Fakat, heyhat bekâr görünüyor ve Victoria ile yaş farkı büyük. 10 Haziran 1921'de geldiği için tarih itibarıyla sınırda olan başka bir Araxie Torossian var, bu 18 yaşında. O da İstanbul'da mukim imiş. O da bekâr. Ah, bakın Yolcu Kaydı'nda adı "Tahouki Torossian" (Takuhi olması lazım) olarak geçen bir hanım var. En son Adana'da mukimmiş. *Chicago* adlı gemiyle Le Havre'dan, 29 Mart 1921'de gelmiş. Yolcu numarası 22. O sırada 20 yaşındaymış ve evliymiş. E, ne duruyoruz? Gemi Manifestosu'na gidiyoruz. Ne kadar bozulduğumu anlatamam! Kocası kuaför Garabet Torossian ile birlikte gelmişler. Gerisine bakmıyorum. "Victoria Torossian" konusunda havlu atmadan önce aynısını şimdi de "Victoria Torosian" için deniyorum. Var ama Sarkis ile alakalı görünmüyorlar. Tamam, pes Victoria'yı Torosyan olarak bulamadık.

Şimdi de Kassabian'ın, Victoria'nın kızlık soyadı olması ihtimalinden yola çıkıyorum ve "Victoria Kassabian" olarak arıyorum. *FamilySearch*'ta üç adet Victoria Kassabian çıkıyor. Bunlardan biri, *King Alexander* vapuruyla, 1 Kasım 1922'de Pire Limanı'ndan Ellis Adası'na gelmiş. En son İzmir'de mukimmiş. Etnik aidiyeti Yunan Ermenisi olarak kaydedilmiş. Geldiğinde 18 yaşındaymış ve bekârmış.[443] Sarkis'in eşi olan Victoria ile 2 yıllık bir yaş farkı var. Bu geldiğinde bekâr, Sarkis'in ise 1921'de doğmuş John adında bir oğlu vardı. Tüm bunlardan dolayı daha fazla ilerlemeye gerek yok diye düşünülebilir. Öte yandan Ellis Adası'na gittiğimde tek bir tane Victoria Kassabian gördüğüm için dikkatimi çekiyor.

Fevkalade ilginç bir durum ortaya çıkıyor. Victoria Kassabian ailesiyle birlikte seyahat ediyormuş. Babası "Mikirdits Kassapian" olarak kaydedilmiş. 56 yaşında bir kunduracıymış. Ermeniymiş. Ermenice okur, yazar. Vatandaşlığını Yunan olarak beyan etmiş. Son mukim olduğu yer İzmir. Memleketinde kimsesi yok ve Philadelphia'ya gidecekmiş. Karısının adı "Maritsa Kassabian." 43 yaşında. Ev kadını. Okuması yok. Kızları Victoria Kassabi-

443. "New York, Passenger Arrival Lists (Ellis Island), 1892-1924," index, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/JNGH-6PY: accessed 28 Oct 2012), Victoria Kassabian, 01 Nov 1922; citing *King Alexander*, United States National Archives, Washington, D.C.

an. 18 yaşında. Mesleği hizmetçi. Ermenice okur, yazar. Oğulları Karabet 16 yaşında. Öğrenciymiş. Memurlar, vatandaşlık beyanının Yunanistan olmasına aldırış etmemişler, Yunanistan'ı çizerek Türkiye yazmışlar. Aile, hep beraber Philadelphia'da, 5912 Market Street'de oturan oğulları Michan Krikor Kassapian'ın yanına gidiyormuş. Baba, "*Cesray*"; anne ve kız "*Cesaru*"; oğlan ise "*Cesary*" doğumlu olarak kaydedilmişler. Başka bir deyişle, herhalde onların söyleyişine uyan (ve tamamen dalga geçen bir memur) Kayseri'den üç ayrı telaffuz üretmeyi becermiş. Hepsinin bir aile olduğunu bilmesine ve bariz ses benzeşmelerine rağmen herkesi aynı yer doğumlu olarak göstermemiş/gösterememiş. Tabii aynı aile içinde "Kassapian"-"Kassabian" farkı da var.

İşte bu Victoria Kassabian'ın, Sarkis'in 1940 sayımında eşi olarak görünen Victoria Torosian olduğunu sanıyorum. Ayrıca 1935'te de aynı adreste olduğu beyanı vardı. Böyle sanmak için nedenlerim şunlar: Bütün Ellis kayıtlarında tek bir Victoria Kassabian var, aile Sarkis'in memleketlisi. Üstelik, Philadelphia'ya gidiyorlar. Sarkis ise bildiğiniz gibi 1920 sonundan beri orada. Tabii ki böyle düşünmek için iki engel var. Biri yaş, geçiniz. Diğeri daha önemli, Sarkis'in 1921'de Philadelphia'da doğmuş bir oğlu var. Ben, Victoria'dan doğma olduğunu düşünmüştüm. Olmayabilir. Nüfus sayımları, hanede bulunan herkesi hane reisine göre tanımlıyor. O belgelerde, John'ın sadece Sarkis'in oğlu olduğu bilgisi var. Tuhaf ama insanların anne ve baba adlarını yazmıyorlar. Victoria'nın da oğlu olduğu sadece bir çıkarım. Victoria, zaten John'ın annesi olmak için fazla genç duruyordu. Gerçi şimdi 1906 değil, 1904 doğumlu olabileceği ortaya çıktı ama yine de genç. Dolayısıyla, Victoria, John'ın biyolojik annesi olmayabilir. Sarkis ile evlilikleri de 1920/21'e gitmek durumunda değil artık. Sonradan evlenerek Sarkis'in hanesine taşınmış olma ihtimali belirdi. Haliyle, Sarkis'in de en az iki evliliği olmalı.

Aslında, Victoria Torosyan, sayım sırasında kendisine ek sorular sorulan grubun içinde olmuş olsaydı burada merak ettiğimiz tüm bu hususları kolayca öğrenebilirdik. Bu sorularda evli olan veya bir kez evlenmiş olan bütün kadınlara, daha önce evlenip evlenmediği, ilk evliliğindeki yaşı ve doğurduğu çocukların sayısıyla ilgili sorular sorulmaktaydı.[444] Maalesef, Victoria Torosyan bu yüzde 5'lik grubun içinde değil.

Philadelphia'lı Victoria Kassabian için mevcut olan ikinci bel-

444. http://www.1940census.archives.gov, Supplemental Questions (asked of 5% of the population).

geye gittiğimde, onun da daha önce evlenmiş olduğunu görüyorum. "Avakian" soyisimli biriyle, 1928'de evlenmiş. Evlilik izin numaraları 565512.[445] Bunun da hemen sağlamasını yapıyorum. Avakian'ın ilk adı John imiş.[446] Torosyan'ın hatıratıyla, Torosyan'ın (en az) ikinci karısının ilk kocası ile ilişkisini pek kafamda canlandıramadığım için artık orada duruyorum. Zaten adamcağızın, Victoria Kassabian ile evliliğinden başka hayatta bir faaliyeti olmamış gibi. Fakat, Victoria Kassabian 1928'de John Avakian ile evlendiyse sadece John değil, evdeki hiçbir çocuğun da annesi olamaz.

Listedeki son Victoria Kassabian belgesine baktığımda ise bir an, milletin (penguenlerin) jeneolojinin "j"sini bile duymadığı, kutuplarda bir yerlere göç etmek istiyorum sevgili okurlar! Victoria Kassabian, 1940 yılında Jersey City'de Paul Kassabian diye biriyle mutlu mesut evli görünüyor. Çoluk çocuk ne ararsan var. Üstelik bu Victoria tam olarak 1904 yılında doğmuş! Yaş farkı da yok, iyi mi?[447] Sonra bir iç ses diyor ki "Yahu makul olsana, sana ne kadının 1940'ta Victoria Kassabian olmasından? Sen 1922'deki Victoria Kassabian'ın şimdiki (1940) soyismine baksana! Sen, Victoria Torosyan'ı ararken geldin buraya. Olsa olsa kuzen Paul'un karısıdır..." Haklı. Böylece, "John" ve diğer çocuklar konusunda bir ihtirazi kayıtla da olsa Sarkis Torosyan'ın karısı Victoria'nın genç kızlık soyadına, nereli olduğuna, ailesi hakkında bazı bilgilere ve en azından gençken ne işle iştigal ettiği bilgilerine de ulaştık.

Victoria Hanım, nüfus sayımında, o 1930'ların 1940'ların erkek egemen dünyasında evli bir kadın olmak hasebiyle sadece "ev kadını" olarak görünürken, "ev kadınıysa" da artık iş aramak gibi soruların ona uygulanmasına gerek kalmadığı düşünülürken acaba gerçekte ailenin tek ekmek getireni miydi? "Fırsatlar ülkesi" diye geldiği Amerika'da hâlâ, bildiği işi yapıyor, İzmir'deyken olduğu gibi hizmetçilik mi ediyordu? Sarkis, âlem-i tahayyülde En-

445. "Pennsylvania, Philadelphia Marriage Indexes, 1885-1951," index and images, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/JV9S-NT1: accessed 28 Oct 2012), Avakian and Victoria Kassabian, 1928.

446. "Pennsylvania, Philadelphia Marriage Indexes, 1885-1951," index and images, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/JJP7-5BQ: accessed 28 Oct 2012), John Avakian and Kassabian, 1928.

447. "United States Census, 1940," index and images, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/K4B4-YPW: accessed 28 Oct 2012), Victoria Kassabian in household of Paul Kassabian, Ward 12, Jersey City, Jersey City, Hudson, New Jersey, United States; citing enumeration district (ED) 24-330, sheet 3B, family 59, NARA digital publication T627, roll 2411.

ver Paşa'yla Harbiye Nezareti'nde lak lak edebilsin veya kılıç elde Arabistanlarda koşturup ordular bozabilsin diye başkasının çamaşırlarını mı yıkardı? Yoksa evinde dağlar gibi ütülerle mi uğraşırdı? "Yeni işçi" görünen kızı da kendisine yardım eder miydi? En çok kızdığı Sarkis'in icadı Cemile karakteri mi olurdu? Cemile'nin verem edilerek öldürülmesinde ufak da olsa, doğrudan veya dolaylı bir payı olmuş muydu? Sarkis'e niye bu "iftiraları" attığım konusunda ise biraz sabır lütfen...

Gerçi, sayım memurları eve giren paranın her hâlükârda peşindeydiler ve sakinlerin para karşılığı herhangi bir iş yapıp yapmadığını soruyorlardı. Bu tür beyana dayalı resmî belgelerin hele böyle akçalı bir işte birebir gerçeği yansıttığını sanmayacağız değil mi? Sanırsak iktisat ilmine de ilk adımımızı atmış oluruz ki, eh oralara da bulaşmayayım artık. Bilmiyorum tabii. Fakat manzara-i umumiye şimdilik ortada değilse de az aşağıda. Yukarıda Victoria Torossian için bir sosyal güvenlik numarası vermiş, doğum tarihini 15 Haziran 1903 ve ölüm tarihini ise 18 Mayıs 1997 olarak kaydetmiştim. Eğer bu eşleştirmelerim doğruysa Victoria Kassabian/Torossian'ın 94 yıllık meşakkatli bir ömür sürdüğünü, Sarkis'in ölümünden sonra 53 sene dul olarak yaşadığını da kabul etmemiz gerekiyor çünkü öldüğünde hâlâ onun soyadını taşımaktaydı. Dün denecek kadar yakın bir tarihten söz ediyoruz.

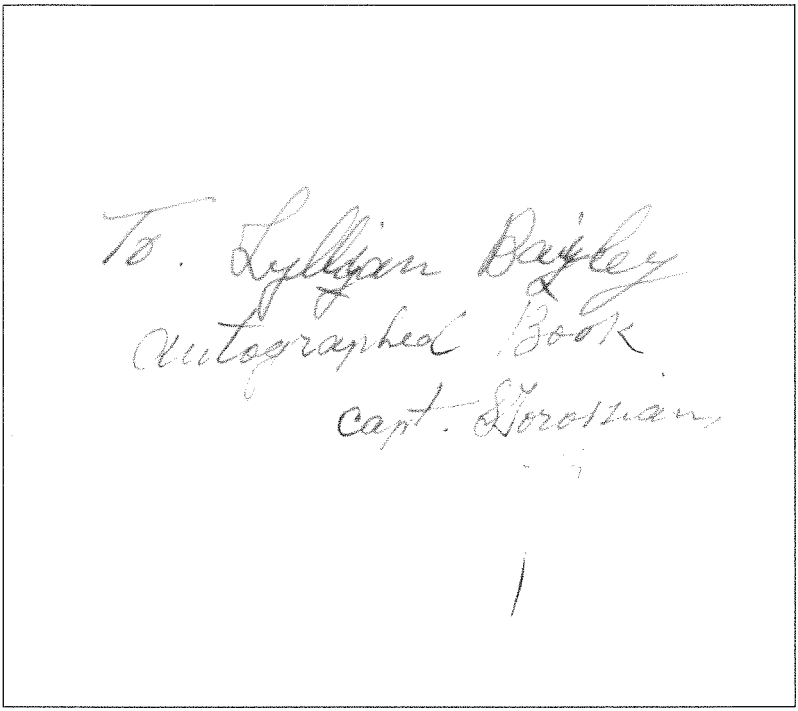
Şimdi bu geniş aradan sonra tekrar 1940 sayımının güvenli limanına geri dönüyorum. Ailenin oturduğu adresin Philadelphia'da, 46. Bölge'de olduğu özetten bile görünüyor. Torosyan'ın Yoklama Kâğıdı'ndaki bölge de buydu. Bunu ve diğer sunabileceği bilgileri görmek üzere orijinal sayım defteri sayfasına gidiyorum. Sayımı 3 Nisan 1940 günü Harry Shapiro yapmış. Torosyan ailesinin oturduğu ev So[uth] Salford Caddesi 117 numarada. 1942'deki askerlik yoklamasında da öyle. Demek ki sayımdan sonra da aynı evde oturmaya devam etmişler. Yukarıdan hatırlayacaksınız, o belgede imzası da vardı. Tabii, o imza ile bende olan imzalarının aynı olduğunu da söylemeliyim. Dolayısıyla, o belgedeki Sarkis Torosyan ile bu belgedeki aynı. Burada hiçbir şüphe yok.

Beni bu sayımda şaşırtan çok şey var. Evvela, Sarkis Torosyan'ın o zamanki mesleğini öğreniyoruz. Mesleğini "emekçi" ve işyerini "fabrika" olarak beyan etmiş. Karısı tabii ki asla çalışmıyor. Oğlu John ise "garson" ve işyeri de "restaurant." Büyük kız Rose ise "yeni işçi" olarak tanımlanmış. 14 yaş ve üstünde olanların istihdam durumunu soruşturan sayım henüz 14 yaşındaki Louise'i ise çalışma yaşının altında saymış.

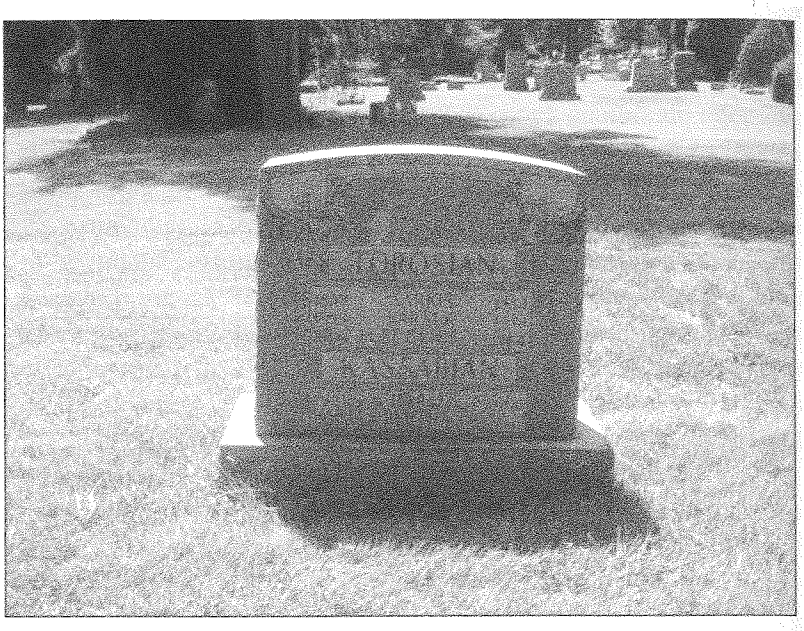
21. soru, kişinin 24-30 Mart [1940] haftasında özel sektörde veya acil olmayan kamu işlerinde para karşılığı çalışıp çalışmadığını soruyor. Sarkis, John ve Rose Torosyan buna "hayır" demişler. Victoria da hayır demiş ama o zaten istihdamla ilgili her şeye sürekli "hayır" diyor çünkü ev kadını! 22. soru da alakalı; eğer 21'e "hayır" demişseniz, o zaman acil kamu işlerinde çalıştınız mı? Ailenin emek gücü buna da "hayır" diyor. 23. soru ise kişinin iş arayıp aramadığı ile ilgili. Sarkis, John ve Rose, üçü de iş aradıklarını beyan ediyorlar. Victoria ile Louise ise hemen her şeye olduğu gibi buna da "hayır" demiş gözüküyorlar. 24. soruda eğer iş aramıyorsanız kendi işiniz var mı diye soruluyor, üçlü daha önce iş aradıklarını söyledikleri için bunu geçiyor. 25. soruda, evde mi, okulda mı, çalışamaz durumda mı ve diğer şıkları var. Burada Victoria (H) ve Louise (S) kodlarıyla yani evde ve okulda olarak görünüyorlar. Çalışan üçlü bu soruya yine takılmıyor.

26. soruyla sonra 24-30 Mart haftasında kaç saat çalışıldığı soruluyor. Çalışan üçlünün buna verilecek bir cevabı yok. "E, tabii o hafta çalışmadıklarını söylemişlerdi" derken 27. soruda acı gerçeği tüm boyutlarıyla anlıyorsunuz. Soru aynen "30 Mart 1940 haftasına kadar işsizlik süresi-haftayla" şeklinde. Yani kaç haftadır işsizdir şahıs? Sıkı durun, Torosyan'ın buna cevabı tam 350 hafta şeklinde olmuş. Genç John bile 40 haftadır işsiz. Yeni işçi Rose ise sadece 2 haftadır işsiz görünüyor. Yani aslında ailenin çalışma çağında bulunan ve ev ile okul dışında kodlanan bireylerinin hepsi işsiz durumda. 28. soru meslek, 29. soru işyeri sorusu. İşte Sarkis Torosyan burada mesleğini emekçi, işyeri türünü fabrika olarak tanımlıyor. John da garson ve restaurant diyor ama ortada ne fabrika, ne restaurant gözüküyor. Yeni işçi Rose'un ise mesleği ve işyeri sütunları boş durumda. Demek ki daha önce hiç çalışmadı. 30. soru, işçinin türünü soruyor. Baba ve oğul "özel sektör"de çalışan işçiymiş çünkü PW koduyla nitelendirilmişler. PW, *Private Work*/özel sektör anlamına geliyor. Kamudakiler için GW (*Government Work*) kodu var. Rose'da yine boş. 31. soru, 1939'da ne kadar, kaç hafta çalışıldığıyla ilgili. Hepsi "sıfır" diyor. 32. soru da alakalı. Alınan maaşı soruyor. O da "sıfır". 33. soru maaş veya ücret dışında bir yerden 50 dolardan fazla para alınıp alınmadığını soruyor. Ailenin çalışması beklenen ama işsiz durumdaki üçlüsü buna hep birden "hayır" diyorlar.[448]

448. "United States Census, 1940," index and images, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/KQJF-7HC: accessed 25 Oct 2012), Sarkis Torosian, Ward 46, Philadelphia, Philadelphia City, Philadelphia, Pennsylvania, United States; citing enumeration district (ED) 51-1958, sheet 3A, family 41, NARA digital publication T627, roll 3748.

Torosyan'ın imzası.

Sarkis ve Parseğ Torosyan'ın mezar taşı.

Mergeros Torosyan'ın mezar taşı.

I. Dünya Savaşı'ndan önce Vartuhi, Baydzar ve Ohan Torosyan.

Torosyan kız kardeşini buluyor.

Baydzar Torosyan.

Baydzar Torosyan.

Torosyan mülâzım-ı sâni üniformasıyla.

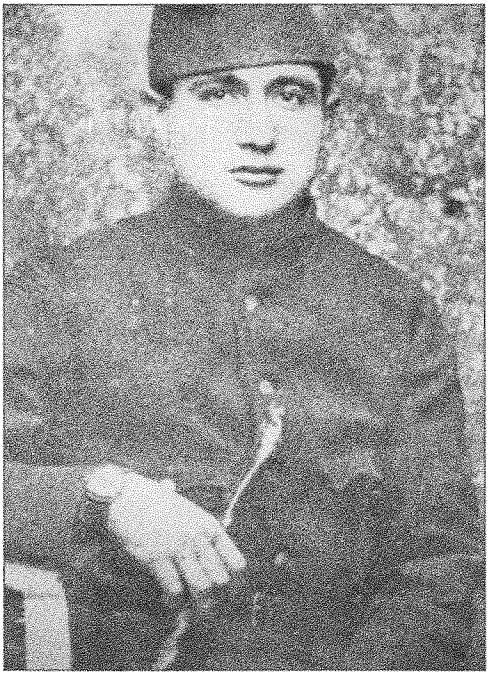
Torosyan yüzbaşı üniformasıyla.

Sarkis Torosyan 6.000 Arap atlısına komuta ettiği sırada.

Parseğ Torosyan.

Aram Torosyan.

Sarkis Torosyan Ermeni Lejyonu'ndayken.

Torosyan ve arkadaşları "Türk Çeteci" kılığında.

State Pennsylvania — Incorporated place Philadelphia — Ward of city 46 — Unincorporated place

County Philadelphia — Township or other division of county — Block No. 17 — Institution

Dwelling-house number in order of visitation	Family number in order of visitation	Name of each person whose usual place of residence on April 1, 1940, was in this household. Enter surname first, then given name and middle initial. Do not include persons who died before April 1, 1940. Be sure to include: Babies born since April 1, 1940. Children under 1 year of age. Write "Infant" if child has not been given a first name.	Relationship of this person to the head of the household, or other person with whom he is living. Use terms Head, Wife, Son, Daughter, Father, Mother, Grandson, Granddaughter, Brother, Sister, Lodger, Lessee, Partner, Servant, Roomer, Boarder, Inmate, Patient, Prisoner, etc.	Sex	Color or race	Age at last birthday	Single, married, widowed, or divorced	Attended school or college at any time since March 1, 1940?	Highest grade of school completed	Place of birth: Name the State, Territory, or foreign country (or Canada, Mexico, Cuba, China, Japan, England, Ireland, Germany, Italy, Poland, Russia, etc.)	Citizenship of foreign born	Can read and write	Veteran of U.S. military or naval forces?	Supplementary questions
1	2	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
Dwell'g		Martin, Lulu Celia	Daughter	F	W	10	S	Yes	3	Pennsylvania				
114	40	R 28	Feingold, Hymen	Head	M	W	53	M	No	8	Russia			
		Rebecca	Wife	F	W	48	M	No	6	Russia				
		Evelyn	Daughter	F	W	20	S	Yes	3	Pennsylvania				
		Belitz, Samuel	Son-in-law	M	W	28	M	Yes	3	Pennsylvania				
		Sallie	Daughter	F	W	27	M	Yes	4	Pennsylvania				
		Sandra	Granddaughter	F	W	2	S	No	0	Pennsylvania				
115	41	R 27	Emerson, Sarpis	Head	M	W	37	M	No	6	Turkey			
		Victoria	Wife	F	W	34	M	No	6	Turkey				
		John	Son	M	W	14	S	No	8	Pennsylvania				
		Rose	Daughter	F	W	12	S	No	4	Pennsylvania				
		Louise	Daughter	F	W	10	S	Yes	4	Pennsylvania				
115	42	C 2200	Person, Lillian G.	Head	F	W	44	Wd	No	6	Russia			
5336	43	R 20	Clarke, Charles G.	Lessee	M	W	57	M	No	9	Pennsylvania			
		Lorraine	Wife	F	W	48	M	No	8	Virginia				
		Edna	Daughter	F	W	16	S	No	11	Pennsylvania				
		Charles Jr.	Son	M	W	13	S	Yes	4	Pennsylvania				
		William	Son	M	W	12	S	Yes	4	Pennsylvania				
5330	44	R 25	Perry, Charles G.	Head	M	W	36	S	No	11	Pennsylvania			
5328	45	C 3800	Mitchell, Lillian R.	Head	F	W	39	Wd	No	8	Pennsylvania			
5326	46	R 25	Wood, Herbert O.	Head	M	W	43	M	Yes	14	Rhode Island			
		Helen E.	Wife	F	W	41	M	Yes	14	Connecticut				
5324	47	C 2120	Clark, Lawrence G.	Head	M	W	40	Wd	No	8	Kentucky			
		John R.	Son	M	W	14	S	No	4	Pennsylvania				
		Baker, Teresa	Lodger	F	W	60	S	No	11	Pennsylvania				
5322	48	C 2400	Kapetsko, James G.	Head	M	W	51	M	No	6	Pennsylvania			
		Nellie	Wife	F	W	50	M	No	8	New York				
	49	R 22	Kovacs, Mary G.	Lessee	F	W	40	S	No	8	Hungary			
	50	R 22	Fallica, Raymond	Head	M	W	42	S	No	8	Penna.			
5320	51	R 25	Demaro, Ernest	Lessee	M	W	40	M	No	8	Greece			
		Sophie	Wife	F	W	40	M	No	4	Greece				
		Teresa	Daughter	F	W	15	S	Yes	7	Penna.				
		James	Son	M	W	14	S	Yes	6	Penna.				
5310	52	C 4200	Chivian, Max	Head	M	W	40	M	Yes	16	Russia			
		Teresa G.	Wife	F	W	40	M	No	6	Pennsylvania				
		Howard	Son	M	W	14	S	Yes	8	Pennsylvania				
		Marvin	Son	M	W	14	S	Yes	8	Pennsylvania				
Rooms		Henry	Lodger	M	W	58	Wd	No	8	England				
5318	53	R 25	Lamb, Eugene G.	Head	M	W	38	M	No	8	Pennsylvania			
		Emily	Wife	F	W	36	M	No	8	Pennsylvania				

SUPPLEMENTARY QUESTIONS

For Persons Enumerated on Lines 16 and 29

FOR PERSONS OF ALL AGES

Line No.	NAME	PLACE OF BIRTH OF FATHER AND MOTHER: Father	Mother	Color or race (Father)	MOTHER TONGUE OR NATIVE LANGUAGE	Color or race (Mother)	VETERANS
	35	36	37	0	38	0	39
16	F. Fletcher, Charles	Pennsylvania	Pennsylvania	W	English	W	No
29	Fletcher, Raymond	Ireland (Eire)	Ireland (Eire)	W	Gaelic	W	No

Col. 6. VALUE OF HOME, OR MONTHLY RENTAL: When owner's household unit also has a farm of a minimum value or produces products of a minimum sale value, as stated in the instructions, enter the value of this unit only for the home and the monthly rental for the home only. If a farm unit pays cash rent, enter the monthly rental for the entire farm unit. If owned or rented jointly, enter the total value or rental.

Col. 10. COLOR OR RACE: White — W; Negro — Ng; Indian — In; Chinese — Ch; Japanese — Jp; Filipino — Fil; Hindu — Hin; Korean — Kor; Other races (specify) — and so forth.

Col. 11. AGE AT LAST BIRTHDAY: Enter age of children born on or after April 1, 1940, as follows: Born in April 1940 ... 0; May 1940 ... 0; June 1940 ... 0; July 1940 ... 0; August 1940 ... 0; September 1940 ... 0; October 1940 ... 0; November 1940 ... 0; December 1940 ... 0; January 1941 ... 0; February 1941 ... 0; March 1941 ... 0. (Do not include children born on or after April 1, 1941.)

SYMBOLS AND EXPLANATORY NOTES

DEPARTMENT OF COMMERCE—BUREAU OF THE CENSUS

SIXTEENTH CENSUS OF THE UNITED STATES: 1940

POPULATION SCHEDULE

S. D. No. 6 E. D. No. 51-1958 Sheet No. 3 A

Enumerated by me on April 3, 1940. Harry J. Shapiro, Enumerator

2970

PERSONS 14 YEARS OLD AND OVER—EMPLOYMENT STATUS

20	D	21	22	23	24	25	26	27	28 Occupation	29 Industry	30	F	31	32	33	Line
																1
no	XOXO	no	no	no	no	H										2
no		no	no	no	no	H										3
no		yes	—	—	—	—	56		Nurse	Private Family	PW	[illegible]	13	0	yes	4
no		yes	—	—	—	—	60		Salesman	Auto Retail	PW	[illegible]	52	1300	no	5
no	XOXO	no	no	no	no	H										6
																7
no	XOXO	no	no	yes	—	—		22	Laborer	Factory	PW	[illegible]	0	0	no	8
no	XOXO	no	no	no	no	[illegible]							0	0	no	9
no	XOXO	no	no	yes	—	—		40	Waiter	Restaurant	PW	[illegible]	0	0	no	10
no	XOXO	no	no	yes	—	—		2	New Worker				0	0	no	11
no	XOXO	no	no	no	no	S							0	0	no	12
		no	no	no	no	H							0	0	no	13
no	XOXO	no	no	yes	—	—		10	Roofing & Heating	Private Work	OA	[illegible]	0	0	no	14
no	XOXO	no	no	no	no	H							0	0	yes	15
no	XOXO	no	no	yes	—	—		8	New Worker				0	0	no	16
no	XOXO															17
no	XOXO															18
		no	no	no	no	OT			Contractor	Building Construction	OA		0	0	yes	19
		yes	—	—	—	—	40		Coil Winder	Electrical Mfg	PW	[illegible]	45	899	yes	20
no	XOXO	yes	—	—	—	—	48		Motorman	Traction Co	PW	[illegible]	52	1600	no	21
no	XOXO	yes	—	—	—	—	40		Cashier	Traction Co	PW	[illegible]	52	1800	no	22
		no	no	no	no	H										23
		yes	—	—	—	—	37		Milling Machine Op	Electrical Mfg	PW	[illegible]	26	300	yes	24
	XOXO	no	no	no	no	OT							0	0	yes	25
		no	no	yes	—	—		150	Chauffeur	Brewery	PW	[illegible]	0	0	yes	26
		no	no	no	no	H							0	0	no	27
	XOXO	yes	—	—	—	—	40		Operator	Electric Light	PW	[illegible]	52	800	no	28
		no	yes	—	—	—		400	Clerical	W.P.A.	GW	[illegible]	52	640	no	29
no		yes	—	—	—	—	60		Baker	Baking Shop Retail	OA	[illegible]	52	0	yes	30
no	XOXO	no	no	no	no	H							0	0	no	31
no	XOXO	no	no	no	no	S							0	0	no	32
no	XOXO	no	no	no	no	S							0	0	no	33
		yes	—	—	—	—	60		Tailor	Tailor Shop	OA	[illegible]	52	0	yes	34
		no	no	no	no	H							0	0	no	35
		no	no	no	no	S								0	no	36
		no	no	no	no	S							0	0	no	37
		yes	—	—	—	—	44		Tailor	Coat Shop	PW	[illegible]	52	1000	no	38
		no	no	no	no	U			Salesman	Wholesale Goods	OA		0	0	yes	39
		no	no	no	no	H							0	0	no	40

YEARS OLD AND OVER

FOR ALL WOMEN WHO ARE OR HAVE BEEN MARRIED

FOR OFFICE USE ONLY—DO NOT WRITE IN THESE COLUMNS

46 Usual Industry	47 Usual class of worker	J Code	Line
Roofing Contractor	OA	[illegible]	14
Office	PW	[illegible]	29

[illegible]

REGISTRATION CARD—(Men born on or after April 28, 1877 and on or before February 16, 1897)

SERIAL NUMBER: U-785 | ORDER NUMBER:

1. NAME (Print): Sarkis (First) (none) (Middle) Torossian (Last)

2. PLACE OF RESIDENCE (Print): 117 S. Salford St. (Number and street) Philadelphia (Town, township, village, or city) (County) (State)

THE PLACE OF RESIDENCE GIVEN ON THE LINE ABOVE WILL DETERMINE LOCAL BOARD JURISDICTION; LINE 2 OF REGISTRATION CERTIFICATE WILL BE IDENTICAL

3. MAILING ADDRESS: Same (Mailing address if other than place indicated on line 2. If none, insert word "none")

4. TELEPHONE: None (Exchange) (Number)

5. AGE IN YEARS: 51 DATE OF BIRTH: March 15 1891 (Month) (Day) (Year)

6. PLACE OF BIRTH: Kaisari (Town or county) Turkey (State or country)

7. NAME AND ADDRESS OF PERSON WHO WILL ALWAYS KNOW YOUR ADDRESS: Aram Samuelian 5987 Chestnut St Phila. Pa

8. EMPLOYER'S NAME AND ADDRESS: Painter-Own business

9. PLACE OF EMPLOYMENT OR BUSINESS: 117 S. Salford St. Philadelphia Phila. Pa. (Number and street or R.F.D. number) (Town) (County) (State)

I AFFIRM THAT I HAVE VERIFIED ABOVE ANSWERS AND THAT THEY ARE TRUE. Sarkis Torossian (Witness must sign for signature)

D. S. S. Form 1 (Revised 1-1-42) (over) 16-2-30-3

REGISTRAR'S REPORT

DESCRIPTION OF REGISTRANT

RACE		HEIGHT (Approx.)	WEIGHT (Approx.)	COMPLEXION	
White	✓	5' 7"	160	Sallow	
		EYES	HAIR	Light	
Negro		Blue	✓ Blonde	Ruddy	
		Gray	Red	Dark	
Oriental		Hazel	Brown ✓	Freckled	✓
		Brown	Black	Light brown	
Indian		Black	Gray ✓	Dark brown	
			Bald	Black	
Filipino					

Other obvious physical characteristics that will aid in identification

I certify that my answers are true; that the person registered has read or has had read to him his answers; that I have witnessed his signature or mark and that each answer of which I have knowledge are true, except as follows:

Margaret F. Fahey (Signature or registrant)

Registrar for Local Board No. 1 Mrs. F. Elizabeth Alley (Number) (Address) (City) (State)

Date of registration April 27, 1942

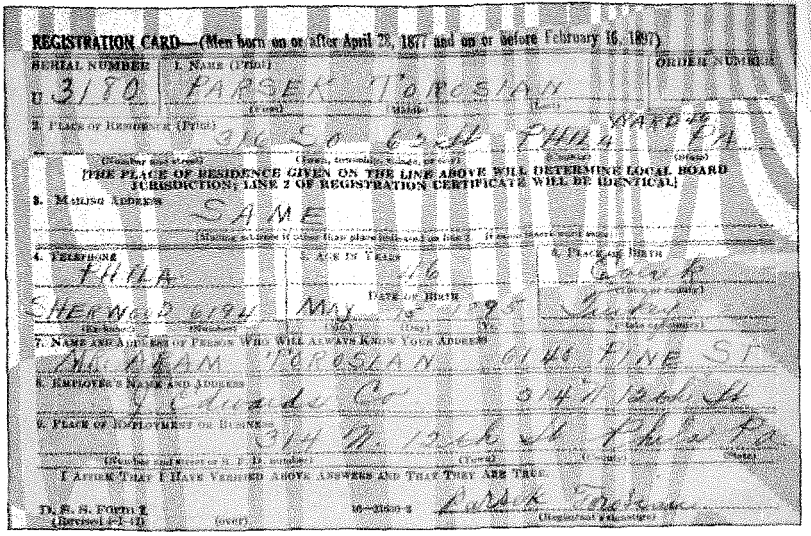
LOCAL BOARD NO. 1
ALLEGHENY COUNTY 32
Bank of Glassport Bldg. 003
GLASSPORT, PENNA. 001

(STAMP OF LOCAL BOARD)

The stamp of the Local Board having jurisdiction of the registrant shall be placed in the above space.

16—21656-2

Sarkis Torosyan'ın yoklama kartı.

REGISTRATION CARD—(Men born on or after April 28, 1877 and on or before February 16, 1897)

SERIAL NUMBER U 3180 | 1. NAME (Print) PARSEK TOROSIAN (Last / First / Middle) | ORDER NUMBER

2. PLACE OF RESIDENCE (Print) 310 20 62nd PHILA PHILA PA
(Number and street) (Town, township, village or city) (County) (State)
[THE PLACE OF RESIDENCE GIVEN ON THE LINE ABOVE WILL DETERMINE LOCAL BOARD JURISDICTION; LINE 2 OF REGISTRATION CERTIFICATE WILL BE IDENTICAL]

3. MAILING ADDRESS SAME
(Mailing address if other than place listed on line 2 [e.g., Rural Route])

4. TELEPHONE PHILA | 5. AGE IN YEARS 16 | 6. PLACE OF BIRTH Cesarea Kapadokia
(Exchange) | DATE OF BIRTH (Month) MAY (Day) 5 (Year) 1895 | (Town or county) (State or country)

7. NAME AND ADDRESS OF PERSON WHO WILL ALWAYS KNOW YOUR ADDRESS
Mrs. ADAM TOROSIAN 6148 FINE ST
(Name) (Address)

8. EMPLOYER'S NAME AND ADDRESS
Liberale Co 3141 12th St
(Name) (Address)

9. PLACE OF EMPLOYMENT OR BUSINESS 3141 N. 12th St Phila Pa
(Number and street or R. F. D. number) (Town) (State)

I AFFIRM THAT I HAVE VERIFIED ABOVE ANSWERS AND THAT THEY ARE TRUE.

D. S. S. Form 1 (Revised 4-1-42) (over) 16—21600-1 Parsek Torosian
(Registrant's signature)

REGISTRAR'S REPORT

DESCRIPTION OF REGISTRANT

RACE		HEIGHT (Approx.)		WEIGHT (Approx.)		COMPLEXION	
White	✓	5'-4		175		Sallow	
		EYES		HAIR		Light	✓
Negro		Blue		Blonde		Ruddy	
		Gray		Red		Dark	
Oriental		Hazel		Brown		Freckled	
		Brown	✓	Black		Light brown	
Indian		Black		Gray	✓	Dark brown	
				Bald		Black	
Filipino							

Other obvious physical characteristics that will aid in identification ✓

I certify that my answers are true; that the person registered has read or has had read to him his own answers; that I have witnessed his signature or mark and that all of his answers of which I have knowledge are true, except as follows:

Parsek Torosian
(Signature of registrar)

Local Board 3 Phila Pa
(Number) (City or county) (State)

Date of registration April 27 1942

LOCAL BOARD NO. 13
CITY OF PHILADELPHIA 42
4th & York Streets 181
PHILADELPHIA, PENNA. 815
(STAMP OF LOCAL BOARD)

(The stamp of the local board having jurisdiction of the registrant shall be placed in the above space)

16—21600-1

Parseğ Torosyan'ın yoklama kartı.

REGISTRATION CARD—(Men born on or after April 28, 1877 and on or before February 16, 1897) 15

SERIAL NUMBER U 5 | 1. NAME (Print): Mergeras — Torosian (First — Middle — Last) | ORDER NUMBER

2. PLACE OF RESIDENCE (Print): 127 E. Cumberland (Number and street) Phila (Town, township, village, or city) Pa (County) (State)

[THE PLACE OF RESIDENCE GIVEN ON THE LINE ABOVE WILL DETERMINE LOCAL BOARD JURISDICTION; LINE 2 OF REGISTRATION CERTIFICATE WILL BE IDENTICAL]

3. MAILING ADDRESS: Same

(Mailing address if other than place indicated on line 2. If same insert word same)

4. TELEPHONE: —

5. AGE IN YEARS: 52 — DATE OF BIRTH: Jan. 5 (Mo.) 1890 (Day) (Yr.)

6. PLACE OF BIRTH: Armenia (Town or county) (State or country)

7. NAME AND ADDRESS OF PERSON WHO WILL ALWAYS KNOW YOUR ADDRESS: Noemzar Torosian Same address

8. EMPLOYER'S NAME AND ADDRESS: Crown Can Co. G. & Erie Ave

9. PLACE OF EMPLOYMENT OR BUSINESS: Crown Can Co. G. & Erie Ave Phila Pa (Number and street or R. F. D. number) (Town) (County) (State)

I AFFIRM THAT I HAVE VERIFIED ABOVE ANSWERS AND THAT THEY ARE TRUE. Mergeras Torosian (Registrant's signature)

D. S. S. Form 1 (Revised 4-1-42) (over) 16—21630-1

REGISTRAR'S REPORT

DESCRIPTION OF REGISTRANT

RACE		HEIGHT (Approx.)		WEIGHT (Approx.)		COMPLEXION	
White	✓	5'		120		Sallow	
		EYES		HAIR		Light	
Negro		Blue		Blonde		Ruddy	
		Gray		Red		Dark	✓
Oriental		Hazel		Brown		Freckled	
		Brown	✓	Black	✓	Light brown	
Indian		Black		Gray		Dark brown	
				Bald		Black	
Filipino							

Other obvious physical characteristics that will aid in identification: Mole on right cheek

I certify that my answers are true; that the person registered has read or has had read to him his own answers; that I have witnessed his signature or mark and that all of his answers of which I have knowledge are true, except as follows:

Agnes M. Smith (Signature of registrar)

Registrar for Local Board 8 Phila Pa (Number) (City or county) (State)

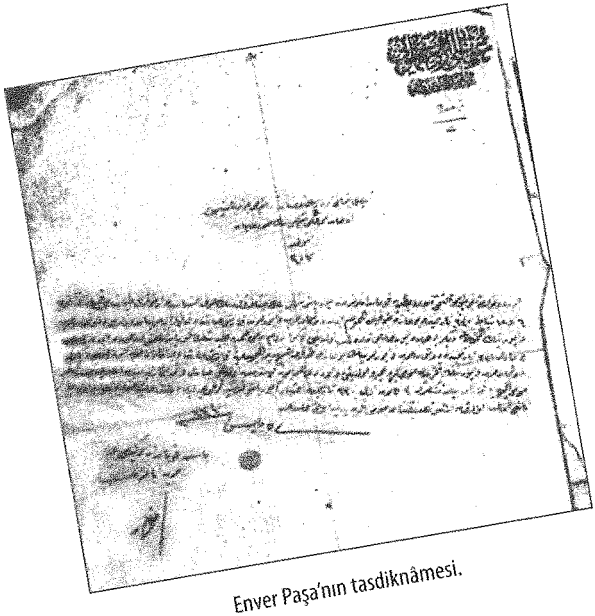
Date of registration Oct. 27, 1942

LOCAL BOARD NO. 8
CITY OF PHILADELPHIA
1528 Land Title Bldg.
PHILADELPHIA, PENNA.
(STAMP OF LOCAL BOARD)

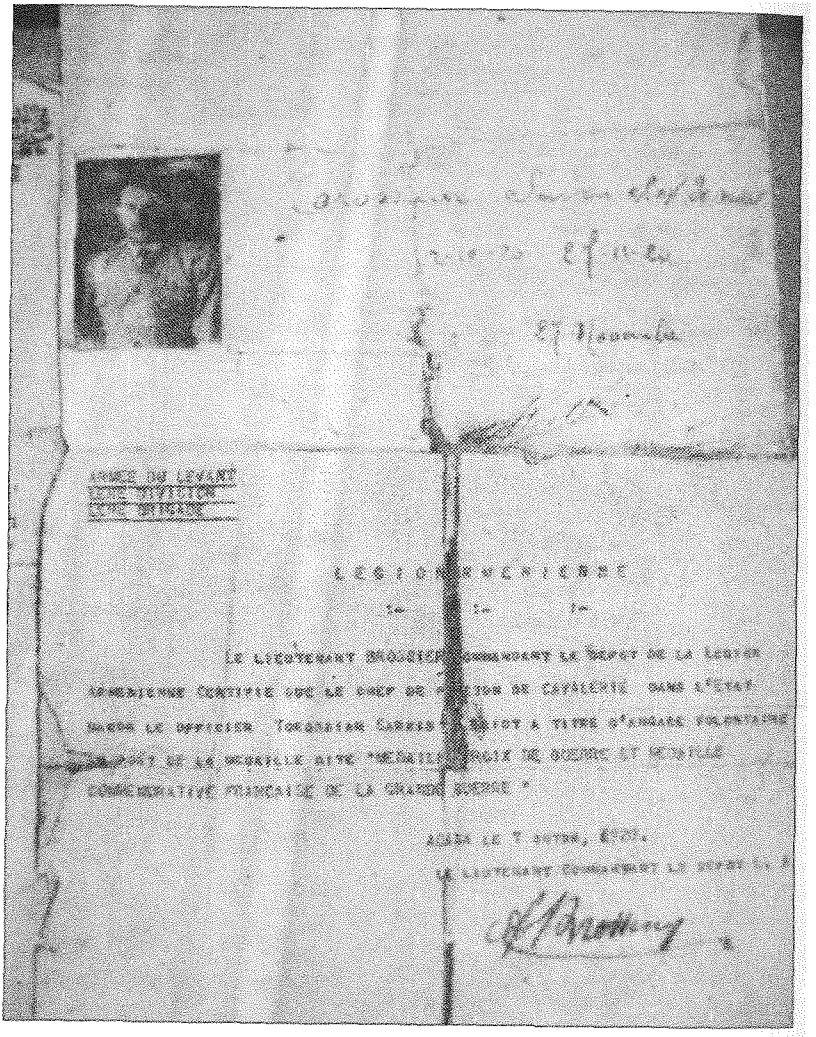
(The stamp of the Local Board having jurisdiction of the registrant shall be placed in the above space)

16—21630-1

Mergeros Torosyan'ın yoklama kartı.

Enver Paşa'nın tasdiknâmesi.

ARMEE DU LEVANT
[illegible] DIVISION
[illegible] BRIGADE

LEGION ARMENIENNE

Le Lieutenant Brigadier Commandant le Dépôt de la Légion Arménienne certifie que le Chef de Section de Cavalerie dans l'Etat Major le Officier Torgomian Garbis a été mis à titre d'Engagé Volontaire [illegible] de la médaille dite "Médaille Inter-Alliée de Guerre et Métaille Commémorative Française de la Grande Guerre".

Alep le 7 Octobre 1921.

Le Lieutenant Commandant le Dépôt de la [illegible]

Fransız Teğmen'in tasdiknâmesi.

Yukarıda, 1940 sayımında bir kodun ne anlama geldiğini söyledim. Bu bilginin geldiği yer de Amerikan, Milli Arşivler ve Kayıt Yönetimi'nin (*National Archives and Registration Administration* kısaca NARA) resmi 1940 sayımı web sitesi. Bu vesileyle, 1940 sayımı sonuçlarının ancak bu yıl 2 Nisan 2012'de kamuya açıldığını belirteyim. Zorunlu bekleme süresi olan 72 yılın geçmesini beklemişler.[449]

Bundan iki sene sonra Torosyan'ı boyacı ve kendi işinin sahibi göreceğiz. Kısaca, sayımdan bir dram çıkıyor veya bu 16. Sayım, 1790'dan beri Amerikan tarihinin gelmiş geçmiş en berbat sayımıydı. Biz haftalık hesabına pek alışık olmadığımız için Torosyan'ın yıl cinsinden ne kadar işsiz kaldığına baktım, 6.7 yıl ediyor. Neredeyse 7 yıldır işsiz. Bu da bizi 1933-34 yıllarına götürüyor. Malum 1929 Büyük Dünya Bunalımı ve *New Deal* Programı vesaire. Yeni belgeler söz konusu olmadığı takdirde buradan öğrenilecek şeylerin bir sınırı var tabii ki. Hadiseyi iktisat tarihine çevirmeye de hiç niyetim yok.

Sadece, durumun Torosyan'ın komşuları için de pek parlak görünmediğini kaydedeyim. Hatta biri, bir sekreter veya kâtip, Torosyan'ı işsizlik süresinde geçiyor. O 400 haftadır işsiz. Bir diğeri, bir şoför, 150 haftadır işsiz. O da üçüncü sırada geliyor. Diğerleri de eh, Allah ne kadar vermediyse o kadar işsizler işte. Fakat, 1939'da aldığı maaş veya ücretleri 1200, 899, 2600, 300 dolar olarak deklare edenler de var, maaş dışında 50 dolardan fazla bir yerden para geldi mi sorusuna "evet" diyenler de. İyi de Torosyan ailesinde kimse para kazanmıyor, dışarıdan da ya hiç para almamışlar veya aldıkları miktar 50 doların altında olmuş. Nasıl, ne yaparak yaşadılar acaba? Victoria'nın rolünü yukarıda tartıştık. Belki, Sarkis o zaman da boyacılık yapıyordu. Belki oğlan ara sıra ufak tefek işler yapıyordu. 7 yıldır işsiz olan bir insanın kendisini hâlâ fabrika işçisi olarak tanımlaması da bana ilginç geldi. Demek ki çalıştığı dönemde son işi buydu. Belki aile veya cemaatin yaptığı yardımlar söz konusuydu. Bilmiyorum. Torosyanların geçimlerini nasıl temin ettikleri böylece bir soru olarak kalmaya mahkûm.

Bunun bizim açımızdan bir önemi var mı? Belki. Belki de Sarkis Torosyan, ortalama Amerikan okuyucusunun Doğu merakına hitap ederek iyi satacak bir kitap yazıp bu kronik zor durumdan kendisini ve ailesini kurtarmak istedi. Yani yazarlık serüveni bir son çare veya çaresizlikten doğan bir yırtma denemesi miy-

449. http://1940census.archives.gov/

di? Yoksa "taş atsam kolum mu yorulur?" gibi bir düşüncesi mi vardı? Yani öylesine bir deneme miydi? Yazdığı eserden beklentisi neydi? Belki de işsiz geçen yıllarda okuduğu kitaplar gibi bir kitap yazmaktan kimseye bir zarar gelmeyeceğini düşünmüş olabilir. Torosyan acaba bir yazar olarak para kazanmayı gerçekten düşündü mü? Bunlar ilginç sorular. Mesela, o haddinden fazla lüzumsuz "harem" zorlamalarını veya o Lawrence'lık öykünmelerini böyle bir, çok satma endişesiyle açıklayabilir miyiz? Eğer, ciddi bir telif hakkı beklentisi varsa bunun hiçbir zaman gerçekleşmediğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Kitabın ikinci bir baskısı hiç olmadı. Az da basılmış olmalı ki bugün cidden bir nadir kitap muamelesi görüyor.

Peki, Victoria Hanım ne diyordu bu işlere? Böyle vakalarda sıkça olduğu üzere Torosyan masallarını evde de anlatıyorduysa acaba kadıncağız, "Yahu eve yedi senedir ekmek getiremeyen adamın hiç bu dediklerini yapacak hali var mı?" diye sormuş mudur? Çocukları, babalarının "Bir gün Enver Paşa çağırdı, Çanakkale'de meşgulüm tabii ama torpidobota atladım gittim" diye başlayan anekdotlarını nasıl, hangi seviyede dinlediler acaba? Torosyan, "Prens Emir Abdullah ile, bak şimdi Ürdün kralı oldu, pek anlaşırdık, o da Lawrence'a gıcıktı..." türü cümleleri, kitabında olduğundan daha gayrıresmî bir şekilde günlük dilde ifade ettiğinde komşuları ne düşünürdü? İşinde gücünde olan kardeşleriyle arası nasıldı? Bilmiyorum. Bunların hiçbirini bilmiyorum. Sadece, kısa ve oldukça sıkıcı bir resmî belge sayesinde yazar ile metni arasında şimdi daha kolay bir ilişki kurabiliyor ve Torosyan'ın "hatıratını" artık bir madun metni olarak daha iyi teşhis edebiliyorum diyebilirim.

Bu araştırmada, Torosyan ailesinin ikinci kuşak mensuplarının izini sürmekten uzak durmaya çalıştım. Fakat, bunlardan biri olan Sarkis'in oğlu John Torosian'a ait bir belgede, belki de 1940'larda ailenin işlerinin düzelmeye başladığına işaret edebilecek bir bilgi parçası olduğu için değinmeden edemiyorum. Sarkis Torosyan'a ait olan askerlik yoklama kartını hatırlayacaksınız. John Torosian'a da 19 Şubat 1943'te askerî kura isabet etmiş ve delikanlı öyle dedeler yoklamasında olduğu gibi değil ciddi ciddi Amerikan ordusunda asker olmuş. Bu belgeye göre, John Torosian, savaş süresince veya herhangi başka acil bir durumda, ilaveten 6 ay da fazladan askerlik yapmayı gerektirecek bir şekilde orduya alınmış. 1921 doğumluymuş, vatandaşmış, Philadelphia'lıymış. Lisenin sadece ilk yılını okumuş. Gedikli Er-

baş (*Warrant Officer*) olarak görev yapacakmış. Bakmakla yükümlü olduğu kimsesi yokmuş, bekârmış. Sivil hayattaki mesleği ilgimi çekti. "Kâğıt dışında, kalifiye kalıp ve model yapıcısı" (*skilled pattern and model makers, except paper*) imiş. Anladığım kadarıyla, kâğıt dışındaki malzemeden döküm için kullanılabilecek prototip kalıp ve modeller yapıyormuş.[450] Ailede herkesin işsiz olarak kaydedildiği 1940 Nisan ayından sonra en az bir kişinin sanayi sektöründe iş bulduğu anlaşılıyor.

Sarkis'in kardeşleri

Torosyan'ın kitabında Parsegh ve Aram adlı iki kardeşinden adlarıyla söz edilmekteydi. Yine metnin içinde, öylesine geçerken Baydzar'm ağzından Amerika'daki ağabeylerinin sayısının üç olduğunu öğrenmiştik. Fakat Sarkis bu üçüncü kardeş/ağabeyden hiç söz etmemişti. Şimdi Ellis Adası kayıtları sayesinde Torosyan biraderlerden birinin daha adını öğrenmiş olduk. Tabii ki jeneolojist değilim, Torosyan sülalesi hakkında müstakil bir araştırma yapacak halim yok. Fakat Gerçek Torosyan'a ve oradan giderek metne küçük de olsa bir ışık tutabilmesi umuduyla Amerikan belgelerinden bu üç ismin izini sürmek gerekir diye düşünüyorum.

Torosyan, 1920'de Amerika'ya vasıl olduğunda yanına gideceği kişi olarak Philadelphia'da 1119 North Street'de ikamet eden Mardioros'u beyan etmişti. Kitabında da açık ad vermese ve anlatımı biraz karışık olsa bile Adana'dan yola kardeşi/kardeşleriyle beraber çıktığını söylemişti. Dolayısıyla, *Niagara*'nın tüm yolcu listesine bakmanın ve Parseğ ile Aram'ı öncelikle orada aramanın yapılacak ilk iş olduğu açıktır. Ellis Adası kayıtlarında "gemi arama" opsiyonuyla gidiyoruz. *Niagara*'yı buluyoruz ve 1920 için *Niagara*'nın yolcu kayıtlarına bakıyoruz. *Niagara*, Le Havre'den yaptığı ve onu 23 Aralık 1920'de Ellis Adası'na ulaştıracak yolculuğunda sadece 277 yolcu taşıyormuş. Bu yolcular arasında Suriye, Lübnan, Filistin, Bağdat/Irak gibi yerlerden gelenlerin çoğu Türkiye çıkışlı olarak görünüyor. Tabii İstanbul'dan gelenler de var. Ayrıca, Romanya, İtalya, Polonya, Arnavutluk, İspanya, Fransa, Yugoslavya, Çekoslovakya'dan gelenler de var. Liste alfabetik olmasına rağmen isim-soyisim karışmalarını da dikkate alarak yolculara tek tek baktım. Sarkis Torosyan, Torosyan soyismi-

450. "United States, World War II Army Enlistment Records, 1938-1946," index, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/KMJ1-ZKC: accessed 30 Oct 2012), John Torosian, 19 Feb 1943.

ni taşıyan tek kişi. Aram ve Parseğ listede yok. Dolayısıyla tek başına seyahat ettiğini düşünmek durumundayız.

Parseğ ve Aram'ın da kendi gibi Kilikya macerasına katıldıklarını hatırlarsak, belki de onun Amerika'ya geldiği tarihte henüz Amerika'da bulunmadıkları düşünülebilir. Tam tersine, Sarkis, Ermeni gönüllülerin yarısının daha önce döndüklerini söylüyordu, daha önce de Amerika'ya gitmiş olabilirler. Önemli olan Sarkis Torosyan'ın tek başına yolculuk etmesi. Parseğ veya Aram'ın değil de Mardiros'un yanına gideceği beyanından dolayı, belki de bu ikisinin o sırada henüz Amerika'da olmadığı ihtimalini daha ağırlıklı olarak değerlendirebiliriz. Dolayısıyla, Sarkis, Mardiros'un evini gideceği adres olarak bu yüzden göstermiş olabilir.

Bu noktada *Niagara*'nın 1920'deki seferleri ile ilgili fevkalade sorunlu bir durum görünüyor, not olarak kaydedeyim. Şöyle ki, Sarkis Torosyan'ın da kayıtlı olduğu manifesto sayfasında *Niagara*'nın yolcularının 11 Aralık 1920'de Le Havre'den *yola çıktığı* kaydı var. (*S.S. Niagara, Passangers sailing from Le Havre the 11th of December, 1920*) Gemi 23 Aralık'ta Ellis Adası'na yanaştığına göre, 12 günlük bir yolculuk demek bu ve makul. Sorun şu ki gemi üzerinden yapılan ve *Niagara*'nın 1920 yılındaki tüm seferlerini gösteren aramada, *Niagara*'nın Ellis Adası'na bir öceki seferde *geldiği* tarih de 11 Aralık 1920 olarak görünüyor! Bir gemi aynı tarihte hem Le Havre'dan yola çıkıp hem de Ellis Adası'na ulaşamaz ki. Sorunun çok ciddi bir kayıt tutma ve kaynak sorunu olduğu anlaşılıyor.

Dolayısıyla *Niagara*'nın bir önceki seferine de bakıyorum. Herhangi bir yolcu üzerinden Gemi Manifestosu'na gidiyorum 131. sayfada "Gemi 'Niagara', geldiği 'New York Limanı 11 Aralık 1920, Le Havre Limanı'ndan" kaydı var (*Vessel "Niagara", arriving at port of New York the 11th of December, 1920, from the port of LE HAVRE*). Bu nasıl bir karışıklık, asla içinden çıkamıyorum. Görüyor musunuz sevgili okuyucular Torosyan'ın kitabı yüzünden başıma açılan işleri? Ama yılmak yok, sadece "Lâ havre velâ kuvrete" diyerek *Niagara*'nın Ellis'e geldiği beyan edilen 11 Aralık 1920 tarihindeki manifestosuna da bakıyorum. O zaman 1039 kişi getirmiş. Belki bir karışıklık olmuştur, Torosyan biraderler oradadır diye bu listeyi de inceliyorum. Yok kimse.

Ama bu kadarı da olmaz ki! *Niagara*, Ellis Adası'na bir kez de 27 Aralık 1920'de yanaşmış gözüküyor. Yani, Torosyan'ın geldiği tarihten sadece 4 gün sonra. Şimdi de sadece 30 kişi getirmiş. Bu

o kadar mantıksız ki çözümün de ipuçlarını veriyor. Tamam, olay bence çözülmüştür. *Niagara* 11 Aralık 1920 günü Ellis Adası'na gelmiş ama yolcuları üç ayrı tarihte Amerika'ya giriş yapmıştır. Yani, 277, 1039 ve 30 sayılarını toplamak durumundayız ki 1346 eder. Peki, gemi, o kadar kişi taşıyabiliyor muydu? Kapasitenin üstünde görünüyor. O zaman bunun da sağlamasını yapalım. Şükür, Kasım 1920'de *Niagara*'nın tek bir geliş tarihi görünüyor. 1 Kasım 1920 tarihinde gemi 1347 kişi getirmiş!

Güzel, yukarıda yazdığım değişik manifesto sayfaları üzerindeki çelişik gibi duran ifadeleri ne yapacağız? (*S.S. Niagara, Passangers sailing from Le Havre the 11th of December, 1920*) kaydını doğal olarak *Niagara*'nın yolcularının 11 Aralık 1920'de Le Havre'den *yola çıktığı* şeklinde anlamıştım. Tabii ki öyle anlamaya da çok müsait. Fakat sadece yolcuların *Niagara*'da olduklarını, Le Havre'den geldiklerini söylüyor olabilir. 11 Aralık da herkesin bildiği Ellis Adası'na geliş tarihidir. Onu belirtmek için konmuştur. Le Havre'dan çıkış tarihi değildir. Başka bir izah tarzı yok gibi. Böylece Torosyan'ın Amerikan toprağına ayak bastığı asıl tarihin de 11 Aralık 1920 olması gerektiği ortaya çıkıyor. İş edinip sadece *Niagara* adına yapılan bütün girişleri değil, tüm gemilerin her girişini tek tek inceleyerek aranılan kişiye ulaşmak da bir yöntem olarak denenebilir. Ama tavsiye etmiyorum. Kişinin adını, soyadını biliyorsanız öyle arayın!

Mardiros Torosyan?

Üçüncü kardeş olarak Mardioros/Mardros/Mardiros'u arıyoruz. Bu kez *FamilySearch*'a gidiyorum. "Mardiros Torosian" olarak arayınca bingo! Tek bir kayıt var ki bunu mutlulukla selamlıyorum. Temmuz 1913'te gelmiş. Geliş limanı Niagara Falls, New York. Yaşı 30. Tahmini doğum yılı 1883. Tam doğum tarihi bilinmiyor. "Arek" diye bir yerde doğmuş. Türkiye'deymiş bu yer. Erkek ve Ermeni'ymiş. Mukim olduğu son yer de bilinmiyor.[451] Sarkis'in ağabeyi Mardiros bu olabilir mi? "Arek", Everek'in bir başka yazılışı mı? "Eberek", "Aiverek" vs o kadar çok çeşidini gördüm ki. Olabilir. Hatta büyük ihtimaldir. Sarkis'ten 8 veya 10 yaş büyük.

Bir de yine Ellis Adası kayıtlarında bir "Mardros Torossian" var.

451. "United States, Border Crossings from Canada to United States, 1895-1956," index, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/FSHL-BMV: accessed 26 Oct 2012), Mardiros Torosian, 1913.

Şimdi de buna bakalım. "Ellis'te giriş yapmışsa, Niagara Falls'da ne işi var?" demeyelim. O da Ellis Adası kayıtlarının biriciği. Orada da başka Mardros/Mardiros/Mardioros Torossian yok. 19 Haziran 1913'te gelmiş. Evliymiş. *Majestic* vapuruyla gelmiş. Gemi, Cherbourg, Fransa'dan gelmiş. Ama bu Mardros'un ciddi iki de kusuru var. 1913'te, 40 yaşındaymış ve "Kiğı"dan (Kighi) gelmiş görünüyor. Fakat bunlara dayanarak garibi hemen dışlamak olmaz.[452] Kalkın Gemi Manifestosu'na gidiyoruz. Orada ilk dikkatimi çeken şey, adının pekâlâ "Mardiros" okunabilecek şekilde yazıldığı. Manifestoda beşinci sırada. Kiğı'da doğmuş. Kendisinden önce ve sonra pek çok Kiğı'lı Ermeni var. Başka yerli olan Ermeniler de var. Bu insanların birbirini tanımaması biraz zor görünüyor.

Nitekim, kendisinden önceki dört kişi, yani Aloyan Baghdassar (30), Maghak Torossian (18), Hagop Torossian (17), Yervant Masayan (20) ile birlikte Niagara Falls'a gideceklermiş. Mağak ile Hagop'un kuzen olduğuna dair not düşülmüş. Mardros'un yakını, Kiğı'daki karısı. Kendisinin ve kendisiyle beraber olan bu Niagara Falls yolcularının hiçbirinin okuması yazması yok. Hepsinin mesleği ziraatçi (*cultivator*). Mardros, yanına gideceği kişi olarak Niagara Falls'taki arkadaşı Der Sarkissian'ı göstermiş. Onun nesi olduğu anlaşılamayan gençler, Mağak ve Hagop ise gidecekleri yer olarak yine Niagara Falls'ta 11. Caddedeki kuzenleri Ohannes Torossian'ı göstermişler. Uyanık muhaceret memurları, Mardros'un da Ohannes Torossian'ın kuzeni olduğunu keşfetmişler ve belge üzerinde ikisini bir çizgiyle bağlamışlar.

Bu iki kaydın aynı kişiye ait olup olmadığını bilmiyorum. Tarihler yaklaşık olarak tutuyor. Biri 19 Haziran 1913'te Ellis Adası'na geliyor ve Niagara Falls'a gideceğini söylüyor. Diğeri Temmuz 1913'te Kanada tarafından Amerika'ya geçmiş görünüyor. Acaba, Mardiros önce Kanada'da şansını denedi ve sonra geri mi döndü? Bu sırada bürokrasiye bir kez daha mı yakalandı? Yaş meselesi de var tabii. 10 yaş hiç az değil. Ama acaba bir sebeple beyanını farklı mı yaptı? Yoksa memurlar kendileri mi bir tahminde bulundular? Doğum yeri ise çok önemli. "Arek" ile "Kighi"yi tabii ki uzlaştırmaya veya bir açıklamada bulunmaya çalışmayacağım. Salt bundan dolayı bu Mardros'un, Sarkis Torosyan'ın ağabeyi olma ihtimalini çok düşük görüyorum. Amerika'ya gelişteki uyumlu tarihlere, aynı isim-soyisme ve aynı yere (Niagara Falls) rağmen

452. "New York, Passenger Arrival Lists (Ellis Island), 1892-1924," index, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/JNB1-KQ7: accessed 26 Oct 2012), Mardros Torossian, 19 Jun 1913; citing *Majestic (1890)*, United States National Archives, Washington, D.C.

bu iki kişi "Mardros Torossian" ile "Mardiros Torosian" arasında aynıyet olduğunu söylemek çok zor görünüyor. Kiği'lı Mardros Torossian'ı elemek fena bir fikir değil galiba. "Arek" li Mardiros'u ise şimdilik Sarkis Torosyan'ın ağabeyi olarak kabul edebiliriz.

Parseğ Torosyan

Parseğ Torosyan'a gelince, yine mezar taşından başlamak makul gibi duruyor. Orada 1895'te doğduğu ve 1961'de öldüğü bilgisi vardı. Bu durumda tabii ki Sarkis'in küçük kardeşi olur. Önce, oradaki telaffuzla "Parsek Torosian" olarak *FamilySearch*'ta arıyorum. Üç kayıt var. Birincisi 1930 Nüfus Sayımı. Philadelphia (0501-0750 bölgelerinde kaydolmuş. 33 yaşındaymış. Doğum yılı 1897, göç yılı 1920 olarak görünüyor. Evli. Sayım bölge numarası ise 0513.[453]

İkinci kayıt, Parsek'in Amerikan vatandaşlığına geçişiyle ilgili. Philadelphia Bölge Mahkemesi (*District Court*) kayıtlarına göre Parsek, 15 Mayıs 1895'te Türkiye-Ermenistan'da doğmuş. 5 Mayıs 1926 günü vatandaş olmuş. Karısının adı Eugenia. Rose ve Charles adlı iki çocukları var. Göç ettiği yıl 1920.[454] "Eugenia" deyince, tabii ki aklıma Sarkis Torosyan'ın mezar taşı üzerindeki hanım ismi yani "Eugenie" geliyor. Biri Yunan, diğeri Fransız telaffuzu ama aynı isim oldukları aşikâr. Böylece, Eugenie/Eugenia'nın Torosyan ailesi ile olan ilişkisi de açıklığa kavuşmuş oldu. Sarkis'in yengesiymiş. Eugenie Torosian'ın sosyal güvenlik numarasını (160-38-8943), 11 Eylül 1904 olan doğum, Mart 1984 olan ölüm tarihlerini de buldum. En son Delaware, Philadelphia'da oturuyormuş.[455]

Üçüncü kayıt ise aynen Sarkis'te olduğu gibi askerlik yoklaması kartı. 1942'de, Pennsylvania 4. Kayıt'ta kaydedilmiş. Burada da doğum tarihi 15 Mayıs 1895 olarak görünüyor. Yoklama kartının aslında, haliyle daha çok bilgi var. Philadelphia'da, Sarkis ile

453. "United States Census, 1930," index and images, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/XH4V-ZLN: accessed 26 Oct 2012), Parsek Torosian, Philadelphia (Districts 0501-0750), Philadelphia, Pennsylvania; citing enumeration district (ED) 0513, sheet 21A, family, NARA microfilm publication T626, roll 2140.

454. National Archives; Washington, D.C.; Naturalization Petitions for the Eastern District of Pennsylvania, 1795-1930; Series: M1522; Roll:295; Record Type: (Roll 295) Petition Nos. 75836-76290.

455. "United States Social Security Death Index," index, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/JPZY-KYC: accessed 25 Oct 2012), Eugenie Torosian, March 1984; citing U.S. Social Security Administration, *Death Master File*, database (Alexandria, Virginia: National Technical Information Service, ongoing).

aynı bölgede, 46. bölgede yaşıyor. Adresi "316 So. 62 st." Şeklinde. Parsek 46 yaşında, doğum yeri Everek. Telefonu Philadelphia Sherwood 6191. Nerede olduğunu olduğunu her zaman bilecek kişi olarak Aram Torosian'ın adını ve adresini vermiş. Aram, 6141 Pine Street'de ikamet ediyor. Parsek, çalıştığı yer için L (?) Edwards Şirketi demiş. Beyaz ırktan, boyu 5 feet 4 inç. Kahverengi gözlü, Kilosu 175 pound. Saçları kır, ten rengi açık.[456]

Böylece Parseğ'i de ağabeyi Sarkis Torosyan'ın yaşadığı Philadelphia'da kentin aynı bölgesinde tesbit etmiş bulunuyoruz. Söylediği şirkette ne iş yaptığı belli değil ama bir işi olduğu kesin. Kardeşi/ağabeyi Aram Torosyan'ın da Philadelphia'da olduğu bu vesileyle ortaya çıkıyor. Buradaki belgelerin ikisinden çıkan önemli bir sonuç daha var. O da Parseğ'in ancak 1920'de Amerika'ya göç etmesi. Bunun, Sarkis Torosyan'ın hatıratı açısından önemi ise açık. Hani, Parseğ, 1918'de Amerika'dan gelen Ermeni gönüllüleri arasındaydı? Hani 1909'da veya biraz sonrasında ağabeyleri Amerika'ya gitmişti? Buradaki bilgiye göre Parseğ'in ağabey olmadığı gibi o tarihlerde Amerika'da olmadığı da anlaşılıyor. Ama durun, acele etmeyelim bakalım.

Bu öğrendiğimiz bilgi parçasıyla Ellis Adası kayıtlarını ararsak ne olur acaba? Orada "Parsegh Torossian" adlı Kayserili (Kesaria) tek bir kişi var. Ama Yolcu Kaydı'na göre Arnavutluk'tan ve Arnavut imiş (*Albania, Albanian*). 18 Haziran 1920'de, *Themistocles* vapuruyla Pire Limanı'ndan gelmiş. Bekârmış. Yaşı da 20 imiş. "Parsek" ile tutmuyor. Tutsa şaşardım zaten. *Themistocles*'in manifestosuna gidiyoruz. Bu kayda göre Parsegh Torossian bir öğrenciymiş (*scholar*) veya daha düşük bir ihtimale göre ilim adamı. Ermenice okur, yazarmış. Ermeni'ymiş, Ermenistan vatandaşı imiş. Ermenistan'da "Kesaria" kentinden geliyormuş. Memleketinde bıraktığı en yakın akrabası annesi (?) "Carabet" imiş. Washington, D.C.'ye gidiyormuş. Karabet tabii ki kadın ismi değil. Babasının adı olarak mı verdi? Yok anne kısmı doğru, isim yanlışsa Torosyan'ın annesi bu tarihte ölü değil miydi? Ayrıca hemen söyleyeyim ki Parsegh'in Arnavutluk'la hiçbir ilgisi yok. Manifestoda kendinden önceki iki kişi Arnavutluk'tan geliyor ama Parsegh'in Ermeni olduğu ve "Ermenistan"dan geldiği açıkça yazılmış. Yine basit bir karışıklık. On iki numara astigmat insanlar mı geçirdi bu kayıtları dijital ortama?

456. "United States, World War II Draft Registration Cards, 1942," index and images, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/VQN6-QRK: accessed 26 Oct 2012), Parsek Torosian, 1942; citing NARA microfilm publications M1939, M1936, and M1937; FHL microfilm 2281555.

Bu arada, daha önce de söyleyebilirdim ama Parseğ iyi bir örnek, burada da olur, Osmanlı ve sonra Türkiye'den göç eden Ermenilerin hepsi değilse de büyük bir çoğunluğu nasyonalite/milliyet sorusuna "Ermeni" cevabı veriyorlar. Bu, bir anlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Milleti'ne mensup olmalarından ve/veya Ermeni kimliğine sahip olmalarından kaynaklanıyor olarak düşünülebilir. Sonuçta vatandaşlıklarını soran bir soruya kimlikleriyle cevap veriyorlar. Fakat büyük bir kısmı ülke adı olarak da "Ermenistan" beyanında bulunuyorlar. Bunu ise ancak milliyetçilikle açıklamak mümkün olur sanırım. Türkiye (*Turkey*) diyen hatırı sayılır bir kesim de var. Ayrıca, aynı kişi bazen Türkiye, bazen Ermenistan doğumlu olarak da görünebiliyor. Mesela Sarkis Torosyan'ın askerlik yoklama kartında doğum yeri Türkiye görünüyor, oysa onun Ellis Adası kaydında da Ermenistan deniyordu. Aynı şekilde Sarkis Torosyan ve karısının 1940 sayımında da doğum yerleri Türkiye olarak geçiyor. Demek ki bir tutarlılık söz konusu değil. Bu tutarsızlığın nedenini açıklamak ise güç görünüyor. Zayıf bir ihtimal ama belki de Ellis Adası'ndaki kayıtların göçmenlerin ağzından çıktığı gibi, sonraki kayıtların ise onların insiyatifine bırakılmadan doldurulduğu şeklinde bir yorumu ileri sürebiliriz. Fakat Ellis Adası kayıtları dışında da ülkesi/doğum yeri Ermenistan olarak kaydedilmiş çok sayıda kişi var.

Neyse Kayserili Parsegh'e dönelim. Delikanlı, Washington'daki dayısı "Mişan Hintliyan" ın (Michan Hentlian) yanına gidiyormuş. Ten rengi "kahve", saçları ve gözleri ise "kestane" rengindeymiş. Boyu da 5 feet 5 inch. Doğum yeri ise yine Ermenistan (*Armeny*) ve doğduğu kasaba "Viasteri" olarak görünüyor.[457] Eğer anlaşılmaz bir şekilde zaten Kayseri'den bozma değilse, bu isimle bir yeri bulamadım. Bu Parsegh'in Parsek/Parseğ Torosyan ile aynılığı için de bir şey söylemek zor. Sadece Kayserili olması ve 1920'de göç etmesi tutuyor, eh boyu posu da tutuyor ama yaşı tutmuyor. Eğer Viasteri diye bir yer varsa doğduğu yer de tutmuyor.

Başka alternatif telaffuzlarla aramayı sürdürelim. "Parjek Torosian" şeklinde yine tek bir kişi çıkıyor. Parjek Torosian, Patras'tan gelen *Alice* vapuruyla, 14 Ekim 1912'de gelmiş. Geldiğinde 20 yaşındaymış. Bekâr bir kunduracı (*shoemaker*). Milliyeti Türkiye, ırk/halkı Ermeni'ymiş. Son mukim olduğu yer Türkiye'de "Aïverek" imiş. Memleketlerindeki en yakın akrabalarıysa Van'daki

457. "New York, Passenger Arrival Lists (Ellis Island), 1892-1924," index, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/J68M-H65: accessed 26 Oct 2012), Parsegh Torossian, 18 Jun 1920; citing *Themistocles*, United States National Archives, Washington, D.C.

babası, daha doğrusu babalarıymış çünkü Parjek yalnız seyahat etmiyor, yanında ağabeyi de var. İlk bakışta anlaşılmıyor çünkü ağabeyi "Mackaro"nun adını aile adı sütununa, aile adını da özel ad sütununa yazmışlar. Üstelik "Torissian" şeklinde. Neyse ki bir bürokrat durumu fark etmiş, ikisinin sütunlarını bir çizgiyle birleştirip "kardeşler" (*bros*) notunu düşmüş. Mackaro, 24 yaşında. O da bekâr ve kunduracı. Her ikisinin de okuması, yazması var. New York'a gidiyorlar. Onun en son mukim olduğu yer de "Aïverek". Her ikisi de New York'taki arkadaşları Artin Panossian'ın yanına gidiyorlar. Her ikisinin doğum yeri de aynı, "Aiverek" (Bu kez Aïverek imlasıyla yazılmamış).[458]

Bu iki kişi Torosyan'ın "ağabeyleri" olabilir mi? Parjek 1912'de 20 yaşında olduğuna göre 1892 doğumlu. "Mackaro" daha yaşlı, 1888 doğumlu. İşin doğrusu telaffuzdaki benzerliğe rağmen doğdukları yerin Everek olduğunda da ufak bir tereddüdüm oluşmadı değil çünkü aynı sayfada Garabet Artinian diye bir başkası var ve onun doğum yeri/son ikametgâhı aynı elle, fakat "Everek" imlasıyla yazılmış. O da kunduracı. Aynı yeri, aynı kişi neden farklı imlayla yazar? İsmi telaffuz edenlerin söyleyişlerinde mi bir farklılık vardı? Neyse, yazar efendim, yazar. Yukarıda da Kassabian'ların Kayseri'sinin üç ayrı telaffuzu yok muydu? Yaşlara gelince, buradaki Parjek, mezar taşındaki Parsek'ten 3 yaş ama 1930 sayımındaki Parsek'ten 5 yaş daha büyük. 1920'de gelen "Viasteri" doğumlu Parsegh'den de sekiz yaş büyük. Sarkis'in de duruma göre ya ağabeyi ya kardeşi. Duruma göre, eğer Sarkis 1891 doğumluysa, kardeşi; 1893 doğumluysa ağabeyi.

İşler karışık. "Parjek" diye 1912'de kaydoluyor, sonra 1917 veya 1918'de Filistin'e gidiyor, 1920'de tekrar giriş yapıyor ve bu sefer "Parsegh" diye üstelik 8 yaş küçük mü yazılıyor? Parsek'in ancak 1926'da vatandaş olduğunu bildiğimize göre bu teorik olarak mümkün. Yaşları da tutsa bu senaryoya (tarihin senaryosu, senaryolaştırarak anlama gayreti, küçük) daha fazla bel bağlayabilirdim ama ortada yaş meseleleri de var. Dolayısıyla ibre, 1920'de giriş yapan Parsegh'i elemek yönüne doğru hafifçe meylediyor ama onu da yapamıyorum çünkü o da Sarkis'in kardeşi olduğu kesin olan Parsek ile aynı tarihte, 1920'de Amerika'ya gelmiş. Üstelik, birazdan daha fazla örneğini göreceğimiz gibi aynı bireylerin yaşı olarak gösterilen rakamlar kayıtlarda çok değiş-

458. "New York, Passenger Arrival Lists (Ellis Island), 1892-1924," index, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/JJ1B-13D: accessed 26 Oct 2012), Parjek Torosian, 30 Oct 1912; citing *Alice*, United States National Archives, Washington, D.C.

kenlik gösteriyor. Parsek'in mezar taşındaki tarih olan 1895'i dikkate alırsak Parsegh ile yaş farkı beşe iniyor. Parsegh, 18 Haziran 1920'de, *Themistocles* vapuruyla Pire'den gelmiş. Kilikya projesinin kendisi için sona erdiği lejyonerlerden biri, dolayısıyla Sarkis'in kardeşi, bizim aradığımız Parseğ olabilir. Sonuçta muhtelif telaffuzlarına rağmen Amerikan kayıtlarında tek bir Parseğ Torosyan var. Hepsi de Kayserili. Yaşlardaki oynamaları aklımızda ama bir köşede tutarsak hepsinin aynı kişiler olduğu söylenebilir. Kaldı ki, mesela "Parjek" e Amerikan kayıtlarında bir daha rastlamıyoruz. Hiç yan yana "Parsek" ile bulundukları yok.

Mergeros Torosyan

Mackaro ise tam bir şok! Haydi Mardiros'u anladık, Sarkis Torosyan'ın kendi beyanından çıkıyor. Bir de "Mackaro" diye bir karakter mi var? Haylice zor ama Mardiros'un bozuk bir imlası mı? Daha ziyade Markar, Mağar veya Margros gibi bir orijinali olmalı. Hangisi? Neden olmasın tabii ama Torosyanlarda 5 erkek çocuk mu vardı? Saatlerce uğraştıktan ve onlarca alternatif imlayı denedikten sonra sanırım burada sunacak kadar bir şeyler buldum. Hem de Philadelphia'da. Tabii ki yine kayıtlardan kaynaklanan bir sorunlar yüküyle birlikte. *FamilySearch*'den.

İlk belge, çok kısa, Mergeros Torosian, 1921'de Sarafian soyisimli bir kızla evlenmiş. Evlilik izin numaraları 448431.[459] İkinci belge; 1930 sayımının özeti. Hane reisi "Mergaras Torosian" olarak görünüyor. 0751-1000 sayım bölgelerinde kaydolmuş. Kendi sayıldığı bölge ise 0843. Beyaz. Ermenistan'da doğmuş. Evli. Karısının adı "Menzer" olarak yazılmış. "Mergeras" 32 yaşındaymış. Doğum yılı 1898 olarak verilmiş! Menzer 34 yaşında. Oğul John 7, diğer oğul Harry 3 yaşında. Bir de evde iki pansiyoner kayıtlı. Nelson P. Mcclees 60 yaşında. Margaret A. Huff ise 24 yaşında. Benim için en kritik bilgi ise "Mergeras"ın göç ettiği yılın 1912 olması. Hatırlayacaksınız Parjek ve Mackaro 1912 yılında Ellis Adası'nda giriş yapmışlardı. Yaş meselesini sonra konuşalım.[460]

459. "Pennsylvania, Philadelphia Marriage Indexes, 1885-1951," index and images, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/JVM1-MQQ: accessed 26 Oct 2012), Mergeros Torosian and Sarafian, 1921.

460. "United States Census, 1930," index and images, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/XH76-LX9: accessed 26 Oct 2012), Mergeras Torosian, Philadelphia (Districts 0751-1000), Philadelphia, Pennsylvania; citing enumeration district (ED) 0843, sheet 13A, family 192, NARA microfilm publication T626, roll 2100.

Üçüncü belge ise 1940 sayımı. Hane reisi burada tekrar "Mergeros Torosian." Philadelphia 19. bölgede sayılmışlar. Irkı Beyaz. Yaşı 50. Doğum yeri Ermenistan. Doğum yılı 1890. 51-313 numaralı sayım bölgesindeler. Eşinin adı da "Nemzar" olmuş. Tabii ki yukarıdaki "Mergeras ve Menzer" ile aynı insanlar bunlar. Nemzar da 45 yaşında. Oğlu John 17 yaşında. Diğer oğlu Harry 13 yaşında. 1935 sayımında da aynı yerdeymişler. 1930'dan 1940'a, arada aile büyümüş. Çok şirin, eskiden evlerinde kalan Margaret'in adını büyük kıza vermişler. O, 11 yaşında. Küçük kız Rose ise 6 yaşında.[461]

Son belge ise ailede herhalde bir tek askerlik meraklısı Sarkis Torosyan'ı heyecanlandırmış olması muhtemel olan püsküllü bela, 1942 yılı dedeler yoklaması! Evet, Mergeros'un da bu yoklama kartından bir tane var. Mergeros Torosian 52 yaşında. 127 E[ast] Cumberland'da oturuyor. Doğum yeri Ermenistan. 5 Ocak 1890'da doğmuş. Nerede olduğunu her daim bilecek kişi, eh olması gerektiği gibi, eşi Noemzar Torosian. Arkadaşlarının adlarını veren diğer iki hayta utansın. Mergeros, "Grown Can Co." diye bir şirkette çalışıyor. Eşkâli ise şöyle: Boy, 5 feet. Ağırlık 120 pound. Gözler kahverengi. Saçlar siyah. Ten rengi esmer.[462]

Mergeros'un ne zaman Amerikan vatandaşı olduğu bilgisine de sahibiz. 9 Ocak 1924'te Amerikan vatandaşı olmuş. O sırada 33 yaşındaymış. Burada da 15 Ocak 1890 doğumlu olarak görünüyor. Doğum yeri Türkiye. Eşinin adı "Namzar". Bir oğlu var, John. Parsek gibi o da, Philadelphia Doğu Bölgesi mahkemesine başvurmuş. Ülkeye göç yılı 1912 olarak görünüyor. Neden 12 yıl beklemiş vatandaş olmak için, bir fikrim yok.[463]

Şimdi Mergeros'un yaş meselesini konuşalım. Elimizde sadece 1930 sayımı olsaydı doğum tarihi 1898, yaşı 32 olacaktı. Tabii karısı da "Memzar" adıyla ve kendisinden 2 yaş büyük görünecekti. Oysa 1940 sayımında doğum tarihi geriye, 1890'a çekilmiş ve karısı "Nemzar" ondan 5 yaş küçük oluyor. Her ikisi de resmî kayıt

461. "United States Census, 1940," index and images, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/KQWY-R9G: accessed 26 Oct 2012), Mergeros Torosian, Ward 19, Philadelphia, Philadelphia City, Philadelphia, Pennsylvania, United States; citing enumeration district (ED) 51-313, sheet 9B, family 223, NARA digital publication T627, roll 3697.

462. "United States, World War II Draft Registration Cards, 1942," index and images, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/VQN6-QRV: accessed 26 Oct 2012), Mergeros Torosian, 1942; citing NARA microfilm publications M1939, M1936, and M1937; FHL microfilm 2281555.

463. National Archives; Washington, D.C.; Naturalization Petitions for the Eastern District of Pennsylvania, 1795-1930; Series: M1522; Roll:261; Record Type: (Roll 261) Petition Nos. 63086-63445.

olan bu iki nüfus sayımı arasındaki bu yaş farkını izah etmek çok zor. Ancak beyanla ilgili bir şey olabilir. Askerlik yoklama kartında 5 Ocak 1890 olarak tam tarih var. Vatandaşlık kaydında ise 15 Ocak 1890 tarihi var. Gün farkını hatta ayı da bir tarafa bırakırsak bu 1890 tarihi Mergeros'un mezar taşının üzerindeki tarihle uyum içinde.

Evet, Mergeros ve ailesine de ait bir mezar taşı var. Sarkis ve Parseğ'in ortak mezar taşlarının bulunduğu Arlington Mezarlığı'nda, Drexel Hill, Delaware County, Philadelphia'da. Doğum tarihi 1890, ölüm tarihi 1958 olarak yazılmış. Sarkis'in mezar taşına çok benziyor. Yalnız bunun üzerinde bir de mason pergeli var. Ayrıca eşinin adı "Noemzar Torosian" olarak verilmiş. O da 1896 doğumlu ve 1956'da ölmüş. Kızları Rose M. Oliver 1933 doğumlu ve 1996'da ölmüş. Damat Joseph C. Oliver ise 1923 doğumlu ve en azından sayfanın yapıldığı 2006'da berhayat.[464]

Aram Torosyan

Aram Torosyan'a gelince, yukarıda gördüğümüz "Parsek" Torosyan'ın yoklama kartından başka herhangi bir izini bulamadım. Daha doğrusu bulduğum Aram Torosian/Torossianların Sarkis'in kardeşi olan Aram Torosyan ile herhangi bir uygunluk içinde olduklarını söylemek imkânsız görünüyor. Ya yaşları tutmuyor, ya anne-baba adları farklı. Mesela, Ellis Adası kayıtlarında tek bir tane Aram Torossian var. Yaşı nispeten tutuyor. 28 Haziran 1909'da, *Chicago* vapuruyla Le Havre'dan gelmiş. Geldiği sırada 23 yaşındaymış. Fakat Erzincanlı ve babasının adı Stephen görünüyor.[465] Ayrıca 1886 doğumlu olması icap eden bu Aram Torossian yaş olarak da uygun görünmüyor çünkü Sarkis Torosyan'ın kitabındaki Fransız lejyoneri kılığı içindeki Aram Torosyan, Parseğ'den bile daha küçük olduğu anlaşılan çok genç biri. Bu durumda sadece 1942 yılında Philadelphia'da ikamet ettiğini bilmekle kalıyoruz.

Sarkis, Parseğ ve Mergeros'un aksine Aram'ın askerlik yoklama kartının olmaması belki de dolaylı olarak yaşının gençliğine işaret ediyordur. Şöyle ki, 4. Yoklama sadece 28 Nisan 1877'den sonra ve 16 Şubat 1897'den önce doğan kişileri kapsamaktaydı.

464. http://www.findagrave.com/cgi-bin/fg.cgi?page=gr&GRid=12875876

465. New York, Passenger Arrival Lists (Ellis Island), 1892-1924," index, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/JXBL-73B: accessed 27 Oct 2012), Aram Torossian, 28 Jun 1909; citing *Chicago*, United States National Archives, Washington, D.C.

Aram Torosian eğer 1897'den sonra doğmuşsa bu yoklamanın kapsamı içinde olmaz, bu da böyle bir kayda rastlamamızı açıklar. 1942'den sonra Amerika'dan başka bir yere gitmiş olabileceği akla geliyor ama neden 1930 veya 1940 nüfus sayımlarında görünmediğini bilmiyorum.

Bu kardeşler faslını toparlarsak, çeşitli Amerikan kayıtlarından çıkan en sağlam bilgi Sarkis Torosyan'ın gerçekten de Parseğ adlı bir kardeşi olduğudur. Parsek/Parseğ'in referansıyla, her ne kadar kardeşi olduğunu açıkça söylemiyorsa da diğer kardeş Aram'ın varlığını da kabul edebiliriz. Sarkis'in Amerika'ya ilk gidişinde yanında kalacağını beyan ettiği ağabeyi Mardioros/Mardiros hakkında, onun beyanından başka kesin bir bilgi edinmek mümkün olmadı. Sadece 1913'te Amerika'ya giriş yapmış olabileceği yolunda bazı işaretler var. 1912 yılında Amerika'ya giriş yapan Everekli "Parjek ve Marcaro," ise çok büyük ihtimalle gerçekten de Torosyan'ın ağabey ve kardeşi olabilir. O zaman Sarkis'in anılarında ailesiyle ilgili bir husus daha ana hatlarıyla doğrulanıyor demektir. "Mergeros Torosian" eğer Marcaro ise, bu durumda da ortaya beşinci bir kardeş çıkıyor demektir. Düşük bir ihtimal ama Mergeros ile Mardiros'un aynı kişi olma durumunu dikkate alırsak kardeş sayısı dörde düşer. Her hâlükârda Mergeros, Mardiros'a göre çok daha fazla kayıt bırakmış durumdadır. Mardiros ülkeye 1913'te girdikten sonra ortadan kaybolmuş gibi. Öte yandan Ellis Adası'nda da bir Mergeros yok.

Torosyan kardeşlerin hepsi Philadelphia'da yerleşmiş ve uzun yıllar orada yaşamışlardır. Mergeros'un ta 1921'deki evliliği de orada olmuştur. Belgelerin ortaya koyduğu en önemli sorunlardan biri ise insanların doğum tarihlerinin neredeyse sürekli bir şekilde belgeden belgeye değişiklik arz etmesi, aynı kişide bile 8-10 yıllık oynamaların görülmesidir. Dolayısıyla, sadece Sarkis Torosyan'ın değil hepsinin bu tür beyan/kayıt sorunları vardır. Bunun neden böyle olduğu konusunda dişe dokunacak bir açıklama yapabileceğimi sanmıyorum. Sadece son derece oynak bir zemin yaratmasından dolayı bunun araştırıcı için o oranda da tatsız bir durum olduğunu söylemem gerekir.

Yine de şimdiye kadar öğrendiklerimiz ışığında Torosyan kardeşleri büyükten küçüğe doğru yaş sırasına dizmeye çalışmak gibi bir deneme yapabiliriz. Mergeros 1890, Sarkis 1893, Parseğ 1895 üçlüsünün yıllarında bir oynama olabilir ama hiç olmazsa kendi aralarındaki sıralama bozulmaz diye düşünüyorum. Yaşını hiç bilmediğimiz Aram'ı listenin sonuna, eğer öyle biri varsa ve

Torosyanların gerçekten kardeşiyse Mardiros'u da listenin başına koymalıyız diye düşünüyorum. Aram, 16 Şubat 1897'den sonra doğmuş olmalıdır. Mardiros ise, hatırlayacaksınız 1913 yılına ait iki ayrı kayıtta, 1873 ve 1883 doğumlu olarak görünüyordu ki bu iki kişinin aynılığı hakkında da kesin bir şey söyleyememiştim. Vartuhi Hanım 1897 veya sonrasında hâlâ çocuk doğurma yaşındaysa bu 1873 doğumlu olan Mardros'un annesi olma ihtimali vardır tabii ama bunu düşük bir ihtimal olarak değerlendiriyorum. Yaklaşık olarak 1883 doğumlu olan "Arek"li Mardiros'un sırf doğurganlık yaşı dikkate alındığında bile Vartuhi'nin oğlu olma ihtimali daha yüksektir. Dolayısıyla, buraya kadar küçük de olsa bir ihtimal olarak tuttuğumuz Mardros'u artık tamamen eleyebiliriz.

Bu bağlamda şunu da söylemeden edemeyeceğim, belki de soyisimlerin varlığına güvenmenin bir sonucu olarak Amerikan kayıtlarında bireylerin baba adları sistematik olarak kaydedilmemiştir. Daha doğrusu nüfus sayımında bile sorular arasında baba (ve anne) adı gibi basit sorular yoktur ve baba adını öğreniyorsak ancak tesadüfî bir şekilde öğreniyoruz. Oysa aynı ad ve soyada sahip olan insanları birbirinden ayırmak gerçekten çok güç bir iş olabilmektedir. Osmanlı kayıtlarında ise insanları künyeleri ile beraber kaydetmek gelenek olduğu için bu anlamda bir güçlük yoktur. Başka bir deyişle, bu kardeşler faslında, anne adı da olsa çok daha iyi olurdu tabii ama salt baba adının bilinmiş olması bile pek çok şüpheyi ortadan kaldırmaya yeterli oldurdu. Mesela, biraz yukarıdaki Aram Torossian'ı, diğer göstergeleri de göz önünde tuttum ama başlıca babasının adının Stephen olmasından dolayı dikkate almadım çünkü Sarkis'in babasının adının Ohan olduğunu hatıratından biliyoruz. Annesinin adı ise Vartuhi idi.

Ohan ve Vartuhi Torosyan

Bu isimleri, Ohan ve Vartuhi'yi Torosyan'ın kitabı dışındaki bir kayıttan doğrudan teyit etmek mümkün olmadı. Bununla birlikte gerçekten de durumun öyle olduğunu varsaymak gerektiğini düşünüyorum. Anne-babasını farklı isimler altında anarak kitabına dâhil etmesi için bir neden görmediğim gibi buna kardeşleri de sıcak bakmazdı kanaatindeyim. Bilmem fark ettiniz mi artık Aram, Parseğ, Sarkis ve Megeros'un kardeş oldukları konusundaki şüpheciliğim gittikçe zail oluyor. Ayrıca Ohan ve Vartuhi için dolaylı ama güçlü bir işaret de buldum. Öyle bir şey ki hem bu haklarında belge sunduğum isimlerin kardeş olduğu konusunda

bir işaret olsun hem de Ohan ve Vartuhi'nin gerçek hayattaki varlıklarını göstersin. Tabii ki sır gibi konuşuyorum ama bırakın da bu keşfin tadını biraz süreyim... Bu arada onomastik bazı denemelere el atacağımı da rüyamda görsem inanamazdım ama gerçek bu sevgili okurlar. Yapabiliyorsanız oradan da kanıt gelebiliyor. Hayır, hayır Sabetaycı değilmişler, Ermeniymişler...

Tamam, uzatmıyor ve konuşuyorum artık. 1942'de Sarkis'in çocuklarının adı neydi? John, Rose ve Louise. Mergeros'un çocuklarının yine 1942'deki isimleri neydi? John, Harry, Margaret ve Rose. Parseğ'in 1930'da çocuklarının adı neydi? Rose ve Charles. Şöyle ilk bakışta bile bu insanların "Rose" isimli bir kadını andıkları, ailede onun adını yaşatmak arzusunda oldukları anlaşılıyor değil mi? Üç evde birer adet Rose var. O sıralarda çılgın bir moda mıydı? "Her eve bir Rose" kampanyası yoktu ya. Üç adam birden kızlarına neden Rose adı versin? Kısıtlı isim listemizde ikinci sıra ise "John" adında. Bir tek Parseğ oyunbozanlık yapmış ve oğluna John diyeceğine Charles demiş. Kardeşleri ne kadar kızsalar yeriydi herhalde, ben de kızıyorum oturduğum yerden. Belki sonra başka bir oğlu olmuş ve bu hatasını telafi etmiştir. Sonuç olarak Mergeros da Rose adını önce doğan kızına vermemiş, pansiyonerleri Margaret'ın adını tercih etmişti. Sonraki tekne kazıntısına Rose dediler.

Rose, Ermenice, gül anlamına gelen "Vartuhi" adının tam çevirisi. Kitab-ı Mukaddes'ten gelme John'un Ermenicedeki karşılığı da "Ohan" oluyor. Ohan ve Vartuhi'yi Anglo-Sakson kılıklar içinde de olsa bulduk mu? Bulduk. Karabatak Aram'ın kendisini bulamıyoruz ki çoluğunu çocuğunu bulalım. Ama bulduklarım için manzara bence açık. Kardeşler anne ve babalarını anmak ve isimlerini yaşatmak istiyorlar. Güzel, Yazar Torosyan'a sağlamca bir referanstır bu. "Baydzar" adında bir kız kardeşlerini, Sarkis dâhil, neden kimse anmıyor acaba?

Aram Samuelian

Sarkis Torosyan'ın yakın çevresinden olup da üzerinde durmak istediğim bir kişi daha var. Bu ailenin bir üyesi değil ama bir arkadaş. Adı Aram Samuelian. Yukarıda, Sarkis'in askerlik yoklama kartını ele aldığımızda zikretmiştik. Tabii ki Philadelphia'lı Aram Samuelianlara öncelik veriyorum. İlk bulduğum belge 1920 Nüfus Sayımı. Aram, 1893, Ermenistan doğumlu. 27 yaşında. Babası Robert'in evinde yaşıyor. Diğer sakinler babasının eşi (ve herhalde

annesi) Haiganoosh ile Aram'ın üç erkek kardeşi. Karekin, Mugurditch ve Garbis. Ailede herkes "Ermenistan" doğumlu.[466]

Yıl 1940 olduğunda artık Aram da bir aile reisidir. Kısaca yazayım. O da, Sarkis gibi kentin 46. bölgesinde oturuyor. 46 yaşında. Bu kez doğum yılı 1894 ve doğduğu ülke Türkiye olarak kaydedilmiş. Karısı Virginia, oğulları Kaloust ve Percy ile oturuyor. Kaloust 17 yaşında. Demek ki Aram, 30 yaşına gelmeden ailesinin yanından ayrılmış. Belgenin aslına da gidiyorum. Salt, Muharrem'di, Nuri Yusuf'tu, Enver Paşa'ydı, Mahmud Beliğ'di, hayal âlemindeki arkadaşlarını bildiğimiz Torosyan'ın gerçek dünyada da bir tane olsun arkadaşını biraz daha tanımak merakından dolayı. Aram Samuelian terziymiş. 1939 yılı için 1.250 dolar gelir beyan etmiş. Büyük ihtimalle kendisine ait bir terzi dükkânı var çünkü 24-30 Mart 1940 haftasında çalıştığı saatleri 72 olarak beyan etmiş. Kimse başkasının işinde bu kadar çalışmaz da o yüzden dükkân onundur diyorum. Yok, ücretle çalışıyorsa büyük sorun var.[467]

Ne yapardı dersiniz Sarkis Torosyan, arada sırada bir kahvesini içmek için Aram'ın dükkânına gider miydi? Arkadaşı harıl harıl sipariş yetiştirmeye çalışırken o, Çanakkale'de İtilaf zırhlılarını nasıl batırdığını yüzüncü kez anlatır mıydı? Aram, ağzından toplu iğneleri çıkarıp, "Ama Sarkis, denizaltı batırdığını daha önce hiç anlatmamıştın?" dediğinde yutkunup, "Onu da bu hafta okudum" diyemeyeceği için "Yeni hatırladım. Hangi birini aklımda tutayım canım?" mı derdi? Arkadaşında en ufak bir tereddüt hali gördüğünde kızıp "Nasıl inanmazsın? Bana Enver Paşa bu belgeyi boşuna mı verdi?" diye cebinde dolaştırdığı eprimiş tasdiknâmeyi mi gösterirdi? Kitabına koyduğu Amerikan subaylarıyla birlikte çekilmiş fotoğrafındaki takım elbise Aram'ın elinden mi çıkmaydı? Bilinmez ki, kimin bunları ben bilirim demeye hakkı olabilir? "Tarihçi o zaman bunları bize niye anlatıyorsun? Bize ne?" derseniz, bakın ona cevabım hazır. İncelemek için bir metin aldım önüme. Bakî ama hayalî metni daha iyi anlamak için de yazarın bu fani ama gerçek dünyada bıraktığı izleri sürüyorum. Benim yaza-

466. "United States Census, 1920," index and images, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/MFYB-YD9: accessed 28 Oct 2012), Aram Samuelian in household of Robert Samuelian, Philadelphia, Pennsylvania; citing enumeration district (ED), sheet 13A, family 362, NARA microfilm publication T625, FHL microfilm 1821647.

467. "United States Census, 1940," index and images, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/KQJX-J9D: accessed 28 Oct 2012), Aram Samuelian, Ward 46, Philadelphia, Philadelphia City, Philadelphia, Pennsylvania, United States; citing enumeration district (ED) 51-1950, sheet 6B, family 116, NARA digital publication T627, roll 3747.

rım Proust, Sartre veya Emerson'ı bırak bir T. E. Lawrence bile değil ki başka tür kaynaklar kullanıp da onu tanıyayım? Kilerde ne malzeme var ki size lezzetli yemekler yapayım? Çay ve simitle idare edeceksiniz artık.

Sonuçlar

Bütün bu inceleme boyunca Yazar Torosyan'ı ve ürettiği metni anlamaya çalıştım. Yapabildiğim kadarıyla İnsan Torosyan'ın da dünyamızda bıraktığı izlere ulaşmaya gayret ettim. Ulaştığım en büyük sonuç bu metni kesinlikle düz ve dürüst bir hatırat metni olarak okumamamız gerektiği oldu. Öte yandan Torosyan'ın hatıratında düz bir kurmaca denemeyecek kadar da gerçek hayattan alıntı var. Kısaca, Torosyan, bugün Türkiye'de maalesef epey rağbet gören bir türde eser vermiş. Kendi "anı-romanını" yazmış. Bu tür hakkında Ali Birinci'nin sorularına ve söylediklerine katılmaktan başka çare var mı?

> Bu türde hâkim unsur hâtıra mı, roman mıdır? Hangi türün şerefi veya itibarı diğerine ortak kılınmaktadır? Bu kitapların ne kadarı ve nereleri hâtırat, nereleri romandır? En mühim sual de bunların içinden tarihî ve edebî değeri olan bilgiler ve satırlar nasıl tefrik edilecektir? (...) Hayalî imâlât metinler anı-roman şeklinde piyasaya sürülmemelidir. Bu kitaplar edebiyatın ârafında kalmaya mahkûmdurlar. En azından hâtırat okuyucuları için bir şey ifade etmeleri mümkün değildir. Roman okuyucuları için de ne ifade ettikleri ayrıca tartışılabilir.[468]

Sanırım bu incelemede, bu sorulara kendi halimce ve dilim döndüğünce açık cevaplar verdim. Şimdi artık bu tuhaf metnin incelenmesinden ve metin dışına taşarak yaptığım araştırmadan çıkardığım bazı somut sonuçları metindeki sıralarını mümkün olduğunca gözeterek ve küçük başlıklar altında toplu olarak vermek isterim.

468. Ali Birinci, *Tarihin Hududunda. Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, İstanbul, Dergâh, 2012.

Enver Paşa'nın tasdiknâmesi

Bu incelemede sık sık bu belgeden söz etmeme karşın bu sonuçlar bölümünü yazmaya koyulduğumda hafif bir dehşetle fark ettim ki bu "belge"yi asıl metnin içinde müstakilen hiç ele almamışım. Müsaade ederseniz bunu kısaca burada yapayım. Oysa *Agos*'un benimle yaptığı mülâkatta "fevkalade sıra dışı bir belge" demiştim ve birkaç da gerekçe saymıştım. Madalya beratı ve takdirnâme olmadığını belirtmiş ve bir tasdiknâme olduğunu söylemiştim. Bunların hâlâ varit olduğunu düşünüyorum. O sırada, belgenin, Torosyan'ın Ertuğrul Tabyası'ndaki konumunu belirttiğini düşünmüştüm. Hoş, öyle olsa da bir şey değişmiyor, Rumeli Hamidiye'sinde olsa da değişmiyor, şimdi düşündüğüm gibi son görev yeri Dardanos Tabyası, 1. Batarya da olsa bir şey değişmiyor, Torosyan'ın bu üç yerde de 6. Ağır Topçu Alayı'na mensup olamayacağı anlaşılıyor çünkü her birindeki askeri birlikler başka. Osmanlı Harbiye nazırının veya Harbiye Nezareti'nin nerede olursa olsun Torosyan'ın birliğini bilememesini hâlâ yadırgıyorum. "Alay" yerine "Alay Beyliği" denmesini de hâlâ çok antika buluyorum. Bu belgeyi "tasdiknâme" olarak niteleyişim ise içinde "işbu tasdiknâme" denmesinden ileri geliyor.

Evet, Enver Paşa bu belgede Torosyan'ın Çanakkale Muharebesi'ndeki başarılarını, kahramanlığını, yaralandığını belirtiyor. 3 Kânunuevvel 1330 (16 Aralık 1914) tarihinden itibaren yüzbaşılığa terfi ettiğini ve Devlet-i Âliyye-i Osmaniye Harp Madalyası'na nail olduğunu onaylıyor ve tasdiknâmenin Torosyan'ın eline verildiğini söylüyor. Enver Paşa noter midir ki böyle bir tasdiknâmeyi imzalasın? Veya her madalya alan için böyle bir tasdiknâme mi verirdi? Gereği gibi bir madalya beratı veya usulünce yazılmış bir takdirnâme vermeyi bilmediği için mi böyle yapıyor? Torosyan bir madalya almışsa bunun beratı olması gerekiyor. O belge nerede? Neden o beratın fotoğrafını değil de bu tuhaf tasdiknâmenin fotoğrafını kitabına koyuyor?

Bu belgenin bir madalya beratı olarak sunulduğunu düşünen Burhan Sayılır belgenin diplomatikasını inceleyerek ayrıntılı açıklamalar yapmış ve bu belgenin bir neden madalya beratı olamayacağına şöyle işaret etmiştir:

> Osmanlı belgelerinin bir dili, bir üslubu, form ve formatı olduğunu tarihçiler bilir.
>
> Sarkis Torosyan'a verildiği söylenen takdirnâme ve harp madalyası yazısı, gerek içerik, gerek üslûp gerekse format açısından nev-i

şahsına münhasır bir belgedir. (..)

[Enver Paşa] Harp madalyası taltif beratlarında pençe adı verilen özel mührünü kullanmaktadır. (...) Subayların terfi, tayin ve madalya gibi özlük işleri Harbiye Nezareti'ne bağlı Muamelat-ı Zatiye Müdiriyeti tarafından yapılmaktadır. Diğer birimler ne Harbiye Nezareti'nin ne de Osmanlı Genelkurmayı'nın diğer birimleri bu işle uğraşmaz. (..) Örneğin Harp Madalyası beratlarında beratın üst orta kısmında madalyanın verildiği kişinin bilgileri yer alır. Bu hanede baba adı memleket yazılmaz. (...) [B]eratın sonun *(sic)* kısmında ise sol köşede Enver Paşa'nın pençesi ve onun altında ise Harbiye Nazırı Enver yazılı mühür bulunmaktadır.

Belgenin arka tarafında ise sağ üst köşede Harbiye Nezareti Tahrirat Dairesi Müdiriyeti'nin mührü vardır. Bu mührün altında da berat numarası yani harp madalyası kayıp (*sic.* kayıt) numarası mevcuttur. Bu numara tutulan Harp Madalyası defterine de yazılır ve defterdeki numaranın karşılığında madalyayı alan kişinin bilgileri yazılır. Yine beratın arka tarafında harp madalyası alan subayın birlik ve adres bilgilerinin bulunduğu bir tablo mevcuttur. Bu tablonun altında da genellikle mavi mürekkepli Muamelat-ı Zatiye Müdiriyeti mührü bulunmaktadır.

Ayrıca subaylara yönelik madalya taltif yazılarında ayrıntılara girilmez. Savaşın safahatı anlatılmaz. Birlik numaraları yer adları kullanılmaz. Dolayısıyla hem çok ayrıntıya girilmesi hem bilinen formatın dışında olması hem de berat ve madalya numarasının bulunmaması belge ile ilgili ciddi soru işaretleri yaratmaktadır.[469]

Sayılır'ın açıklamaları benim gördüğüm Harp Madalyası beratlarıyla uyumlu. Ek olarak matbu bir belge olan Harp Madalyası Beratı'nın divanî yazıyla yazıldığını söyleyeyim. Torosyan'ın tasdiknâmesi ise elyazısıyla rik'a olarak yazılmıştır. Kısaca bu tasdiknâme asla bir madalya beratı değildir. Torosyan da tasdiknâme diyor zaten. Bir sertifika da diyebiliriz. Zaten belgenin İngilizce çevirisinde de "sertifika" (*certificate*) diyor. Kısaca, belki de Torosyan'a haksızlık yapıyoruz. Ne bu belgenin bir madalya berati olduğunu iddia etti ne de takdirnâme olduğunu söyledi. Bu arada tasdiknâmenin İngilizcesindeki (*certificate*) sözcüğünün Türkçeye, "takdirnâme" olarak çevrilmesinin de terminoloji karmaşasına yol açtığını belirtmeden geçemeyeceğim. Aynı sözcüğün tasdiknâmenin de içinde olduğu belge fotoğraflarının

469. Burhan Sayılır, "Sarkis Torosyan'ın 'Çanakkale'den Filistin Cephesi'ne' Adlı Hatıratı Üzerine Bir İnceleme (Çelişkiler-Yanlışlıklar)", Tuncay Yılmazer'le Gelibolu'yu Anlamak. http://www.geliboluyuanlamak.com

alt yazısında "berat" olarak karşılanması ise bu karmaşayı arttırmaktan başka bir işlev görmüyor.[470]

Enver Paşa Harp Madalyası alanlara böyle bir sertifikayı niye versin, bakın, orada en ufak bir fikrim yok. Vermezdi herhalde. Eşine benzerine ise henüz rastlamadık. Bir gün belki. Şu kadarını söyleyeyim ki bugün efemera müzayedelerinde sürekli ortaya dökülen matbu Harp Madalyası beratlarından doldurulmamış birini ele geçirmek Torosyan için çok daha kolay olabilirdi fakat onlar savaş hikâyesi anlatmıyor, herhalde o yüzden olmadı.

Söz uzuyor kusura bakmayın ama bu Torosyan'ın aldığı Harp Madalyası bahsinde daha söylenecek şeyler var. Belgenin üzerinde 18 Mayıs 1915 tarihi vardı, değil mi? Edhem Eldem, I. Dünya Savaşı sırasında ilk çıkarılan Harp Madalyası'nın muhtemelen hiç dağıtılmadığı düşüncesindedir: "Nizamnamedeki bütün bu ayrıntılara rağmen, anlaşılan odur ki 1 Mart 1915 tarihinde ihdası kararlaştırılan Harp Madalyası aslında hiçbir zaman fiilen hayata geçirilmemişti." Fakat, madalya dağıtılmasa bile basılmış ve günümüze kadar da iki örneği gelmiş, bir örneği Eldem'in elinde imiş bir de Darphane Müzesi'nde bir provası varmış.[471] Dolayısıyla neye benzediğini biliyoruz. Burada önemli olan beğenilmemesi ve dağıtılmamasıdır. 2 Ağustos 1915'te Mart nizamnamesine getirilen bir değişiklikle ilkinden çok farklı yeni bir Harp Madalyası ihdas edilmiş. İşte bizim müzayedelerden bildiğimiz, tanıdığımız ve mebzul miktarlarda dağıtılan Harp Madalyası bu ikincisidir. Eldem, "Yeni madalyanın fiilen ne zaman dağıtılmaya başlandığı açık olmamakla beraber, 2 Ağustos 1915'teki nizamname değişikliğinden biraz sonra olmuş olması muhtemeldir" demekte.[472] Bunun da neye benzediği önemli değil. Önemli olan yaygın olarak dağıtılması ve bir teşebbüs halinde kalmamasıdır.

Bu bilginin bizim araştırmamız açısından önemine gelince, "vah bahtsız Torosyan" diyorum da başka bir şey demiyorum. Adamcağız ne bilsin birinci Harp Madalyası'nın teşebbüs halinde kaldığını ve dağıtılmadığını? Dolayısıyla, ancak 2 Ağustos 1915 tarihinden sonra dağıtılmasına başlanan madalyayı Torosyan'ın aldığını Enver Paşa ta 18 Mayıs 1915'te tasdik ediyor öyle mi? Adıyla sanıyla "Harp Madalyası" diyerek. "Madalyanın beratı ne-

470. Torosyan, İngilizce, s. 5 ve Torosyan, Türkçe- 1, s. 10-11.

471. Edhem Eldem, *İftihar ve İmtiyaz. Osmanlı Nişan ve Madalyaları tarihi*, İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2004, s. 423.

472. Eldem, *İftihar ve İmtiyaz*, s. 424, s. 428

rede" derken kendisinin de aslında dağıtılmadığını öğrendik, iyi mi? E, normal tabii na-mevcut madalyaya da berat verecek değildi ya koca Harbiye Nazırı. Sadece verildiğini tasdik etti. Önce tasdik, sonra madalya. O ettiyse doğrudur, ne diyelim?

Peki, o belgenin içeriği doğru mudur? Tutalım ki yukarıdan beri tartıştığımız türlü tuhaflıklara, sıra dışılıklara, tarih uyumsuzluklarına, anakronizmlere, antika dil kullanımlarına, acayip terminolojiye, Osmanlı bürokratik usullerine aykırılığa ve Torosyan'ın birliğinin hangisi olduğunu kestirememe durumlarına rağmen Enver Paşa'nın imzası gerçektir, belge de Osmanlı askerî bürokrasisi tarafından yazılmıştır. Hatta şöyle diyelim, bir kopyası da yakında ATASE arşivinden çıkacaktır. İçerik sorununu ne yapacağız? Bu soruyu 6 Ekim günkü *Eski Defterler* programında Ayhan Aktar'a sordum ama olumlu veya olumsuz bir cevap alamadım. Hele İngilizce çevirisinin içindeki cevherleri ki Torosyan'ın ana metni bunları ayrıntılandırmaktadır, mevcut tarih bilgimizin içinde nerelere koyacağız?

Biz tarihçilerin öğrencilerimize öğrettiğimiz ilk şeylerden birisi tarihi, geçmişin ta kendisi sanmamaları ise diğeri de ham malzemeyi tarih sanmamalarıdır. İşte, tam da bu yüzden hiçbir açıklama yapmaksızın, bulunan belgenin tarih bilgimizde neyi değiştirdiğini veya teyit ettiğini yorumlamaksızın sadece belgeyi koyup geri çekilen tarihçilerin, tarihçilik yapmadığını ancak belge yayını yaptıklarını da öğretiyoruz. Hiç fark etmez, bitmiş/oluşturulmuş tarih anlatısını da ham malzemeyi de aynı şekilde eleştirel okuruz. Okumak zorundayız. Kısaca, belgenin yani Enver'in tasdiknâmesinin içeriğinin doğru olup olmadığı sorusu belgenin ve imzanın gerçek olup olmadığı sorusundan çok daha önemlidir. Bu tasdiknâme konusunda ilk reaksiyonunun Torosyan'ın "belge"sini sorgulamak yönünde olduğunu hatırlatan Halil Berktay, bu noktayı, geçen gün, "Bu 'tasdiknâme'nin İçeriği Gerçek Dışı" başlıklı yazısında şu sözlerle ifade etti: "Bir yanda herkesin kabul ettiği bir savaş tarihi ve diğer yanda bir tek Torosyan'ın iddiaları ile tasdiknâmesi. – Siz olsanız hangisini esas alır, hangisine şüpheyle yaklaşırsınız?"[473]

Bir de Fransız Teğmen'in tasdiknâmesi var...

Evet, kimse üzerinde durmadı ama var. Aynen Enver'in tasdiknâmesi gibi. Torosyan'ın aldığı madalyaların yine bera-

473. Halil Berktay, "Bu 'Tasdiknâme'nin İçeriği Gerçek Dışı", *Okuma Notları*, *Taraf*, 1 Kasım 2012.

tı değil ama o madalyaların alındığını onaylıyor! Söz konusu madalyalar Fransa'dan alınmış. Ne kadar tuhaf, bir kişinin elinde hangi madalya olduğunu bir makam neden onaylasın ki? Fransız Teğmen'in Tasdiknâmesi dediğim belgenin de Torosyan tarafından hatıratına fotoğrafı konmuş. Bu belge, Osmanlıca tasdiknâmeye göre, çok daha kısa. Savaş, kahramanlık ve fedakârlık öyküleri anlatmıyor. Maalesef bu haliyle oldukça eksik kalıyor çünkü çok kritik yerlerde bulunan üç kelime iyi okunmuyor. Okunabildiği kadarını vereyim:

ARMEE DU LEVANT
1.ERE DIVISION
1.ERE BRIGADE

LEGION ARMENIENNE

LE LIEUTENANT BROSSIER COMMANDANT LE DEPOT DE LA LEGION ARMENIENNE CERTIFIE QUE LE CHEF DE PELATON DE CAVALIERE DANS L'ETAT MAJOR LE OFFICIER TOROSSIAN SARKIS COMPATRIOT(?) A TITRE D'ANGAGE VOLONTAIRE AU PORT(?) DE LA MEDAILLE DITE MEDAILLE CROIX DE GUERRE ET MEDAILLE COMMEMORATIVE FRANCAISE DE LA GRANDE GUERRE.

ADANA LE 7 OCTBR (?) 1920
LE LIEUTENANT COMMANDANT LE DEPOT L. [EGION] A. [RMENIENNE]

Belgenin Fransızcasının tuhaflığını benden daha fazla Fransızca bilgisi olanlara havale edeyim ama şimdi de buradan öğrenebildiklerimize bir bakalım diyorum. Fransız Ortadoğu ordusunun 1. Tümeni, 1. Tugayı'na mensup Ermeni Lejyonu'nun depo komutanı Teğmen Brossier, karargâhın Süvari Müfrezesi Şefi Subay Sarkis Torosyan'ın gönüllü olarak hizmet ettiğini ve Savaş Haçı Madalyası ve Fransız Büyük Savaş Hatıra Madalyası denen madalyaları aldığını onaylıyor. Onaylama tarihi ise tuhaf kısaltmaya ve iyi okunamamasına karşın 7 Ekim 1920 gibi görünüyor. Belge Adana'da verilmiş.

İlk söylenecek şey onaylayanın rütbesindeki müthiş düşüş. Osmanlıca tasdiknâmeyi Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili onaylamıştı. Fransızca vesikayı ise Ermeni Lejyonu'nun geri hiz-

mette bulunan bir teğmeni, bir depo komutanı onaylamış. Torosyan, metin içinde Ermeni Lejyonu'nda sadece Süvari Müfrezesi Şefi olduğunu söylemiş ama bu işi yaparken sahip olduğu rütbeyi söylememişti. Burada da bir subay olduğu söyleniyor ama yine rütbe yok. Metinde Fransız hizmetinden istifasının kolay olduğunu çünkü hiçbir taahhüdünün bulunmadığını söylemişti. Buradan da gönüllü olarak hizmet ettiği anlaşılıyor. Bunlar ilginç örtüşmeler. Sadece sonundaki (*riot*) kısmı nispeten okunabilen kelime, yukarıda tamir etmeyi önerdiğim gibi "*compatriot*" ise, Torosyan'ın ayrıca Fransız vatandaşı olduğunu da anlamalıyız.

Torosyan'ın aldığı söylenen ve tasdik edilen madalyalarına gelince, hatıra madalyasını Büyük Harp'te [Cihan Harbi] bir şekilde hizmeti geçen asker ve sivil herkese vermişler. Savaş Haçı madalyası, Fransız madalyalar hiyerarşisinde çok daha üstte duruyor. Alabilmek için evvela Fransız ordusunda savaşa katılmak lazım. Hoş, hatıra madalyasını alabilmek için de *savaş esnasında* Fransa'ya bir hizmette bulunmak gerekiyor. Bu madalyalara sahip olduğuna inanmamızı isteyen Torosyan aynı anda Osmanlı Harp Madalyası'na da sahip olduğuna inanmamızı istiyor. Fransız ve Osmanlı tasdiknâmelerini yan yana koyduğuna göre I. Dünya Savaşı'nda hem Fransız hem de Osmanlı ordusunda çarpışarak her iki muhasım ülkenin de savaş madalyalarını aldığını beyan etmekte beis görmüyor. Olabilirdi tabii ki.

19 Eylül 1918 gününe kadar Osmanlı ordusunda kaldığını, ondan sonra da Arap İsyanı'nda komutanlık ettiğini söyleyen Torosyan'ın, I. Dünya Savaşı sırasında uzaktan yakından Fransa ordusunda bulunabileceği gün sayısı teknik olarak ne kadar biliyor musunuz? Cevap: Sıfır. Hani, 9 Kasım'da Beyrut'tan Halep'e gitmişlerdi ya, Baydzar'ı görmek için, dönüşünde de Fransız hizmetine girmişti, herhalde iki günden fazla sürmüştür bu seyahat. İşte tam o günlerde 11 Kasım 1918'de genel mütarake imzalanıyor ve I. Dünya Savaşı sona eriyor. Fransa, savaş bittikten sonra Fransa hizmetine giren bir gönüllüye mi verdi bu madalyaları? Üstelik, Mondros Mütarekesi 30 Ekim 1918'de imzalandığı için Torosyan'ın bulunduğu cephede savaş daha da önceden bitmiş durumda. Kısacası, Torosyan'ın kendi hatıratındaki beyanlarına göre Fransızların yanında katılmasının imkânsız olduğu I. Dünya Savaşı'ndaki hizmetleri ve kahramanlığı için Fransa'dan iki madalya almış görünüyor.

Savaşın sonuna kadar sebat edip Osmanlı ordusunda duran bir Torosyan'a Fransa'nın madalya vermesi ihtimal dışı oldu-

ğuna göre; eğer Fransa'dan madalya almışsa bu savaş sırasında Fransız hizmetinde olduğunu gösterir ama Torosyan'ın hatıratının gerçeği yansıtmadığı bir de bu kanıtla sabit olur. Tabii ki bütünüyle başka bir ihtimal de söz konusu olabilir, her iki ihtimalin de geçerli olmadığı söylenebilir. Osmanlı ordusunda savaşın sonuna kadar kalmamıştır hatta bu araştırmanın diğer bulgularını göz önünde tutarsak, Osmanlı ordusunda herhangi bir şekilde bulunduğu bile şüphelidir. En azından 1916'dan sonra Osmanlı ordusunda bulunmasının fevkalade düşük bir ihtimal olduğunu belirli bir kesinlikle söyleyebiliyoruz. Fakat, Torosyan'ın I. Dünya Savaşı sürerken Fransa ordusunda bulunduğunu söyleyebilecek durumda da değiliz. Kaldı ki Fransız ordusuna Kasım 1918'de değil, daha önce katılmış olabilir ama madalya almamış da olabilir. O da bir ihtimaldir. I. Dünya Savaşı bittikten sonra Ermeni Lejyonu'nda bulunduğunu yine belirli bir kesinlikle söyleyebiliyoruz. Fakat, 1919-1920'de Fransa hizmetinde olan bir kişiye neden I. Dünya Savaşı'na katılan kişilere verilen madalyalar verilsin? Dolayısıyla, burada söylenebileceklerin asgarisi şudur: Fransız Teğmen'in Tasdiknâmesi de Enver Paşa'nın tasdiknâmesi gibi şüphelidir. Her iki durumda da Torosyan, madalyaları aldığını gösteren resmî belge yerine geçeceğini umduğu bir tasdiknâmeyle inandırıcı olmayı istemiş görünüyor.

Bu belgenin taşıdığı tarihin, Torosyan'ın Kilikya'dan ne zaman ayrıldığına dair daha önce yaptığımız tartışma açısından ima ettiklerine de değinmek durumundayız. Buradaki tarih kısaltmasını yukarıda "ekim" (*octbr*) olarak okudum. Daha zayıf bir ihtimal ama "eylül" (*sptbr*) olarak da okunabilir. Fakat son üç harf "tbr" olarak sarahatle okunduğu için başka bir ay adı olamaz. Ayrıca, Torosyan'ın kitabında fotoğrafını verdiği bir üçüncü belge daha bulunmaktadır. Elyazısıyla yazılmış ve okunamaz durumda bir imza taşıyan bu belgede Torosyan'ın kendi fotoğrafı da yer alıyor. Okunabildiği kadarıyla bu belgede "*Torossian Sarkis chef de .... 2.10. 20-27.11.20, 27 Novembre*" ifadeleri vardır. Ne amaçla verildiğini bilemeyebiliriz ama Torosyan'ın 2 Ekim 1920 ve 27 Kasım 1920 arasındaki sürede bir şeyin şefi olarak görev yaptığını tasdik ediyor gibi. Belgenin kendi tarihi de 27 Kasım. Teğmen Brossier'in tasdiknâmesini hiç değilse tarihler açısından tamamlar nitelikte görünüyor. Sanki Ermeni Lejyonu'ndan ayrılırken bir bonservis almış, sonraki işi de hemen hemen iki ay sürmüş. Oradan ayrılırken de bir tasdiknâme almış gibi. Torosyan'ın metninde tabii ki önce Ermeni Lejyonu'nda görev yaptığını, son-

ra Şubat 1920'de istifa edip Ermeni Ulusal Komitesi hizmetine girdiğini ve beş haftalık bir hizmetten sonra oradan da ayrılıp Nisan 1920'de Türk çeteci kılığında macera peşine düştüğünü söylüyordu. Buradaki tarihleri o anlatımla ne kadar uyuşturabiliriz bilmiyorum. Herhalde uyuşturamayız. Kitapta, belirsiz bir süre dağlarda dolaştıktan ve sonunda Everek'e bir seyahattan sonra Adana'ya döndüğünü ve Fransız yetkililerle olan bir görüşme neticesinde Amerika'ya gitmesinin önerildiğini söylüyordu. Burada ise bir şekilde, 2 Ekim-27 Kasım 1920 tarihleri arasında hâlâ Fransız hizmetinde veya Fransızca kullanan başka birilerinin hizmetinde görünüyor. Kısaca, Torosyan, bir kez daha yapacağını yapıyor. Kitabında verdiği tarihleri ve anlatımı dikkate alırsak bu ikinci Fransızca belgede verilen tarihler havada kalıyor. Belgedeki tarihleri dikkate alırsak kitabındaki anlatımın doğru olmaması gerek.

Kesin olan bir şey var; eğer bu Fransızca belgelerdeki tarihleri dikkate alacaksak onun en az 27 Kasım tarihine kadar Adana'da olduğuna hükmetmemiz gerekecek. Maalesef bunu bile yapamaz durumdayız. Torosyan'ı taşıyan *Niagara* Vapuru'nun 11 Aralık 1920'de Ellis Adası'na ulaştığını yukarıda gördük. Küçük bir yanılma payı bırakayım ama Adana'dan, Marsilya'ya, oradan Le Havre'a gitmek ve oradan da Ellis Adası'na ulaşmak için bu sürenin yani tam olarak 14 günün yeterli olamayacağını düşünüyorum. Eğer *Niagara*'nın Ellis Adası'na ulaşma tarihi 11 Aralık ise bu Fransızca belgelerin ikincisini de salt üzerindeki son tarih olan 27 Kasım'dan dolayı reddetmemiz gerekecek. Dolayısıyla, üçü bir yerde verilen bu belgelerin, yani Enver Paşa'nın ve Teğmen Brossier'in tasdiknâmelerinin ve bu fotoğraflı belgenin her birinin ayrı ayrı sorunlu olduğunu kabul etmek durumundayız. Torosyan, herhalde metnin içinde anlattıklarını desteklemek amacıyla bunları koymuştu ama bu belgelere uygun bir metin üretmeyi becerememiş görünüyor.

Ne Altıncı Topçu Alayı'nda, ne Üçüncü Topçu Alayı'nda

"Enver" imzalı ve 18 Mayıs 1915 tarihini taşıyan tasdiknâmede Torosyan'ın "Ordu-yu Hümâyun Altıncı Ağır Topçu Alay Beyliği kumandanlarından Yüzbaşı Serkis Bey" olduğu belirtilmektedir. 17 Mayıs 1915 gününe kadar Çanakkale'de görevi başında bulunduğunu söyleyen Torosyan'ın bu son görevi kendisinin anlatımıyla Dardanos Tabyası yakınında bir bataryadır. O bataryada komu-

tanken İngiliz *E15* denizaltısını vurduğunu iddia ettiği için, *E15*'i gerçekte vuran batarya da bilindiği için mecburen Üçüncü Ağır Topçu Alayı, Birinci Ağır Topçu Taburu, Birinci Batarya'nın komutanı olmak durumunda olmuş oluyor. Böylece en az iki ihtimal ortaya çıkıyor: Ya "belgenin" dediği gibi 6. Topçu Alayı'ndadır, o zaman Dardanos'ta olamaz. Ya da Dardanos'tadır, o zaman da 6. Topçu Alayı'nda olamaz. Üçüncü ihtimal ise bence en güçlü olanı, Torosyan, ne 6. ne de 3. Topçu Alayı'nda bulunuyordu.

Askerî İdadi'ye gitmedim diyor ama kimbilir...

Kendi yazdıkları dikkate alınırsa Torosyan'ın, Edirne'de gittiği okul askerî idadi olamaz çünkü o zaman o uzun uzun anlattığı Mekteb-i Harbiye'ye girme sorunu kendiliğinden ortadan kalkardı. Hıristiyanlar için subay olma yasağı varsa, Hıristiyan bir öğrenci neden askerî idadiye alınsın ki? Öte yandan Edirne'deki okul arkadaşı Muharrem ve onun Paşa babasının ve tüm ailenin kurmaca karakterler olduğunu düşünsek bile Torosyan'ın Edirne Askerî İdadisi'ne kesin olarak gitmediğini söyleyebilecek bir durumda da değiliz. Gittiğini zaten söyleyemiyoruz. Belki de askerî idadiye gitmese bile dediği güçlüklerden hiçbiri olmaksızın Mekteb-i Harbiye'ye normal bir girişi olmuştur çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nda mülkî/sivil idadilerden de Mekteb-i Harbiye'ye öğrenci alınabiliyordu. Öte yandan, belki de Mekteb-i Harbiye'de hiç bulunmamıştır.

Ertuğrul'da neyin komutanı olduğuna karar veremiyor

Torosyan'ın Çanakkale Savaşları'na katıldığını sanmıyorum. Ertuğrul Tabyası Komutanı olduğunu da düşünmüyorum. Metnin değişik yerlerindeki kendi beyanına göre Torosyan, a- bu tabyada bir komutandır, b- tabyanın komutanıdır ve c- bir topçu taburunun komutanıdır. Bunların üçü de birbirinden farklı görevlerdir. Tabyada bir komutansa ki tabyalarda tabii ki birden fazla komutan var, bir komuta kademesi var, o zaman tabyanın komutanı değildir. Tabyanın komutanıysa oradaki komuta kademesinin en üst sırasındadır. Tabur komutanıysa çok basit bir şey ama okuldan yeni mezun olmuş bir teğmen değil yüzbaşı rütbesinde olması, hiç değilse üsteğmen olması gerekir. Gerçekten Ertuğrul Tabyası'nda bir şekilde görevli olan bir subay hatıratında cephedeki ilk görevi hakkında bu kadar özensiz ve savruk olamaz.

İstanbul'un adsız komutanı

Torosyan'ın İstanbul komutanı veya muhafızı olduğunu söylediği Muharrem'in Paşa babasının ismini vermemesi bizatihi bu karakterin de kurgusal olduğuna işaret edebilir. Paşanın oğlu ve arkadaşı Muharrem'in sevgilisi Nuriye ise sevgilisi gibi bir kurmaca karakterdir. Nuriye'nin babası olduğu söylenen Manastır Kolordusu'nun eski komutanı Şükrü Paşa da öyledir. Edirne müdafii Mehmet Şükrü Paşa'nın Manastır Kolordusu komutanlığı olmadığı gibi Nuriye adlı bir kızı da yoktur. Dolayısıyla bu kurmaca karakterlerle Mehmet Şükrü Paşa arasında ilişki kurmamak gerekir.

Ertuğrul Tabya nere, Alçıtepe nere?

Torosyan'ın dönemin yazılı kaynaklarından yola çıkarak oluşturduğu Çanakkale Savaşları anlatımı ise her açıdan sorunludur. 3 Kasım 1914 günü olan Müttefik saldırısı sırasında Ertuğrul Tabyası için gözlem yeri olarak tarif ettiği "Aşçı Baba" yani Alçıtepe tabyadan 5-6 kilometre uzaklıkta bulunmaktadır. Torosyan'ın önce topçuları top başına geçirip sonra bu gözlem yerine koşması imkânsız değilse de bütünüyle mantıksızdır. Dahası, bu ad altında bir yer ne İngiliz ne de Osmanlı kaynaklarında geçer. Bunun, İngilizce kaynakların "*Achi Baba*"sından üretilmiş olduğu açıktır. "*Achi Baba*" ise Osmanlı kaynaklarının Alçıtepe'sidir. Torosyan, daha sonra Haziran 1915'te Gelibolu Yarımadası'nda savaşa katıldığı yerin adını Alçıtepe olarak verdiği için *Achi Baba* ile Alçıtepe'nin aynı olduğunu bilmediğini de kanıtlıyor.

Alay komutanını bilmeyen subay

Torosyan, Ertuğrul'dayken kendi alayının bağlı olduğu komutanın adını Albay/Miralay Halil Bey olarak veriyor. Bu kişinin 9. Tümen komutanı olan ve Boğaz'ın o bölgesinde hiçbir sorumluluğu olmayan Miralay Halil Sami Bey olmadığı aşikârdır. Üstelik güya Torosyan'ın komutanı olan Halil Bey, ona göre 25 Şubat 1915 günü ölmüş! Ertuğrul Tabyası'nda bulunan 3. Batarya'nın bağlı olduğu 5. Alay'ın, yani kendi beyanına göre Torosyan'ın mensup olması gereken alayın komutanının adı ise Mahmud Macit Bey'dir. Görüldüğü gibi Torosyan'ın ne Ertuğrul Tabyası'nın rasat yerinin neresi olduğundan haberi var ne de kendi alay komutanının kim olduğunu biliyor.

Mesudiye'nin içine gömüldüğü kitap sayfaları

13 Aralık 1914 günü Mesudiye'nin torpillenmesi olayı hakkında anlattıkları ve göz tanıklığına dayanarak söylediğini ileri sürdüğü şeylerin gerçek olması ihtimali sıfırdır. Seddülbahir'de bulunan Torosyan'ın Kepez'de torpillenen zırhlıdan gelen insan seslerini duyması imkânsız olduğu gibi, yüksek bir yere çıkarak batmasından kısa süre önce Mesudiye'yi gördüğünü söylemesi ve hatta bir batış sahnesi tasvir etmesi gerçek değildir. Mesudiye tamamen batmamış, alabora olarak kumsala gömülmüş, içinde hapis kalan mürettebattan sağ kalanların kurtarılması için zamana karşı zorlu bir yarış verilmiştir.

Sabah altıda pek güçlü dürbünümle baktım...

19 Şubat 1915 günü anlatımına gelince, Torosyan'ın dediği gibi o kış günü sabahın altısında dürbünüyle yaklaşan Müttefik filosunu izlemesi mümkün değildir çünkü o saatte güneş henüz doğmamış oluyor. Eğer "her yer karanlık pür nur ol mevki" diye bir şey söz konusu değilse hiçbir şey göremez. Orhaniye Tabyası'nın o gün bir yıkıntı haline gelmesi de söz konusu değildir. En önemlisi, tabii ki o gün Ertuğrul Tabyası'nın veya diğer Osmanlı tabyalarının ateşiyle batan herhangi bir zırhlı veya herhangi bir harp gemisi yoktur. Oysa Torosyan, gemiyi hangi saatte ateş açıp hangi saatten sonra batırdığı bilgisini bile okuyucusuyla paylaşıyor.

Bir zırhlı batırdım, fena hâlde çaresizdi, Fransızdı

Torosyan'ın 25 Şubat 1915 anlatımında bağlı bulunduğu birliğin komutanının adını yanlış vermek ve üstelik öldüğünü söylemekten başka tarih bilgimizle fazla çelişen bir şey yoktur. 18 Mart 1915 anlatımı ise fevkalade sathîdir. Yazar tarafından yaşanması bir tarafa dursun, kâğıt üzerinden bile iyi çalışılmış değildir. O gün kendi kumandası altında olduğunu söylediği Rumeli Hamidiye Tabyası'nın saatlerce süren topçu ateşine tutulduktan sonra batan bir Fransız zırhlısı yoktur. Kaldı ki Rumeli Hamidiye Tabyası'nın o gün çatışmanın başlangıcında iki büyük topu muharebe dışı kalmıştır. Aynı şekilde o gün mayına çarparak birkaç dakika içinde batan bir İngiliz zırhlısı da yoktur. İngiliz zırhlılarının mayına çarpış saatleri olarak verdiği bütün saatler en hurda dakikasına kadar belirtilmiştir fakat hiçbiri gerçek değildir.

Torosyan, meğer Hasan-Mevsuf'taymış

Tarih vermeksizin nisanın ikinci yarısında hasara uğratıp kısa süreli olsa da zaptedilmesine yol açtığı Müttefik denizaltısı *E15* için anlattığı öykü ise biraz önce gördük, sınanabilir tarihî veriler karşısında darmadağın olmaktadır. Tekrardan kaçınarak, burada sadece teslim olmaya çalışan Britanyalı mürettebatın süngülenmeye çalışıldığını hikâye etmesinin diğer kaynaklarla çelişmekte olduğunu not edelim.

Müttefiklerin kara harekâtından habersiz Harbiye Nazırı

Torosyan'ın, yanında Liman von Sanders ve Colmar von der Goltz gibi iki Alman mareşalı olduğu halde, İstanbul'da Harbiye Nezareti'nde Enver Paşa ile olan görüşmesini anlattığı sahne baştan aşağı kurgusaldır. Çanakkale'de gemi üzerine gemi batırırken *Arzın Merkezi*'ne seyahat ederek lavların nasıl aktığını kendi gözleriyle görme ve her şeyi ilk kaynağından öğrenme dürtüsü Torosyan'a bu cüretli pasajı yazdırmıştır. Torosyan bu görüşmenin 18 Mayıs günü geçtiğini ileri sürüyor. O gün kurmacada bile olmayacak işler oluyor. Enver Paşa'nın davetlisi olan Yüzbaşı'yı önce Harbiye Nezareti'nin bodrumundaki mahkûmlar birliğinin yanına kapatıyorlar ki Anadolu'da Ermenilere neler yapılmasının planlandığına kendi gözleriyle tanıklık etsin. Tuhaftır, öğreneceğini öğrendikten sonra da hiçbir şey yapmıyor.

Enver Paşa ile olan görüşme ise gerçekten vukuu bulması bir yana dursun hiçbir açıdan en ufak bir olabilirlik unsuru taşımamaktadır. Evvela, Torosyan oraya sanki kendisine verilen tasdiknâmeyi Enver'e imzalatmaya gitmiştir. Fakat çok daha önemlisi Enver Paşa'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nun Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili olarak Çanakkale'de 25 Nisan 1915 günü başlayan Müttefik çıkarmasından habersiz olarak gösterilmesidir ki bunun 19 Şubat günü bir değil birkaç gemiyi, top mermisiyle değil, misketle batırmaktan bile daha imkânsız olduğunu söylemeye lüzum yoktur. Fakat, heyhat metin de ortadadır. Torosyan aynen bunu söylüyor.

Artık gerisini, süslemeleri boşverin, Enver Paşa bunu bilmedikten sonra Torosyan için ayağa kalkmış, kapıya kadar geçirmiş, bunların hiçbir önemi yoktur. Ellerinin üzerinde yürümüş, takla atmış, Torosyan eğlensin diye Liman'ın bıyığını çekiştirmiş bile olabilir. Bu tip kurmaca metinlerdeki kalabalık karakter ordusunun

nasıl bir yanılsama olduğuna ne kadar hoş bir kanıt. Okuyucunun gerçekten de pek çok karakterin varlığına inanması, pek çok kişinin konuştuğunu duyması kurmaca oyununun ve yanılsamanın bir parçasıdır tabii. Bilmem söylemeye lüzum var mıdır ki öyle bir koro yok, konuşan tek başına yazardır. Yazar da ne biliyorsa o kadar konuşur. Yazar Torosyan, Çanakkale'den 17 Mayıs 1915 günü geldiğini ileri sürmesine karşın 25 Nisan günkü Müttefik çıkarmasını bilmiyor. Haliyle onun üretip konuşturduğu kahramanlar da bilmiyor. Dolayısıyla, gerçek hayattaki mutantan unvanlarına ve isimlerine karşın buradaki Enver Paşa'yı ve Alman mareşalları da kurmaca karakterler olarak teşhis etmek durumundayız.

3. Kirte Muharebesi'nde Osmanlıların savunmada olduğunu bilmiyor

Yazarımızın Çanakkale'de bulunduğu tarihlere rastlamasına rağmen 28 Nisan ve 6-8 Mayıs tarihlerinde cereyan eden ilk ikisinden habersiz olduğu Kirte Muharebeleri'nin üçüncüsüne yetişmesi de bir şeydir. Hatta müthiş bir şeydir. Hiç olmazsa, bu savaşların, böylece diğer tarihî kaynaklarda olmayan farklı bir anlatımına kavuşmuş oluyoruz. Resmî veya gayrıresmî, Müttefik veya Osmanlı tüm kaynakların, Çanakkale üzerine yazılan raflar dolusu modern tarihçilik ürünlerinin aksine Torosyan diyor ki 4 Haziran 1915 günü o savaşta taarruza kalkan taraf Müttefikler değil Osmanlılardı. Savaş da aslında Torosyan'ın Aşçı Baba'sının (Alçıtepe) eteklerinde oluyor ama onun bile farkında değil. Gafletin böylesi her roman yazarına da nasip olmaz ki. En hoşu da Torosyan'ın mensup olduğunu söylediği 8. Tümen'in 3. Kirte Muharebesi'ne katılmasını bırakın o sırada Çanakkale Cephesi'ne yetişmesinin bile söz konusu olmamasıdır.

Çanakkale Savaşları'nın en sıkışık zamanı

Torosyan'ın hayalî arkadaşı Muharrem'in 1 Ekim 1915'teki ölümünün benim için tarihsel bilgiyle sınanabilir bir tarafı yoktur. Fakat Torosyan'ın, her zaman aldığı izinlerden birini alıp Muharrem'in babasına başsağlığına niçin gidemediğini anlatırken Müttefiklerin Çanakkale'de, izleyen üç ay boyunca Osmanlıları sıkıştırdığını bir gerekçe olarak ileri sürmesini tarih bilgisiyle pek kolay sınayabiliriz. Buna göre Ekim 1915-Ocak 1916 arasında mücadele çok şiddetlenmiş olmalı. Bizim bildiğimiz tarih ise aksini söylüyor. Savaşın, kimsenin kimseye saldırmadığı, durgun geçen son safhasıdır bu.

Ermeni Lejyonu'nun fikir babasına bir suikast

14 Ocak 1916'da İstanbul'da görevlendirildiğini söyleyen Torosyan'ın tüm Ermeni nüfusunun hükümetçe yok edilmesi planını (!) bir kıraathanenin ahalisinden öğrendikten sonra Amerika'daki kardeşlerine yazarak bir Ermeni gönüllü lejyonu örgütlemelerini salık vermesi ihtimalini her açıdan düşük görüyorum. Torosyan'ın hatıratı içine sıkıştırılmış macera izleklerinden en şaşaalılarından birisi olan Talat Paşa'nın sevgililerinden Fahriye Hanım'ın organizesinde yapılmaya çalışılan suikasttan çıkarabileceğim bir tarihî sonuç olmadığı gibi bu tür bir bilgiyi yanlışlayabilecek tarihî verilere de sahip değilim. Dolayısıyla Torosyan'ın hatıratındaki en sahici pasajlardan biridir. Olur kurmacada böyle şeyler.

Kolordusunu da bilmiyor, alay komutanını da, icat ettiği birlikler de cabası

Avrupa cepheleri için tekrar savaş anlatımlarına döndüğümüzde Torosyan niyeyse yine sınanabilecek veriler sunmaya başlıyor. Buna göre Torosyan'ın mensubu bulunduğu 46. Topçu Alayı, 46. Piyade Tümeni içindeymiş. 46., 50. ve 51. Tümenlerden oluşan 21 Kolordu Eylül 1916'da Makedonya Cephesi'ne gönderilmiş. Makedonya'ya giden 21. değil 20. Kolordu'dur. 20. Kolordu da, kolordu olarak bu cepheye gitmemiş, sonradan oluşturulmuştur. Torosyan'ın kendi tümeni olan 46. Tümen'e yapıldığını söylediği Müttefik taarruzu, Makedonya Cephesi'ne ilk giden 50. Tümen'e karşı yapılmıştır. Ayrıca, 20. Kolordu sadece iki tümenden ve bir alaydan oluşmaktadır. 46. Tümen ve 16. Depo Alayı'nın gönderilmesi ve 50. Tümen'e katılmasıyla sonradan oluşturulmuştur. 51. Tümen diye bir tümen bu kolordunun kuruluşuna katılmamıştır çünkü Irak'tadır. Torosyan burada da hiçbir subayın yapmayacağı ama kendisinin hep yaptığı bir şeyi yapıyor ve kendi alayının komutanının kim olduğunu bilmiyor. Bu subay onun dediği gibi Miralay Ali Rıza değil, Binbaşı M. Behçet'tir. Tümenin kurmay başkanı ise Mustafa Şevket değil, Yüzbaşı Muhittin'dir.

Bir güz günü geçtik Tuna'dan üç ponton köprüyle

Torosyan, 50. ve 51. Tümenlerin Makedonya'dan Romanya Cephesi'ne kaydırıldığını yazıyor. Oysa Romanya Cephesi'nde sadece 6. Kolordu'nun 15., 25. ve 26. Tümenleri vardı. 51. Tümen ise

Makedonya Cephesi'nde zaten değildi çünkü Irak Cephesi'nde, 6. Ordu'nun emrindeydi. Güya Romanya Cephesi'nden İstanbul'a dönmesi ilk emredilen birlik de Torosyan'a göre bu 51. Tümenmiş. 46. Tümen'in 46. Alayı ile Avrupa cephelerine giden yazarımız 51. Tümen'in topçu taburuna atanmış olarak geri döner. Dönüş yolunda, trende Galiçya'daki 14. Kolordu'nun erkân-ı harplerinden Binbaşı Yusuf Nuri Bey ile tanışır. Hoştur tabii. Ne Yusuf Nuri diye Osmanlı subayından bozma bir Arap İsyanı lideri vardır, ne de Galiçya'da 14. Kolordu.

Başkası savunur, Torosyan kendi defterine yazar

Torosyan'ın Irak Cephesi için söyledikleri oldukça karışıktır. Yine 46. Tümen'e geri dönerek Irak'a gittiğini söylüyor ama bu kez tümen içindeki alayını söylemiyor. 17 Ekim 1917'de 46. Tümen ile birlikte Fetha'ya ulaştığını, 19 Ekim'de İngilizlerle çatıştıklarını ve asıl büyük çatışmanın 20 Kasım 1917'de olduğunu yazıyor. Oysa 19 Ekim çatışması İngilizlerle 13. Kolordu arasında geçmiştir. Torosyan'ın tümeni ise 18. Kolordu'nun birliğidir. Bataryası ile birlikte savunduğunu söylediği Cebel Hamrin'i ise 46. Tümen değil, 6. Tümen savunmuştur. Mensup olduğunu söylediği birlikle beraber savaş meydanında olmasına imkân olmadığı başka bir durumdur bu. İngilizlerle olan büyük çatışmanın tarihi de aslında 20 Kasım değil, 5 Kasım 1917'dir.

Endamen Köprüsü su başı durak

Torosyan'ın Filistin Cephesi için anlattıkları, bulunduğunu söylediği bu cephe hakkında tam bir hâkimiyetsizliği yansıtmaktadır. "Endamen Köprüsü", "El Musallak" veya "Musalla" gibi yer adları icat etmekte ve daha önemlisi Yıldırım'ın 7., 8., ve 4. Ordulardan oluşan ordular grubu değil de bir süvari alayı olduğunu düşünmektedir. Çarpışmaların cereyan edişi, askerî hedefleri ve birliklerin konumuna dair sunduğu bilgilerde de ciddi sorunlar vardır. 8 Haziran tarihinde, Erihe'yi almak amaçlı bir Osmanlı taarruzundan bahsetmektedir. Tarih de hedef de doğru değildir. Muhtemelen kendi alayı olan 46. Alay'ın ve 48. Alay'ın bu saldırıda koruma görevi yaptığını, fakat kendisinin o esnada Alman alayı nezdinde görevli olduğunu söylüyor. 13-14 Temmuz'da yapılan bu saldırıda 46. ve 48. Alaylar görev almamıştır. Saldırıya katılan Alman birlikleri ise alay seviyesinde değildir.

İki kez öldürmek daha sağlam olur

Torosyan'ın, arkadaşı Nuri Yusuf vasıtasıyla Arap İsyanı'na önemli komutanlardan biri olarak katıldığı iddiası bütünüyle hayalîdir. Gerçekte olmayan bu isyan liderinden geldiğini ve aynen alıntıladığını söylediği iki mektup kurmacanın senaryosu doğrultusunda üretilmiştir. Esasında, başlıca kaynağının Lawrence olmasından dolayı Torosyan'ın bu Arap İsyanı anlatımları hatıratındaki en uçuk bölümler arasındadır. Lawrence'ın abartmaları, tutarsızlıkları ve uydurmaları üzerine bir de Torosyan'ınkiler binmiştir. Üstelik Lawrence'ın yaptığını iddia ettiği işleri Torosyan kendisine mal etmiştir. Abartı o boyuttadır ki Lawrence'tan, onun Havran tarafında 2.000 kişilik bir Osmanlı yürüyüş kolunu kılıçtan geçirdiğini öğrenen Torosyan aynı birliği bir de kendisinin kılıçtan geçirdiğini ileri sürebilmiştir. Hatta Lawrence'ın biraz taciz ederek takip etmeyi bıraktığını söylediği 4.000 kişilik bir yürüyüş kolunu da darmadağın ettiğini yazıyor.

Ordusunu bilmez, ordu komutanını tanımaz

Bu cephede Nablus yakınlarında 7. Ordu'ya bağlı olarak görev yaptığını söylemesine karşın hem kendi tümeni olduğunu söylediği 46. Tümen Nablus'ta değildir, Tul Kerem'dedir hem de 7. değil 8. Ordu'ya bağlıdır. Torosyan'ın Nablus'taki 7. Ordu'nun kumandanı Mustafa Kemal Paşa'nın adını ancak Kilikya'ya gittikten sonra duyduğunu yazması da tuhaftır. Aynı şekilde 19 Eylül 1918'deki büyük Müttefik saldırısı sırasında "Şevket Bey" adında bir kurmay başkanından söz ediyor ki Yıldırım Ordular Grubu'nun hiçbir biriminde bu isim altında bir kurmay başkanı yoktur. Torosyan'ın Şam kentinin hem güneyindeki hem de kuzeyindeki çatışmalara aynı gün içinde katılması ve kimseciklere kırıntı bile düşürmeden aslanpayını kendine çıkarması olabilirlik ihtimali olan bir husus değildir.

Küçük gerçek zerrecikleri?

Kasım başında Şam'dayken 800 Ermeni gönüllü toplayarak Beyrut'ta bulunan Fransız Doğu Lejyonu'na katıldığı iddiası da eş derece hayalîdir. Torosyan'ın Ermeni Lejyonu'nun Kilikya'daki faaliyetleri içinde kendi rolüne dair anlattıkları ise hiç olmazsa bir olabilirlik ihtimali taşıyor. Payas'ta 50 askerden oluşan bir birimin

başındaymış. Sonra küçük müfrezesi ile Adana yakınlarındaki Ermeni köylerini koruma görevinde bulunduğunu söylüyor. Daha sonra ise Fransız hizmetinden ayrılarak Ermeni gönüllülerine katılmış. Oradan da ayrılarak kendisiyle birlikte 16 kişiden oluşan bir Türk çetesi kılığına girip Kuva-yı Milliye hatlarının gerisinde faaliyet gösterdiğini söylediği kısımlar ise yine bütünüyle hayalîdir.

Gülek Boğazı'nda kurulan pusu

Türk çeteci kılığındayken Pozantı yakınlarında bir kalede Kuva-yı Milliye tarafından kuşatıldığını söylediği hayalî Binbaşı Michell'e yardım etmeye çalıştığını söylemesi ise metin içi bir tutarsızlıktan ibarettir. Binbaşı Michell'in gerçek hayattaki muadili olan Pierre Mesnil'in esaretiyle sonuçlanan çatışmaları karmakarışık bir şekilde anlatmıştır. Hoca kılığına giren bir arkadaşının camiide verdiği vaaz sayesinde kandırdıkları Türk köylülerinin yardımıyla büyükçe bir Kemalist birliği Gülek Boğazı'nda pusuya düşürerek yok ettiğini yazabilmesi için de Gülek Boğazı'nı görmek bir yana dursun, hakkındaki en temel bilgilerden bile habersiz olmak lazımdır.

Hayalî bir memleket ziyareti

Torosyan'ın istifa ettiği çetesinin üyeleriyle birlikte kasabası Everek'i ziyaret ettiğini anlattığı pasaj duygusal olmak ve metinde başka hiçbir yerde yakalanamayan bir samimiyeti barındırmak gibi anlatımsal özelliklere sahip olmakla birlikte bu ziyaretin gerçekten yapılma ihtimali çok düşüktür. Kilikya'nın dışına çıkarak silahlı bir çeteyle birlikte Orta Anadolu'ya girdiğini söylemesi ancak kurmacada olur. Benim de zaten işin o kısmına bir itirazım yok. Bu arada, Torosyan'ın bu memleket ziyaretini yaptığı ve hemen akabinde Adana'yı terk ettiğini söylediği sıralarda Kilikya'da Fransızlarla boğazlaşmanın dorukta olduğunu ve henüz Ankara Hükümeti'yle herhangi bir anlaşmanın yapılmamış olduğunu belirtelim. Başka bir deyişle Torosyan, Kilikya'da Fransız işgali devam ederken Adana'dan ayrılmış, büyük bir ihtimalle de Fransızlar tarafından gönderilmiştir.

Kitabe-i Seng-i Mezar'da neler yazar?

Sarkis Torosyan ve ailesi hakkında metin dışına çıkarak yaptığım araştırmada ise çok önemli sonuçlar çıktı. Bunları da kısa-

ca özetleyelim. Arlington Mezarlığı, Drexel Hill'deki Torosian ve Kassabian ailesinden bireylere ait mezar taşında Sarkis Torosyan 1893'te doğmuş ve 1954'te ölmüş görünüyor. Tam olarak, doğum yeri "Ermenistan" ve doğum tarihi 15 Mart 1893, ölüm yeri de Bronx ve 17 Ağustos 1954 olarak verilmiştir. Başka Amerikan belgelerinde ise doğum tarihi 1891 olarak verilmiştir. Mesela, Pennslyvania 4. Askerlik Yoklaması sırasında 15 Mart 1891 olarak kayıt edilmiştir. Sarkis Torosyan'ın tam olarak doğum tarihini saptamakta güçlük vardır fakat bu ailesinin bilinen tüm üyeleri için böyledir.

Bir göçmenin Ellis Adası ifşaatı

Bizim açımızdan ve yazdığı metin açısından en değerli bilgiler ise Sarkis Torosyan'ın göçmen olarak ulaştığı Ellis Adası'ndaki kayıtlardan çıkıyor. 23 Aralık 1920'de, *Niagara* vapurunun bir yolcusu olarak Ellis Adası kayıtlarında yer alan Sarkis Torosyan, yetkililere mesleğinin tüccarlık olduğunu, Fransa'dan geldiğini, evinin Marsilya'da bulunduğunu ve evli olduğunu beyan etmiştir. Fransız hükümetiyle bir ilgisi olduğunu kanıtlarcasına yol parası Fransız hükümeti tarafından ödenmiştir. Gideceği yer hatıratında hiç sözünü etmediği "Mardioros" adlı bir ağabeyinin yaşadığı Philadelphia'dır. Yazdığı metin açısından en hayatî önem taşıyan bilgi parçası ise Torosyan'ın 1916 yılında, I. Dünya Savaşı henüz devam ederken Amerika'ya geldiği ve Philadelphia'a 6 ay kaldığı yolundaki beyanıdır.

Söylemeye gerek bile yok ama bu yeni bilgi Sarkis Torosyan'ın hatıratını düz bir hatırat olarak okumayı artık olanaksız kılıyor. Dünya Savaşı sırasında kesintisiz olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunduğunu beyan eden, ona göre bir anlatım kurgulayan Torosyan'ın bu kadar önemli bir bilgiyi unutması, atlaması tabii ki mümkün değildir. Metinde susma hakkını kullanmış olmasına da bir şey diyemem. Fakat metinde susup yetkililere konuşması her anlamıyla işleri altüst ediyor. Eğer metni kurmaca olarak okumamayı tercih ediyor ve Torosyan'ın metninde tarihsel bilgi arıyorsak bu bilgi parçasının bitirici bir özelliği olması gerekir. Benim kişisel kanaatim bu yoldadır. Metin dışından gelen bu kritik bilgi ışığında Torosyan'ın hatıratının, o da büyük bir iyi niyetle, ancak kurmaca olarak okunabileceğini düşünüyorum. Her kurmaca metnin aynı zamanda edebî bir metin olduğu yolundaki çekincelerimi işin içine katmayacağım. İsteyen edebî bir me-

tin olarak da okuyabilir. Gerek bizim, metni kurmaca olarak okumamak yolundaki bir tercihimiz olsun gerekse metnin kendisinin kurmaca türünün isterlerini karşılamaması olsun herhangi bir nedenle bu metnin kurgusal olmadığını söyleyeceksek o zaman geriye metnin bariz bir sahtekârlık ürünü olduğunu söylemekten başka bir açıklama tarzı kalmıyor.

Bunu, bu açıklıkla söyledikten sonra teknik olarak bu bilgiden yola çıkarak Torosyan'ın Çanakkale'de hiç bulunmadığı sonucuna ulaşamayacağımızı hemen söyleyeyim. Sonuç olarak 1916'da Amerika'ya gittiğini beyan etmiştir. 1914-1915 dönemi için benzer bitiricilikte bir kanıt ortaya çıkmadığı sürece Çanakkale'de bulunmadığını ileri süremeyiz. Unutulmaması gereken önemli nokta ise Çanakkale için söylediklerinin içeriğinin her hâlükârda doğru olmadığıdır. 1915 yılında nerede olursa olsun, ister başka bir yerde, isterse Çanakkale'de bulunmuş olsun bu noktayı kesinlikle saptamış bulunuyoruz. Bireysel olarak Çanakkale'de yaptığını söylediklerini yapmış olamaz. Gördüğünü söylediklerini de görmüş olamaz. Çanakkale coğrafyası hakkında sergilediği bilgisizlik ise Çanakkale'de hiç bulunmadığı yolunda dolaylı fakat güçlü bir kanıttır. Kısacası ben Torosyan'ın Çanakkale'de bulunmuş olmasını bile son derece düşük bir ihtimal olarak değerlendiriyorum; sadece veriler bunu kesin olarak kanıtlamamız için yeterli değildir. Bir gün, bir şekilde Çanakkale'de bulunmuş olduğunun teyidini yapsak bile Torosyan'ın Çanakkale anlatımlarının artık yanlışlanmasından dolayı bu anlatımları tarihî bir tanıklık olarak görme imkânımız kalmamıştır.

1916 yılı anlatımında hiçbir kesiklik olmadığı için öncelikle bu yıl için söylediklerini bütünüyle reddetmek durumundayız. Dahası, 1916'da, bir Osmanlı subayının açıklanamaz bir şekilde savaş sürecinden bu kadar uzun bir süre çekildikten sonra geriye dönerek kaldığı yerden devam etmesinin de ne kadar olanaksız olduğu sanırım izahtan vareste bir husustur. Dolayısıyla 1916'dan sonrasına dair metninde ne varsa bunları da reddetmek durumunda olduğumuzu düşünüyorum. Bu, Irak ve Filistin Cephesi anlatımlarının da tarihî bir tanıklık olamayacağı anlamına geliyor. Aynen Çanakkale'de olduğu gibi mensup olduğunu söylediği birliklerin beyan ettiği çatışmalarda hiç bulunmaması, gerek savaşın genel akışı, gerekse tek tek muharebelerin seyri ve oluşu hakkında söyledikleri, gerekse yine Çanakkale'de olduğu gibi hayalî komutanlardan söz etmesi gibi metninin ürettiği büyük sorunları da bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Osmanlı ordusunda topçu yüzbaşı-

sı olduğu iddiasıyla ve o deneyimin içinden yazdığına inanmamızı isteyen bir kişinin istisnasız olarak bütün cephelerde hangi birliğe mensup olduğunu, o birliklerin hangi çatışmalara katıldığını ve kendi üst subaylarını bilmemesi gibi bir durum nasıl olabilir?

Dolayısıyla, Torosyan'ın I. Dünya Savaşı içinde "Türkiye ve müttefiklerinin" beş cephesindeki savaş maceralarının anlatımından geriye hiçbir şey kalmıyor. Çok büyük suskunluklar, nasıl olduğunu gizlemeler ve tabii ki her zamanki abartma ve hayalle karıştırma unsurlarını yine göz önünde tutarak hatıratında nispeten gerçeğe dayanan tek bir anlatım varsa o da Ermeni Lejyonu ile Kilikya'ya Fransız işgal kuvvetlerinin bir üyesi olarak gelmesi olabilir. Bu noktada da bilinemeyenler, bilinenlerden çok, çok daha fazladır. Mesela, Fransız Doğu Lejyonu ile Filistin'de Osmanlı ordusuna karşı savaşmış mıdır? Yoksa daha sonra, Kilikya aşamasında mı Fransa hizmetine girmiştir? Yeni veriler olmaksızın, özellikle Fransa kayıtları incelenmeksizin bu konuda bir görüş beyan etmek doğru olmayacaktır. Sadece, Amerika'dan gelerek Fransa hizmetine giren Ermeni gönüllülerden olamayacağını düşünüyorum çünkü o zaman Ellis Adası'nda, Amerika'da daha önce bulunma beyanında bunu da söylerdi. Bu koşullar altında, kendi beyanından yola çıkarak Sarkis Torosyan'ın Fransa'da, Marsilya'da yerleşik olduğunu ve oradan gelerek Ermeni Lejyonuna katıldığını düşünebiliriz. Fransız Hükümeti'nin, Torosyan'a dair bir sorumluluk hissettiğinin kanıtı ise Amerika'ya bilet parasını vermesinden neşet ediyor.

Yazar olacak kadar bol vakit var

Torosyan'ın Philadelphia'daki hayatı hakkında Amerikan belgelerinden şema halinde de olsa epeyce bir şeyler öğreniyoruz. Hep, 1920'nin sonunda yerleştiği Philadelphia'da yaşamıştır. 1921 yılında orada John adında bir oğlu olmuştur. 1940 Nüfus Sayımı'nda, eşi Victoria, çocukları John, Rose ve Louise ile, 1935'te de mukim olduğu aynı adreste, South Salford Caddesi 117 numarada oturduğu anlaşılıyor. Bu sayımda kendisi 6.7 yıldan beri iş aradığını, mesleğinin fabrika işçisi olduğunu, özel sektörde çalıştığını beyan etmiştir. Ailesinde çalışma yaşına gelmiş diğer herkes de işsizdir. 1942 yılına gelindiğinde ise mesleğini "kendi işi-boyacı" olarak beyan etmiştir. Sarkis Torosyan'ın 1947'deki yazarlık denemesini bu arkaplan ışığında değerlendirmek gerektiği kanaatindeyim.

Kunduracı kardeşler Amerika'da, 1912

Amerikan belgelerinden Sarkis Torosyan'ın hatıratındaki bazı noktaları teyit etmek de mümkün olmuştur. Bunlar tahmin edilebileceği gibi çeşitli cephelerdeki savaş anlatımları veya Torosyan'ın Osmanlı ricali ile olan ilişkileri konusunda değil, kendisi ve ailesi hakkındaki hususlardır. Mesela doğduğu yer olan Everek ve kardeşlerinin isimleri gibi. Yalnız burada bile Torosyan'ın hatıratında bahsetmediği noktalar vardır. 1909 yılından sonra ağabeylerinin Amerika'ya göç ettiğini söylüyordu. 1912 yılında isimleri Parjek (Parseğ) ve Marcaro (Mergeros) olarak Ellis Adası kayıtlarındaki gelenler listesine geçen iki kardeşinin izini bir miktar sürebildim. Her ikisi de Everekli ve meslekleri kunduracı olan kardeşlerin yaşlı olanı Mergeros'tur. Mergeros'tan küçük olan Parseğ'in, Sarkis'ten de küçük olduğu anlaşılıyor. Amerika dışına çıkıp 1920'de bu sefer "Parsegh" adıyla kaydolarak tekrar giriş yapmış olması mümkündür. Bu da Ermeni Lejyonu'na katıldığına işaret edebilir. Mergeros ise Philadelphia'dan ayrılmamış görünüyor. Sarkis'in hatıratında sözünü ettiği diğer kardeşi Aram'a ise ancak Parseğ üzerinden ve sadece tek bir belgede ulaşabildim. Sarkis'in 1920 Aralık ayında Philadelphia'da yanına gideceği beyanında bulunduğu ağabeyi "Mardioros" (Mardiros) hakkında bulduklarım ise hem sınırlıdır, hem de kesin olmaktan uzaktır.

Çocuklarda yaşayan isimler

Sarkis, Mergeros ve Parseğ Torosyan biraderlerin üçünün de "Rose" adlı birer kızları olmasının anneleri Vartuhi'nin adını İngilizce çeviride de olsa yaşatma arzusundan ileri geldiğini sanıyorum. Yine aynı şekilde, Parseğ hariç diğer ikisinin John adında birer oğulları olmasının da babaları Ohan'ı anmak amaçlı olduğu anlaşılıyor. Böylece dolaylı da olsa Sarkis Torosyan'ın anne ve babasının adının Vartuhi ve Ohan olduğunu yine Amerikan belgelerinden çıkarsayarak teyit edebiliyoruz.

Sarkis Torosyan'ın Cihan Harbi'nin hiç değilse bir noktasından sonrasını yurtdışında geçirdiği olgusunun ima ettikleri arasında tabii ki Everek'te olduğunu söylediği anne ve babasıyla olan ilişkisi hemen öne çıkıyor. Metnin içinde ailesini tuhaf bir şekilde bir türlü görememesini acaba böyle açıklayabilir miyiz? 1908 yılından sonra ailesini görememesinin gerçek nedeni, kendisi-

nin belki de o tarihlerden itibaren yurtdışında olması olabilir mi? Mevcut veri eksikliği dikkate alınırsa bunu ancak bir soru olarak kaydedebiliriz.

Kız kardeşi de kurgusal mıydı?

Sarkis Torosyan'ın hatıratının aile bireyleri hakkında ortaya çıkardığı ve kolay kolay cevaplanamayacak daha büyük bir sorun ise 1918'de Halep'te ölen kız kardeşi Baydzar'la ilgilidir. Torosyan'ın cephelere dair hatıratının özellikle 1916'dan sonra gerçek olma ihtimalinin son derece düşük olduğunu kabul edersek, Baydzar'ı çölde bulması, yanına alması, İstanbul'a göndermek isteyip sonra vazgeçmesi, Halep'te bir Ermeni ailenin yanına bırakması ve tabii ki Baydzar'ın sonra vuku bulan ölümüyle ilgili olarak anlattıklarının da gerçeği yansıtmaması gerekir. Kız kardeşi Baydzar için kitabında iki ayrı insana ait fotoğrafları kullanması ve onunla ilgili olarak anlattığı tüm hikâyesindeki tutarsızlıklar bu konuda duyulabilecek şüpheleri çok arttırıyor. Bununla birlikte Baydzar ismiyle bir kız kardeşe hiç sahip olmadığını ileri süremem. Ayrıca Baydzar gerçekten Halep'te veya başka bir yerde vefat etmiş de olabilir.

Sadece kurmaca metindeki Baydzar karakterinin, aynen kurmaca metindeki Sarkis Torosyan gibi olduğunu, gerçek hayattaki prototipinden farklı, kurgusal bir karakter olduğunu söyleyebilirim. Şu farkla ki kurmacadaki Sarkis karakterinin gerçek hayatta bıraktığı izleri saptayabildiğimiz için onun hakkında kesinlik vardır. Baydzar konusunda yoktur. Dolayısıyla Baydzar'ın aynen Cemile, Muharrem, Feride, Paşa, Paşa'nın eşi, Nuriye, Annik/Fahriye, Nuri Yusuf, Halil Bey, Şevket Bey, Salim Bey karakterlerinde olduğu gibi kurgusal olduğu, kurmacanın talepleri doğrultusunda yaratıldığı ihtimali de geçerlidir.

Ya üniformalı fotoğraflar?

Bu incelemenin Sarkis Torosyan'ın ürettiği metin ve bağlı olarak Gerçek Sarkis Torosyan hakkında birtakım cevaplar verebildiğini düşünüyorum. Torosyan'ın hayatı ve gerçek hayatta yaptıkları hususunda verdiği bu cevaplar haliyle daha sınırlı olmuştur. Metnin ürettiği her soruya cevap verebildiğim kanaatinde de değilim. Torosyan'ın dediği gibi bir topçu yüzbaşısı olduğunu sanmıyorum. Fakat velev ki başka sınıftan olsun Mekteb-i Harbiye'den

gerçekten mezun olup olmadığını, herhangi bir şekilde Osmanlı ordusunda bir askerlik kariyeri olup olmadığını bilmiyorum. Kitabındaki fotoğraflarının birini mülâzim-i sânî (teğmen) diğerini ise bir topçu veya piyade yüzbaşısı üniformasıyla çekilmiş olarak değerlendirmek mümkündür.[474] Öte yandan, bu fotoğrafların aynen öyle olduklarını yani sadece verilmek istenen imajları yansıttıkları göz önünde tutulmalıdır. Beş cephe için hayalî bir anlatım yaratan bir yazar için üniformalı fotoğraf çekilmenin herhalde o anlatımı oluşturmaktan daha zahmetli olduğunu düşünmeyeceğiz. Mesela, bu subay kılığındaki fotoğrafları Kilikya'da bulunduğu zaman çektirmiş olabilir. Kendisi metnin içinde söylüyor ya, nasıl ki Türk üniformasıyla çekilmiş fotoğrafları göstererek Adana'da şehir dışında, Türk ordugâhındaki subayları kendisinin de bir Türk subayı olduğuna ikna etmek istemiştir, aynı fotoğrafları okuyucusunu ikna etmek için de kullanmış olabilir. Topçu subayı olduğunu söyleyip de usulden olmasını bekleyebileceğimiz üzere toplarıyla, bataryasıyla çekilmiş tek bir fotoğrafı olmamasının da belki bu bağlamda bir anlamı vardır. Kaldı ki bu iki noktayı da birbirinden kesinlikle ayırmak gerekiyor. Üniformalar da, fotoğraflar da, ima ettikleri de gerçek olabilir. Yani Torosyan gerçekten de, en azından 1916'ya kadar Osmanlı ordusunda bulunmuş olabilir fakat bu, o anlatımlarının hayalî olduğunu değiştirmez. O sağlamayı yapmak için elimizde şükür, çok sayıda kaynak var.

Ne tam anı ne tam roman...

Evet, Sarkis Torosyan'ın hatıratını düz bir hatıra metni olarak okuduğumuzda ortaya çıkan sorunlardan geniş bir şekilde bahsetme imkânım oldu. Olgu ile kurguyu son derece keyfî ve tabii ki özgün bir şekilde harmanlayan "anı-roman" türüne sokabileceğimiz bu metni, aynen diğerlerinde olduğu gibi, ne anı ne de roman olarak okumak mümkündür. Türkiye'nin saygın bir yayınevi ve saygın bir akademisyeninin kefilliği ile bir savaş hatıratı metni olarak yayımlanmasaydı, hakkında bir inceleme yapacağımdan çok şüphe duyardım. Kendisi ve ailesi hakkında birtakım temel veriler sunsa da bu metni, bahsettiği olayların kişisel bir tarihi olarak değerlendirmek şöyle dursun, tarihin malzemesi olarak kullanmanın bile fevkalade sıkıntılı olacağı görüşündeyim.

474. I. Dünya Savaşı esnasında Osmanlı ordusundaki üniformalar konusunda çok yararlı bir çalışma için bkz. Tunca Örses ve Necmettin Özçelik, *I. Dünya Savaşı'nda Türk Askerî Kıyafetleri*, İstanbul, Denizler Kitabevi, Tarihsiz.

Belki de bir kaçış romanı

Bu metni özünde, Amerika'da, diyasporadaki günlük yaşamının depresif başarısızlığını, yazdığı metindeki olağanüstü başarılarıyla telafi etmeye çalışan Sarkis Torosyan adında bir kişinin yazdığı bir kaçış romanı olarak okumak da mümkün olur diye düşünüyorum. Tabii ki böylesine kapsamlı bir çabaya niçin girişmiş olabileceğini bilmiyorum. En basiti tutunmaya çalışan bir kişi olarak hem para hem ün ve tabii ki bunların beraberinde getirebileceği toplumsal saygıyı arzulamış olabilir. Sırf kendisine başka bir özgeçmiş yaratarak kitabını yayımladığı esnadaki yaşamını anlamlandırmak istemiş olabilir. Bir Üçüncü Dünya Lawrence'ı suretinde kendi efsanesini inşa ederek travmalarını tedavi etmek, alması gerektiğini düşündüğü intikamları kâğıt üzerinde almak istemiş olabilir. Ermeni diyasporasının genç üyelerine kıssadan bol hisse çıkarabilecekleri bir öykü ve kendine göre bir Ermeni Meselesi yorumu sunmak istemiş de olabilir. Eğer böyleyse uzun on yıllar boyunca bu metnin bir alıcısının çıkmamasının da kendi içinde bir önemi olsa gerektir. Gayet gelişkin Ermeni tarihyazımcılığında Torosyan'ın hatıratının suskunlukla karşılanması herhalde Çanakkale veya başka bir cephenin tarihini anlatan resmî veya gayrıresmî metinlerde Torosyan'ın adının geçmemesinden çok daha anlamlıdır. Veya burada söylediklerimin hiçbiri Torosyan'ın metnini neden bu şekilde ürettiğinin hiçbir şekilde açıklaması olamaz. Bu konuda spekülasyon yapmanın herhangi bir sonu olduğunu ve bunun çok anlamlı olduğunu da düşünmüyorum. Yazdığı bir metni biraz derinlemesine inceledim diye 19. yüzyılın sonunda Everek'te Osmanlı olarak doğmuş ve 20. yüzyılın ortasında Philadelphia'da Amerikalı olarak ölmüş Sarkis Torosyan adlı bireyi bütünüyle anladığımı veya çözdüğümü ileri sürecek değilim.

Bence de film olur

Elinizdeki incelemenin sonuna geldik, yavaş yavaş bu metinden çıkmak üzereyiz. Hatırlayacaksınız, metnin en başında gazeteci Robert Fisk'in yazısıyla başlamıştık. Fisk, bir Erivan dönüşü o makalesini kaleme almıştı. Fisk, o yazısında Ermeni Soykırımı Müzesi Müdürü Hayk Demoyan'dan bir alıntı yapıyordu. Demoyan'ın şunları söylediği belirtiliyordu: "Bugün, müzemizin, travmanın ezberleneceği/öğrenileceği bir ortak bellek yeri olma-

sını istiyoruz. Müzemiz Ermeniler için olduğu kadar Türkler içindir de. Bu [Türklerin] de tarihidir."[475] Gerçekten de Torosyan'ın metninin bıraktığı izleri araştırdığımda karşıma en önemli referans olarak Erivan'daki Ermeni Soykırım Müzesi-Enstitüsü'nün websitesindeki "Sargis Torosyan: Dardanel'in Ermeni Kahramanı" adlı imzasız yazı çıkıyor. Yukarıda, Torosyan'ın metninin uzun on yıllar boyunca alıcısının çıkmadığını söylediğim için kendimi sorumlu hissediyor ve resmi tamamlamak adına biraz bu yazıya eğilmek istiyorum.

Heyhat, sitede Türkçesi var diye sevinmiştim ama artık internetten mi çevirdiler bilmiyorum fakat bu metni kullanamam, Azericeye daha yakın olması hiç önemli değil hem maddi hatalar var, hem de İngilizcesine göre eksik. Bu incelemede kendi çevirilerimi yapmak kaderimmiş. Durun en başındaki paragrafı alayım da ne demek istediğimi kısaca anlatmış olayım:

> Yüzbaşı Sargis Torosyan 1891'de Everek (Angora vilayeti, Kesarya ilçesi) şehrinde doğmuş. Yerli Ermeni okulu mezun olmuş. Sargis askeri olmasını amaç edinmiş.
>
> Ama Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908y. Meşrutiyet'e kadar Hıristiyanlar için askeri olmasını yasaktır. Okulu bitirdikten sonra Torosyan Adrianapol Devlet Koleji'ne Kabul edilir. Kolejde Muharrem ismiyle bir arap *öğretmenle* dost olur. Muharrem Osmanlıordusunun bir paşanın oğluydu. Bu dostluğun sonucunda Muharrem'in babasının yardımıyla Sargis ve Muarrem Harbiye Mektebi'ne kabul edilir. Paşanın sarayına birkaç ziyaretlerden sonra Sargis Muharrem'in kızkardeş Camile'ye aşka düşür.[476]

Peki, İngilizcesine gidiyorum. Onun da kendine ait hoşlukları yok değil, mesela o suikastçı Fahriye Hanım, burada "Fahriye *Human*" olmuş ki, iyi olmuş. Allah ıslah etmiş diyelim. Neydi o öyle kemerini, kuşağını, silahını Madam Sophie'ye bırakan genç yüzbaşıları zehirlemeye kalkmalar filan? Aferin, "insan" ol biraz.

Fakat böyle mi olmalı? Torosyan'ın metnini sıfır eleştiriyle

475. Robert Fisk, "The Forgotten Holocaust", *The Independent*, 28 Ağustos 2007. "Today, we want our museum to be a place of collective memory, a memorisation of trauma. Our museum is for Turks as well as Armenians. This is also [the Turks'] history." Demoyan gerçekten travmanın ezberlenmesinden (*memorisation of trauma*) mi bahsetti yoksa "travmanın anılmasından" (*memorialisation of trauma*) mı söz etti, bilmiyorum, belki gazeteye yanlış aktarılmıştır. Ben nasılsa o halini çevirdim.

476. "Sargis Torosyan: Dardanel'in Ermeni Kahramanı" http://www.genocide- museum.am/trk/24.04.2010d.php Vurgu benim.

özetlerseniz böyle oluyor demek ki. Şu yukarıdaki Fahriye Hanım hikâyesi dâhil, işte üzerine kaç sayfadır yazdığım her şey var bu sayfada. "Öyle görünüyordu ki Yüzbaşı Sarkis Torosyan Gelibolu/Çanakkale Savaşı'nda, 1915'in başında bir Britanya savaş gemisini imha eden ilk kişiydi" diyor. Cevad Paşa'nın, Enver'e, Torosyan'ı överek "düşman gemisi batırmada sadece Yüzbaşı Torosyan'ın komutasındaki tabyaların başarılı olduğunu bildirdiğini" aktarıyor.[477] Velhasıl, hatırattan önemli gördükleri yerleri kısaca özetleyerek sayfaya taşımış müzenin-enstitünün uzmanları. Ne ararsanız var. Liman, Goltz ve Enver Paşalarla strateji konuşmaları da var, kendisine "Filistin"de yapılan suikast da var. Uzatmayayım, bilimsellik ve araştırmacı olmak iddiasında olan bir enstitünün biraz daha eleştirel olmasını ve kaynağa bu kadar mesafesiz durmanın epeyce sorunlu bir tutum olduğunu müdrik olmasını bekliyor insan.

Bu satırlarım bir çağrı olarak da algılanabilir. Hayır, öyle çok alengirli bir şey değil. Bu kitabın yazımıyla Türkiye kamuoyuna yaptığım çağrının aynısı aslında: Torosyan'ın metninin düz bir hatırat olarak okunmaması çağrısından ibaret. Demoyan'ın "hafıza" hakkında Fisk'e söylediklerinden dolayı cesaretlenmiş olabilirim:

> Türkiye ve Azerbaycan, bu iki ülke tarafından kuşatılmışız ve güvenliğimizi hesaba katmak durumundayız ama *hafızayı bozmak derecesinde değil.* Burada kesin olmalıyız. Bu müzede bazı şeyleri değiştirdim. Uygun olmayan şeyler vardı, 'hiddetli' insanlar hakkında yorumlar, Türkler hakkındaki eski klişeler, şimdi hepsi gitti.[478]

Son olarak; Torosyan'ın hatıratının bazı kurmaca unsurlar barındırma ihtimalini kabul etse de bunu metnin özeline değil hatırat türünün geneline hamleden, dolayısıyla metnin otobiyografik bir metin olarak oldukça düz bir okumasını öneren ve buradan yola çıkarak önemli genellemeler yapan Ayhan Aktar da aslında metnin bu temel niteliğini yani senaryolu, planlı, alt-planlı bir kurmaca olduğunu yakalamış gibidir. Metni ilk kez okuduktan sonra Heath Lowry ile sohbet ederken neler düşündüğünü bizimle şöyle paylaşmıştı:

477. "Sarkis Torossian: an Armenian hero of Dardanel" http://www.genocide- museum.am/eng/24.04.2010d.php

478. Robert Fisk, "The Forgotten Holocaust". "We are surrounded by two countries- Turkey and Azerbaijan- and we have to take our security into account; but *not to the extent of damaging memory*. Here we must be accurate." Vurgu benim.

> O sabah, sohbet esnasında Yüzbaşı Torosyan'ın hikâyesinden –iyi bir yönetmenin eline düştüğü takdirde!– harika bir film yapılabileceğini ve kesinlikle Oscar'a aday gösterileceğini iddia etmiştim. Hâlâ da aynı görüşü savunuyorum![479]

XIX. yüzyıl romantizminden şeklen bazı izler taşısa da aslında erkek çocukları için yazılmış macera romanlarına benzeyen, yüzlerce yıllık halk hikâyelerinden önemli ödünçlemeler taşıyan, yer yer *Ve Çeliğe Su Verildi* türü mekanik kesme biçme sahneleri içeren bu metnin sinema diline uyarlanmasının görsel sonucu ne olabilir? Hiç olmazsa Rudolph Valentino'lu *Şeyh* serisinden filmlerin veya Peter O'Toole'lu *Arabistanlı Lawrence*'ın başarısını yakalayabilir mi? Bir fikrim yok ama söylenenlerin özüne tamamen mutabıkım. Ben de Torosyan'ın metninin tam bir film malzemesi, hem de senaristin işini çok kolaylaştıracak şekilde düzenlenmiş bir film malzemesi olduğunu düşünüyorum.

Sonuçlardan sonraki sonuç

Eskiler olsaydı "neticetü'l-netayic" veya "hülâsatü'l-hülâsa fi reddü'l-avam ve'l-ukala" gibisinden daha cafcaflı bir altbaşlık bulurlardı sanırım. Elinizdeki incelemeyi tamamladıktan ve hatta yayınevine teslim ettikten sonra öyle bir şey buldum ki yazmamanın mümkünü yoktu. Şu satırları bile halen bir hayret duygusu içinde yazmaktayım. Her araştırmadan sonra yaptığım gibi kullandığım kaynakları, verdiğim referansları son bir kez daha kontrol ediyor, işi biten kitapları yerlerine kaldırıyordum. Sıra belgelere gelince, Torosyan Hanesi'nin 1940 Sayımı'ndaki durumuna dair belgenin, fazla büyütülmekten dolayı fotokopide çok eksik çıkmış bir parçası elime geçti. Tam atmak üzereyken, belge parçasında oturulan evin kira mı mülk mü olduğuna dair bir soru dikkatimi çekti. Dördüncü sütunda artık ezbere bildiğim Torosyan'ların 117 South Salford Street'teki evinin kiralık olduğu belirtilmişti. Ailenin ekonomik durumunu tartışır, o kadar ağır bir işsizlik ortamında düzenli bir gelirleri olmaksızın nasıl geçindiklerini merak ederken böyle bir veri parçasına daha önce dikkat etmediğim için hafifçe kendime kızdım ve daha sonra bütün sayfayı görebileceğim dosyama gittim. Asıl şaşkınlığım orada oldu. Eğer kayıtta yazan doğruysa bütün araştırmanın en kesin, en bitirici kanıtlarından biri karşımdaydı.

479. Torosyan, Türkçe- 1, s. 15.

13. ve 14. sütunlar, kaydedilen kişinin eğitim durumuna ayrılmış durumdaydı. 13. sütunda, şahsın 1 Mart 1940 tarihinden beri herhangi bir şekilde okula devam edip etmediği hususu araştırılıyordu. Okul çağındaki çocuklar için olan bu soruya Sarkis Torosyan tabii ki "hayır" cevabı vermişti. 14. sütunda ise okulun bitirilen en son sınıfı sorulmaktaydı. (*Highest grade of school completed*). Sarkis Torosyan'ın buradaki cevabı bana bir kez daha "vay canına" dedirtti. Torosyan'ın en son bitirdiği sınıf için "6" rakamı verilmişti. Eşi Victoria Hanım da aynı sınıfa kadar okumuş. Bizim açımızdan bir şeyi değiştirmezdi ama bir an için bu sayının orta öğrenime ait olup olamayacağını düşündüm. Değilmiş. Sarkis'in oğlu John'un lise biri okuduğunu biliyordum. Burada da onun eğitimi için "H1" nitelemesi vardı ve kodlarken "9" olarak kodlanmıştı. Yani sekiz senelik ilköğretimden sonra bir yıl da lise (*high school*) toplam dokuz yıl öğrenim görmüş demek bu. Sarkis ile Victoria'nın öğretim süreleri ise kodlamada da "6" olarak verilmekteydi. Çiftin bütün öğrenim hayatı bu kadardı.

Biraz yukarıda, bu sonuçlar kısmında bile hâlâ Torosyan'ın Edirne Askerî İdadisi'ne gidip gitmediğini tartışıyordum. Torosyan'ın kendi yazdıklarını dikkate alırsak tabii ki askerî idadiye gitmiş olamazdı. Mekteb-i Harbiye konusunda ise yazdıklarından bağımsız olarak düşündüğümüzde durum ortadaydı. Subay olduğu yolundaki iddiasına türlü şüpheler izhar ederek mesafeli yaklaşmıştım ama Torosyan'ın Mekteb-i Harbiye'de bulunmuş olması ve olmaması eşit geçerlikte ihtimallerdi. Bütün bu soruların cevabı ve tabii ki çok daha fazlası 1940 Amerikan Nüfus Sayımı verilerinden geldi. Biliyorum ki Torosyan'ın bütün öğrenim süresinin sadece altı yıl olduğunu söyledikten sonra artık tek kelime etmesem de olur. Fakat müsaadenizle bunun keyfini biraz sürmek istiyorum.

Demek ki Torosyan'ın sadece altı yıllık bir eğitimi varmış. Bu, 1916 yılında Amerika'da altı ay kalmasından bile daha kesin bir kanıttır. Altı sene öğrenimle mülâzım-ı sâni olunmaz. Teğmen değilseniz yüzbaşı da olamazsınız. Nokta. "Yüzbaşı" Torosyan'ın olmayan askerî kariyeri böylece gerçeğin kayasına çarpar, tuzla buz olur. Her şeyi, her şeyi unutun. Edirne'deki "Devlet Koleji" faslını da unutun, Mekteb-i Harbiye faslını da. Gidilmeyen okuldaki arkadaşı Muharrem'i, olmayan Paşa'nın sayesinde Mekteb-i Harbiye'ye girmesini, topçu subayı olmasını, Almanya'ya staj için gönderilmesini, Ertuğrul Tabyası'nda komutan olmasını, sonraki tabya ve tabur komutanlıklarını, savaş gemileri batırmasını, kur-

may olmaksızın Enver Paşa ile yapılan strateji sohbetlerini, cepheden cepheye dolaşmasını; her şeyi. Ya da tam tersini yapın ve her şeyi hatırlayın. Ne fark eder? Her şey, en alttan bir kart çekilince yıkılan iskambil kartlarından yapılma bir şato gibidir artık.

Sarkis Torosyan'ın bu altı yıllık öğrenimi hangi okulda aldığını haliyle sayım belgesinde görmüyoruz. Osmanlı eğitim sisteminde bu, mekteb-i iptidaiye üzerine okunmuş birkaç rüşdiye yılı anlamına geliyor. Mekteb-i iptidaiye kent merkezlerinde dört yıl, rüşdiye de üç yıl olduğuna göre, Torosyan, Osmanlı eğitim sistemi içinde ortaokul bitirmiş bile sayılamaz. Kitabının başındaki özgeçmiş notunu dikkate alırsak, bu altı yıllık eğitimi Everek'teki Ermeni Cemaat Okulu'nda aldığını belirli bir kesinlikle söyleyebiliriz.

Bu vesileyle Torosyan ailesindeki herkesin tahsil durumunu da not edeyim. Victoria Hanım da eşi gibi altı yıl okumuş, yukarıda gördük. Oğul John Lise 1'i okumuştu. Sayım sırasında 17 yaşında olan ve "yeni işçi" denerek okul çağını kapadığı belirtilen Rose, sadece 4. sınıfı bitirmiş. Ailenin en genç üyesi 14 yaşındaki Louise ise hem 1 Mart 1940 tarihinden sonra okula giden tek kişi hem de Lise 1. sınıfta okumaya devam ediyor.

Evet, sonuç olarak Amerikan 1940 Nüfus Sayımı da bir belgedir, üstelik o sayımlardaki her verinin doğru olmayabileceğini, aynı tür bilginin sayımdan sayıma değişiklik gösterebildiğini, hiç uzağa gitmeye gerek yok, bu elinizdeki araştırmada gördük. Hatırlarsanız Mergeros Torosyan'ın yaşı 1930 ve 1940 sayımlarında farklı verilmişti. O zaman sorulması gereken soru şudur: Biz neden Sarkis Torosyan'ın otobiyografik metnini değil de resmî bir belgedeki tek bir rakamı dikkate alıyoruz? Bu soruya çok kesin bir yanıtım var: Hayır, hiç öyle bir şey yapmadım. Tam aksine, Torosyan'ın söylediklerini tarihî gerçekliklerle tek tek çakıştırdım. Çok uzun bir yoldan yürüyerek o söylediklerinin neden doğru olamayacağını açıkladım. Hem yöntemimi hem de ulaştığım sonuçları işte bu araştırmada enine boyuna yazarak sizinle paylaştım. Torosyan'ın söylediklerini tarih bilgisi ışığında teyit edebilmiş olsaydım ve sonra bu "altı yıl" verisine ulaşmış olsaydım o zaman doğal olarak, Torosyan'ın hatıratında öğrenimi konusunda doğru söylediği fakat bir nedenden ötürü sayımda bu yanlış beyanda bulunduğu sonucuna ulaşacaktım.

İsterseniz bir de tersini düşünelim, varsayalım ki ben 1940 Amerikan Nüfus Sayımı'nda Torosyan'ın öğrenim durumu hanesinde başka bir veri gördüm. Tabii ki kayıtla kuyutla bağlı bir ta-

rihçi olarak bu varsayımı da bütünüyle keyfi bir düzlemde yapamam. Sayımı yapan hükümetin koyduğu kısıtlamalara uymak durumundayız. Mevcut alternatifler aynen şöyle:[480]

Sütun 14 (Okulun Bitirilen En Son Sınıfı)

Kod	İsim
0	Yok
1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8	İlkokul, 1.- 8.
H-1, H-2, H-3, H-4	Lise, 1. - 4. yıl
C-1, C-2, C-3, C-4	Kolej, 1. - 4. yıl
C-5	Kolej, 5. yıl veya sonrası

Torosyan burada C-2 veya C-3 koduyla kodlanmış olsaydı bunu tabii ki bizdeki üniversite lisans derecesinin muadili olarak düşünecek ve fakat üniversite eğitiminin sadece 2. veya 3. sınıfına kadar okuduğunu dikkate alarak Mekteb-i Harbiye'den mezun olduğunun bir işareti olarak değerlendirecektim. Tutalım ki öyle olmuş olsun. Bu veri, bu araştırmada, bu ana kadar yazdıklarımı iptal eder miydi? Buna cevabım kesinlikle hayır çünkü ben, o, tarihsel gerçeklikle çakıştırma işlemini bu veri parçasından bağımsız olarak yaptım. Bu veriyi daha önce görmediğim için önce hayıflansam da bu kadar kritik bir bilgiden habersiz olarak bu araştırmayı yaptığım için şimdi son derece memnunum çünkü sayımdaki "altı yıl" bilgisi şimdiye kadar yazdığım, tartıştığım her şeyi sadece teyit ediyor. Bu bir bilgiye daha baştan sahip olmuş olsaydım bütün o çakıştırmaları, yanlışlamaları ve doğrulamaları yapmak için gerekli motivasyonu bulur muydum doğrusu pek emin değilim. Dolayısıyla, elinizdeki metindeki hiçbir tartışmayı bu bilgi ışığında yeniden yorumlamıyorum ve herhangi bir değişikliğe gitmeksizin aynen muhafaza ediyorum.

480. http://www.1940census.archives.gov Questions Asked on the 1940 Census.

Code	Name
0	None
1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8	Elementary school, 1st – 8th
H-1, H-2, H-3, H-4	High school, 1st – 4th year
C-1, C-2, C-3, C-4	College, 1st – 4th year
C-5	College, 5th or subsequent year

Kaynakça

İncelemeye konu olan metin

Torossian, Sarkis, *From Dardanelles to Palestine. A True Story of Five Battle Fronts of Turkey and her Allies and A Harem Romance*, Boston, Meador Press, 1947.

Torosyan, Sarkis, (Yayına Hazırlayan, Ayhan Aktar; Çeviren, Gizem Şakar), *Çanakkale'den Filistin Cephesi'ne*, İletişim, İstanbul, 2012, birinci baskı.

Torosyan, Sarkis, (Yayına Hazırlayan, Ayhan Aktar; Çeviren, Gizem Şakar), *Çanakkale'den Filistin Cephesi'ne*, İletişim, İstanbul, 2012, ikinci baskı.

Gazete yazıları

Aktar, Ayhan, "Yüzbaşı Torosyan'ın Hikâyesi", İlginç Zamanlar, *Taraf*, 22 Mart 2010.

Aktar, Ayhan, "Ben, Enver Paşa'nın Yalancısıyım", İlginç Zamanlar, *Taraf*, 3 Mayıs 2010.

Berktay, Halil, "Torosyan ve Çanakkale", *Okuma Notları. Taraf*, 10 Nisan 2010.

Berktay, Halil, "Bak, Kimlerle Berabersin", *Okuma Notları, Taraf*, 20 Ekim 2012.

Berktay, Halil, "İki Buçuk Yıl Sonra Tekrar, Torosyan'ın Masalları", *Okuma Notları, Taraf*, 24 Ekim 2012.

Berktay, Halil, "Bilvesile, Halil Namık Bey", *Okuma Notları, Taraf*, 25 Ekim 2012.

Berktay, Halil, "Çanakkale'de Ne Oldu, Ne Olmadı", *Okuma Notları, Taraf*, 27 Ekim 2012.

Berktay, Halil, "Bu 'Tasdiknâme'nin İçeriği Gerçek Dışı", *Okuma Notları, Taraf*, 1 Kasım 2012.

Berktay, Halil, "Aktar'ın Hiç Değinmediği Bazı Aşikâr Palavralar", *Okuma Notları, Taraf*, 7 Kasım 2012.

Berktay, Halil, "Strateji Dehası Torosyan, Kara Harekâtını Bilmiyor", *Okuma Notları, Taraf*, 8 Kasım 2012.

Ertan, Emre, "Rektörden 2015 İçin İlginç Teklif" *Agos*, 27 Temmuz 2012.

Fisk, Robert, "The Forgotten Holocaust", *The Independent*, 28 Ağustos 2007.

Sürek, Erdem, "Torosyan'ın Anlattıkları Hayal Ürünü", *Hürriyet*, 3 Eylül 2012.

Tosun, Funda-Aktar, Ayhan, "Çanakkale'nin Unutturulan Kahramanı Sarkis Torosyan", *Agos*, 10 Ağustos 2012.

Tosun, Funda-Erdem, Hakan, "Tarihin Politikaya Feda Edilmemesi Gerekir" ve arka sayfada "Sarkis Torosyan'ın Anlattıkları Tarihi Gerçeklere Uymuyor", *Agos*, 14 Eylül 2012.

Kitaplar, Makaleler

Abdullah Fevzi Efendi (haz. Ali Osman Koçkuzu), *Çanakkale Cephesi'nde Bir Müderris-Hatıralar*, İstanbul, İz Yayınları, 2010.

Ahmet İzzet [Furgaç], *Feryadım*, 2 cilt, İstanbul, Nehir Yayınları, 1992.

Akın, Veysi, "Edirne Müdâfii Mehmet Şükrü Paşa (1857-1916)" içinde, M. Sabri Koz (haz.), *Edirne Müdâfii Mehmet Şükrü Paşa, İstanbul*, Zaman Kitap.

Ali İhsan [Sâbis], (haz. Turgan Sâbis), *Harp Hatıralarım. Birinci Dünya Harbi*, 5 cilt, İstanbul, Nehir Yayınları, 1990-1993.

Alpat, Levent, Mehmetefendioğlu, Ahmet; Arslan, Ozan, (haz.), *Bir Osmanlı Askerinin Anıları. Balkan Savaşı'ndan Kurtuluş'a*, İzmir, Şenocak Yayınları, 2010.

Altay, Fahrettin, *Görüp Geçirdiklerim, On Yıl Savaş 1912-1919 ve Sonrası*, İstanbul, İnsel Yayınları, 1970.

Arıkan, İbrahim, (haz. Selman Soydemir ve Abdullah Satun), *Harp Hatıralarım. Bir Mehmetçiğin Çanakkale-Galiçya-Filistin Cephesi Anıları*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2007.

Arıkoğlu, Damar, *Hâtıralarım*, İstanbul, Tan Matbaası, 1961.

Ataman, Halil, (haz. Ferhat Ecer), *Harp ve Esaret. Doğu Cephesi'nden Sibirya'ya*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

ATASE, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi. Irak-İran Cephe-*

si. 1914-1918, 3. cilt, 2. kısım, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2002.

ATASE, *Balkan Savaşı'na Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri (Alay ve Daha Üst Birlik Komutanları)*, Ankara, ATASE, 2004.

ATESE, *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, bkz. Hülya Toker ve Nurcan Aslan.

ATASE, *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 1. kitap, bkz. Tekşüt, *et al.*

ATASE, *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 2. kitap, bkz. Yiğitgüden, *et al.*

ATASE, *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 3. kitap, bkz. Saral, *et al.*

Balakian, Grigoris, (İngilizceye çev. Peter Balakian ve Aris Sevag), *Armenian Golgotha. A Memoir of the Armenian Genocide, 1915-1918*, New York, Vintage Books, 2009.

Başkâtipzade Ragıp Bey (haz. Ahmet Emin Güven ve Bülent Varlık), *Tarih-i Hayatım. Tahsil-Harp-Esaret-Kurtuluş Anıları*, Ankara, Kebikeç Yayınları, 1996.

Berber, Engin, (haz.), *Kendi kaleminden Teğmen Cemil Zeki (Yoldaş). Anılar-Mektuplar*, İstanbul, Arba Yayınları, 1994.

Bıyıklı, Mustafa, *Esad Paşa'nın Çanakkale Cephesi Yazışmaları*, İstanbul, Çamlıca, 2011.

Biren, Naciye Neyyal, (haz. Fatma Rezan Hürmen), *Ressam Naciye Neyyal'ın Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları*, İstanbul, Pınar Yayınları, 2000.

Birinci, Ali, *Tarihin Hududunda. Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, İstanbul, Dergâh, 2012.

Cafer el-Askeri (haz. Necdet Fethi Safvet, çev. Halit Özkan), *İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli*, İstanbul, Klasik, 2008.

Carlyon, L.A., *Gallipoli*, Londra, Bantam Books, 2001.

Carver, Field Marshall Lord, *The National Army Museum Book of the Turkish Front, 1914-1918*, Londra, Pan Books, 2003.

Cemal Paşa, *Hatırat 1913-1922*, İstanbul, Ahmet İhsan Matbaası, 1922.

Cemal Paşa, (haz. Metin Martı), Hatırat, İstanbul, Arma, 1996.

Churchill, Winston S., *The World Crisis. 1911-1918*, cilt 2, Londra, Odhams Press, 1938.

Conk, Cemil, "Hatıralar", *Canlı Tarihler* içinde, cilt 6, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1947.

Çalışlar, İzzeddin, (haz. İsmet Görgülü-İzzeddin Çalışlar), *On Yıllık Savaşın Günlüğü, Balkan, Birinci Dünya ve İstiklâl Savaşları*, İstanbul, YKY, 1997.

Çetinkaya, Ali, (haz. Oktay Şimşek-Zeki Dilek), *Askerlik Hayatım, Irak Cephesi, İşgal İzmir'i ve Ayvalık, 1914-1922*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.

Çığ, Muazzez İlmiye, *Atatürk Düşünüyor*, İstanbul, Epsilon, 2005.

Çulcu, Murat, (haz.) *Yeni Mecmua'nın Nüsha-i Fevkalâdesi: Çanakkale, 18 Mart 1915*, İstanbul, E Yayınları, 2006.

Delikoca, Yusuf, *Çukurova, İşgal Günleri ve Kahramanların Hikâyesi. Çukurova Kahramanları*, Adana, 2010.

Diriker, Ahmet Nuri, (haz. Ahmet Diriker), *Ahmet Nuri Diriker Paşa'nın Hatıratı. Cephelerde Bir Ömür, İstanbul*, Scala Yayıncılık, 2009.

Eğe-Akter, Güneş N., (haz.), *Babamın Emanetleri. Ragıp Nurettin Eğe'nin Birinci Cihan Harbi Günlükleri ve Harbin Sonrası Hatıratı*, İstanbul, Dergâh Yayınevi, 2006.

Eldem, Edhem, *İftihar ve İmtiyaz. Osmanlı Nişan ve Madalyaları tarihi*, İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2004.

Emin Ali, "Çanakkale'ye Düşman Donanmasının Hücûmları ve 5 Mart 1331 (18 Mart 1915)", *Yeni Mecmua*, Murat Çulcu (haz.)

Emir, Hüseyin Hüsnü, [Erkilet], *Yıldırım*, Ankara, ATASE, 2002.

Ener, Kasım, *Çukurova Kurtuluş Savaşı'nda Adana Cephesi*, Ankara, San Matbaası, 1970.

Erden, Ali Fuat, (haz. Alpay Kabacalı), *Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2003.

Erickson, Edward J., (çev. Kerim Bağrıaçık). *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu. Çanakkale, Kutü'l-Amare ve Filistin Cephesi*, İstanbul, İş Bankası, 2009.

Erickson, Edward J., *Gallipoli. The Ottoman Campaign*, Barnsley, Pen and Sword, 2010.

Ersoy, Seden, ve Anadol, Çağatay, (haz.), *Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında Istanbul*, İstanbul, Axa Oyak-Tarih Vakfı, Tarihsiz.

Esat Paşa [Bülkat], *Esat Paşa'nın Çanakkale Anıları*, İstanbul, Baha Matbaası, 1975.

Fuccaro, Nelida, *The Other Kurds. Yazidis in Colonial Iraq*, Londra, I.B. Tauris, 1999.

Gençoğlu, Hüseyin Avni, (haz. Mehmet Çanlı), *Çanakkale'den Doğu Cephesine Hüseyin Avni Gençoğlu'nun Hatıraları*, Ankara, Murat Kitapevi, 2007.

Girici, Abdülgani, *1920 Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2011.

Görgülü, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu. 1912-1922. Balkan-Birinci Dünya ve İstiklâl Harbi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1993.

"Gülek Boğazı", *AnaBritannica*, cilt 14, s. 180.

Gürbüz, Cenani, *Milli Mücadele'de Develi ve Ermeniler*, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1996.

Halil Paşa [Kut], (haz. Taylan Sorgun), *Halil Paşa. İttihat ve Terakkî'den Cumhuriyet'e. Bitmeyen Savaş*, İstanbul, Kamer Yayınları, 1997.

Halpern, Paul G., (haz.), *The Keyes Papers. Selections from the Private and Official Correspondence of Admiral of the Fleet Baron Keyes of Zeebrugge*, cilt 1, 1914-1918, Londra, Navy Records Society, 1972.

Hamilton, Sir Ian, *Gallipoli Diary*, New York, George H. Doran, 1920.

Hatemi, Nilüfer, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, 2 cilt, İstanbul, YKY, 2002.

Hatipoğlu, Süleyman, *Filistin Cephesi'nden Adana'ya Mustafa Kemal Paşa*, İstanbul, Yeditepe, 2009.

Hughes, Matthew, *Allenby and British Strategy in the Middle East, 1917-1919*, Londra, Frank Cass, 1999.

İnönü, İsmet, (haz. Sabahattin Selek), *Hatıralar*, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 2006.

Jafar Pasha, Al-Askari, (çev. Mustafa Tariq Al-Askari, haz. William Facey ve Najdat Fathi Satwat), *A Soldier's Story. From Ottoman Rule to Independent Iraq. The Memoirs of Jafar Pasha Al-Askari (1885-1936)*, Londra, Arabian Publishing, 2003.

Karabekir, Kâzım, (haz. Ziver Öktem), *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, İstanbul, YKY, 2011.

Karabekir, Kâzım, (haz. Yücel Demirel), *Günlükler (1906-1948)*, 2 cilt, İstanbul, YKY, 2009.

Keyes, Roger, *The Naval Memoirs of Admiral of the Fleet Sir Roger Keyes. The Narrow Seas to the Dardanelles, 1910-1915*, Londra, Thornton Butterworth, 1934.

Knightley, Phillip, ve Simpson, Colin, *The Secret Lives of Lawrence of Arabia*, New York, McGraw-Hill, 1969.

Kocatürk, Utkan, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi, 1918-1938*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000.

Koloğlu, Orhan, *Lawrence Efsanesi*, İstanbul, Alkım, 2003.

Koz, M. Sabri, (haz.), *Edirne Müdâfii Mehmet Şükrü Paşa*, İstanbul, Zaman Kitap, 2008.

Köroğlu, Erol, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918). Progandadan Millî Kimlik İnşasına*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.

Lawrence, T. E., *Revolt in the Desert*, Londra, Century, 1986 (İlk baskısı 1927'de).

Lawrence, T. E., *Seven Pillars of Wisdom. A Triumph*, Londra, Reprint Society, 1939, cilt 1, (İlk baskısı 1926).

Lawrence, T. E., (haz. David Garnett), *Selected Letters of T.E. Lawrence*, Londra, World Books, 1941.

Mackenzie, Compton, *Gallipoli Memories*, Londra, Cassel and Company, 1929.

Mehmet Fasih [Kayabalı], (haz. Murat Çulcu, *Çanakkale 1915 Kanlısırt Günlüğü*, İstanbul, Denizler Kitapevi, 2002.

Miralay Süleyman Şakir (haz. Servet Avşar ve Hasan Babacan), *Cepheden Hatıralar. Altıncı Fırka Çanakkale Harbi'nde*, Ankara, Vadi Yayınları, 2006.

Mirliva Sedat [Doğruer], (haz. Kemal Gurulkan), *Yıldırım Ordularının Bozgunu. Filistin'e Veda*, İstanbul, Yeditepe, 2009.

Moorhead, Alan, *Gallipoli*, Londra, Hamish Hamilton, 1956.

Mousa, Suleiman, *T.E. Lawrence. An Arab View*, Oxford, Oxford University Press, 1966.

Mülâzım Mehmet Sinan (haz. Hasan Babacan, Servet Avşar ve Muharrem Bayar), *Harp Hatıralarım. Çanakkale-Irak-Kafkas Cephesi*, Ankara, Vadi Yayınları, 2006.

Münim Mustafa, *Cepheden Cepheye. 1914-1918. Çanakkale ve Kanal Seferi Hatıraları. İhtiyat Zabiti Bulunduğum Sırada Cihan Harbinde Kanal ve Çanakkale Cephelerine Ait Hatıratım*, İstanbul, Arma Yayınları, 2002.

M. Şevki [Yazman], *Mehmedçik Avrupa'da*, İstanbul, İkbal Kütüphanesi, 1928.

Nogales, General Rafael de, *Memoirs of a Soldier of Fortune*, New York, Garden City Publishing, 1932.

Oran, Baskın, *Kenan Evren'in Yazılmamış Anıları*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1990.

Orbay, Rauf, (haz. Osman Selim Kocahanoğlu), *Rauf Orbay'ın Hatıraları, 1914-1945*, İstanbul, Temel Yayınları, 2005.

Otay, Oğuz, *Efendi Kaptan Kurtar Bizi! Mesudiye Zırhlısı. Osmanlı'nın Son 40 Yılının Tanıklığı (1874-1914)*, İstanbul, Denizler Kitabevi, 2005.

Özcan, Abdülkadir, "Harbiye", *DİA*, cilt 16, s. 115-119.

Prior, Robin, (çev. Füsun Tayanç-Tunç Tayanç), *Gelibolu. Mitin Sonu*, Ankara, Akılçelen Kitaplar, 2012.

Ruşen Eşref [Ünaydın], "Yüzbaşı Emin Âli Bey'le Mülakat", *Yeni Mecmua'nın Nüsha-i Fevkalâdesi: Çanakkale, 18 Mart 1915*, Yay. haz. Murat Çulcu, İstanbul, E Yayınları, 2006.

Sanders, Liman von, *Five Years in Turkey*, Annapolis, The United States Naval Institute, 1927.

Saral, Muhterem, Orhon, Alparslan, ve **Erkal, Şükrü,** *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, 3. kitap, (Haziran 1914-25 Nisan 1915), Ankara, ATASE yayınları, 2012.

Selahattin Adil Paşa, (haz. Enver Koray), *Hayat Mücadeleleri. Selâhattin Adil Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul, Zafer Matbaası, 1982.

Selahattin Adil Paşa, *Çanakkale Cephesinden Mektuplar-Hatıralar*, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2007.

Serezli Mehmet Ragıb (haz. Raif İvecan ve Ahmet Efiloğlu), *Rus ve İngilizlere Karşı Bir Osmanlı Zabiti, 1917-1918*, İstanbul, Timaş, 2011.

Sheffy, Yigal, *British Military Intelligence in the Palestine Campaign, 1914-1918*, Londra, Frank Cass, 1998.

Sorguç, İbrahim, (haz. Figen Taşkın), *Bu Defa Niçin Harp Edeceğimi Biliyorum, Filistin Cephesi ve İstiklâl Savaşı Anıları*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

Somel, Selçuk Akşin, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", içinde. *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri. Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları, 23-25 Eylül 2005*. İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 87-105 (Yayın tarihi ve yayına hazırlayan belirtilmemiştir).

Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi, 1839-1908: İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İstanbul, İletişim, 2010.

Steel, Nigel ve **Hart, Peter,** *Defeat at Gallipoli*, London, Macmillan, 1994.

Şarman, Kansu, (haz.), *Kumandanım Galiçya Ne Yana Düşer. Mehmetçik Avrupa'da: M. Şevki Yazman'ın Anıları*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.

Tekelioğlu Sinan Bey (Ali Ratip Bey), *Kuvayımilliye Komutanı Tekelioğlu Sinan Bey'in Günlüğü*, Ankara, ATESE Yayınları, 2012.

Tekşüt, İrfan, ve **Ökse, Necati,** *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi,(04 Haziran 1915-09 Ocak 1916)* 3. kitap, Ankara, ATASE Yayınları, 2012.

Toker, Hülya, ve **Aslan, Nurcan,** *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, 3 cilt, Ankara, ATASE Yayınları, 2009.

Tonguç, Faik, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2001.

Townshend, Sir Charles V. F., *My Campaign in Mesopotamia*, Londra, Thornton Butterworth, 1920.

Uçuk, Cahit, *Bir İmparatorluk Çökerken... Anılar*, İstanbul, YKY, 1995.

Vecihi Bey (haz. Murat Çulcu), *Erkân-ı Harb Binbaşısı Vecihi Bey'in Anıları. Filistin Ricatı*, İstabul, Arba, 1993 (İlk baskısı 1921'de).

Vedel, Emile, (çev. Ahmet Lütfullah) *Çanakkale'de Bahriyelilerimiz*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1332 (1916).

Wavell, A.P., *The Palestine Campaigns*, Londra, Constable, 1936.

Woodward, David R., *Hell in the Holy Land. World War I in the Middle East*, Lexington-Kentucky, The University Press of Kentucky, 2006.

Yengin, Sami, (haz. Ahmet Tetik, Sema Demirtaş ve Ayşe Seven), *Drama'dan Filistin'e Savaş Günlüğü, 1917-1918*, Ankara, ATASE Yayınları, 2007.

Yiğitgüden, Ali Remzi; Saral, Muhterem, ve **Halı, Reşat,** *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi, 2. kitap (25 Nisan 1915-04 Haziran 1915)*, Ankara, ATASE yayınları, 2012.

Yourcenar, Marguerite, (çev. Nili Bilkur), *Hadrianus'un Anıları*, İstanbul, Helikopter Kitap, 2008.

Zeidner, Robert F., *The Tricolor over the Taurus, 1918-1922*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2005.

Web Kaynakları ve Online Arşiv Kaynakları

http://www.findagrave.com
http://www.1940census.archives.gov
http://www.navweaps.com/Weapons/WNFR_94-50_m1902.htm
Burhan Sayılır, "Sarkis Torosyan'ın 'Çanakkale'den Filistin

Cephesi'ne' Adlı Hatıratı Üzerine Bir İnceleme (Çelişkiler-Yanlışlıklar)", Tuncay Yılmazer'le Gelibolu'yu Anlamak. http://www.geliboluyuanlamak.com

"Sargis Torosyan: Dardanel'in Ermeni Kahramanı" http://www.genocide-museum.am/trk/24.04.2010d.php

"New York, Passenger Arrival Lists (Ellis Island), 1892-1924," index, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/J6K4-FJ8: accessed 25 Oct 2012), Sarkis Torossian, 29 Jan 1921; citing *Britannia*, United States National Archives, Washington, D.C.

"New York, Passenger Arrival Lists (Ellis Island), 1892-1924," index, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/J6ZD-QYM: accessed 25 Oct 2012), Sarkis Torossian, 23 Dec 1920; citing *Niagara*, United States National Archives, Washington, D.C.

"New York, Passenger Arrival Lists (Ellis Island), 1892-1924," index, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/JNB1-KQ7: accessed 26 Oct 2012), Mardros Torossian, 19 Jun 1913; citing *Majestic (1890)*, United States National Archives, Washington, D.C.

"New York, Passenger Arrival Lists (Ellis Island), 1892-1924," index, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/J68M-H65: accessed 26 Oct 2012), Parsegh Torossian, 18 Jun 1920; citing *Themistocles*, United States National Archives, Washington, D.C.

"New York, Passenger Arrival Lists (Ellis Island), 1892-1924," index, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/JJ1B-13D: accessed 26 Oct 2012), Parjek Torosian, 30 Oct 1912; citing *Alice*, United States National Archives, Washington, D.C.

"New York, Passenger Arrival Lists (Ellis Island), 1892-1924," index, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/JNGH-6PY: accessed 28 Oct 2012), Victoria Kassabian, 01 Nov 1922; citing *King Alexander*, United States National Archives, Washington, D.C.

New York, Passenger Arrival Lists (Ellis Island), 1892-1924," index, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/JXBL-73B: accessed 27 Oct 2012), Aram Torossian, 28 Jun 1909; citing *Chicago*, United States National Archives, Washington, D.C.

"United States, Border Crossings from Canada to United States, 1895-1956," index, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/FSHL-BMV: accessed 26 Oct 2012), Mardiros Torosian, 1913.

"United States Social Security Death Index," index, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/JBYH-95Q: accessed 24 Oct 2012), Sarkis Torossian, August 1954; citing U.S. Social Security Administration, *Death Master File*, database (Alexandria, Virginia: National Technical Information Service, ongoing).

"United States Social Security Death Index," index, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/J19M-NTB: accessed 25 Oct 2012), Victoria Torossian, 18 May 1997; citing U.S. Social Security Administration, *Death Master File*, database (Alexandria, Virginia: National Technical Information Service, ongoing).

"United States Social Security Death Index," index, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/JPZY-KYC: accessed 25 Oct 2012), Eugenie Torosian, March 1984; citing U.S. Social Security Administration, *Death Master File*, database (Alexandria, Virginia: National Technical Information Service, ongoing).

"United States, World War II Draft Registration Cards, 1942," index and images, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/VQN6-QRG: accessed 25 Oct 2012), Sarkis Torossian, 1942; citing NARA microfilm publications M1939, M1936, and M1937; FHL microfilm 2281555

"United States, World War II Draft Registration Cards, 1942," index and images, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/VQN6-QRK: accessed 26 Oct 2012), Parsek Torosian, 1942; citing NARA microfilm publications M1939, M1936, and M1937; FHL microfilm 2281555.

"United States, World War II Draft Registration Cards, 1942," index and images, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/VQN6-QRV: accessed 26 Oct 2012), Mergeros Torosian, 1942; citing NARA microfilm publications M1939, M1936, and M1937; FHL microfilm 2281555.

"United States, World War II Army Enlistment Records, 1938-1946," index, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/KMJ1-ZKC: accessed 30 Oct 2012), John Torosian, 19 Feb 1943.

"Pennsylvania, Philadelphia Marriage Indexes, 1885-1951," index and images, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/JV9S-NT1: accessed 28 Oct 2012), Avakian and Victoria Kassabian, 1928.

"Pennsylvania, Philadelphia Marriage Indexes, 1885-1951," index and images, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/JVM1-MQQ: accessed 26 Oct 2012), Mergeros Torosian and Sarafian, 1921.

"Pennsylvania, Philadelphia Marriage Indexes, 1885-1951," index and images, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/JJP7-5BQ: accessed 28 Oct 2012), John Avakian and Kassabian, 1928.

"United States Census, 1920," index and images, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/MFYB-YD9: accessed 28 Oct 2012), Aram Samuelian in household of Robert Samuelian, Philadelphia, Pennsylvania; citing enumeration district (ED), sheet 13A, family 362, NARA microfilm publication T625, FHL microfilm 1821647.

"United States Census, 1930," index and images, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/XH76-LX9: accessed 26 Oct 2012), Mergeras Torosian, Philadelphia (Districts 0751-1000), Philadelphia, Pennsylvania; citing enumeration district (ED) 0843, sheet 13A, family 192, NARA microfilm publication T626, roll 2100.

"United States Census, 1930," index and images, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/XH4V-ZLN: accessed 26 Oct 2012), Parsek Torosian, Philadelphia (Districts 0501-0750), Philadelphia, Pennsylvania; citing enumeration district (ED) 0513, sheet 21A, family, NARA microfilm publication T626, roll 2140.

"United States Census, 1940," index and images, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/KQWY-R9G: accessed 26 Oct 2012), Mergeros Torosian, Ward 19, Philadelphia, Philadelphia City, Philadelphia, Pennsylvania, United States; citing enumeration district (ED) 51-313, sheet 9B, family 223, NARA digital publication T627, roll 3697.

United States Census, 1940," index and images, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/K4B4-YPW: accessed 28 Oct 2012), Victoria Kassabian in household of Paul Kassabian, Ward 12, Jersey City, Jersey City, Hudson, New Jersey, United States; citing enumeration district (ED) 24-330, sheet 3B, family 59, NARA digital publication T627, roll 2411.

United States Census, 1940," index and images, *FamilySearch* (https://familysearch.org/ pal:/MM9.1.1/KQJF-7HC: accessed 25 Oct 2012), Sarkis Torosian, Ward 46, Philadelphia, Philadelphia

City, Philadelphia, Pennsylvania, United States; citing enumeration district (ED) 51-1958, sheet 3A, family 41, NARA digital publication T627, roll 3748.

"United States Census, 1940," index and images, *FamilySearch* (https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/KQJX-J9D: accessed 28 Oct 2012), Aram Samuelian, Ward 46, Philadelphia, Philadelphia City, Philadelphia, Pennsylvania, United States; citing enumeration district (ED) 51-1950, sheet 6B, family 116, NARA digital publication T627, roll 3747.

National Archives; Washington, D.C.; Naturalization Petitions for the Eastern District of Pennsylvania, 1795-1930; Series: M1522; Roll:295; Record Type: (Roll 295) Petition Nos. 75836-76290.

National Archives; Washington, D.C.; Naturalization Petitions for the Eastern District of Pennsylvania, 1795-1930; Series: M1522; Roll:261; Record Type: (Roll 261) Petition Nos. 63086-63445.

Dizin

A
Abdülhamid II 58, 80, 297, 91
Abdülkerim Paşa (Öpelimi, 20. Kolordu Komutanı) 150, 152
Adana 58, 73, 74, 76, 224, 229, 230, 232, 233, 235, 237-239, 242, 243, 245, 251, 252, 254-258, 282, 285, 287, 288, 291, 292, 300, 307, 330, 333, 342, 348
Adapazarı 138
Afule 213, 214
Agamemnon 53, 61, 107, 109-111
Ağraman 164
Ahmet Bey (Hayalî, Kumandan) 147
Ahmet Lütfullah 53
Akhisar 138
Alçıtepe 9, 21, 62, 94, 98, 130-132, 335, 338
Ali (Hayalî. Subay) 148
Ali Rıza, Miralay (Hayalî, 46. Topçu Alayı Komutanı) 65, 66, 149, 152, 339
Ali Rıza Paşa, Mirliva (3. Kolordu Komutanı) 138
Ali Rıza Paşa, Rikabî (Emekli Osmanlı Paşası, Şam Belediye Reisi, Arap isyancısı) 175, 198, 207,
Alice 313, 314
Allenby, Edmund Henry Hynman, 1. Allenby Viskontu (Filistinde Müttefik Orduları Komutanı) 71, 182-184, 190, 203, 208, 211, 215, 219, 257
Altınköprü 161, 162, 165
Aktar, Ayhan 20-23, 25, 26, 28, 31, 32, 35, 36, 38, 47, 79, 82, 87, 91, 95, 99, 114, 116, 118, 126, 128, 137, 146, 150, 156, 200, 262, 283, 285, 286, 292, 329, 351
Amanos Dağları 237
Amman 180, 182, 183, 185, 188, 211, 212
Anafartalar 94, 129, 133
Anadolu Hamidiye Tabyası 40, 50, 110, 114
Anadolu Mecidiye Tabyası 49
Ankara 15, 17, 21, 40, 51, 64, 92, 96, 132, 147, 160, 217, 226, 237-239, 243, 252, 255, 257, 342

Annik, bkz. Fahriye Hanım
Antep 73, 230, 237, 255
Arabistan 63, 103, 145, 147, 158, 195, 198, 205, 206, 227, 262, 303, 352
Arap İsyanı 13, 17, 177, 193, 196, 205, 207, 213, 215, 224, 232, 264, 331, 340, 341
Arnavutluk 307, 312
Arıburnu 127, 129
Arıkoğlu, Damar (Adana milletvekili) 239, 243
Arlington Mezarlığı 284, 285, 317, 343
Artis Efendi 287
Artuz 203
Asaf Bey (Kılıç Ali) 237
Asi (Hayalî. Subay) 148
Aşçı Baba (Bkz. Ashji Baba, Achi Baba, Alçıtepe) 60, 93, 94, 130, 335, 338
Atabay, Mithat 28, 30
ATASE 15, 27, 28, 37, 40, 43, 49, 50, 52-54, 86, 92, 96, 108, 109, 114, 160, 217, 329
Mustafa Kemal Paşa [Atatürk] 73, 163, 199, 203, 217, 220, 224, 232, 237, 243, 341
Avakian, John 302
Avca (Bkz. Auja, Evca) 187, 190
Aydemir, Şevket Süreyya 24
Ayşe Hanım (Hayalî, falcı) 179

B

Bağdat 171, 172, 199, 307
Baghdassar, Aloyan 310
Balakian, Grigoris 219, 226, 227
Balkan Savaşı 15, 91, 92, 130
Barada Vadisi 203, 204
Barbaros Zırhlısı 100
Baydzar, bkz. Bayzar
Baykuş Grubu 40
Bayzar 21, 66-68, 72, 168-177, 196, 227-229, 279, 282, 307, 320, 331, 347
Berktay, Halil 11, 22-24, 32, 52, 92, 95, 104, 119, 120, 125, 126, 131, 143, 329
Besan (Bkz. Bisan, Beisan) 68, 70, 193, 201, 219
Beyazıt 63, 139, 270
Beyoğlu 147, 148
Beyrut 72, 225-227, 229, 292, 331, 341
Beyta (Bkz. Beita) 67, 186
Boehme (Alman Yarbay, 24. Tümen Komutanı) 185
Boğos Nubar Paşa (Ermeni Ulusal Meclisi Başkanı) 226, 227, 234
Bordeaux 288
Boston 13, 19, 20, 41, 276, 279
Franklin-Bouillon, Henry (Ankara Hükümeti nezdinde Fransız temsilcisi) 255
Bouvet 23, 106, 111, 112, 114, 115,
Bozcaada 106
Bronx 284, 285, 343
Breslau 89
Britannia 287, 288
Buffalo Bill 290
Bükreş 65, 155, 156
B11 Denizaltı 98, 100

C

Cafer el-Askeri (Osmanlı Asker, Arap İsyancısı, bkz. Jafar al-Askari) 208, 266

Cafer Tayyar [Eğilmez] (Miralay, 18. Kolordu Komutanı) 167
Carden, Amiral Sacville (Çanakkale'de Müttefik Filo Komutanı) 22, 105, 107, 109
Cebel Abdülaziz 66, 165
Cebel Hamrin 161, 165, 167, 168, 340
Cebel Sincar 160, 165
Ali Fuat Paşa [Cebesoy], (Mirliva, 20. Kolordu Komutanı) 187, 188, 220
Celal Bey (Adana Valisi) 230
Cemal Paşa (Büyük, Sakallı, Bahriye Nazırı, Suriye Umumi Valisi) 14, 84, 150, 163, 198, 205
Cemal Paşa (Küçük, Mersinli, 4. Ordu Kumandanı) 209
Cemil [Conk] 14
Cemile (Hayalî) 20, 59, 62, 63, 68, 69, 85, 88, 90, 135, 144, 145, 169, 195-197, 228, 265, 266, 288, 291, 303, 347
Cevad Paşa [Çobanlı] (Çanakkale Müstahkem Mevki ve sonra 8. Ordu Komutanı) 59, 60, 62, 88, 105, 109, 122, 134, 143, 168, 188, 189, 351
Charlemagne 111
Chauvel, Sir Henry George (Avustralyalı General) 183
Cherbourg 310
Chicago 300, 317
Churchill, Winston 116
Cizre 161, 164
Cornwallis 106, 107
Custer, Albay 291

Ç

Çanakkale 11, 13-32, 36-41, 43-54, 58, 59, 61, 62, 66, 81, 86-88, 90-95, 97, 100, 102, 103, 105, 108, 109, 111, 113-129, 131-134, 136-139, 142, 144, 150, 151, 154, 168, 169, 184, 185, 189, 214, 224, 229, 230, 236, 246, 263, 265, 266, 271, 272, 291, 306, 321, 326, 327, 333-335, 337, 338, 344, 349, 351
Çekoslovakya 307
Ali [Çetinkaya] 14
Çimenlik Tabyası 49, 110, 111
Çukurova (Bkz. Kilikya)

D

Dardanos Tabyası 40, 61, 117, 119, 131, 326, 333
Darius 134
Davutpaşa 138
De Robeck (Amiral, Çanakkale'de Müttefik Filo Komutanı) 105, 107, 110, 116
Değirmenburnu Tabyası 49
Delawere 290
Deliabbas 166, 167
Demoyan, Hayk 19, 349-351
Demir Kapan (Hayalî, Sokak) 147, 148
Der'a (Bkz. Derat) 70, 71, 183, 201, 202, 209-211, 213, 216, 220, 223
Derat (Bkz. Der'a)
Derbesiye 160, 161
Develi 20, 176, 238, 279
Dicle Nehri 162, 165
Ahmet Nuri [Diriker] 14
Diyale 163

Sedat [Doğruer] (Miralay, 7. Ordu Kurmay Başkanı) 184, 189, 190, 218, 220, 221, 223
Doksamboz 151
Dufieux (Fransız komutan) 237, 238, 242, 243
Drama 15, 151, 152
Drexel Hill 284, 285, 317, 343

E
Ebu Tellul (Abu Tellul) 190
Ed-Damiye Köprüsü (bkz. Cisr ed-Damiye, Endamen, ed-Damije) 183, 184, 220, 264
Edirne 58, 59, 73, 84, 85, 88, 91, 138, 231, 232, 290, 334, 335, 353
Einstein, Lewis 118
Ekzamil 138
El-Halil (Bkz. Hebron) 69, 196
El-Musallabe (Bkz. El-Mousallac, Msallabe, El Musallak, Musallabe) 67, 180, 187, 190, 192, 340
El-Müzeyrib (Bkz. El Muzarib, Mezerib, Mezeirib, Mezirib) 70, 201, 209, 220, 221
El-Tire 188
Elbistan 237
Eldem, Edhem 328
Ellis Adası 285-288, 290, 292, 293, 295, 298-300, 307-310, 312, 313, 315, 317, 318, 333, 343, 345, 346
Emin Ali Bey (Yüzbaşı-Yazar) 41, 51, 52
Emin Bey (Hayalî? Beyazıt'ta Kahvehane Sahibi) 73, 139, 143, 270
Emin Bey (Hayalî. Edirneli Topçu Yüzbaşı) 73, 231, 232, 290
Emir Abdullah (Ürdün emiri ve kralı) 71, 103, 205, 306
Emir Faysal (Şerif, Önce Suriye, sonra Irak Kralı) 21, 71, 202, 207, 216, 223, 224, 226, 265, 267
Endamen Köprüsü (Gerçekte Ed-Damiye Köprüsü) 67, 69, 70, 182, 184, 192, 200, 219, 220, 264, 296, 340
Ener, Kasım (Adana belediye başkanlarından) 239
Enver Paşa (Osmanlı Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili) 21, 24, 25, 36, 39, 41-47, 61-64, 89, 103, 115, 122-126, 128, 142, 145, 146, 148, 163, 168, 207, 208, 232, 264, 265, 267, 281, 286, 290, 306, 321, 326-329, 332, 333, 337, 338, 354
Erbil 160
Erdem, Hakan 31
Ali Fuat [Erden] 14
Erdoğan, Recep Tayyip 20
Erenköy 23
Erickson, Edward. J, 132, 133, 138, 185, 188, 217
Erihe 67, 69, 180, 183, 185-189, 197, 340
Ermeni Lejyonu (*Légion Arménienne*) 72, 73, 80, 81, 174, 225-227, 229, 230, 237, 256, 257, 267, 279, 280, 291, 330-332, 339, 341, 345, 346
Ertuğrul Tabyası 20, 22-24, 27, 28, 36, 37, 41, 43, 44, 47, 51, 53, 58, 59, 61, 88, 89, 92, 94, 97, 109, 246, 326, 334, 335, 336 353
Erzincan 317

Esat Paşa [Bülkat] 14
Esat (Miralay, 3. Süvari Tümeni Komutanı) 185, 230
Esat Bey (Adana valisi) 230
Eskişehir 138
Ethem Şükrü (Kaymakam, yarbay) 92
Everek (Bak. Aiverek, Aïverek, Arek, Eberek) 20, 21, 24, 58, 59, 64-66, 75, 83, 84, 88, 139, 145, 157, 159, 169, 228, 252, 254, 274, 275, 279-281, 285, 289, 291, 293, 294, 309, 312, 314, 318, 333, 342, 346, 349, 350, 354
E11 Denizaltı 100
E15 Denizaltı 117-119, 121, 334, 337

F
Fahrettin Paşa [Altay] 14
Fahriye Hanım (Hayalî, Talat Paşa'nın sevgililerinden, suikastçı) 64, 147-149, 271, 291, 339, 347, 350, 351
Falkenhayn, Eric von (Alman General, Yıldırım Orduları Komutanı) 180
Feride (Hayalî, Muharrem'in kız kardeşi) 59, 68, 347
Feride (Şükrü Paşa'nın kızı) 91
Fetha, bkz. Fettah Boğazı
Fettah Boğazı (Gerçekte Fetha, Al-Fatha) 66, 161, 162, 168, 253
Fevzi [Çakmak] 14
Filistin 13, 15-21, 26, 30, 65, 66, 81, 97, 133, 157, 162, 163, 169, 174, 178, 180-185, 187-190, 192, 194, 196-200, 205, 211-214, 216-218, 220-224, 226, 227, 237, 262, 279, 282, 307, 314, 327, 340, 344, 345, 351
Fisk, Robert 19, 20, 349-351
Fransız Doğu Lejyonu (*Légion d'Orient*) 69, 72, 199, 279, 280, 341, 345
Fuccaro, Nelida 168
Ahmet İzzet Paşa [Furgaç] (Sadrazam) 14

G
Galiçya 15, 17, 153, 154, 157, 158, 214, 340
Garabet (Hayalî? Gazino işletmecisi) 62, 63, 130, 142, 145, 271, 300, 314
Gaulois 53, 107, 110-112,
Gazze 68, 69, 88, 195, 196, 216, 291
Gelibolu 19, 30, 59, 60, 62, 63, 94, 97, 98, 101, 102, 106, 115, 123, 125-129, 132, 133, 136-138, 263, 327, 335, 351
Geronimo 290
Goeben 89
Goltz, Colmar von der (6. Ordu Komutanı) 103, 123, 126, 264, 337, 351
Goraniye 183
Guépratte (Fransız Amiral) 111
Gökçeada 108
Göksu Deresi 57
Görgülü, İsmet 14, 28, 31, 37, 38, 40, 49, 132, 138, 150-154, 158, 160, 167, 184, 185, 189, 199, 217, 220
Gülek Boğazı (Bkz. Gurlek Boğazı, *Pylae Cilicae*) 75, 242, 250, 251, 268, 291, 342
Gülek Köyü 251

Gülcemal 300

H

Hacı Adil Bey (Hayalî? Şammar Aşireti Reisi) 65
Haçin (Saimbeyli) 74, 238
Halep 65-68, 72, 73, 158, 159, 163, 175-178, 180, 196, 219, 224-229, 231, 232, 279, 287, 293, 294, 331, 347
Halil Bey (Hayalî, Torosyan'ın alay komutanı) 60, 61, 95-97, 103, 107, 109, 335, 347
Halil Sami Bey (9. Tümen komutanı) 95-97, 335
Hamidiye 130
Hammerstein, von (Alman yarbay) 204
Harnine 162
Hasan Bey [Akıncı] (Kara Afet, Jandarma Komutanı) 119, 243
Hasan Şükrü Bey, (6. Ağır Topçu Alayı Komutanı) 48
Havaja el-Masra (Bkz. Lawrence)
Havran 220, 221, 341
Hayrünnisa (Şükrü Paşa'nın kızı) 91
Hentlian, Michan 313
Holbrook, Norman (*B11* komutanı) 98
Huff, Margaret A. 315
Humeydad 65, 159
Hunter-Weston, Aylmer (Britanyalı General) 132
Hüseyin Hüsnü Emir [Erkilet] (4. Ordu Kurmay başkanı) 217
Hüseyin Selahattin (Miralay, 13. Kolordu Komutanı) 167, 237

I

Inflexible 106-109, 111, 112, 114
Irresistable 23, 110, 112-114, 120
Irak 14, 15, 17, 133, 134, 159-167, 188, 199, 208, 217, 236, 263, 265, 307, 339, 340, 344

İ

İbrahim Bey (Milli Aşireti Reisi) 66
İbrahim Hakkı Paşa (Sadrazam) 85
İhsan (Şükrü Paşa'nın oğlu) 91
Kâzım Paşa [İnanç] (Mirliva, Yıldırım Orduları kurmay başkanı) 218
İrbid 70, 201, 220
İslahiye 21, 66, 170, 172, 238, 279
İsmet Bey [İnönü] (Miralay, 3. Kolordu Komutanı) 14, 185, 220, 221
İspanya 307
İstanbul 14, 15, 17, 24, 26, 36, 46, 47, 51-53, 58, 61-66, 80, 84, 88, 91, 98-100, 102, 105, 115, 116, 118, 122, 123, 126-129, 133, 134, 137-139, 142, 145, 146, 148, 149, 151, 154, 157-159, 161, 163, 172, 175-179, 184, 185, 194, 198, 208, 224, 230, 239, 256, 271, 287, 290, 300, 307, 325, 328, 335, 337, 339, 340, 347, 348
İstani, İglil 287
İstani, Michel 287

İtalya 307
İttihat ve Terakki 14, 44, 45, 65, 67, 122, 146, 150, 163, 180, 248
İzmir 14, 15, 133, 149, 150, 218, 300, 302
İzzet Paşa 163
İzzettin [Çalışlar] 14

J
Jafar al-Askari (Bkz. Cafer el-Askeri)
Jed 113

K
Kadir (Hayalî, Arap İsyancısı) 66, 175, 198, 207
Kantara 164, 165
Karaağaç 138
Musa Kâzım Bey [Karabekir] 14
Karadeniz 89
Karatepe 167
Karboğazı 242, 243, 251
Kassabian, Bertha 283
Kassabian, Charles 311
Kassabian, Maritsa 300
Kassabian, Michan Krikor 301
Kassabian, Victoria 300-303
Kassapian, Mikirdits 300
Kayseri 20, 21, 73, 169, 231, 279, 295, 301, 312-315
Katma 65, 159, 161
Kavala 152
Kerim (Şükrü Paşa'nın oğlu) 91
Kepez 97, 119, 336
Keşan 138, 154
Keyes, Roger (Komodor, Çanakkale'de Müttefik Filo kurmay başkanı) 105, 112, 113
Kıbrıs 72, 226, 227, 290
Kırmızı, Abdülhamit 24
Kızılribat 165, 166
Kifri 167
Kiğı 287, 310, 311
Kilikya 17, 21, 72, 73, 75, 76, 80, 199, 219, 225, 229, 230-237, 239, 240, 242, 243, 245, 248, 251, 253-258, 267, 268, 271-273, 279, 280, 287, 291, 292, 296, 308, 315, 332, 341, 342, 345, 348
Kilis 73, 230
Kilitbahir 22, 126, 132
King Alexander 300
Kireç Tepe 94
Kirte Muharebesi, 127, 131-133, 166, 174, 182, 338
Kisve (Şam yakınında yer, tren istasyonu) 71, 202, 203, 204, 210
Knightley, Philip 198
Konya 138
Kudüs 66, 68, 69, 180, 195, 197
Kumkale Tabyası 23, 27, 37, 59-61, 95, 103, 106, 110, 127
Halil Paşa [Kut] (6. Ordu Komutanı) 14, 65, 159, 163, 166, 168
Kutülamare 133, 134
Kuva-yı Milliye 235, 236, 240, 342

L
Laçiner, Sedat 29
Lausanne 235
Lawrence, T. E. 20, 71, 103, 158, 198, 204-216, 220, 222-224, 229, 262, 263, 265, 267, 268, 272, 291, 306, 322, 341, 349, 352
Le Havre 288, 292, 300,

307-309, 317, 333
Leftera Koyu 151
Loefell-Atkins, Bernadette 284
Londra 105, 113, 116, 168, 183, 184, 207, 208, 213, 263
Lord Nelson 111
Lowry, Heath 36, 351
Lübnan 226, 307

M
M. Behçet (46. Topçu Alayı Komutanı) 152, 339
MacCallum, John Archibald 79, 81
Mackensen, Anton Ludwig August von (Alman Mareşal) 153, 157, 168
Mahmut Beliğ Bey (Miralay, 46. Tümen Komutanı) 65, 150-152, 162, 178, 321
Mahmud Macit Bey (5. Ağır Topçu Alayı komutanı) 97, 335
Majestic 310
Makedonya 17, 64, 150, 151, 153, 158, 189, 242, 291, 339, 340
Malatya 169
Mamure 161, 164, 165
Manastır 59, 90-92, 152, 189, 335
Maraş 73, 74, 230, 234-239, 255
Mardig (Hayalî? Torosyan'ın çetesinden) 75, 247-249, 270, 291
Marmara Denizi 89, 102, 113, 119
Marsilya 287, 288, 291, 292, 333, 343, 345
Masayan, Yervant 310
Mcclees, Nelson P. 315
Mediha (Şükrü Paşa'nın kızı) 91
Megiddo Muharebesi 217
Mehmed Said Paşa (Sadrazam) 85
Mehmet Efendi (Çukurova'da milis komutanı) 243
Mehmed Şükrü Paşa (Edirne müdafii) 91
Mehmet Şükrü (Kaymakam, yarbay) 91
Mekteb-i Harbiye 84, 173, 199, 232, 334, 347, 353, 355
Mersin 209, 231, 257,
Merzifon 169
Mesnil, Pierre (Fransız binbaşı) 242-244, 342
Mesudiye 60, 97-100, 103, 336
Michell (Hayalî, Fransız binbaşı) 241-244, 342
Misis Köprüsü 74, 244
Molla Nasuh (Çukurova'da milis komutanı) 243
Moorhead, Alan 113, 118
Muharrem (Hayalî, Torosyan'ın okul arkadaşı) 20, 58-60, 62, 68, 80, 84-90, 105, 122, 127, 134-136, 143-145, 157, 158, 169, 195-197, 225, 232, 265, 266, 271, 275, 288, 321, 334, 335, 338, 347, 350, 353
Munchausen, Baron 252, 266, 275
Mustafa Şevket Bey (Hayalî, Kurmay subay, bkz. Şevket Bey) 150, 152, 218
Musul 21, 63, 65, 66, 134, 159-165, 168
Muş 63, 135
Muzaffer Bey (Selahattin Adil'in kardeşi, *Barbaros*

Zırhlısı kaptanı) 100

N
Nablus 67-70, 180, 186, 188, 192-194, 197, 199-201, 212, 217, 219, 232, 341
Namazgâh Tabyası 49, 111
Nara Tabyası 49
Narin Köprüsü 167
Neuilly 235
New Jersey 235, 302
New York 131, 198, 216, 219, 263, 284, 287-289, 299, 300, 308-310, 313, 314, 317
Niagara 288, 289, 292-294, 299, 307, 307-309, 333, 343
Niagara Falls 299, 309, 310
Nimrin 183, 184
Nogales, Raphael de (Osmanlı hizmetinde Venezüellalı subay) 216
Normand, Robert (Fransız subay) 238
Nuri el-Şalaan (Rwela kabilesi reisi) 199
Nuri es-Said Paşa (Osmanlı subayı, Irak başbakanı) 199, 207, 208, 210, 214, 224, 264, 266
Nuri Paşa (Manastırlı, İmrahor, Mehmed Şükrü Paşa'nın kaynatası) 91
Nuri Yusuf (Hayalî, Osmanlı Subayı, Arap İsyanı önderlerinden) 65-69, 71, 157, 171, 172, 175, 192-199, 202, 210, 224, 225, 265, 266, 321, 341, 347
Nuriye (Hayalî) 59, 90, 91, 135, 335, 347
Nusret 23, 36

O
Ocean 23, 112-114
Rauf Bey [Orbay] 14, 130
Orhaniye Tabyası 60, 61, 103, 336
Ortaköy 138
Osman (Şükrü Paşa'nın oğlu) 91

Ö
Ömer Fahri Bey (Rumeli Mecidiye Tabyası Komutanı) 38, 49

P
Panossian, Artin 314
Paris 62, 123, 234, 235
Patras 313
Pennsylvania 284, 288, 289, 295, 299, 302, 304, 311, 315, 316, 321
Pearl Harbor 294
Pervititch, Jacques (Haritacı) 149
Philadelphia 80, 263, 280, 284, 285, 288-290, 295, 296, 299-304, 306, 307, 311, 312, 315-318, 321, 343, 345, 346, 349
Phlised-Mari (Fransız, Albay bkz Flye Sainte Marie) 73, 234
Pınarhisar 138
Pire Limanı 300, 312
Prince George 111, 112
Polonya 307
Port Said 227, 257
Pozantı 241-245, 342

R
Rabia Hanım (Mehmed Şükrü Paşa'nın eşi) 91

Rami Kışlası 63, 64, 137, 147, 149
Ratip Ali [Tekelioğlu Sinan Bey] (Kuva-yı Milliye komutanı) 242
Rayak 203, 204
Revanduz 170
Rıfat Bey (Üsküdarlı, Yüzbaşı) 98
Rıza Bey (Hayalî? Harbiye Nezareti'nde subay) 15, 65, 148
Romanya 17, 64, 152-158, 168, 189, 265, 291, 307, 339, 340
Romeo (Bkz. Romieu) 72, 73, 229
Romieu, Louis (Fransız Yarbay, Ermeni Lejyonu Komutanı) 73, 229-231, 234, 256
Rudenno, Victor 118
Rumeli Hamidiye Tabyası 23, 24, 28, 38-40, 47, 49-51, 61, 110, 111, 114, 115, 130, 153, 326, 336
Rumeli Mecidiye Tabyası 38, 49, 111

Q

Queen Elizabeth 23, 53, 61, 95, 109-113, 120
Querétte (Fransız komutan) 237, 238

S

Sabiha (Şükrü Paşa'nın kızı) 91
Ali İhsan Paşa [Sâbis] (Mirliva, 13. Kolordu Komutanı) 167
Sadullah Bey (8. Ordu Kurmay başkanı) 217
Mehmet Şükrü [Sagun] 91 (Miralay)
Said (Hayalî, Arap isyancısı) 66, 175, 207
Said Halim Paşa (Sadrazam) 89
Saime (Şükrü Paşa'nın kızı) 91
Saint-Germain 235
Sainte Marie, Flye (Yarbay, Ermeni Lejyonu Komutanı) 234
Sakaltutan Boğazı 167
Salih Bey (Hayalî? Miralay) 65, 66, 159, 162
Salih Bey (46. Tümen Komutanı) 160, 168
Salt 183, 184, 190, 247, 310, 321
Samarra 162
Samuelian, Aram 320, 321
Samuelian, Garbis 321
Samuelian, Haiganoosh 321
Samuelian, Kaloust 321
Samuelian, Karekin 321
Samuelian, Mugurditch 321
Samuelian, Percy 321
Samuelian, Robert 321
Samuelian, Virginia 321
Sanders, Liman von (5. Ordu Kumandanı, Yıldırım Orduları Kumandanı) 16, 67, 103, 123, 126, 138, 180, 183-190, 192, 199, 200, 203, 204, 209, 213, 262, 263, 337
Sarıkamış 44
Sarısığlar 97, 98, 103
Sarıyer 65, 157, 172, 194
Saros 132, 133
Sasa 203
Sayılır, Burhan 28, 30, 31, 97, 326, 327
Schellendorf, Baron von Bronsart Paşa, (Alman General, Osmanlı Erkân-ı Harbiye 2. Reisi) 126

Selahattin Adil (Bey/Paşa, 12. Tümen komutanı) 14, 99, 100, 132
Selanik 91
Selim Bey (Hayalî, Binbaşı) 179, 180
Seddülbahir 22, 23, 27, 37, 42, 60-62, 94, 95, 97, 103, 107, 110, 126, 127, 129, 336
Serdeşt 160, 162
Serez 65, 150, 151
Sèvres 235
Shapiro, Harry 303
Simpson, Colin 198
Sivas 169, 237
Sis (Kozan) 170
Soma 138
Sookiasian, Paul Vartan 284, 285, 287, 292, 293
Sophie (Hayalî? Madam) 147, 148, 350
Souchon (Alman Amiral) 89
Stonewall Jackson 290
Suffren 48, 106, 107, 109, 111, 112
Suleiman Mousa 198
Suriye 14, 19, 21, 65, 133, 159, 161, 163, 199, 205, 208, 216, 226, 237, 255, 287, 307
Suvla Koyu 127, 129
Süneder 242, 243
Sürek, Erdem 28, 29
Süveyş Kanalı 62, 130
Swiftsure 112

Ş

Şam 65-68, 70-72, 157, 177, 178, 188, 194, 199, 201-205, 207-210, 212-214, 219-221, 225, 226, 265, 271, 292, 341
Şehriban 167
Şerefünnisa (Şükrü Paşa'nın kızı) 91
Şeria Nehri 67, 70, 180, 187, 188, 197, 201, 219, 296
Şeria Vadisi 183, 190, 196, 197
Şerif Hüseyin (Mekke Şerifi, Hicaz Kralı) 207, 208
Şevket Bey (Hayalî, Kurmay başkanı, bkz. Mustafa Şevket Bey) 69, 150, 152, 200, 217, 218, 341, 347
Şeyh Hacı Mahmud (Hayalî, Osmanlı teğmeni, Nuri Yusuf'un akrabası) 68, 195
Şeyh Hacı Said (Hayalî, Arap İsyancısı) 68, 193, 196
Şeyh Miskin 70, 202, 209, 210
Şeyh Musa (Hayalî, Yezido kabilesi reisi) 65, 66, 159, 160, 164, 165, 168
Şeyh Saad (Bkz, Şeyh Said) 209, 222
Şunet Nimrin 183
Şükrü Paşa (Hayalî, Manastır Kolordusu eski komutanı) 90, 91

T

Tahino Gölü (Bkz. Takhinos Loche) 151
Talat Paşa, Dâhiliye Nazırı, Sadrazam 44, 61, 64, 123, 140, 141, 143, 146, 148, 265, 339
Taraf 20, 22, 23, 25, 32, 95, 104, 120, 125, 126, 131, 143, 329
Tarpinian, Leon 292
Tarsus 74, 75, 241, 242, 247, 250, 251, 257
Tavşan Adaları 108
Tefes (Bkz. Tafas, Tevs, Tefs) 221-224

Tekişe Sokağı 169, 279
Tekke Burnu 106
Telazar 160
Tell el-Şihab 211, 212
Tell Halaf (Bkz. Tel Halif, Tell Halife, Tell-ul-Halif) 134, 159, 162, 163, 168, 169, 174-176,
Terzian, Aghavni 292
Terzian, Mariam 292
Terzian, Ovzanna 292
Themistocles 312, 313, 315
Tibnih 70, 201
Tikrit 66, 161, 162
Torosian, Aram 72, 312, 317-319
Torosian, Eugenie 284, 311
Torosian, Eugenia 311
Torosian, Charles 119, 311, 320
Torosian, Harry 315, 316, 320
Torosian, John 298, 306, 307
Torosian, Louise 299, 303, 304, 320, 345, 354
Torosian, Mackaro 314, 315
Torosian, Mardros 309-311, 319
Torosian, Margaret 296, 316, 320
Torosian, Menzer 315, 316
Torosian, Mergeras 315, 316
Torosian, Mergeros 315-318, 320, 346, 354
Torosian, Namzar 316
Torosian, Nemzar 316
Torosian, Noemzar 316, 317
Torosian, Parjek 313-315, 318, 346
Torosian, Parsek 283, 284, 311-318
Torosian, Rose 299, 303, 304, 311, 316, 317, 320, 345, 346, 354
Torosian, Sarkis 283, 304, 367
Torosian, Victoria 299-303
Torossian, Arakse 300
Torossian, Araxie 300
Torossian, Aram 72, 312, 317-319
Torossian, Hagop 310
Torossian, Maghak 310
Torossian, Mardieros 289
Torossian, Ohannes 173, 310
Torossian, Parsegh 307, 312-315, 346
Torossian, Sarkis 20, 41, 80, 283, 285, 287-289, 295, 298, 351, 365, 366
Torossian, Stephen 317, 319
Torossian, Tahouki (Takuhi) 300
Torosyan, Aram 72, 312, 317
Torosyan, Baydzar (Hayalî ?) 66, 168, 169, 173, 176
Torosyan, Ohan 24, 173, 279, 286, 319, 320, 346
Torossian, Mardiros 290, 309
Torosyan, Mergeros 315, 354
Torosyan, Parseğ 311, 313, 315, 346
Torosyan, Sarkis 11, 13, 16, 17, 19-21, 23, 25-28, 30, 31, 36, 38, 41, 46, 49, 54, 87, 95, 97, 120, 168, 173, 208, 274, 275, 279, 280, 283-285, 287-289, 292-295, 298-321, 326, 327, 330, 332, 342, 343, 345-349, 351, 353, 354
Torosyan, Vartuhi 144, 173, 279, 319
Tosun, Funda 11, 25, 28, 31, 87
Townshend, General 63, 133, 134, 263
Trianon 235

Triumph 106, 107, 111, 112, 208
Trouillot, Michel-Rolph 36, 37, 44, 46, 47
Tul Kerem 69, 188, 199, 217, 219, 341
Tuna Nehri 154, 156, 339
Tutrakan 65, 153, 154

U
Ulukışla 251
Mümtaz Bey [Ulusoy] (Miralay, 11. Piyade Tümeni komutanı) 242
Urfa 237
Uzunköprü 127, 138

Ü
Ümmüşart 183, 190
Ruşen Eşref [Ünaydın] 51
Ürdün 67, 69, 205, 306

V
Vadi Farra (Vadi-i Ferra) 70, 219
Vadi Mellaha 187, 188
Vadi el-Yusuf 68
Vaftiz Yeri 188
Van 44, 45, 101, 313
Vecihi Bey (Binbaşı, 3. Süvari Tümeni Kumandan vekili)
Vedel, Emile (Emile Henry Auguste) 53, 54
Vengeance 41, 43, 48, 106-110
Versailles 235

W
Wavell, A.P. 182, 183, 190-192, 204, 218-220, 262, 263, 364
Wear 112, 113
Wilmer (Yarbay, Havran komutanı) 220, 221

Y
Yafa 180
Yeni Mecmua 51-53
Mehmet Şevki Bey [Yazman] 154
Yıldız Tabya 49, 111
Yılmazer, Tuncay 30, 97, 327
Yugoslavya 307
Yusuf İzzeddin Efendi (Veliaht) 64, 148

Z
Zavye 165
Zeidner, Robert 226, 237, 238, 242, 243, 256, 257
Zeki (Everek Kaymakamı) 21, 64, 145
Ziya (Hayalî. Subay) 148
Ziya Gökalp 51

Osmanlı askeri birlikleri

1. Ağır Topçu Taburu, 3. Batarya 37
2. Ağır Topçu Tugayı 25, 27, 28, 37, 47
3. Kolordu 138, 185, 220, 221, 237
3. Süvari Tümeni 183-185, 220
4. Ağır Topçu Alayı 38-40
4. Ağır Topçu Alayı, 6. Batarya 38, 39
4. Ordu 67, 70, 71, 181, 184, 187, 188, 190, 201, 202, 204, 208-210, 217, 220, 340
5. Ağır Topçu Alayı 37, 97
5. Ağır Topçu Alayı, 3. Batarya 37, 97, 335
5. Ordu 125, 137, 138
6. Süvari Alayı 221
6. Ağır Topçu Alayı 38-40, 47, 48, 150, 326

6. Tümen 167, 168, 340
6. Ordu 162, 163, 166, 168, 340
6. Kolordu 153, 339
7. Ordu 67, 69, 180, 185, 187-190, 199, 203, 209, 217-220, 223, 224, 232, 341
8. Süvari Alayı 221
8. Piyade Tümeni 62, 124, 130, 132, 133, 137, 138, 150, 338
8. Kolordu 184, 188
8. Ordu 67, 69, 71, 180, 181, 183, 187-189, 199, 200, 202, 217-219, 341
9. Piyade Tümeni 95, 97, 132, 138, 335
11. Piyade Tümeni 242
12. Piyade Tümeni 242
13. Kolordu 166, 167, 340
14. Kolordu 65, 157, 158, 340
15. Piyade Tümeni 153
16. Depo Alayı 151, 339
18. Kolordu 162, 167, 168, 340
20. Kolordu 150-153, 187, 220, 223, 224, 339
21. Kolordu 149, 150
24. Piyade Tümeni 185
25. Piyade Tümeni 153, 339
26. Piyade Tümeni 153, 204, 339
46. Topçu Alayı 65, 149-152, 189, 339
46. Piyade Tümeni 339
48. Piyade Alayı 188, 340,
50. Piyade Tümeni 151
51. Piyade Tümeni 65, 149, 151, 153, 157, 158, 339, 340
144. Piyade Alayı 160, 162, 164, 165
144. Piyade Alayı, 2. Tabur 160, 164, 165,
145. Piyade Alayı 152, 160, 162-164
145. Piyade Alayı, 2. Tabur 164, 165
145. Piyade Alayı, 3. Tabur 164
156. Piyade Alayı, 1. Tabur 162
156. Piyade Alayı, 3. Tabur 167
177. Piyade Alayı 151
191. Piyade Alayı 162, 163, 165

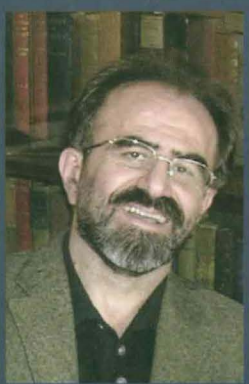
I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusunda topçu yüzbaşısı olarak görev yaptığını söyleyen Sarkis Torosyan, 1947'de "hatıralarını" yayımladı. Bu metnin ne kadarı gerçek, ne kadarı kurmacaydı?

Başka bir deyişle, bir "anı-roman" niteliği gösteren bu metni biz, hangi niteliğini öne çıkararak okumalıyız?

Y. Hakan Erdem, bu soruya cevap ararken, Torosyan'ın metninde tarih bilgisiyle sınanabilen somut verileri inceledi ve metnin sürekli sorun ürettiği sonucuna ulaştı.

"Yazar Torosyan" ile ilgili düşüncelerini okuyucuyla paylaşan Erdem, bununla yetinmeyerek Sarkis Torosyan'ın gerçek yaşamda bıraktığı izlerin peşine düştü ve "İnsan Torosyan"ı da mümkün olduğunca tanımaya çalıştı.

Torosyan, gerçekten de Osmanlı ordusunda bulunmuş muydu? Dediği gibi Mekteb-i Harbiye mezunu muydu? *Torosyan'ın Acayip Hikâyesi*'nde bu araştırmanın çarpıcı sonuçlarını okuyacaksınız...

Y. Hakan Erdem, Boğaziçi ve Oxford üniversitelerinde öğrenim gördü. Akademik yaşamını Sabancı Üniversitesi'nde sürdüren Erdem'in yurtdışında 1996'da yayımlanmış *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise* adlı çalışması, Türkiye'de *Osmanlı'da Köleliğin Sonu* adıyla 2004'te yayımlandı. Yazarın *Kitab-ı Duvduvani* (2004), *Unomastica Alla Turca* (2004) ve *Zaman Çöktü* (2006) adlı üç romanı ve Doğan Kitap'tan çıkan *Tarih-Lenk* adlı bir inceleme kitabı vardır.

ISBN 978-605-09-1195-4
9 786050 911954
sertifika no: 11940
DK DOĞAN KİTAP
dogankitap.com.tr
₺ 24